

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЕТИНОВА ОКСАНА БОРИСІВНА

УДК: 1.316. 3:165.92+111.32

ДИСЕРТАЦІЯ
ЕКОНОМІЧНА ЛЮДИНА У СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ
ДИСКУРСІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії
ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософських
наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ О. Б. Петінова

Науковий консультант: Мисик Ірина Георгіївна, доктор філософських
наук, професор

Одеса – 2017

АНОТАЦІЯ

Петінова О. Б. Економічна людина у соціально-філософському дискурсі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 9.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2017.

Захист відбудеться в спеціалізованій вченій раді Д 41.053.02. при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Дисертація присвячена концептуалізації поняття «економічна людина» в соціально-філософському дискурсі та створенню теоретико-методологічного підґрунтя соціально-філософського аналізу homo economicus у сучасному суспільстві.

В роботі обґрунтовано вибір та особливості застосування релевантної методології дослідження економічної людини у сучасному суспільстві та узагальнено актуальні підходи до вивчення економічної поведінки з позицій соціальної філософії; розкрито евристичний потенціал методу системного моделювання для пізнання системи диспозицій, що породжують і структурують практику суб'єкта економічної діяльності, аргументовані переваги багатофакторної моделі економічної людини, яка включає широкий набір характеристик та інтегральних індикаторів її життєздатності; інтегровано економічний, соціологічний та психологічний підходи до вивчення homo economicus, що уможливило співвіднесення наукових версій вирішення наукової проблеми обґрунтування та розробки стратегій дослідження економічної людини та її концептуальних інтерпретацій у соціально-філософському дискурсі.

Обґрунтовано застосування системних моделей для дослідження економічної людини в термінах параметричної загальної теорії систем; системне уявлення економічної людини подається відповідно до принципу доповненості двоїстих описів як моделей з реляційним і атрибутивним концептами; економічна людина представлена відповідно до головних аспектів системної моделі (концептуальним, структурним, субстратним дескрипторами), системоутворюючою властивістю виокремлено економічно вигідну вмотивованість діяльності. Залежно від цілей дослідження економічна людина розглядається як сукупність моделей поведінки людини в стосунках, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості діяльності, або як сукупність моделей поведінки людини, на яких реалізуються властивості, що є релевантними економічно вмотивованим відношенням.

Висвітлено список атрибутивних параметрів для представлення економічної людини як системи впорядкованої, субстратно-відкритої (незавершеної), структурно-відкритої (незавершеної), субстратно-немінімальної, структурно-немінімальної, стабільної, неунікальної (за субстратом), стаціонарної, неелементарної, концептуально-неточечної, структурно-неточечної, варіативної за структурою, негомеомірної, неіманентної, нецентрованої, зовнішньої, нежорсткої, нетоталітарної, розчленованої, невсецілонадійної, недетермінуючої, первинної в момент її створення, вторинної (як предмет соціальної філософії), часткової, сильної щодо субстрату, нециклічної, частково авто-регенеративної за субстратом, частково зовнішньо-регенеративної за субстратом, не-твенової.

З'ясовано специфіку соціальної концепції неолібералізму, в рамках якого виникають різні інтерпретації економічної людини, ключовою цінністю якого визначено економічну свободу. Прослідковано в ретроспективі коеволюційного розвитку соціально-філософської та економічної думки від класичного лібералізму А. Сміта до Дж. М. Кейнса

генезис уявлень про економічну людину як суспільного суб'єкта та експліковано моделі економічної людини як раціонального максимізатора корисності в сучасних науково-дослідницьких програмах (на прикладі економічного мейнстриму, сучасних альтернативних модифікацій *homo economicus*, як-от посткейнсіанства, теорій некооперативних ігор та суспільного вибору, поведінкового та когнітивістського напрямків, неоавстрійської школи, інституціоналізму та інших) з позицій соціальної філософії, підґрунтям організації економічної поведінки людини визначено раціональність як повну поінформованість про можливості та умови досягнення мети для здійснення вибору.

Виявлено особливості застосування моделей *homo economicus* в соціальних практиках та наукових пошуках українських дослідників та обґрунтовано необхідність формування в сучасному суспільстві економічної людини «нового типу» в умовах глобалізації, під якою розуміється соціально орієнтована ринкова особистість, що відзначається високим рівнем економічної культури, має розвинену екологічну свідомість, орієнтується на досягнення добробуту, високої якості життя, соціальної справедливості та захищеності, має творчі здібності, здатна до ризику та до швидкої адаптації у змінних умовах ринку; характеризується раціональним мисленням, спрямованим на отримання максимізації задоволення матеріальних та духовних потреб при мінімізації витрат в умовах обмежених ресурсів. Нова економічна людина має раціонально максимізувати ті вигоди, які дають альтернативні екологічно чисті та відновлювані джерела енергії (вітер, сонячне випромінювання, енергія морів та океанів, землі); і, як раціональний господар, інвестує кошти в бізнес-проекти, спрямовані на переробку сміття.

Вперше введено у науковий обіг у ракурсі соціально-філософського дослідження економічної людини у суспільстві поняття «страхова культура *homo economicus*» та «економічна соціальність»; поняття

«економічна соціальність» на рівні окремої економічної людини виражає соціально-економічні відносини, що відображують конкретний тип економічної системи, притаманний країні, а на рівні суспільства – економічні суспільні відносини всього суспільства в певному історичному періоді; страхова культура homo economicus визначається як сукупний ресурс засобів задоволення матеріальних та духовних потреб економічної людини в питаннях забезпечення власного життя та своєї сім'ї та характеризується значним аксіологічним, економічним та екзистенційним смисловим навантаженням.

Експліковано якість життя як соціально-філософську категорію, що визначає буття економічної людини і проявляється через конкретну відповідність умов життя її потребам, сприйняття свого положення в суспільстві залежно від культурних особливостей, системи цінностей, від мети, очікувань, стандартів; це рівень задоволення економічною людиною своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою.

Розроблено стратегію діяльності економічної людини як суспільно значущі алгоритми та конкретні шляхи досягнення економічних особистих цілей в умовах соціального ринкового господарства, серед них: дотримання в особистісній економічній діяльності орієнтації на спільне благо; особиста участь кожного у справах територіальної громади; активна громадська позиція та врахування принципу субсидіарності та ретинітету; міжрелігійний діалог у вирішенні економічних питань; професійне та організаційне лідерство в рамках своєї соціальної позиції на робочому місці; відношення до довкілля та до планети в цілому як до власного дому; визнання екосфери важливою особистою цінністю, участь та ініціювання заходів різного рівня, спрямованих на збереження довкілля; прагнення до підвищення соціальних індикаторів свого життя шляхом участі в організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання, застосування «10 правил ведення бізнесу» (за А. Шептицьким),

просвітницька робота серед населення. Ключовою метою соціального ринкового господарства визначено орієнтацію на «спільне благо» та конструктивну зміну відношення економічної людини до довкілля.

Розкрито специфіку соціогуманітарних габітусів економічної людини як сукупності систем засвоєння, відтворення і втілення на практиці суспільно значущих смислів, структур, культурних патернів, що визначають стійкі механізми функціонування і взаємодії суспільства в цілому. Економічна людина сьогодні виступає агентом соціальних практик, суб'єктом діяльності, що володіє свободою вибору засобів для здійснення життєвих проєктів. Габітус як «міцні схильності» формується в процесі соціалізації, освоєння культури, освіти, це адаптивний механізм комунікативних взаємодій, що допомагає орієнтуватися в складних ситуаціях, визначає форми, простір, умови, межі активності суб'єкта. Економічна людина інтеріоризує певні практики, схвалені суспільством, завдяки чинним соціальним інститутам.

Доведено, що економічна людина є носієм економічної культури як системи визнаних суспільством групових цінностей, соціальних норм і моделей поведінки в умовах ринкової економіки, і формується в процесі економічної соціалізації через економічну освіту й виховання. Сучасний тип економічної культури передбачає наявність homo economicus з її діловитістю, раціональним сприйняттям нововведень, самодисципліною, з розвиненою мережею спеціалізованих економічних інститутів. Висвітлено та розкрито значний потенціал економічної освіти та виховання як стратегічних ресурсів формування нової економічної людини та її цінностей в сучасному українському суспільстві.

Показано, що формування економічного мислення в процесі освіти є соціальним замовленням, проблеми економічної освіти невідривно пов'язані з людинознавством, усвідомленням ролі особистості в соціальних процесах та в економіці в цілому. Через соціальний інститут освіти відбувається трансляція, «накладання» загальнодержавної моделі

економічної культури на окрему особистість; він виконує найважливішу місію – формує нове покоління нашої держави, нову економічну людину – здатну до інновацій, загальнокультурну та високоморальну, адже розуміння людини не лише як засобу, але й мети економіки стає більш органічним для сучасних тенденцій економічної науки. Однією з головних базових компетенцій сучасної освіти, як загальної, так і професійної, є «навчання бути», тобто оволодіти здатністю існувати раціонально, морально, виживати усвідомлено й самостійно.

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в концептуалізації поняття «економічна людина» в соціально-філософському дискурсі на матеріалі поліконтекстних інтерпретацій та представленні розгорнутого теоретичного обґрунтування стратегій її дослідження. Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження можуть використовуватися для прийняття управлінських рішень по виробленню ключових орієнтирів спрямування ефективної державної економічної та освітньої політики, формуванню всеукраїнського та регіонального напрямів соціокультурного облаштування нашої держави, розробці напрямів та окресленні перспектив трансформації економічних відносин в умовах кризового розвитку України на основі активного впровадження соціального підприємництва в рамках світогосподарського облаштування України в умовах глобалізації та формування нової економічної людини. Матеріали дослідження можна застосовувати як практичні рекомендації для вихователів, вчителів, викладачів, менеджерів в освіті та інших працівників в галузі освіти з метою впровадження в освітній процес, для підвищення фінансової грамотності населення, формування економічного мислення та ринкової економічної культури, вироблення економічних умінь та навичок. Основні положення дослідження знадобляться всім суб'єктам господарювання різного рівня – від місцевого до загальнодержавного як з просвітницькою метою, так і з

практичною спрямованістю – для організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання; в консультуванні населення з питань впровадження Пенсійної реформи та розвитку страхової культури.

Ключові слова: економічна людина (*homo economicus*), економічна поведінка, нова економічна людина, економічна свобода, системне моделювання, соціальне ринкове господарство, економічна культура, страхова культура *homo economicus*, економічна соціалізація, економічна соціальність, економічна освіта.

SUMMARY

Petinova O.B. Homo economicus in the social and philosophical discourse. – Qualifying scientific paper published as manuscript.

The dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 9.00.03 “Social Philosophy and Philosophy of History”. – State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Odessa, 2017.

Protection will be held in specialized scientific council D 41.053.02. of State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”.

The dissertation is devoted to the concept of "homo economicus" conceptualization in social and philosophical discourse and creation of theoretical and methodological basis of social and philosophical analysis of homo economicus in modern society.

The given work lays grounds for the choice and peculiarities of homo economicus relevant research methodology application in a modern society and summarizes topical approaches to the study of economic behavior from the social philosophy perspective; discloses the system modeling method heuristic potential for understanding the system of dispositions that generate and

structure practice of economic activity subject; gives reasons for the benefits of homo economicus multifactor model, which includes a broad set of features and integrated indicators of its sustainability; integrates sociological, psychological and economic approaches to the study of homo economicus, which enabled the correlation of the scientific solving options for the scientific problem of grounding and development of homo economicus research strategies and its conceptual interpretations in the social and philosophical discourse.

The justification is given to the system models application for the study of the economic man in terms of the general parametric system theory; system understanding of economic man is shown in accordance with the principle of dual descriptions completeness as models with relational and attributive concepts; economic man is represented according to the key aspects of the system model (conceptual, structural, substrate descriptors), economically beneficial activity motivation is singled out as a systemically important characteristic. Depending on the research objectives homo economicus is considered as a set of human behavior models in a relationships satisfying for the properties of economically beneficial activity motivation, or as a complex of human behavior models, based on which the properties that are relevant to the economically motivated relationships are realized.

The highlighted list of attribute parameters represents homo economicus as a system that is ordered, substrate-open (incomplete), structurally-open (incomplete), substrate-non-minimal, structurally non-minimal, stable, non-unique (by the substrate), permanent, non-elementary, conceptually non-point, structurally non-point, variable in structure, non-homoeomeric, non-immanent, uncentered, external, flexible, non-totalitarian, segmented, not entirely trustworthy, nondeterministic, primary at the time of its creation, secondary (as a subject of social philosophy), partial, strong in relation to the substrate, non-cyclic, partially auto-regenerative by the substrate, partially externally-regenerative by the substrate, non-tven.

Various interpretations of the homo economicus appear in neoliberalism, specific nature of the neoliberalism social concept is determined, and economic freedom is defined as its key value. Genesis of ideas about homo economicus as a social subject is traced in retrospect of co-evolutionary development of socio-philosophical and economic ideas from classical liberalism of A. Smith to J. M. Keynes and the models of homo economicus as a rational relevance maximizer in the present research program (on example of economic mainstream, modern alternative modifications of homo economicus, such as post-Keynesian economics, non-cooperative game theory and social choice, behavioral and cognitive approach, neo-Austrian school, institutionalism, etc.) from the standpoint of social philosophy, rationality as a full awareness of the possibilities and conditions for the goal achievement to make a choice is defined as the basis of human economic behavior organization.

The peculiarities of homo economicus models application in social practice and scientific research of Ukrainian researchers are determined and the necessity of the “new type” economic man formation in the modern society and under globalization conditions is justified. “New type” economic man is defined as a socially oriented market person, characterized by a high level of economic culture and has a developed environmental awareness, is focused on well-being achievement, high quality of life, social justice and security, is creative, able to risk and to quickly adapt to variable market conditions; is characterized by rational thinking, aimed at receiving the maximization of the material and spiritual needs while minimizing the expenses in terms of limited resources. New economic man should be able to rationally maximize the benefits that provide environmentally friendly alternative and renewable energy sources (wind, solar irradiance, the energy of the seas and oceans, land); and, as a rational owner, invest resources in business projects aimed at waste recycling.

The notions of “homo economicus insurance culture” and “economic sociality” are first introduced in the scientific use in the perspective of socio-philosophical studies of homo economicus in society. The concept of “economic sociality” at the level of individual economic man expresses social and economic relations that reflect the specific type of economic system peculiar to the country, and at the level of society it reflects the economic relations of society as a whole in a certain historical period; homo economicus insurance culture is defined as the cumulative resource of means to meet the material and spiritual needs of the economic man in matters of securing his own life and his family’s life and is characterized by significant axiological, economic and existential meaningful pressure.

The quality of life is explicated as a social and philosophical category that determines homo economicus existence and is manifested through specific correspondence of life conditions to its needs; the perception of position in society is based on cultural characteristics, system of values, purpose, expectations, and standards. It is the level of economic man satisfaction with his life according to his own subjective evaluation.

Stratagems of homo economicus activity as socially important algorithms and specific ways to achieve personal goals under personal economic conditions in the social market economy are developed. They include: focus on the common good in the personal economic activities; personal involvement of each individual with the matters of territorial community; active public position and taking into account the principle of subsidiarity; interreligious dialogue in addressing the economic issues; professional and organizational leadership within personal social position at the workplace; relation to the environment and the planet as a whole as to his/her own home; ecosphere recognition as an important personal value, participation and initiation of various levels events, aimed at preserving the environment; dedication to social indicators of life improvement by participation in the social enterprise organization in their own area of

residence, the use of “10 Rules of Business Conduct” (by A. Sheptytsky), educational work with the population. Orientation to the “common good” and structural change of homo economicus relation to the environment is defined as the key objective of social market state.

The specific nature of homo economicus socio-humanistic habitus as a combination of assimilation, reproduction and implementation in practice of socially significant meanings, structures, cultural patterns that define sustainable mechanisms of functioning and society interaction in general is brought to light. Nowadays, homo economicus becomes an agent of social practices, an entity, who has the freedom to choose means of vital projects implementation. Habitus as a “strong inclination” is formed in the process of socialization, cultural adaptation, education, it is an adaptive mechanism of communicative interactions that helps to navigate in difficult situations, determines the shape, space, conditions, limits of the subject activity. Economic man internalizes some practices, approved by society due to the current social institutions.

Economic man is proved to be the bearer of economic culture as a system of socially recognized group values, social norms and behavior models in a market economy conditions, and is formed in the process of economic socialization through economic education and upbringing. The current type of economic culture requires existence of homo economicus with his efficiency, rational perception of innovations, self-discipline, and advanced network of specialized economic institutions. A significant potential of economic training and education as strategic resources to form a new economic man and his/her values within the Ukrainian society is highlighted and defined.

The formation of economic thinking in the process of education is shown to be a social mandate, the problems of economic education are inseparably linked to human study, understanding of the personality role in social processes and in the economy as a whole. A social education institution is a medium in the broadcasting, “overlapping” of national economic culture

model with the individual; it performs the most important mission as to form the next generation of our country, a new economic man who is capable of innovation, is universally cultural and morally upstanding, because understanding of man not only as a means, but the goal of the economy becomes more organic to modern trends of economic science. One of the major basic competences of modern education, including general and vocational education is “learning to be”, that is to possess the ability to exist rationally, morally, to survive consciously and independently.

The dissertation introduces the theoretical generalization and new solution of the scientific problem, manifested in the conceptualization of the “economic man” concept in social and philosophical discourse on the material of poly-contextual interpretation and presentation of a detailed theoretical grounding of its research strategies. The practical significance of the given thesis lies in the fact that the obtained research results can be used for the managerial decision-making on the development of the key guide-points for directing the effective state economic and education policy, the formation of Ukrainian-wide and regional areas of social and cultural improvement of our state, development of trends and defining of the transformation prospects of economic relations under the conditions of crisis development of Ukraine based on the active social entrepreneurship implementation of Ukraine in the context of globalization and the new economic man formation. The research materials can be used as a practical guidance for nursery school teachers, teachers, professors, managers in education and other workers in education sector with the purpose of implementation into the educational process for citizens’ financial literacy enhancement, formation of the economic thinking and market economic culture, the development of economic skills and abilities. The basic framework of the research will be helpful for economic entities of different levels (from the local to national-wide) with both educational and practical orientation - to start a social enterprise in their own area of residence;

in public consultation of citizens on pension reform implementation and the insurance culture development.

Keywords: economic man (homo economicus), economic behavior, the new economic man, economic freedom, system modeling, social market state, economic culture, insurance culture homo economicus, economic socialization, economic sociality, economic education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Петінова О. Б., Руммо В. В. Роль и значение налогов в трансформации налоговой системы Украины // Перспективи. 2006. № 2 (34). С. 131–137.
2. Петінова О. Б. Аксіологічні мотиви в неотомістській філософії Ж.Марітена // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2007. № 1 (19). С. 101 – 104.
3. Петінова О. Б. Аксіологічна проблематика XV-XVIII ст. та ціннісні реалії сьогодення // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2008. № 143. С. 132 – 136.
4. Петінова О. Б. Образование в условиях рынка как показатель роста государственной экономики: философский аспект // Культура народів Причорномор'я. 2011. № 217. С. 117 – 119.
5. Петінова О. Б., Орел А. Д. Гендерная проблематика лидерства в семье: философско-экономический аспект // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2011. № 1 (2). С. 38 – 46.
6. Петінова О. Б. Освіта в умовах ринку: проблеми та перспективи // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2011. № 2 (27). С. 132 – 137.
7. Петінова О. Б. Глобалізація в освіті як філософська проблема // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2012. № 1 (28). С. 123 – 128.
8. Петінова О. Б. Економічна культура, мислення і освіта у формуванні особистості «ринкового типу» // Методологія і теорія гуманітарних досліджень в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред. О. М. Пшінька, Т. І. Власової. Дніпропетровськ, 2012. Ч. IV, п. 4.5. С. 366 – 380.
9. Петінова О. Б. Економічна сфера суспільства: філософське осмислення / О. Б. Петінова // Грані: науково-теор. і громадсько-

- політ. альманах. Дніпропетровськ, 2012. № 7 (87). С. 57 – 60.
10. Петінова О. Б. Інноваційна освіта в суспільному поступі: філософський аспект // Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи: збірник наукових праць / ред. кол.: М. Л. Дружинець. Одеса, Тирасполь, 2012. С. 305 – 310.
 11. Петінова О. Б. Філософське осмислення корупції // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 233. С. 156 – 160.
 12. Петінова О. Б. Якість вищої освіти як критерій конкурентоспроможності країни в умовах ринкової економіки // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 240. С. 179 – 182.
 13. Петінова О. Б., Рекс О. С., Економічна освіта в школі: філософське осмислення // Виховання і культура. Одеса, 2012. № 1 (29). С. 258 – 261.
 14. Петінова О. Б. Екоцентризм у світоглядній парадигмі нової економічної людини // Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 12 (104). С. 129 – 134.
 15. Петінова О. Б. Інновації в суспільній практиці освіти – виклик глобалізації ХХІ століття // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 1 (93). С. 35 – 38.
 16. Петінова О. Б. Інтерпретація свободи в концепції лібералізму // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 9 (101). С. 71 – 79.
 17. Петінова О. Б. Людина економічна в суспільній практиці освіти // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2013. № 1 (30). С. 127 – 133.
 18. Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціально-філософського осмислення (на прикладі фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства) // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 6 (4). С. 33 – 37.
 19. Петінова О. Б. Становлення нової економічної людини в глобалізованому суспільстві // Філософські аспекти соціокультурних досліджень в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред.

- Пшiнька О. М., Власової Т. І. Днiпропетровськ, 2013. Гл. 1, п. 1.3. С. 46 – 63.
20. Петiнова О. Б. Фiлософська iнтерпретацiя концепцiї соцiального ринкового господарства як моделi розвитку України в ХХI столiттi // *Культура народоv Причорномор'я*. 2013. № 257. С. 38 – 43.
21. Петiнова О. Б. Фiлософське осмислення неолiбералiзму: чиказька та австрiйська школи // *Вiсник Інституту розвитку дитини*. Серiя: Фiлософiя. Педагогiка. Психологiя. Київ, 2013. Вип. 28. С. 57 – 62.
22. Petinova O. V. Economic Sphere as Determinant of Becoming of Market Personality // *Psihologie. Pedagogie specială. Asistența socială*. Chișinău (Moldova), 2013. Nr. 2 (31). P. 36 – 43.
23. Petinova O. V. Economic sphere of individual's existence: distinctive features, peculiarities, functioning // *Сборник научных трудов SWorld*. Одесса, 2013. Вып. 2, т. 25: Философия и филология. С. 37 – 45.
24. Petinova O. V. Homo Economicus in Modernization of Education in Ukraine: Philosophical Aspect // *Социосфера*. Пенза, 2013. № 3. С. 26 – 32.
25. Petinova O. V. Peculiarities of homo economicus becoming in market society // *Science and Education a new Dimension*. Budapest, 2013. Vol. 6. P. 12 – 18.
26. Petinova O. V. Problem Field and the Peculiarities of economic sphere of individual's existence // *Идеи: философско списание*. Пловдив (България), 2013. Брой 5 (15). С. 57 – 64.
27. Петинова О. Б. Параметрическая общая теория систем в исследовании нового экономического человека // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. Краснодар, 2014. № 8. С. 48 – 50.
28. Петинова О. Б. Предметное поле и функциональное предназначение метода моделирования (как метода изучения нового экономического человека) // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. Краснодар, 2014. № 4. С. 32 – 37.
29. Петинова О. Б. Теоретико-методологические основания конструирования многофакторной модели нового экономического

- человека // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 6, ч. 1. С. 46 – 49.
30. Петина О. Б. Философское осмысление экономически мотивированного поведения // *Science and Education a New Dimension*. Budapest, 2014. Vol. II (5), Issue 31. P. 22 – 26.
31. Петінова О. Б. Глобалізація в історико-філософській ретроспективі // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 31. С. 25 – 30.
32. Петінова О. Б. Метод моделювання як інструмент дослідження нової економічної людини // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 32. С. 30 – 36.
33. Петінова О. Б. Методологія дослідження нової економічної людини: метод моделювання // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: зб.наук.пр. / редколегія; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2014. С. 221 – 230.
34. Петінова О. Б. Нова економічна людина – образ людини майбутнього: методологічний інструментарій дослідження // *Future Human Image*. Kiev, 2014. № 1 (4). P. 89 – 95.
35. Петінова О. Б. Теорія моделей М. Вартофського: типологія та екзистенціальні орієнтації (в рамках методології дослідження нової економічної людини) // *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 368 – 371.
36. Petinova O. B. Osobnost tržního typu a ekonomické vzdělání: hranice souvislostí // *Acta Humanitas*. Kolín (Česká republika), 2014. Ročník IV, Č. 1. S. 5 – 17.
37. Petinova O. B. Ecocentrism in the New Homo Economicus' Outlook Paradigm // *Intercultural communications*. Tbilisi, 2015. № 24. P. 150 – 155.
38. Петина О. Б. Принцип разумного эгоизма как идейный фундамент представлений о человеке в контексте экономических связей // *Studia Warmińskie*. Olsztyn, 2016. T. 53. S 85 – 97.
39. Петінова О. Б. Економічна поведінка індивіда: маржиналістський, маршалліанський та універсалістський підхід // *Методологія та*

- технологія сучасного філософського пізнання: монографія / З. Атаманюк та ін. Одеса, 2016. С. 249 – 291.
40. Петінова О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации: монография. Одесса, 2016. 336 с.
41. Petinova O. V. The homo economicus model: System-wide parameters// Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2015. № 2 (35). С. 83 – 88.
42. Petinova O. V. Homo economicus and Economic Sphere of individual's existence // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2016. № 1 (36). С. 82 – 89.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Абажер М. С., Петінова О. Б. Философско-экономические взгляды А. Маршалла // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 75 – 79.
2. Абажер М. С., Петінова О. Б. Законы грошей (на прикладі книги Дж. С. Клейсона «Найбагатша людина Вавилону») // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 65 – 67.
3. Арману К. І., Петінова О. Б. Аксіологічна парадигма сучасної освіти // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 142 – 144.
4. Бакаєва І. А., Петінова О. Б. Освіта в контексті глобалізації // Історіосфера. Матеріали Сьомої наук. конф. викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених історико-філософського факультету ПНПУ імені К.Д.Ушинського (Одеса, 5 – 6 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 35 – 37.
5. Белоус В. В., Петінова О. Б. Страхование в историко-философской ретроспективе // Концепти соціокультурної трансформації

- сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 149 – 152.
6. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. До проблем менеджменту якості в освіті // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 20 – 21 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 53 – 55.
 7. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. Інновації XXI століття: філософсько-освітній аспект // Перспективи. Додаток: «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання». Матеріали міжнародної наук. конф. (Одеса, 2 – 3 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 89 – 90.
 8. Борисенко П. С., Петінова О. Б. Пенсійна реформа в Україні: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 28 – 31.
 9. Бузанова А. П., Петінова О. Б. Майбутня пенсія українців: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 32 – 34.
 10. Вибрянська А. О., Петінова О. Б. Держава в ринковій економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 57 – 60.
 11. Висоцька І. Г., Петінова О. Б. Екоцентризм в аксіологічній парадигмі XXI століття // Матеріали V Пасхальних Просвітницьких читань, присвяч. 700-річчю з Дня народж. преподобного Сергія Радонежського (Одеса, 30 квітня, 2014 р.). Одеса, 2014. С. 43 – 47.
 12. Герелишин А. Я., Петінова О. Б. «Суспільство знань»: основні проблеми у сфері освіти XXI століття // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні. Матеріали Другої всеукраїнської наук. конф. У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2012.

- С. 82 – 84.
13. Гушкан М. А., Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 74 – 76.
 14. Данильчук І., Петінова О. Філософія економіки в контексті соціокультурних трансформацій // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 152 – 155.
 15. Демчук Л. С., Петінова О. Б. Філософське осмислення економічної сфери буття особистості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 30 – 32.
 16. Довгопола Г. І., Петінова О. Б. Особливості економічної свідомості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 32 – 34.
 17. Довженко І. Ю., Петінова О. Б. Карл Маркс: метод восхождення от абстрактного к конкретному // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 103 – 107.
 18. Златов Д. І., Петінова О. Б. Історія розвитку страхування в Україні // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 81.
 19. Казиминова В. В., Петінова О. Б. Вища освіта в Україні в контексті глобалізаційних процесів // Актуальні проблеми сучасності: стан та перспективи їх вирішення в Україні. Зб. матеріалів регіон. міжвуз. науково-практ. конф. (Одеса, 8 січня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 27 – 28.
 20. Коваленко Ю. М., Петінова О. Б. Україна в умовах глобалізації // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за

- матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 133 – 136.
21. Любівая М. Л., Петінова О. Б. Філософія економіки: сутність та проблемна сфера // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 77 – 78.
 22. Майдан О. В., Петінова О. Б. Проблеми економічної освіти та науковий прогрес // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 120 – 133.
 23. Малиновська Я., Петінова О. Особистість ринкового типу в сучасному суспільстві // Ділові переговори в бізнесі: зб. матеріалів регіон. міжвуз. кругл. столу (Одеса, 20 лютого, 2013 р.). Одеса, 2014. С. 47 – 48.
 24. Муровйова І. С., Петінова О. Б. Гроші в історії культури, людини та суспільства: філософський аспект // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 68 – 71.
 25. Немо М. В., Петінова О. Б. Особистість ринкового типу // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 50 – 52.
 26. Новаковська О. С., Петінова О. Б. Філософсько-культурний вимір економіко-господарської діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 71 – 72.
 27. Новікова К. В., Петінова О. Б. Освіта як умова формування людського капіталу в інноваційній економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.).

- У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 85 – 88.
28. Ноздріна О. О., Петінова О. Б. Філософія накопичення: Дж. Клейсон та Р. Кіосаке // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 161 – 165.
 29. Пастух В. О., Петінова О. Б. Економічне мислення та економічна культура: особливості взаємодії // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 36 – 38.
 30. Петінова О. Б. Маржиналистский подход в объяснении экономического поведения индивида // Матеріали IV Міжнародної науково-практ. конф. «Особистість, суспільство, політика» (Київ, 20 – 21 червня 2016 р.). Люблін (Польща), 2016. С. 21 – 24.
 31. Петінова О. Б. Методология исследования экономического человека: системный подход // Матеріали II Міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 29 – 30 травня, 2014 р.). Одеса, 2014. С. 94 – 95.
 32. Петінова О. Б. Модели человеческого поведения в альтернативных экономических концепциях // International Scientific-Practical Conference «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences». Proceedings of the conference (Kielce (Republic of Poland), 2016, June 28 – 30). Kielce (Republic of Poland), 2016. P. 50 – 53.
 33. Петінова О. Б. Новый экономический человек в контексте единого образовательного пространства (методологический аспект философско-экономического знания) // V Міжнародний Форум «Особистість в єдиному освітньому просторі» (Запоріжжя. 07 – 18 апреля 2014 г.). URL: <http://oeop5.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення: 05.05.2017).
 34. Петінова О. Б. Предпосылки экономического поведения нового экономического человека: философский аспект // Актуальні питання соціально-філософської думки. Матеріали Всеукраїнської

- інтернет-конф. молодих вчених та студентів (Одеса, 14 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 72 – 73.
35. Петінова О. Б. Разумный эгоизм в теоретических модификациях моделей экономического человека // Матеріали III міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 80 – 87.
36. Петінова О. Б. Теоретико-методологические основания исследования нового экономического человека // Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину. Матеріали другої міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 10 – 11 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 175 – 178.
37. Петінова О. Б. Системный подход в исследовании экономического человека // Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю «Науковий діалог Схід – Захід» (Кам'янець-Подільський, 7 червня, 2014 р.). У 4 ч. Ч. 2. Дніпропетровськ, 2014. С. 102 – 105.
38. Петінова О. Б. Високоякісна освіта як чинник національної безпеки України // Україна-Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій. Матеріали міжнародного наук. семінару (Одеса, 30 листопада, 2012 р.). Одеса, 2012. С. 42 – 45.
39. Петінова О. Б. Економічна людина: єдність загального та одиничного // Матеріали Міжнародної наук. конф. «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик» (Одеса, 23 вересня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 71 – 74.
40. Петінова О. Б. Економічна освіта як агент соціалізації нової економічної людини в ринковому суспільстві України // Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі. Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю (Мукачево, 23 листопада 2013 р.). У 2 ч. Ч. 2. Дніпропетровськ, 2013. С. 17 – 19.
41. Петінова О. Б. Економічна освіта як умова формування особистості «ринкового типу» // Людина і світова глобалізація: перспективи та

- межі розвитку. Тези Міжнародної наук. конф. «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 22 – 23 листопада, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 74 – 75.
42. Петінова О. Б. Етика економічної людини: від класиків до сучасності // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: сьогодні, завтра й навіщо» (Одеса, 19 листопада, 2015 р.). Одеса, 2015. С. 51 – 58.
43. Петінова О. Б. Індивідуальні особливості нової економічної людини в організації її суспільного життя // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Люблін, 21 – 22 травня, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 42 – 44.
44. Петінова О. Б. Інноваційний характер економічної освіти як інструмент підготовки економічної людини // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: Що? Як? Коли» (Одеса, 29 листопада 2016 р.). Одеса, 2016. С. 32 – 36.
45. Петінова О. Б. Людина економічна в контексті філософії освіти // Формування професійних компетентностей у процесі підготовки майбутніх спеціалістів. Матеріали Регіональної науково-практ. конф. (Одеса, 16 – 17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 236 – 242.
46. Петінова О. Б. Моделювання як метод пізнання // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпродзержинськ, 25 – 26 березня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 15 – 16.
47. Петінова О. Б. Науково-дослідна робота в освітніх закладах України: вектор «людина економічна» // Науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах: досвід та проблеми. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, 20 – 21 жовтня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 51 – 52.
48. Петінова О. Б. Особистість і колектив: ракурс становлення нової економічної людини // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Люблін, 20 – 21 листопада, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 35 – 38.

49. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: виклик сучасності // Філософські читання. Збірник матеріалів регіональної міжвузівської студентської науково-практичної конференції (Одеса, 10 січня 2013 р.). Одеса, 2013 р. С. 8 – 14.
50. Петінова О. Б. Особливості та специфічні риси методу моделювання: філософське осмислення // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпропетровськ, 9 – 10 травня, 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 65 – 70.
51. Петінова О. Б. Реконструкція моделей економічної людини в історичній перспективі // *Osobowość, społeczeństwo, polityka: mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* (Lublin, 11 – 12 marca 2017 r.). Część. 2. Lublin, 2017. S. 56 – 59.
52. Петінова О. Б. Сім'я як агент соціалізації в умовах сучасної економічної політики // Сучасна сім'я: погляд молоді. Матеріали міжнародної міждисциплінарної науково-практ. конф. (м. Одеса, 07 – 08 квітня, 2011 р.). Одеса, 2011. С. 76 – 77.
53. Петінова О. Б. Соціальна забезпеченість свободи як засіб гуманізації взаємовідносин особи та суспільства // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 17 квітня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 147 – 149.
54. Петінова О. Б. Соціальна концепція неолібералізму // Мова філософської культури. Збірник матеріалів регіонального міжвузівського науково-практ. семінару (Одеса, 16 березня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 44.
55. Петінова О. Б. Сучасна сім'я як соціальний інститут та її роль в процесі соціалізації нової економічної людини // Тези Міжнародної науково-практ. конф. студентів та молодих вчених «Від гендерних ідеологій до дискусій про студентську сім'ю (Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 5 – 8.

56. Петінова О. Б. Якість освіти в Україні в контексті соціальної практики ринкового суспільства // Тези науково-практ. конф. «Сучасне буття філософії. Філософія в єдності культурно-історичного процесу» (Дніпропетровськ, 27 – 28 листопада 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 130 – 131.
57. Петінова О. Б. Концептуальні аспекти теорії моделей М. Вартофського // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. з міжнародною участю (Кіровоград, 16 травня 2014 р.). У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2014. С. 92 – 95.
58. Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціальних трансформацій в Україні // Матеріали V міжнародної науково-практ. конф. «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 26 квітня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 176 – 178.
59. Петінова О. Б. Освіта як детермінанта соціально-економічного розвитку країни // Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації. Матеріали III Міжнародної науково-практ. конф. (Дніпропетровськ, 17 – 18 лютого 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 44 – 46.
60. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: міф чи потреба суспільства? // Антропологічні виміри філософських досліджень. Матеріали I Міжнародної наук. конф. (Дніпропетровськ, 26 – 27 квітня, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 108 – 109.
61. Петінова О. Б., Алексєєв О. В. Економічна людина як суб'єкт відносин власності, обміну, розподілу та споживання / О. Б. Петінова, О. В. Алексєєв // Освіта та соціалізація. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпро, 13 травня 2016 р.). С. 115 – 117.
62. Рекс О. І., Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні та її роль в адаптації особистості до ринкових умов // Матеріали міжнародної науково-практ. конф. «Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології» (Луганськ, 4 жовтня 2012 р.). Луганськ,

2012. С. 223 – 224.
63. Романенко І. І., Петінова О. Б. Трирівнева пенсійна система: «за» та «проти» (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 50 – 53.
64. Сапожнікова О. В., Петінова О. Б. Методологічні параметри філософії економіки // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 75 – 77.
65. Свиридова М. О., Петінова О. Б., Відношення молоді до пенсійної реформи в Україні (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 53 – 57.
66. Сіваченко Ю. В., Петінова О. Б. Особистість в умовах ринкових відносин // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 141 – 142.
67. Степова А. О., Петінова О. Б. Духовність як основа підприємницької і комерційної діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 82.
68. Табала М. С., Петінова О. Б. Економічна освіта України в ХХІ столітті: стан та перспективи // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 127 – 129.
69. Тюрина М. В., Петінова О. Б. Национальная культура и ее влияние на развитие экономики // Місце суспільних наук у системі

- сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 85 – 87.
70. Хижняк Л. М., Петінова О. Б. Економіка як форма і спосіб буття суспільства та людини // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 88 – 89.
71. Чумаченко Т. В., Петінова О. Б. Глобалізація в освіті // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 144 – 145.
72. Шептекіта К. В., Петінова О. Б. Особливості ведення бізнесу в XXI столітті // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 169 – 175.
73. Шурановский Д. А., Петінова О. Б. Экономико-философские взгляды Милтона Фридмена // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 132 – 135.
74. Шурановський Д. А., Петінова О. Б. Розвиток економічного мислення // Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 99 – 102.
75. Яхшибекян Ю. В., Петінова О. Б. Економічна освіта та економічне мислення в умовах ринкової економіки України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 91 – 94.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Петінова О. Б. Філософія освіти: „за” і „проти” // Культура народів Причорномор'я. 2005. № 65. С. 151-153.
2. Петінова О. Б. Алкоголізм як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 117. С. 152 – 156.
3. Петінова О. Б. Девіантність серед неповнолітніх: міф чи реальність? // Перспективи. Одеса, 2007. № 2 (38). С. 75 – 80.
4. Петінова О. Б. Сексуальні відхилення як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 114. С.110 – 114.
5. Петінова О. Б., Христова Н. И. Влияние семьи на развитие личности ребенка // Виховання і культура. Міжнародний журнал. Одеса, 2011. № 2 (26). С. 31 – 34.
6. Петінова О. Б. Проблеми і перспективи сільської школи: філософське осмислення // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 230. С. 89 – 91.
7. Петінова О. Б., Веремчук В. В. Проблема якості та доступності вищої освіти в Україні // Збірник наук. праць Донецького держ. ун-ту управління, Серія «Державне управління. Філософські та психологічні засади управління». 2012. Т. 13, № 226. С. 275 – 282.
8. Петінова О. Б., Магера Н. В. Освітня міграція серед молоді: «за» та «проти» (на матеріалах проведеного соціологічного дослідження) // Виховання і культура. Міжнародний журнал. Одеса, 2013. № 1(32). С. 85 – 88.

ЗМІСТ

ВСТУП	36
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Загальна характеристика та особливості застосування релевантної методології у дослідженні економічної людини.....	54
1.2. Полідисциплінарне теоретико-концептуальне підґрунтя вивчення homo economicus у соціально-філософському дискурсі.....	83
1.3. Соціальна концепція неолібералізму як парадигмальний тренд інтерпретацій економічної людини.....	106
<i>Висновки до розділу 1</i>	125
<i>Список використаних джерел до розділу 1</i>	129
РОЗДІЛ 2.	
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ КОНОТАЦІЇ МОДЕЛЕЙ НОМО ECONOMICUS В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОГЛЯДІВ НА СУСПІЛЬСТВО ТА ЕКОНОМІКУ	
2.1. Економічна людина як суспільний суб'єкт: коеволюційний аспект соціально-філософської та економічної думки	145
2.2. «Рациональний максимізатор» у сучасному суспільстві: загальна характеристика моделі homo economicus у межах економічного мейнстріму.....	174
2.2. Сучасні альтернативні модифікації homo economicus.....	199
<i>Висновки до розділу 2</i>	224
<i>Список використаних джерел до розділу 2</i>	227
РОЗДІЛ 3.	
СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ	

3.1. Економічна людина в наукових розвідках: основні вектори досліджень.....	243
3.2. Глобалізація, неолібералізм та нова економічна людина в Україні: виклики часу.....	262
3.3. Стратегіями діяльності економічної людини в умовах соціального ринкового господарства.....	289
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>315</i>
<i>Список використаних джерел до розділу 3.....</i>	<i>317</i>

РОЗДІЛ 4.

СОЦІОГУМАНІТАРНІ ГАБІТУСИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЮДИНИ

4.1. Економічна культура як підґрунтя соціальної практики.....	345
4.2. Специфіка економічної соціалізації.....	372
4.3. Економічна освіта та виховання як стратегічні ресурси формування нової економічної людини в сучасному українському суспільстві.....	391
<i>Висновки до розділу 4.....</i>	<i>422</i>
<i>Список використаних джерел до розділу 4.....</i>	<i>425</i>

ВИСНОВКИ.....	455
----------------------	------------

ДОДАТКИ

Додаток 1. Ілюстрації допоміжного характеру.....	465
Таблиця 1.1. Бінарні атрибутивні системні параметри моделі економічної людини	
Таблиця 1.2. Основні напрями розвитку економічної думки кінця XIX – XX століття	
Таблиця 1.3. Неолібералізм та його основні течії	
Таблиця 1.4. Міжнародні індекси	
Додаток 2. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	477
Додаток 3. Відомості про апробацію результатів дисертації.....	494
Додаток 4. Акти про впровадження результатів дисертаційної роботи.....	505

ОСНОВНА ЧАСТИНА ДИСЕРТАЦІЇ

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасному українському суспільстві, яке спрямоване на входження й облаштування в рамках світової господарської системи, відбуваються суттєві перетворення соціально-економічного характеру. Зазначені процеси актуалізують проблеми моделювання оптимальної поведінки суб'єктів господарювання на мікро- і макрорівнях. В умовах формування глобальної економічної системи посилюється роль соціально-філософської проблематизації знань про людину, що включає пошуки нових форм, методів її вивчення та презентації не тільки в науковому дискурсі, а й у соціально значущих контекстах. Це безпосередньо пов'язано з дослідженням культурно-історичного типу «*homo economicus*» як найважливішого аспекту соціально-філософської проблеми людини в суспільній взаємодії.

Економічна людина перебуває в центрі наукових пошуків сучасної економіки, філософії економіки, економічної соціології, соціальної економіки, культурології, психології, історії, економічної антропології. При цьому, як правило, *homo economicus* як культурно-історичний тип людини розглядають у певному дисциплінарно зумовленому контексті, що обмежує спектр пізнання предмета. Соціально-філософське дослідження спрямоване на розширення референтного поля дослідження економічної людини і сфокусоване не лише на специфіку економічної людини як суспільного суб'єкта, але й на вияв особливостей соціально-економічних зв'язків, економічної поведінки, економічної стратифікації, механізми соціального захисту, впливу ринкових відносин на соціальну систему і життя суспільства; загалом скероване на вивчення таких соціально значущих і складних соціальних феноменів, як економічна

свідомість, економічна культура, економічна освіта та виховання, що відображуються в соціальному полі практик.

Розвиток поглядів на економічну людину залежить від динаміки зростання наукового знання, міжпредметного та міждисциплінарного збагачення, появи й утвердження методологічних традицій, науково-дослідницьких програм, зміни економічних теорій тощо. Дослідження форм економічної поведінки спирається на побудову моделей як аналогів реальних взаємодій суб'єктів.

Проблемна ситуація, пов'язана з формуванням економічної людини в сучасних соціальних, ідеологічних, господарських, політичних, науково-технічних і культурних контекстах як економічного суспільного суб'єкта, є надзвичайно актуальною в умовах глобалізаційних процесів в Україні та вимагає застосування поліваріантного методологічного інструментарію, виробленого у філософській гуманітарній традиції: економічної теорії, філософської антропології, філософії економіки, філософії освіти та інших. Діалогова специфіка соціально-філософського дискурсу дозволяє інтегрувати і збагатити різноманітні предметні та міждисциплінарні зв'язки для вивчення такого складного об'єкта, як економічна людина, сприяти виробленню достовірного знання про неї. У свою чергу, залучення полідисциплінарних наукових розвідок у соціально-філософський тезаурус відкриває нові можливості для пізнання людини в розмаїтті соціальних взаємодій. Все це підтверджує необхідність вивчення **наукової проблеми** обґрунтування й розробки стратегій дослідження економічної людини та її концептуальних інтерпретацій у соціально-філософському дискурсі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планової науково-дослідницької теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

«Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (державна реєстрація теми № 011U010462), одним із виконавців якої є дисертантка. Тему дисертації затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 9 від 25 квітня 2013 р.).

Об'єкт дослідження: економічна людина в соціальному пізнанні.

Предмет дослідження: економічна людина в соціально-філософському дискурсі.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є створення теоретико-методологічного підґрунтя соціально-філософського аналізу економічної людини в сучасному суспільстві та концептуалізація поняття «економічна людина» в соціально-філософському дискурсі.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку і розв'язання **конкретних завдань:**

- обґрунтувати вибір та особливості застосування релевантної методології в дослідженні економічної людини й узагальнити актуальні підходи до вивчення економічної поведінки з позицій соціальної філософії;
- окреслити специфіку соціальної концепції неолібералізму як парадигмального тренду інтерпретацій економічної людини;
- простежити в ретроспективі коеволюційного розвитку соціально-філософської та економічної думки від класичного лібералізму А. Сміта до Дж. М. Кейнса генезу уявлень про економічну людину як суспільного суб'єкта;
- експлікувати моделі економічної людини в сучасних науково-дослідницьких програмах (на прикладі економічного мейнстріму та сучасних альтернативних модифікацій homo economicus) з позицій соціальної філософії та визначити особливості економічної поведінки людини в сучасних суспільних дискурсах;

- виокремити основні вектори досліджень економічної людини в українському полідисциплінарному дискурсі як відображення трансформаційних перетворень у соціально-економічному облаштуванні суспільства;

- визначити поняття «нова економічна людина» та обґрунтувати необхідність формування в сучасному суспільстві економічної людини «нового типу» як основи розвитку України на шляху до підвищення ефективності господарювання в умовах глобалізації;

- дослідити основні стратегії діяльності економічної людини в умовах соціального ринкового господарства як суспільно значущі алгоритми;

- розглянути економічну культуру як підґрунтя соціальної практики, її структуру та функції в сучасному суспільстві в аспекті соціогуманітарних габітусів економічної людини;

- експлікувати поняття «страхова культура homo economicus» та «економічна соціальність» в аспекті соціально-філософського дослідження економічної людини в суспільстві;

- з'ясувати специфіку економічної соціалізації як процесу формування економічної спрямованості особистості;

- розкрити потенціал економічної освіти та виховання як стратегічних ресурсів формування нової економічної людини в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено принцип відповідності як визнання спадкоємності наукових теорій і принцип додатковості як умови правомірності та рівноправності різних наукових описів та концептуальних інтерпретацій об'єкта. Вибір методів зумовлений специфікою предмета і змістом дослідження, націленого на аналіз полідисциплінарного пласту знань у соціально-філософському дискурсі. Застосовано принципи діалектики, детермінізму, ізоморфізму,

інформаційності. Серед емпіричних методів для дослідження страхової культури homo economicus, ставлення населення до страхування загалом та страхових накопичувальних програм зокрема залучено методи соціального спостереження, прикладний соціологічний аналіз, вивчення документів.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають фундаментальні положення соціальної філософії, економічної теорії, теорії соціології, економічної соціології, економічної психології; праці зарубіжних та українських учених сприяють розвитку уявлень про економічну поведінку як про одну з найважливіших складових економічних відносин.

Використання логічних засобів у процесі побудови міркувань і доказів дозволило спиратися на коректну аргументацію, щоб уникнути суперечливості висновків, що допомогло узгодити різні наукові прийоми отримання знання. У роботі відповідно до пізнавальних настанов застосовані такі операційні методи теоретичного дослідження, як абстрагування, ідеалізація, аналіз, синтез, порівняння, аналогія, узагальнення, конкретизація.

За допомогою експлікації як рефлексії, роз'яснення уточнено унікальні смисли, які вислизають і губляться у звичайних логічних процедурах, пов'язаних із визначенням та поясненням поняття. Термінологічний метод дозволив увести нові терміни (економічна соціальність, страхова культура homo economicus). Істотну роль для дослідження відіграв метод моделювання як спосіб репрезентації й узгодження концептуальних інтерпретацій предмета (економічних, психологічних, соціологічних) на основі системного підходу.

Узагальнювальна й аналітична абстракція властивостей об'єкта в моделі економічної людини дозволила виявити складні комбінації економічних, ідеологічних, соціокультурних, психологічних, духовних, політичних, етичних дискурсивних взаємодій в її генезі.

Провідна стратегія дослідження базується на алгоритмі системного підходу в рамках параметричної загальної теорії систем. Економічна людина подана відповідно до головних аспектів системної моделі (концептуальний, структурний, субстратний дескриптори), наведено атрибутивне і реляційне визначення поняття. Системний аналіз моделі економічної людини дозволив позначити зв'язний список параметрів досліджуваного об'єкта.

Історичний аспект дослідження пов'язаний із реконструкцією уявлень про економічну людину на основі принципу єдності процесів сходження від конкретного до абстрактного, і потім сходження від абстрактного до нового конкретного та застосування методу історизму й історичних паралелей; використано методи співвіднесення з цінностями, ідеальних типів (за М. Вебером), перетворення засобів у мету, соціально-філософське передбачення. У синтезі методів дослідження враховані специфічні компетенції економічного знання і синергетики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше здійснена концептуалізація поняття «економічна людина» в соціально-філософському дискурсі на матеріалі поліконтексних інтерпретацій та запропоновано розгорнуте теоретичне обґрунтування стратегій її дослідження. Розв'язання конкретних завдань сприяло досягненню мети дослідження, визначило та достовірно підтвердило наукову новизну одержаних результатів, що сформульовані в таких положеннях:

Уперше:

- визначено евристичний потенціал моделювання складних об'єктів для пізнання системи диспозицій, що породжують і структурують практику суб'єкта економічної діяльності в сучасному суспільстві та його представлення (тобто габітус) відповідно до методологічних установок соціально-філософського дослідження; аргументовані переваги багатofакторної моделі економічної людини, яка

включає широкий набір характеристик та інтегральних індикаторів її життєздатності, успішно заміняє невизначені характеристики реального об'єкта певними ідеальними проєкціями;

- обґрунтовано застосування системних моделей для дослідження економічної людини в термінах параметричної загальної теорії систем; системне уявлення економічної людини подано відповідно до принципу доповненості двоїстих описів як моделей з реляційним і атрибутивним концептами; економічну людину розглянуто відповідно до головних аспектів системної моделі (концептуальний, структурний, субстратний дескриптори), системоутворювальною властивістю виокремлено економічно вигідну вмотивованість діяльності. Залежно від цілей дослідження економічна людина може розглядатися як сукупність моделей поведінки людини у стосунках, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості діяльності або як сукупність моделей поведінки людини, на яких реалізуються властивості, що є релевантними економічно вмотивованим відносинам;

- висвітлено список атрибутивних параметрів для подання економічної людини як системи впорядкованої, субстратно-відкритої (незавершеної), структурно-відкритої (незавершеної), субстратно-немінімальної, структурно-немінімальної, стабільної, неунікальної (за субстратом), стаціонарної, неелементарної, концептуально-неточечної, структурно-неточечної, варіативної за структурою, негомеомірної, неіманентної, нецентрованої, зовнішньої, нежорсткої, нетоталітарної, розчленованої, невсецілонадійної, недетермінуючої, первинної в момент її створення, вторинної (як предмет соціальної філософії), часткової, сильної щодо субстрату, нециклічної, частково авто-регенеративної за субстратом, частково зовнішньо-регенеративної за субстратом, не-твенової;

- показано «нову економічну людину» як соціально орієнтовану ринкову особистість, що характеризується високим рівнем економічної

культури й екологічної свідомості, орієнтується на досягнення добробуту, високої якості життя, соціальної справедливості та захищеності, має творчі здібності, здатна до ризику та до швидкої адаптації у змінних умовах ринку;

- введено в науковий обіг у ракурсі соціально-філософського дослідження економічної людини в суспільстві поняття «страхова культура homo economicus» та «економічна соціальність»; поняття «економічна соціальність» на рівні окремої економічної людини виражає соціально-економічні відносини, які відображають конкретний тип економічної системи, притаманний країні, а на рівні суспільства – економічні суспільні відносини всього суспільства в певному історичному періоді; страхова культура homo economicus є сукупним ресурсом засобів задоволення матеріальних та духовних потреб економічної людини в питаннях забезпечення власного життя та своєї сім'ї.

Уточнено:

- роль і співвідношення соціально-філософського, економічного, соціологічного, психологічного підходів у дослідженні «homo economicus» в аспекті профільної деталізації, обмежень і взаємодоповнень, повноти і глибини його опису та пояснення;

- застосування системного підходу до дослідження раціональності економічної людини, що максимізує корисність, вона показана як багатозначна властивість з упорядкованою шкалою, цим пояснюється можливість і несуперечливість розгляду трьох її форм у теорії обмеженої раціональності: сильної, обмеженої, органічної, які вписуються в схему прояву багатозначності властивості з упорядкованою шкалою;

- статус і зміст принципу розумного егоїзму в межах моральної філософії мислителів Античності, Відродження, Нового часу і Просвітництва як найважливішої ідейної передумови класичної ліберальної моделі економічної людини А. Сміта;

- уявлення про економічну людину в соціальній концепції неолібералізму: вона розглянута як вільний підприємець, що організовує своє життя як підприємство, а соціальна взаємодія – це своєрідний контракт («акт купівлі – продажу»); соціально-економічні відносини при цьому висвітлено як різновиди субринкової конкуренції, закони функціонування ринкових структур складають фундаментальне підґрунтя підприємницької етики та бізнесу, ринок є основою для цілісної системи етичних норм, які регулюють економічну поведінку людини;

- визначення соціально-орієнтованої ринкової економіки як типу економіки (характеризується високим рівнем економічного, політичного, правового, культурного та екологічного розвитку суспільства, що забезпечує добробут населення, високу якість життя, соціальну справедливість та захищеність), яка поєднує принципи вільного ринкового господарювання та соціальну справедливість, створюючи всі умови для успішного господарювання нової економічної людини;

- розуміння структури економічної культури, яку можна подати рівнями (економічні знання, економічні почуття, моделі економічної поведінки; рівень трудової етики, рівень професійного, наукового, інструментального та спеціалізованого знання, рівень норм та нормативної регуляції поведінки; культура виробництва, культура розподілу, культура обміну, культура споживання) та базовими елементами, а саме: економічні цінності та ідеали, економічні норми, економічні звички й рутини, економічні звичаї, економічний досвід, економічні стереотипи, економічні знання, економічна свідомість, яка охоплює економічні емоції та почуття, економічні уявлення та економічне мислення, економічні мотиви, норми, цінності та інтереси.

Набула подальшого розвитку:

- розробка соціально-філософських стратегій дослідження економічної людини, що дозволило на підставі інтеграції різних підходів

до вивчення предмета співвіднести наукові версії вирішення проблеми, що об'єднує найважливіші сфери людського буття;

- реконструкція уявлень про економічну людину в напрямі пошуку концептуальних основ її інтерпретації в контексті розвитку поглядів на суспільство та економіку в теоріях класичного і соціального лібералізму, утилітаризму, історичної школи, політекономічної теорії К. Марса; маржиналістському, маршалліанському, універсалістському, кейнсіанському підходах до пояснення економічної поведінки індивіда;

- проблематизація ролі соціального і духовного контексту, габітусу як адаптивного механізму міжособистісної і суспільної взаємодії, встановлення умов і межі активності суб'єкта;

- традиція використання полідисциплінарних ресурсів у соціально-філософському контексті, що збагачує програму наукового пошуку, збільшує евристичний потенціал дослідження, розширює простір конструювання моделі економічної людини, що зумовлено цільовою спеціалізацією;

- визначення специфіки досліджень моделей економічної людини чи її певних аспектів в українському полідисциплінарному науковому дискурсі, яка відображена в теоретико-методологічному та практично-орієнтованому векторах;

- з'ясування якості життя як соціально-філософської категорії, що визначає буття економічної людини, і проявляється через конкретну відповідність умов життя її потребам, сприйняття свого положення в суспільстві залежно від культурних особливостей, системи цінностей, від мети, очікувань, стандартів; це рівень задоволення економічною людиною своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою;

- розробка страатегем (як конкретних шляхів, алгоритмів) підняття національної економіки України, серед яких оптимальний – соціальне підприємництво, яке в центрі розміщує людину з її потребами, добробут громади, гасло солідарності, співпраці, взаємної відповідальності один за

одного; основними правилами здійснення економічної діяльності є «10 правил ведення бізнесу» (за А. Шептицьким);

- розуміння економічної соціалізації як процесу, в якому поєднані економічна соціальність людини та економічна соціальність суспільства, тим самим економічна людина виробляє суспільство, а суспільство – формує моделі економічної людини.

Особистий внесок здобувача в роботах у співавторстві (див. додаток 2) полягає у поданні комплексної соціально-філософської ретроспективи історичного досвіду виникнення податків, їх видозміни в класичній, кейнсіанській, неокласичній теоріях, теорії економіки та попиту, монетаризму в контексті коеволюції соціальної та економічної думки [1]; експлікації сім'ї як економіко-філософської категорії, агента економічної соціалізації [5]; в кожній з колективних монографій один з підрозділів написаний здобувачем [9, 19, 39]; визначено особливості філософських поглядів А. Маршалла відносно економічної поведінки людини [43]; викладено специфіку поглядів щодо філософії накопичення Дж. Клейсона [44, 70]; розкрито особливості прогресивно-гуманістичної парадигми освіти, що спрямована на саморозвиток [45]; окреслено сучасні глобальні проблеми кризи освіти та запропоновано шляхи її подолання в контексті розробки іншої освітньої парадигми, що опирається на вектор «Людина Економічна» [46]; потлумачено страхування як категорію філософії [47]; показано роль партнерських відносин в повсякденній діяльності за умов застосування системного підходу [48]; актуалізовано потреби інновацій в сучасній економічній освіті [49]; розроблено програму соціологічного дослідження, узагальнено та сформульовано висновки за результатами опитування стосовно Пенсійної реформи в Україні, відношення населення до страхових накопичувальних програм [50, 51, 105, 107]; розглянуто процес державного регулювання економіки як рушій економічного розвитку [52]; висвітлено особливості екоцентристської етики [53] показано

необхідність переорієнтації сучасної освіти на формування практично зорієнтованих компетентностей сучасних фахівців в умовах суспільних викликів XXI століття [54]; актуалізовано проблему створення нової моделі економічної освіти в Україні відповідно до суспільних викликів прогресивних тенденцій нового століття та збереження національних традицій [55]; інтерпретовано економічну діяльність в контексті філософії та з'ясовано особливості духовної сфери господарювання [56]; в контексті філософії розглянуто економічну сферу життя суспільства як чинник формування особистості [57]; з соціально-філософських позицій розкрито особливості економічної свідомості [58]; потлумачено метод сходження від абстрактного до конкретного в філософії економіки К. Маркса [59]; показано етимологію терміну «страхування» та розкрита специфіка страхового ринку [60]; показано наслідки глобалізаційних процесів в Україні в освіті [61, 62]; інтерпретовано економічну діяльність з позицій філософії [63]; обґрунтовано роль освіти як чинника соціально-економічного розвитку країни та фактору становлення ефективних механізмів соціального управління на шляху до євроінтеграції [64]; розкрито роль особистості ринкового типу в формуванні моделі інвестиційно-інноваційного розвитку України [65]; з'ясовано філософські аспекти грошей в історії людини та суспільства [66]; запропоновано визначення особистості ринкового типу [67]; потлумачено сутність спільної господарської діяльності та її основних загально-понятійних ознак [68]; експліковано економічну категорію «людський капітал» з соціально-філософських позицій та актуалізовано роль освіти як умови формування людського капіталу в інноваційній економіці України [69]; експліковано економічне мислення на матеріалах поліконтекстних інтерпретацій [71]; визначено соціальні економічні ситуації як суттєві характеристики різних періодів економічної соціалізації людини, що визначають спосіб буття нової економічної людини, особливості її економічної свідомості та мислення [103]; розкрито та обґрунтовано роль

економічної освіти в адаптації особистості до ринкових умов [104]; показано інтеграційну роль філософії в контексті взаємозв'язку філософії та економіки в аспекті методології [106]; актуалізовано питання конкурентоспроможності в умовах ринкової економіки [108]; обґрунтовано роль духовних цінностей у формуванні світогляду підприємця [109]; окреслено перспективи розвитку економічної освіти України в XXI столітті [110]; актуалізовано соціально-філософські проблеми впливу національної культури на розвиток економіки України [111]; інтерпретовано економіку як спосіб буття суспільства та людини [112]; висвітлено з позицій соціальної філософії проблеми глобалізації [113]; охарактеризовано джерела етики підприємництва в Україні [114]; розкрито зміст функцій та обґрунтовано роль ринкової економіки в розвитку суспільних процесів в контексті економіко-філософських поглядів М. Фрідмена [115]; запропоновано основні характеристики та особливості економічного мислення, розкрито взаємозв'язки економічного мислення та економічної свідомості [116]; розкрито специфіку економічного мислення людини в умовах ринкової економіки [117]; розкрито роль сім'ї в процесі економічної соціалізації у формуванні особистості [122]; подано комплексний підхід до проблеми освітньої та соціальної мобільності працівника, рівень доступності освіти розглянуто як вирішальний фактор у формуванні конкурентоспроможної ринкової особистості [124, 125].

Практична значущість одержаних результатів полягає в можливості поглибити та систематизувати досягнення ролі економічної людини в сучасному українському суспільстві, розгляді її як основного рушія та суб'єкта господарювання, що може вивести нашу країну на якісно інший рівень життя. Одержані результати знадобляться в процесі формування ефективної державної економічної та освітньої політики, формування всезагального та регіонального аспектів соціокультурного облаштування нашої держави, розробці перспектив трансформації

економічних відносин в умовах кризового розвитку України. Матеріали дослідження прислужаться як практичні рекомендації для працівників у галузі освіти (вихователів, учителів, викладачів, менеджерів в освіті) і суб'єктів господарювання на всіх рівнях – від місцевого до загальнодержавного. Результати дослідження можна використовувати в процесі впровадження в дію Пенсійної реформи в Україні; на тренінгах, семінарах, стартапах, літніх школах, сертифікатних програмах, у програмах стажування та підвищення кваліфікації, в практиках фінансового консультування населення з питань забезпечення життя; з просвітницькою метою підвищення фінансової грамотності серед населення, визначення стратегічних орієнтирів подальшого розвитку нашої держави.

Основні положення роботи можна застосовувати під час соціально-філософського супроводу навчальної діяльності студентів і магістрантів різних спеціальностей, при викладанні курсів філософії, соціальної філософії, економіки, філософії економіки, економічної антропології, філософії бізнесу та господарювання, соціології, економічної соціології, психології, різних спецкурсів, інтегрувати в інші дисципліни.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітньому процесі та науковій діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (акт про впровадження № 530/21 від 14.03.2017 р.), Одеського національного економічного університету (акт про впровадження № 01-17/602 від 21.02.2017 р.), Школи менеджменту, бізнесу та економіки «WAVE Odessa Business School» (акт про впровадження від 12.01.2017 р.), ТОВ «Starlife» – страховий посередник № 1 в Україні (акт про впровадження від 01.02.2017 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Матеріали дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу

«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»; в рамках наукового проекту «Освіта та економіка: у пошуках діалогу»; захищались на сертифікатній програмі УКУ «Християнин перед суспільними викликами часу» (що підтверджено відповідним сертифікатом участі), використовувались при викладанні спецкурсу «Нова економічна людина – образ людини майбутнього» на філологічному факультеті, а також окремих модулів навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія» (для студентів напряму підготовки «Філологія*», «Початкове навчання»), «Філософія економіки та бізнесу» (для магістрантів спеціальності «Філософія»); окремі аспекти дослідження були апробовані на лекціях, семінарах та презентаціях Школи менеджменту, бізнесу та економіки «WAVE Odessa Business School» і страхового брокера «Starlife» (м. Одеса, м. Київ), застосовувались в особистій практиці фінансового консультування населення з питань забезпечення життя.

Основні положення дослідження було оприлюднено на:

- **міжнародних наукових та науково-практичних конференціях, філософських читаннях, форумах, конгресах:** «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави та громадянського суспільства» (Одеса, 2008 р., 2010 р.), «Україна-Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій» (Одеса, 2012 р.), «Місія учителя в сучасному світі» (Одеса, 2012 р.), «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 2012 р., 2014 р., 2016 р.); «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 2012 р.), «Освіта та економіка: у пошуках діалогу» (Одеса, 2012 р.), «Людина і світова глобалізація: перспективи і межі розвитку» (Дніпропетровськ, 2012 р.), «Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи» (Одеса-Тирасполь, 2012 р., 2014 р.), «Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології» (Луганськ, 2012 р.), «Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації»

(Дніпропетровськ, 2012 р.), «Modern Science: tendencies of development» (Budapest, Hungary, 2013), «Особистість в єдиному освітньому просторі» (Запоріжжя, 2014 р.), «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей» (Львів, 2014 р.), Просвітницькі читання (Одеса, 2014 р.), «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями» (Дніпропетровськ, 2014 р.), «Від гендерних ідеологій до дискусій про студентську сім'ю» (Дніпропетровськ, 2014 р.), «Problems of humanities and socio-economic sciences – 2014» (Budapest, Hungary, 2014), «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 2014 р.), «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2015 р.), «Osobowość, społeczeństwo, polityka» (Lublin, Republic of Poland, 2015, 2016, 2017), «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства» (Одеса, 2015 р.), «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Херсон, 2015 р.), «Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства» (Одеса, 2015 р.), «Current issues and problems of social sciences» (Kielce, Republic of Poland, 2016), «Суспільні науки: виклики сьогодення» (Одеса, 2016 р.), «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (Львів, 2016 р.), «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті» (Київ, 2016 р.), «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (Дніпро, 2016 р.), «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття» (Київ, 2016 р.), «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик» (Одеса, 2016 р.), «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2016 р.).

• **всеукраїнських і регіональних наукових, науково-практичних конференціях, круглих столах, читаннях, семінарах:** «Соціологія: проблеми та перспективи наукових пошуків» (Одеса,

2011 р.), «Науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах: досвід та проблеми» (Одеса, 2011 р.), «Пасхальні просвітницькі читання» (Одеса, 2012 р., Одеса, 2014 р.), «Мова філософської культури» (Одеса, 2013 р.), «Гончарівські читання» (Одеса, 2012 р., Одеса, 2013 р.), «Українська культура ХХ–ХХІ століття: компаративний, екзистенційний та гендерний аспекти» (Одеса, 2012 р., 2012 р., 2014 р.), «Історіосфера» (Одеса, 2012 р., 2014 р.), «Соціально-гуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті східного партнерства і стратегії «Європа – 2020»» (Донецьк, 2012 р.), «Філософсько-теоретичні та практико-зорієнтовані аспекти випереджаючої освіти для сталого розвитку» (Дніпропетровськ, 2012 р.), «Сучасне буття філософії: філософія в єдності культурно-історичного процесу» (Дніпропетровськ, 2012 р.), «Науково-дослідна робота в інноваційному університеті: стан, проблеми, перспективи розвитку» (Одеса, 2012 р.), «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні» (Дніпропетровськ, 2012 р.), «Науковий діалог «Схід – Захід»» (Бахчисарай, 2013 р., Кам'янець-Подільський, 2014 р.), «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі» (Мукачево, 2013 р.), «Інноваційні підходи до професійної підготовки майбутнього вчителя в умовах ВНЗ» (Одеса, 2013 р.), «Філософські читання» (Одеса, 2013 р.), «Актуальні питання соціально-філософської думки» (Одеса, 2014 р.), «Семінар викладачів, студентів, аспірантів та молодих учених» (Одеса, 2014 р.), «Освіта та соціалізація особистості» (Одеса – Дніпропетровськ, 2013 р., Одеса – Дніпродзержинськ, 2014 р.), «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 2014 р.), «Філософія: сьогодні, завтра й навіщо?» (Одеса, 2015 р.), «Філософія: Що? Як? Коли?» (Одеса, 2016 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 125 публікаціях автора, з них: 4 монографії (3 з яких – колективні), 22 статті у фахових виданнях, зареєстрованих МОН України (2 у співавторстві), 5 статей у наукометричних та міжнародних виданнях інших держав за фахом, 11 статей

в інших наукових виданнях (з них 7 – в іноземних, 4 – в українських); 75 – тези і матеріали конференцій; 8 статей додатково відображують результати дослідження (з яких 6 у фахових виданнях, 2 – в українському науковому міжнародному журналі). У спільних публікаціях внесок авторів є паритетним.

Структура дисертації зумовлена специфікою проблем, що розглядаються, відповідають об'єкту та предмету дослідження, меті та завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дванадцять підрозділів, списку використаних джерел до кожного з розділів, висновків та додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 340 сторінок. Список використаних джерел в цілому нараховує 802 найменування. Загальний обсяг дисертації – 514 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Економіка сьогодні – не ізольована область знань і спеціального наукового пошуку. Незважаючи на точність і формалізованість понятійного апарату, з неї можуть бути остаточно виключені філософія і соціальність, а людське перетвориться на граничну абстракцію. Саме людина, заради якої здійснюються економічні та соціальні зміни в суспільстві, знаходиться в зоні уваги філософії економіки, соціології, соціальної економіки і особливо соціальної філософії і філософії освіти. Соціально-філософське дослідження спрямоване на дослідження змісту і наповнення новим сенсом базових понять соціально-економічних знань, в першу чергу – homo economicus.

Економічна людина (як предмет нашого дослідження) безпосередньо пов'язана з проблемною ситуацією свого становлення, формування, освіти в сучасних соціальних, ідеологічних, господарських, політичних науково-технічних і культурних контекстах, вивчення її як соціально-економічного феномену в різноманітності предметних і міждисциплінарних зв'язків сприяє взаємозбагаченню наукових дискурсів і виробленню достовірного знання.

1.1. Загальна характеристика та особливості застосування релевантної методології у дослідженні економічної людини

Проблема людини є однією з найважливіших як в соціальній філософії, так і в економічній науці. Взаємозв'язок економічної науки з філософією не викликає сумнівів. Ще з часів Арістотеля, філософії якого була притаманна економічна проблематика, історія економічних вчень показує невід'ємність економічного знання від основних стратегій соціально-філософських пошуків, що домінували в ту чи іншу історичну епоху. У «світі економіки» людина реалізує свої життєві прагнення,

множинність різноманітних форм економічної поведінки, спосіб мислення, самоактуалізує себе як член суспільства. Кожна економічна теорія представляє та формує умови, детермінанти, мотиви, способи поведінки і діяльності людини. Разом з тим, економічна теорія для своєї повноти та цілісності експлікує певну модель людини, що дає можливість зберігати її гуманістичний зміст [6, с. 277]. Економічний суб'єкт проявляє себе в соціальних зв'язках і відносинах як людина в широкому сенсі слова, тобто у всьому різноманітті потреб, переваг, мотивів, умінь, знань, досвіду, культури. В економічній сфері соціального буття людина задовольняє свої життєво важливі інтереси, спрямовані на створення матеріальних благ як передумов існування і взаємодії всіх сфер суспільства. Економічне буття у взаємопроникненні об'єктивного та суб'єктивного виступає предметом соціальної філософії.

Поняттям «економічна людина» далекі прашури позначали «господаря» будинку, садиби, майстерні. Економічна людина протягом історії змінює свій образ, інтереси, методи взаємодії з навколишнім середовищем, професійний рівень, мораль та цінності, спочатку її уособлювали селяни та ремісники, які працювали на ринок, епоха індустріалізації перетворила економічну людину на еліту, – підприємці, торговці, фінансисти, потім вже й наймані працівники, що продають свою робочу силу. Мисляча економічна людина формується у вигляді *homo sapiens* – людини розумної, збирача та творця благ і послуг. Економічна людина – істота суспільна, це член общини, племені, колективу, соціуму. Індивідуальне начало її поведінки проявляється в процесі розвитку свідомості, розподілу та обособлення праці, у виникненні державної та приватної власності; економічне спілкування набуває форми регулярного обміну. Сучасна економічна людина – це самостійний суб'єкт господарського життя, раціональний учасник ринкових відносин, який прагне до максимізації користі. Соціальний образ «економічної людини» є носієм людських взаємовідносин і завдяки

цьому стає універсальною основою узгодження світосприймання людини з об'єктивними реаліями.

Серед провідних вчених, що займалися розробкою загальнонаукової методології для вивчення широкого кола проблем, які стосуються, в силу своєї актуальності та універсальності, предметного поля соціальної філософії (в тому числі й вивчення економічної людини), можна назвати Л. Апостела, В. Богдановича, М. Бунге, М. Вартофського, М. Вудфорта, Р. Карнапа, У. Куайна, Дж. Лакоффа, Е. Нагеля, С. Стернберга, Г. Саймона, Х. Патнема, К. Поппера, А. Холла, а також В. Автономова, О. Дьячкова, І. Джадана, Г. Зикову, А. Кочергіна, В. Новосельцева, А. Садохіна, А. Самарського, В. Штоффа, А. Шияна, та інших. Серед українських дослідників, в першу чергу, хочемо виокремити А. Уйомува, який розробив параметричну загальну теорію систем та її формального апарату, та представників одеської системної школи А. Цофнаса, Н. Бородіну [11; 115 – 124; 133], які займалися дослідженням системного підходу (його взято за основу в дослідженні), загальної теорії систем, системних параметрів (більш детально – нижче).

Пошуки методологічних основ дослідження здійснювалися на основі вивчення наукових праць відомих учених, які розробляли полідисциплінарне теоретико-концептуальне підґрунтя вивчення homo economicus, зокрема, аналізували економічну поведінку з точки зору актуальних підходів – з позицій економічної (А. Сміт, К. Менгер, А. Маршалл, Ф. Хайек), соціологізованої (Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Зомбарт, Т. Парсонс), та психологізованої (А. Адлер, Д. Канеман, А. Маслоу, А. Тверські, З. Фрейд, К. Юнг та інші) людини. Серед провідних мислителів, які критично осмислювали це питання, хочемо відзначити роботи П. Вайзе, О. Уільямсона, А. Шабунової, Г. Белехової, С. Міхєєва, В. Вольчик, О. Суїменко, Т. Єфременко (більш детально – в підрозділі 1.2.).

В якості специфічної соціальної концепції, в рамках якої виникають різні моделі економічної людини, виокремлюємо неолібералізм, й відповідно для висвітлення теоретико-методологічних основ дослідження опираємось на дослідження цієї проблеми професіоналами-практиками, що не лише розробляли, представляли свої позиції в цьому напрямку, але й реалізували на практиці свої ідеї (підрозділ 1.3.). Серед провідних вчених, економістів, філософів різних історичних періодів розвитку філософської думки, на праці яких ми опиралися, хочемо відзначити таких мислителів як Арістотеля, М. Аврелія, Вольтера, Т. Гоббса, П. Гольбаха, К. Гельвеція, П. Гассенді, Д. Дідро, І. Канта, П. Кропоткіна, Ф. Ларошфуко, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Б. Мандевіля, Ж. Руссо, Д. Юма та інших; Дж. Адамса, А. Сміта, Ж. Сісмонді, Т. Пейна. Концептуальне оформлення положень неолібералізму та подальший розвиток ліберальних ідей знайшли своє відображення в роботах У. Ліпмана, а потім у представників різних шкіл неолібералізму (М. Алле, Л. Едхард, Д. Ейнауді, С. Кольм, Л. Мізес, Е. Малінво, Т. Монбріаль, Ф. Найт, Д. Номан, Р. Нозік, В. Ойкен, Л. Робінс, А. Ренд, Ж. Рюеф, Дж. Стіглер, М. Фрідмен, Ф. Хайек та інші).

Серед вчених, роботи яких стали підґрунтям для виокремлення соціально-філософських конотацій моделей homo economicus в контексті розвитку поглядів на суспільство та економіку (розділ 2) обрано для аналізу першоджерела представників соціального лібералізму, утилітаризму, історичної школи, класичної політекономії, маржиналістського, маршалліанського, універсалістського підходів (Дж. Акерлоф, І. Бентам, Л. Вальрас, Т. Веблен, Б. Гільдербрандт, Г. Госсен, У. Джевонс, С. Джевонс, В. Зомбарт, Дж. Кейнс, Д. Канеман, К. Кніс, Ф. Ліст, Р. Лукас, К. Маркс, А. Маршалл, Л. Мізес, К. Менгер, Дж. Мілль, П. Самуельсон, В. Сміт, А. Тверські, Н. Уоллес, Е. Шефтсбері, Р. Шиллер та інші).

В сучасних науково-дослідницьких програмах (розділ 2), – неокласичний мейнстрим, австрійська теорія, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрямок, радикальна економічна теорія – предметом аналізу були обрані роботи Р. Зельтена, Дж. Кролара, Дж. Катона, Ф. Котлера, А. Маслоу, Дж. Марча, Ф. Модільяні, О. Моргенштерна, Дж. Неймана, Р. Сайерта, М. Фрідмена, З. Фрейда, Дж. Ходжсона, Ж. Шандезона, Дж. Шекла та інших. Серед дослідників, що займалися вивченням досліджуваної нами проблематики можемо назвати таких мислителів, як В. Автономов, Н. Автономова, Т. Бахарєва, М. Бліні, М. Блауг, В. Верховін, Л. Драганчук, І. Джадан, В. Краснов, О. Ластовенко, І. Левандіна, І. Маклін, А. Олейник, О. Посипанова, Б. Подгорний, А. Скоробогатов, А. Шмаков, А. Шастітко та інших.

Особлива увага нами була приділена дослідженням концепцій та ідей українських науковців та практиків, – економістів, філософів, соціологів, психологів, що аналізували ті чи інші аспекти обраної наукової проблеми, як-от дослідження фундаментальних проблем теоретико-методологічного рівня, метафізики економіки, філософії економіки, економіки грошей як феномена соціокультурної реальності, економічні рефлексії філософії науки, економічної антропології, проблем духовних елементів економічного буття суспільства та людини в умовах «фінансової цивілізації», системне дослідження соціально-гуманітарних процесів та здійснення економічних реформ в Україні, тощо (детальний аналіз у розділі 3 та розділі 4). Їх наукові розвідки та розробки стали в нагоді при виробленні авторської концепції дисертаційного дослідження. Зокрема, це такі вчені як К. Алексеєва, О. Амінова, В. Андрущенко, В. Арутюнов, Л. Багрій-Шахматов, В. Базилевич, Ю. Бачинський, В. Бодров, О. Бондаренко, Є. Борінштейн, І. Буян, М. Вознюк, В. Воронкова, Л. Галаган, Е. Гансова, Г. Гарісон, Е. Герасимова, Б. Глотов, Т. Глушко, С. Головіна; М. Гонська, Н. Гончаренко, А. Гриценко, О. Грішнова, Л. Губерський, Т. Гугніна, Ю. Гава,

Б. Данилишин, Ю. Добролюбська, А. Дорошенко, О. Другов, Т. Єфременко; а також В. Жуковський, В. Ільїн, А. Кавалеров, А. Кавалеров, О. Карабчук, Д. Кауфман, І. Керницька, С. Корнієнко, О. Костенко, В. Куценко, М. Лихачов, О. Лісеєнко, А. Мазаракі, В. Манжура, В. Мельник, М. Мельник, Ю. Миронов, І. Мисик, М. Михальченко, О. Міщенко, Б. Молодцов, В. Москаленко, Я. Невідома, Є. Невмерлецький, С. Незабитовська, І. Овсій, О. Осінська-Львівська, І. Остапенко, Л. Падовезе, В. Попков, В. Попов, О. Постол, С. Пролєєв, О. Пунченко, І. Радіонова, С. Разумовський, О. Савицький, О. Саїтгарєєва, О. Сапелкіна, З. Сверєда, А. Сингаївська, І. Скловський, П. Скотний, З. Скринник, Т. Смовженко, М. Сомін, О. Соснін, І. Старовойт, Є. Суїменко, Н. Фединець, О. Халапсіс, М. Хома, М. Хромов, М. Цибра, Л. Черенько, Ю. Шайгородський, М. Швайка, В. Шеремета та інші науковці.

Будь-яке соціально-філософське пізнання як науково-дослідний процес має три стадії: організаційна (вивчення наявної інформації про предмет дослідження, в нашому випадку – економічна людина), дослідна (створення нової інформації, виконання досліджень з використанням теоретичних та емпіричних методів), узагальнення, апробація та реалізація результатів дослідження. Розглядаючи методологію як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження і здійснюється вибір сукупності пізнавальних засобів, методів, прийомів дослідження, зазначимо, що пізнання економічної людини у соціально-філософському дискурсі (як предмету дослідження) вимагає добору відповідної релевантної (такої, що відповідає специфіці об'єкта пізнання) методології, яка включає сукупність методів як емпіричного, так і теоретичного характеру. До теоретико-методологічних основ дослідження зараховують також і сукупність підходів, ідей, концепцій, на які спирається дослідник, що є базою для розв'язання дослідницької проблеми (ми розглядаємо економічну поведінку з точки зору

економічного, психологічного, соціологічного підходу та представляємо соціально-філософське узагальнення; аналізуємо соціальну концепцію неолібералізму, в рамках якої виникають різні інтерпретації моделей homo economicus, розумний егоїзм як ідейний фундамент уявлень про економічну людину, тощо). Методологічний підхід до обґрунтування та розробки стратегій дослідження економічної людини та її концептуальних інтерпретацій у соціально-філософському дискурсі розглядається як сукупність сукупність взаємозалежних методів, з яких декілька є головними, а інші їм підпорядковуються та мають допоміжний характер.

Слід враховувати, що методологічна основа соціально-філософсько орієнтованого дослідження економічних систем різного екзистенційного наповнення тісно пов'язана з визначенням найбільш стійких суспільно значущих взаємозв'язків, які в цілому відображені в основних соціально-економічних законах: законі розподілу праці (визначає динаміку розподілу праці на різновиди та одночасно розподілу суспільства на соціальні групи, які цими видами праці зайняті, співвідношення між членами цих груп, що обумовлюються соціальними статусами та престижем); законі зміни праці (відображує об'єктивний і суттєвий зв'язок між змінами в технічному базисі виробництва та суспільними комбінаціями процесу праці); законі конкуренції (відображує джерело саморозвитку виробництва через вирішення суперечностей між необхідністю максимальної самореалізації людини для свого блага та супротивом зі сторони конкурентів та соціального середовища в цілому) [127; 85].

Фундаментальними принципами соціально-філософського дослідження є ті, що відображують найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. Зазвичай, дослідники до них зараховують принципи діалектики (дає змогу обґрунтувати причинно-

наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності), детермінізму (об'єктивної причинної зумовленості явищ), ізоморфізму (відношень об'єктів, що відбивають тотожність їх побудови). Так, загальнонаукова методологія використовується в усіх або в переважній більшості наук, спричиняє критичний перегляд прийнятого понятійного апарату, чинників, передумов і підходів до інтерпретації матеріалу, який досліджується [81].

Емпіричне соціопізнання в нашому дослідженні включає соціальне спостереження та емпіричні соціологічні дослідження, результати яких у вигляді соціальних фактів (опис соціального явища у формі тексту, публікацій, таблиць, графіків, тощо) узагальнено були представлені в двох останніх розділах нашого дослідження для наочного ілюстрування деяких аспектів вирішення наукової проблеми дисертаційного дослідження (наприклад, в розділі 4 – позитивний та негативний образ підприємців, ставлення людей до проведення пенсійної реформи в Україні, аксіологічні орієнтації молодого покоління через змалювання образу успіху та життєвих стратегій, освітньої міграції [89; 103; 80], тощо). Враховуючи комплексний полідисциплінарний характер нашого дослідження, зазначимо, що в рамках аналізу страхової культури, як складової культури ринкового типу, та дослідженні економічної людини, як суб'єкта ринкового суспільства, застосовувався метод прикладного соціологічного аналізу, а саме соціології ринку для дослідження відношення населення до питань забезпечення життя та страхування в цілому. Адже саме ця галузь соціології розглядає ринок, ринкові відносини, підприємницьку діяльність і вивчає ринкову економіку як соціальний інститут, ринкові механізми влади, їх вплив на суспільство, соціальний розвиток суспільства в умовах ринкової економіки, досліджує особливості економічної поведінки соціальних суб'єктів (наприклад, економічної людини) в умовах ринку. Крім того, ринок страхування є

одним із видів сучасного бізнесу, який активно розвивається в умовах глобалізаційних процесів в Україні. Соціологія ринку входить до соціології економіки, що дає можливість виокремити ряд категорій, які є спільними для обох галузей соціології та соціальної філософії, як-от економічна та соціальна сфера (відображують зміст соціальних процесів, що відбуваються «на стику» економіки та суспільства), соціальні механізми розвитку економіки, економічна свідомість, економічна поведінка, економічна діяльність, економічна культура, економічні інтереси, соціально-економічні стереотипи, економічна людина, тощо [127].

В результаті емпіричного соціопізнання отримуються соціальні факти. В такій якості у соціальній філософії можуть розглядатися матеріальні та духовні продукти людської діяльності, дії, характеристики поведінки індивідів і соціальних груп, вербальні (словесні) дії (думки, погляди, оцінки), взаємозв'язки між людьми. Соціальний факт можна вивчати в логіко-гносеологічному (відомі знання, здобуті шляхом опису певних фрагментів дійсності) та онтологічному (будь-які незалежні від спостерігача стани дійсності чи події). Щодо нашого предмету дослідження – економічної людини у соціально-філософському дискурсі – як соціальні факти і в логіко-гносеологічному, і в онтологічному ракурсі розглядаються такі поняття, як економічна культура, економічна освіта та виховання, економічна поведінка, економічна соціалізація, тощо [111].

Різновидом соціальних фактів є факти колективної свідомості (за Е. Дюркгеймом), до яких можемо віднести загальні ідеї (як-от розумний егоїзм, уявлення про економічну людину), моральні максими та вірування («максимум результату при мінімумі витрат» або ж «спільне благо», «екологічний гріх – найстрашніший соціальний гріх»), економічні мотиви та інтереси (влада, слава, гроші, користь) економічної людини. До речі, Е. Дюркгейм серед основних рис соціальних фактів виокремлює

такі, що представляють результат взаємної діяльності людей (соціальних груп, класів, страт), що діють свідомо, переслідують свої цілі і мобілізують свою волю (економічна поведінка є проявом економічної діяльності, що спостерігається зовні, а економічна людина є суб'єктом ринкового суспільства); їх джерело знаходиться не в мисленні та поведінці індивідів, а в суспільстві – як процесі та результаті взаємної діяльності людей, тобто субстратом соціального факту є не індивідуальна, а колективна свідомість, що виникає в результаті цієї взаємодії (економічна культура формується в певному суспільстві та відображується потім в економічній культурі конкретної економічної людини шляхом економічної соціалізації); соціальні факти – зовнішні для спостерігача, матеріальні і спостережувані, вони являють собою не суб'єктивні враження і висновки, а результат діяльності, що відбувається поза свідомістю діючих індивідів, і як наслідок – встановлення типових зразків поведінки, цінностей, що існують об'єктивно (типова економічна поведінка для економічної людини) [110].

Відомий соціальний філософ та економіст Ф. Хайек (про якого ми ще будемо говорити нижче в наступних розділах) говорив про те, що на відміну від фізичного об'єкта, соціальні об'єкти спостерігати важко, тому соціальний факт, з одного боку, є емпіричними даними (людина та її поведінка), а з іншого боку – це певна уявна інтерпретація (моделі економічної людини) [130]. Соціально-філософський факт, з одного боку, – це адекватні знання про інтереси, цілі та ідеали економічної людини (отримання максимального прибутку при мінімізації витрат), з іншого – знання про умови, при яких можна здійснити реалізацію (ринок, конкуренція, свобода), з третьої – адекватність інтересів, цілей, ідеалів економічної людини тим суспільним умовам, в яких відбувається її самоствердження (соціальна концепція неолібералізму, глобалізація). Таким чином, соціально-філософський факт представляє собою знання про економічну людину, що має високу ступінь абстракції. Відповідно,

до соціально-філософських фактів доцільно застосовувати методи соціально-філософського пізнання: історизму, порівняння, абстрагування, гіпотеза, розуміння, співвіднесення з цінностями, тощо.

Наприклад, метод історизму – як метод пізнання – в нашому дослідженні використаний при розгляді неолібералізму як соціальної концепції, в рамках якої виникають різні інтерпретації моделей економічної людини (розділ 1), еволюції моделей економічної людини в історико-філософській ретроспективі (розділ 2, від класичної ліберальної моделі А. Сміта до сучасних альтернативних модифікацій homo economicus). Історизм, як метод пізнання, полягає в розгляді предмета дослідження в його виникненні, розвитку, органічних зв'язках з відповідними суспільними умовами. Метод історичних паралелей, як модифікація загальнонаукового методу аналогії, застосовується при узагальненні історичного досвіду в його співставленні з сьогоденням. Метод порівняння представляє собою виявлення схожості та відмінності в соціальних фактах, які досліджуються (економічна людина «егоїст» та економічна людина «раціональний максимізатор»). Абстрагування та узагальнення використовуються для побудови загальної моделі економічної людини (розділ 1) або ж представлення образу нової економічної людини (розділ 3) тощо. З такими поняттями (абстракціями) можна здійснювати різні мисленнєві операції, наприклад, порівнювати між собою. Висновки, поняття, судження, отримані в результаті порівняння, абстрагування, узагальнення, тощо, завжди носять імовірний характер, мають різну ступінь достовірності та потребують виявлення причин свого походження та зведення в систему. Роль такого методу виконує соціальна гіпотеза, що представляє певним чином обґрунтоване припущення про причини соціального факту, його місце в системі суспільства, припущення про нові соціальні факти, тощо (наприклад, в якості найкращої системи для господарювання нової економічної людини ми пропонуємо розглядати соціальну ринкову економіку) [110].

Важливим методом (інструментом) соціального пізнання, наприклад, у М. Вебера виступають ідеальні типи, які не мають емпіричних прообразів в самій реальності та не відображають її, а представляють розумові логічні конструкції, створювані дослідником, і формуються за допомогою абстрагування окремих рис реальності та вважаються дослідником найбільш типовими. Ідеальний тип (за М. Вебером) – це картина однорідного мислення, яка існує в уяві вчених і призначена для розгляду очевидних, найбільш «типових соціальних фактів». Ідеальний тип – це загальне поняття, в якому зафіксовано в словесній формі найбільш істотні властивості об'єктивної реальності, а завдання науки якраз і полягає в розробці таких ідеальних типів – наукових понять. Потім вони використовуються пізнанням в якості масштабу для співвіднесення і порівняння з ними соціальної реальності (економічну людину можна розглядати як ідеальний тип). Досить релевантним методом у нашому дослідженні виступає метод розуміння й співвіднесення з цінностями. М. Вебер розрізняє поняття «ціннісні судження» та «співвіднесення з цінностями». Ціннісне судження завжди суб'єктивне, містить певну оцінку (економічна людина – егоїст), а співвіднесення з цінністю – це процедура відбору, організації та оцінки соціальних фактів у відповідності з цінностями, яких притримується дослідник (екоцентризм економічної людини, «екологічний гріх» – найстрашніший соціальний гріх, добробут, висока якість життя, тощо). М. Вебер вважає, що зміна ціннісних переваг визначається «інтересами епохи», тобто усвідомленням соціально-історичних обставин, в яких живе дослідник [19] (нова економічна людина як образ людини майбутнього, яка допоможе подолати екологічну катастрофу, що є результатом глобалізації і тотального ринку).

Одним із методів соціального пізнання, спрямованого на вивчення походження та розвитку соціальних інститутів, є метод перетворення засобів в мету. Він дає можливість прослідкувати та зрозуміти

перетворення соціальних інститутів в процесі розвитку суспільства (в нашому дослідженні – соціальний інститут економічної освіти як стратегічний ресурс та засіб формування економічної людини, соціальний інститут сім'ї як агент первинної економічної соціалізації, релігійні соціальні інститути – як регулятор морально-етичної сторони у поведінці економічної людини та організації бізнесу, тощо, – розділ 3 та розділ 4).

В нашому дослідженні в процесі вирішення поставленої мети та завдань використовувався системно-діяльнісний підхід (указує на певний компонентний склад людської діяльності, основні компоненти: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це створює можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності, в нашому випадку – економічну сферу суспільства, економічну людину, економічну діяльність та поведінку, тощо).

Культурологічний підхід дає можливість дослідити соціальні, екологічні, економічні об'єкти як культурологічні феномени (економічна людина як культурно-історичний тип). Вихідним положенням культурологічного підходу є розгляд сучасного світу як багаторівневої ієрархічної системи «Культура», яка складається з трьох основних відносно самостійних підсистем: системи «Природа», системи «Людина» і системи «Суспільство». Відносно недавно у соціальній філософії почали звертатися до інформаційного підходу, суть якого полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу або явища в природі чи суспільстві, перш за все, виявляються найхарактерніші для нього інформаційні аспекти (розумний егоїзм як фундамент уявлень про економічну людину в контексті економічних зв'язків, соціальна концепція неолібералізму як парадигмальний тренд інтерпретацій моделей економічної людини, тощо).

В основі інформаційного підходу лежить принцип інформаційності, згідно з яким: інформація є універсальною, фундаментальною

категорією; практично всі процеси та явища мають інформаційну основу; інформація є носієм смислу (змісту) всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві; всі існуючі в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер. Інформаційний підхід має значні евристичні можливості через аналіз змісту повідомлень чи засобів соціальної комунікації (документної, інформаційної, когнітивної) [127].

В контексті нашого дослідження активно використовувався метод аналізу контенту (моніторинг сайтів, блогів щодо надання освітніх послуг з економічної освіти, інноваційних шкіл, соціально-економічних асоціацій для молоді, тощо) та вивчення документів (наприклад, «Закон України про страхування», «Національна доктрина розвитку освіти України», «Закон про пенсійну реформу в Україні», «Компендіум. Соціальна доктрина Церкви» тощо). Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному категоріальному апараті (наприклад, вивчаємо смислове навантаження таких понять як «економічна людина», «економічна соціалізація», «економічне виховання», «економічна освіта», «соціогуманітарні габітуси», вводимо поняття «економічна соціальність», тощо).

Однією з головних функцій соціальної філософії є прогностична. Вона полягає у спробах передбачити тенденції розвитку суспільства (чи його елементів) на основі розуміння минулого та сучасного. Тим самим, соціально-філософське передбачення (як метод соціальної філософії) характеризує суспільство та людство в цілому. В соціальній філософії застосовується також аксіоматичний метод, що полягає у встановленні набору вихідних положень (принципів, постулатів), які вважаються вірними; потім за правилами логіки з них виводяться (та конкретизуються) інші положення, що відповідають вихідним, тощо (наприклад, економічна людина може розглядатися як сукупність

моделей поведінки людини в стосунках, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості діяльності або як сукупність моделей поведінки людини, на яких реалізуються властивості, що знаходяться в економічно вмотивованих відносинах). Гіпотетико-дедуктивний метод опирається на сукупність пов'язаних між собою гіпотез-постулатів (принципів), а вже з них відбувається виокремлення понять, суджень, умовисновків. В контексті нашого дослідження основою майбутнього розвитку України на шляху до підвищення конкурентоспроможності та підвищення добробуту населення й культивування «спільного блага» має стати нова економічна людина, а основою для її ефективної економічної діяльності – соціальне ринкове господарство (розділ 3).

Пізнавальні та практичні проблеми дисертаційного дослідження взаємопов'язані між собою. Пізнавальна проблема є протиріччям між знанням та незнанням, що виражається у вигляді запитань та гіпотез (якою має бути нова економічна людина в сучасних умовах соціальної концепції неолібералізму? Пропонуємо змодельований образ, див. розділ 3). Практична проблема представляє собою протиріччя між поставленою метою та засобами, темпами її вирішення, носить пізнавальний, вольовий та організаційний характер (як можна практично сформулювати нову економічну людину у сучасному суспільстві? І даємо відповідь: шляхом формування відповідних соціогуманітарних габітусів, в рамках економічної соціалізації, економічної освіти та виховання тощо. (розділ 3 та розділ 4). Якщо першу проблему вирішує вчений, то другу – керівник-організатор (внесення змін до наповнення навчальних планів та програм, просвіта населення та впровадження реклами щодо необхідності придбання страхових накопичувальних програм).

Умовою постановки та розуміння соціально-філософської проблеми є часова дистанція між інтерпретатором та явищем, яке інтерпретується, і саме буття має бути зрозумілим в горизонті часу. При

цьому аналізувати теперішнє важче, ніж минуле, і доки історичне явище (економічна людина пострадянської України) ще живе, його важко зрозуміти через ряд ідеологічних та політичних причин. Тим самим, метод соціального проектування – завжди прогноз з певною часткою ймовірності. Цей метод досить часто використовується в соціально-філософському пізнанні. Соціальне проектування включає в себе наступні етапи: соціальну проблему (наукова проблема дослідження, в нашому випадку – обґрунтування та розробка стратегій дослідження економічної людини та її концептуальних інтерпретацій у соціально-філософському дискурсі), яка потребує вирішення; процес її теоретичного рішення (добір релевантної методології, розробка авторської концепції); соціальний проект чи соціальний прожект як результати цього рішення. Соціальний проект і прожект є образним і теоретичним описом бажаного стану будь-якої соціальної системи (чи її елементів) і способом досягнення цього стану в результаті практичної діяльності (якою є загальна модель економічної людини, і як ми можемо сформувати нову економічну людину в умовах сучасності в Україні).

Методологія дослідження включає загальнонауковий інструментарій, який застосовується у будь-якій сфері наукового пізнання, незалежно від характеру вирішуваних завдань, що розширює можливості дослідження і допомагає вивести його на рівень концептуального апарату філософської методології. Одним із загальнонаукових методів, що володіє необхідним набором властивостей для реалізації різнодисциплінарних дослідницьких теоретичних програм (розробленість, чіткість, детермінованість, спрямованість, плідність, надійність, економність), є метод моделювання як спосіб репрезентації і узгодження безлічі концептуальних інтерпретацій предмета на основі системного підходу (економічних, психологічних, соціологічних), що відіграв у нашому дослідженні суттєву роль. Тому вважаємо за необхідне зупинитись на ньому більш детально.

Моделювання економічних явищ і процесів є основним методом дослідження в різних науках, зокрема, в економічних. У ньому втілюється рефлексивно-симетричне співвідношення теоретичної та емпіричної форм пізнання. Моделювання застосовується у тому випадку, коли об'єкт або явище, що вивчається, є недоступним для прямого втручання суб'єкта, що пізнає, або таке втручання з ряду причин є недоцільним [35, с. 50]. Робота не з самим об'єктом (явищем, процесом), а з його моделлю дає можливість безболісно, відносно швидко і без істотних витрат досліджувати його властивості і поведінку у будь-яких мислимих ситуаціях (переваги теорії) [102, с. 6]. Моделювання припускає перенесення дослідницької діяльності на інший об'єкт, що виступає в ролі замітника об'єкту або явища, що цікавить дослідника. Об'єкт-замітник називають моделлю, а об'єкт дослідження – оригіналом або прототипом. Коли ми говоримо про модель, мова йде про систему, застосування якої при дослідженні певних предметних областей спирається на наукову обґрунтованість висновків за аналогією. При цьому модель виступає як такий заступник прототипу, що дозволяє отримати про останній певні знання. Отже, для усіх наукових моделей характерним є те, що вони є заміниками об'єкту дослідження, і знаходяться з останнім в такій схожості (чи відповідності), яка дасть можливість отримати нове знання про цей об'єкт [35, с. 51]. Ключовим показником результативності застосування цього методу є отримання нових знань, що є найважливішою когнітивною складовою будь-якої теорії, в даному випадку класичної економічної, в якій услід за А. Смітом розвивалась і використовувалась модель економічної людини, що керується в своїй поведінці егоїстичними спрямуваннями, але при цьому здатна приймати раціональні рішення [28]. Специфіку методу моделювання детально розглядали такі відомі дослідники, як А. Садохін [99], В. Штофф [137], А. Кочергін [35], В. Новосельцев [51], А. Шиян [135].

За особливостями представлення моделі можуть бути неформалізованими і формалізованими. Серед формалізованих виділяють вербальні, логіко-лінгвістичні й семіотичні, логічні, статистичні та теоретико-вірогідні, аналітичні та імітаційні моделі [135, с. 27, 28]. Однак, моделювання не є самодостатнім, воно, як правило, – лише частина дослідження в загальному процесі пізнання при узагальненні результатів, що отримуються на основі різних засобів [70].

Наукове, пізнавальне, евристичне моделювання такого об'єкту, як людина (властивості, характеристики, поведінка), є украй складним. Можливість побудови моделі, що успішно відображує функції, не є гарантією того, що об'єктивно є відображеною структура, і, навпаки, побудова моделі структури об'єкту не дає повної упевненості в тому, що така модель відповідає функціям оригіналу, внаслідок того, що модель є простішою системою. Людина є нескінченним об'єктом пізнання, і пізнають її за допомогою способів, які, нехай навіть і є дуже досконалими, однак обмежені у просторі та часі. Отже, чим більше моделей створюється і береться до уваги, тим достовірнішими є знання про змодельований об'єкт. Моделювання дозволяє прогнозувати поведінку реальних систем і оптимізувати їх функціонування. У випадку з моделлю економічної людини ми маємо справу з обліком, обробкою і узагальненням різнорідних онтологічних, гносеологічних і світоглядних параметрів, що вимагає філософської логіко-методологічної рефлексії предмета і самої проблемної ситуації, що зумовила його дослідження.

Моделювання так званих альтернативних культурологічних видів людини розумної (*Homo economicus* – людина економічна; *Homo reciprocans* – людина, що обмінюється; *Homo faber* – людина уміла; *Homo historicalis* – людина історична; *Homo Ludens* – людина граюча; *Homo loquens* – людина розмовляюча; *Homo scientia* – людина наукова тощо.) припускає концептуальну залежність від суб'єкта пізнання (школи, напряму, теорії), що встановлює відповідність між моделлю і

прототипом, від умов включення об'єкту в діяльність людини. Будь-яка модель існує не сама по собі, а внаслідок того, що вона створюється і використовується дослідником як засіб його діяльності [35].

Предметна область як універсум розгляду традиційної моделі економічної людини і конструювання її моделі в межах теоретичних і емпіричних контекстів вміщує взаємозв'язані економічні, ідеологічні, соціокультурні, психологічні, духовні, політичні, етичні сегменти, що знову-таки вимагають філософського осмислення проблем. Економічна мотивація поведінки людини в системі ринкових стосунків пов'язана з екзистенціально-аксіологічними проблемами вибору майбутнього і турботи про справжню якість життя, з проблемами визначення можливостей розвитку, громадських цінностей та ідеалів, перетворенням у вигідну (кращу) сторону наявного соціально-економічного буття. Тобто йдеться про багатофакторну модель, що включає широкий набір характеристик та інтегральних індикаторів її життєздатності, що успішно заміщає невизначені характеристики реального об'єкту цілком певними ідеальними проєкціями. Життєздатність моделі залежить від її репрезентативного потенціалу, сумісності з іншими моделями, повноти проникнення в суспільно значимі програми діяльності, визначальні норми соціально-економічної взаємодії між людьми, міри соціальної і культурної спадкоємності [75].

Мінімальною і достатньою умовою для того, щоб дещо стало моделлю, є постулювання не лише тих чи інших сутностей, але і можливих стосунків між ними. Якщо йдеться про сумісність моделей різних областей знань (економіка – філософія), то виникають питання про сфери їх використання, про межі застосування моделей. Запропонована М. Вартофським типологія моделей ґрунтується на ієрархії міри «екзистенціальних зобов'язань», які приймаються кожним типом моделей. При такому підході до впорядкування моделей найслабкіше екзистенціальне зобов'язання проявляється в ad hoc аналогіях. Потім в

порядку посилення міри екзистенціальних зобов'язань йдуть обчислювальні моделі (математичні моделі, єдиною функцією яких є функція механізму для виведення або функція структури для впорядкування даних); механічні моделі; гіпотетичні моделі типу «неначе моделі»; моделі, які вважаються тільки аппроксимативними; моделі, що формують припущення, і, нарешті, моделі, екзистенціальні домагання яких знаходяться на межі раціональної віри [18, с. 63, 29].

Наукове моделювання припускає аналіз екзистенціальних тверджень, що приймаються при моделюванні, позначення меж застосування, сумісності моделей з різних областей знань, що є цілком характерним для наукового пізнання як такого. Моделювання економічної поведінки людини опирається не лише на методологічний фундамент, вироблений у філософському, класичному економічному знанні, але і у рамках економічної психології: принцип культурно-історичної обумовленості економічної життєдіяльності (особливості економічної поведінки мають культурно обумовлений характер і визначаються особливостями історичного розвитку суспільства); принцип суб'єктності (людина – активний суб'єкт економічної взаємодії, усвідомлено вступає в економічні стосунки з іншими економічними суб'єктами (індивідуальними і груповими) і реалізує різні види економічної поведінки; принцип взаємозв'язку економічних і соціально-психологічних явищ; принцип єдності теорії, експерименту і практики; принцип комплексності і міждисциплінарності [72, 76].

Філософська рефлексія можливості та особливостей конструювання багатофакторної моделі економічної людини, що включає системні характеристики, має репрезентативний потенціал і припускає аналіз так званих (за М. Вартофським) екзистенціальних тверджень, що приймаються в моделюванні, а також позначення меж застосування і сумісності моделей з різних областей знань. Екзистенціальні твердження відображують міру релевантності моделі і модельованого. Наукові межі

наших уявлень співвідносяться, на наш погляд, з системним представленням об'єкту або системним підходом, про який і піде мова нижче. Будучи гносеологічними інтерпретаціями (гносеологічними образами) дійсності, моделі несуть в собі змістовний потенціал існуючого чи нового знання про об'єкт, що є досить складним з точки зору його «зануреності» в соціокультурні, економічні, політичні, історичні контексти реальності, габітуси, в яких багатомірна економічна людина самоконструюється на певних підставах, обираючи свій спосіб виживання і задоволення різноманітних потреб.

Гносеологічність моделі, яка досліджується, залежить від широти охоплення проблеми і постановки конкретних пізнавальних завдань. Окрім виявлення загальних релевантних властивостей моделі і об'єкту на основі концептуальних пізнавальних завдань, створення моделі вимагає застосування редукції, як виведення властивостей одного об'єкту з властивостей іншого [61].

Проблематика, що пов'язана з роллю наукової редукції в пізнанні та її філософською інтерпретацією, включає такі аспекти як співвідношення редукційного і онтологічного пояснення, редукція як елімінація референції редукованих термінів або редукованих теорій, тощо (М. Бунге, Р. Карнап, У. Куайн, Е. Нагель, Х. Патнем, К. Поппер) [159, с. 336; 18, с. 43]. Теорії численних економічних шкіл, що вибудовують свою модель людини, розрізняються за характером редукування різноманіття особистісних характеристик, особливостей діяльності, вибіркоким набором контекстуальних змінних, які характерні для певної епохи [79; 77].

Визначення, яке охоплює майже усі ознаки, які можуть розглядатися як загальні для будь-яких понять моделі, дає А. Уйомов в книзі «Логічні основи методу моделювання»: це система, дослідження якої служить засобом для отримання інформації про іншу систему [117, с. 48]. Тут абсолютно справедливо перше місце відводиться

пізнавальному концепту, модель можна використати для отримання інформації з метою пізнання іншої речі. Таким чином, побудовану за визначеними ознаками модель економічної людини можна використати для пізнання системи диспозицій, що породжують і структурують практику суб'єкта економічної діяльності та його подачу (тобто габітус). Найбільш відповідальним є етап вибору концепту як системотворчого параметра.

Модель (система) як аналог іншої системи (прототипу) є засобом для отримання інформації про неї шляхом перенесення інформації з неї на прототип. Реляційні та атрибутивні моделі є аналогами своїх прототипів. Методологія моделювання свого часу успішно підкріпилася системною методологією, що сприяло розвитку системного моделювання. У цій області методології предмет моделювання розглядається як система. Модельована система, у свою чергу, складається з підсистем, що відображують дисциплінарний зріз предметної області, яка дає можливість отримати мультидисциплінарне уявлення про об'єкт. Системне моделювання, на наш погляд, дає можливість отримати найповніші уявлення про такий складний предмет, як економічна людина, оскільки алгоритм системного підходу дозволяє отримати об'єктивні знання про те, що вже існує, про динаміку змін, тобто поєднувати активний пошук з узагальненням накопиченого матеріалу. Мається на увазі методологічний ресурс системного підходу в рамках параметричної загальної теорії систем (ЗТС) [58], у якій розроблені специфічні системні властивості, тобто параметри (властивості, ознаки) та їх зв'язки [68].

Більшість загальних визначень систем, в явному або неявному виді використовують категорії «річ», «властивості», «відношення». Згідно з принципом універсальності систем, будь-який об'єкт може бути представлений у вигляді системи. Усе різноманіття дефініцій цього поняття, з точки зору системного підходу, зводиться до двох:

1. Системою буде будь-який об'єкт, в якому має місце певне відношення, що характеризується заздалегідь визначеною властивістю.

2. Системою є будь-який об'єкт, в якому мають місце певні властивості, що знаходяться в деякому заздалегідь заданому відношенні [122, с. 64, 80, 119].

Визначення системи як довільної речі, коли її певні відношення задовольняють певній властивості називається атрибутивним. Реляційним – коли система розуміється як довільна річ, певні властивості якої задовольняють певне відношення [133, с. 53]. Система (за атрибутивним визначенням) – річ, на якій реалізоване певне відношення із заздалегідь фіксованими (системотворчими) властивостями. Концепт, структура і субстрат — дескриптори системи. Дескриптори – це сукупність трьох складових (концепту, структури і субстрату), які дозволяють розглядати певний об'єкт в якості системи. Параметрична загальна теорія систем ґрунтується на категоріальному розділенні об'єктів на речі, властивості та відношення. У будь-якому об'єкті дослідження як системі є присутніми такі системні дескриптори, як концепт, структура і субстрат. Кожен системний параметр є певною комбінацією стосунків між вказаними дескрипторами. У рамках параметричної теорії систем дослідження рухається від представлення об'єкту як системи до вивчення властивостей (атрибутивних системних параметрів), встановленню загальносистемних закономірностей між параметрами, виявленню значень невідомих параметрів системи для отримання всебічного знання про об'єкт (створення системної моделі) [133, с. 56]. Під реляційною структурою розуміється відношення в речах або між елементами речі. Атрибутивна структура – набір властивостей, що співставляються системотворчим відношенням. Субстратом системи у такому разі буде той об'єкт, якому є властивою атрибутивна структура [122, с. 129].

Системний підхід дозволяє різнобічно осмислити проблематику дослідження економічної людини. Наприклад, при вирішенні задачі позначення предметної області можна використати методологічні переваги подвійних визначень системи. Схема представлення об'єкту як системи полягає у виділенні системних дескрипторів: концепту, структури і субстрату. Предметна область виявляється в порядку її представлення як системи: спочатку фіксується деяка визначеність, що залежить від вибору смислового поля дослідження, в якому розглядається такий об'єкт, як економічна людина, потім здійснюється пошук деяких заздалегідь визначених відношень або властивостей цього об'єкту, що відповідають цій визначеності. Слідуючи логіці системного підходу, предметну область можна представити у відповідності з головними аспектами системної моделі (концептуальним, структурним, субстратним дескрипторами). Концепт визначає напрям дослідження, систему відліку, припускає наявність інформації про такий об'єкт, як «економічна людина». Системотворчою, в даному випадку, є така властивість, як економічно вигідна мотивованість діяльності. Відношеннями, що задовольняють концепту, є економічно вигідні відношення. На них інтерпретується системотворча властивість, тобто фіксується структура системи. Інтерпретація стосунків, що становлять структуру, на певному матеріалі дозволить фіксувати субстрат системи. Це можуть бути різні моделі економічної поведінки. Виходячи з схеми подвійного загального визначення системи, можна представити предметну область дослідження економічної людини як систему із відношеннями, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості діяльності людини (атрибутивне визначення) або як систему, властивості якої задовольняють економічно мотивованим відносинам.

Подвійне визначення економічної людини може формулюватися так:

1. Це сукупність моделей поведінки людини у відношеннях, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості діяльності.

2. Це сукупність моделей поведінки людини, на яких реалізуються властивості, що є релевантними економічно вмотивованим відношенням.

У першому випадку можна сказати, що відношення реалізується на властивостях речей, а в другому – на речах. Ці визначення можна розглядати як інваріантні для інших дефініцій економічної людини. Наприклад: це сукупність моделей поведінки людини у відношеннях, що задовольняють властивості раціонально-прагматичної вмотивованості її соціально господарчої діяльності. Застосування системного підходу до вивчення економічної людини дозволяє співставити результати досліджень різних наук (наприклад, економіка, психологія, соціологія), крім того, дає можливість розглянути предмет з точки зору достовірно універсальних властивостей, предметне співвіднесення яких охоплює усю дійсність, наприклад, «гомогенності або гетерогенності», «стабільності або нестабільності», «стаціонарності або нестаціонарності», «іманентності або неіманентності», «унікальності або неунікальності», «завершеності або незавершеності» [120, с. 98]. Дотримуючись алгоритму системного підходу, після представлення об'єкту як системи, слід рухатися до вивчення атрибутивних системних параметрів (її властивостей). Орієнтація на атрибутивні загальносистемні параметри дає можливість розширити поле дослідження, яке часто обмежується розглядом лише систем певного виду [11].

Зупинимося на характеристиці загальносистемних параметрів у застосуванні до моделі економічної людини. Система знаходиться в певному середовищі, відповідно, вона може змінюватись. Система як сукупність моделей поведінки людини, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості її діяльності (див. вище подвійне визначення), функціонально пов'язана з середовищем як системою, в якій

ця діяльність є можливою і здійснюється. Взаємодія системи і середовища характеризується спрямованістю на досягнення мети. При цьому окремо взята система (наприклад, вибір способів постановки завдань, знаходження засобів, алгоритм прийняття економічно доцільних рішень), є ізольованою від інших, не може забезпечити реалізацію економічно вигідної діяльності, яка і є метою соціально-економічної комунікації в широкому значенні слова. Для цього потрібна взаємодія безлічі систем з їх середовищем. Типи середовища (з якими взаємодіє система), можуть бути представлені в соціально-культурній історичній «вертикалі» і контекстній економічній «горизонталі». Таким чином, поняття середовища стосовно предмета дослідження розглядається з урахуванням відмінності між системою суспільства і системою економічних практик, тобто парадигмально і синтагматично. Середовищем може виступати як економічна теорія, так і емпірична реальність економічного факту, за якими «виявляється» певне розуміння людини, степені її свободи в екзистенціальному виборі, можливості «мати» і «володіти».

У вертикальному ракурсі середовищем для економічної людини виступають, наприклад, історичні форми економічної діяльності. Взаємодія з середовищем припускає можливість реалізації системних ресурсів. За різними показниками багатоаспектної взаємодії система «економічна людина» може бути пов'язана з різноманітними середовищами, що утворюють великий простір реалізації системних ресурсів в економічній діяльності. Середовище, як правило, є мінливим і варіативним, оскільки припускає близькі і периферійні взаємозв'язки. Про реакцію системи на зміни можна робити висновки за параметром загальнонадійності. Загальнонадійними системами є ті, які зберігають свою системотворчу властивість при елімінації будь-якої кількості елементів, окрім одного. Політична диктатура не є загальнонадійною, як правило, розсипається з усуненням одного з елементів – диктатора [133,

с. 61]. Система «економічна людина» – негомеомірна за субстратом (як і економічна система), тому є незагальнонадійною: її руйнує знищення певної кількості елементів.

У параметричній загальній теорії систем використовується ряд параметрів, які є можливими лише за умови, коли система має інші параметри [11, с. 72]. Наприклад, як різні види розчленованості можна розглядати гомогенність – негомогенність, гомеомірність – негомеомірність, автотельність – неавтотельність, елементарність – неелементарність, багатосферність – односферність. За структурним і субстратним дескрипторами система може фіксуватися як однорідна, якщо система складається з однорідних елементів (відповідно, структур) – в тому сенсі, як заданий концепт, – то ця система є однорідною (гомогенною) за субстратом або структурою [8, с. 66].

Структура і субстрат системи можуть бути неоднорідними (гетерогенними). Гомогенність – гетерогенність корелюється з параметром розчленованості. Система «економічна людина» є нерозчленованою (складається з більше, ніж двох елементів) і неоднорідною (можна розглядати економічну людину з точки зору матеріальних і духовних потреб). Гетерогенність функціонування пов'язана послабленням структурної цілісності системи.

З точки зору параметричної загальної теорії систем економічна людина є субстратно-відкритою і структурно-відкритою системою (незавершеною). Це означає, що до неї можуть бути додані нові елементи, на відміну від завершених або субстратно (і структурно) закритих систем, які не припускають приєднання, оскільки це загрожує руйнуванням. У субстратно-немінімальній і структурно-немінімальній системах, до яких ми відносимо і економічну людину, при усуненні одного елементу система не страждає. Від реакції, при заміні одного елементу системи іншим, залежить параметр стаціонарності. Якщо система не здатна відновлюватися, зберігатися при перестановці

елементів, то вона є нестационарною. Незавершена система «економічна людина» відноситься до систем стійких за параметром стаціонарності. Економічна людина як динамічна конфігурація елементів, що оновлюються, є стаціонарною за субстратом. Розуміння людиною корисності діяльності, що ґрунтується на економічній вигоді, може варіюватися від орієнтації на особисті, корпоративні, громадські, партійні та інші інтереси, які можуть змінюватися впродовж життя. Може бути змінена робота, спосіб заробітку, проте в цілому життєва концепція економічної людини зберігається як системотворчий пріоритет [119, с. 63]. Чи може піддаватися змінам структура системи «економічна людина»? Безумовно так, – це динамічна комбінація складових, і можна сказати, що ця система націлена на стабільність.

Ринкові відносини, в які вступає економічна людина, наприклад, можна розглядати і з точки зору автономії від держави, і з точки зору узгодженості особистих і громадських інтересів. При цьому ступінь організованості взаємодії відобразатиме структурну впорядкованість. Сама економічна людина є в певному значенні продуктом ринкових стосунків, в яких вона вбачає для себе вигоду. Отже, облаштовується, організовується, впорядковується адекватно до запропонованих обставин. З точки зору причинно-наслідкової обумовленості, усередині дескрипторів системи та між ними можна розглядати за параметром центрованості / нецентрованості. Економічна людина відноситься до недетермінуючих систем, на внутрішньому дискриптному рівні взаємодії важко виявити такий елемент, який би зумовлював наявність інших елементів. Складно це зробити ще і тому, що ця система розвивається. Економічна людина, як система, допускає заміну своїх елементів, відповідно, можна фіксувати регенеративність за субстратом як вид неунікальності, а регенеративність за структурою – як вид стабільності (націленості на стабільність) цієї системи.

До властивостей внутрішніх відносин дескрипторів системи «економічна людина» зараховується і цілісність, яка є характеристикою ступеня (інтенсивності) внутрішньодискрипторного (у концепті, структурі та субстраті) та міждискрипторного зв'язку. Внутрішньодискрипторні зв'язки системної моделі «економічна людина» можуть характеризуватися різною мірою інтенсивності. Субстрат (елементи), що розглядається нами як сукупність моделей поведінки, може варіюватися залежно від реакцій на зміни в середовищі, під впливом кон'юнктурних економічних та інших чинників, їх комбінацій. Крім того, нежорстким (відносно цілісним) є і сам корпус моделей поведінки, які можна включити для аналізу в субстрат.

Економічна людина є відкритою складною системою, яка змінюється за різними параметрами, цілісністю і складністю у тому числі. Індивідуалістична, егоїстична спрямованість інтересів економічної людини, вмотивованої, передусім, вигодою, означає непокору загальній (цілісній) жорсткій колективістській схемі участі в господарській діяльності, пошук власних шляхів розвитку бізнесу. Таким чином, в суспільстві, завдяки індивідуальним зусиллям економічної людини в різноманітності її креативних проявів, конструюється економічна система як сукупність усіх систем. Зростає параметр складності, що, у свою чергу, створює можливість для побудови безлічі індивідуальних систем. Це економічно перспективне суспільство, що розвивається з позитивною динамікою, і саме зусилля економічної людини сприяють цьому процесу.

Отже, опираючись на зв'язний список параметрів, який запропонував А. Уйомов та його послідовники [123; 124; 11], ми виявили та розкрили характеристики властивостей моделі економічної людини (Див. додаток1, таблиця 1). Для отримання всебічних знань про об'єкт у рамках системного дослідження, економічна людина представлена як система, визначені її властивості (атрибутивні параметри). Такі стійкі характеристики, як незалежність, компетентність, егоїзм, раціональність,

прагматизм можуть розглядатися в контексті системних проявів культурного типу, що вивчається. Наукова оцінка напрямів і способів управління економічною поведінкою потребує фундаментальної методологічної бази, яку дає нам системний підхід [60 63, 64, 65, 66].

1.2. Полідисциплінарне теоретико-концептуальне підґрунтя вивчення homo economicus у соціально-філософському дискурсі

Специфіка економічного мислення і свідомості реалізується в делікатних механізмах вибору економічних альтернатив, мотиваційній сфері, в динаміці поведінкових передумов, стимулів, модифікаціях економічної поведінки. Системний аналіз дозволяє інтегрувати різні підходи до дослідження предмета, співвіднести різноманітні наукові версії вирішення проблеми, яка об'єднує найважливіші сфери людського існування. Людина в економічних стосунках, модифікаціях економічної поведінки була і є актуальним предметом дослідження в соціально-філософській, соціологічній, філософсько-економічній традиції, про що свідчить література, яка відображує різні аспекти освоєння проблеми (А. Сміт, М. Вебер, В. Парето, Т. Парсонс, Г. Беккер, К. Лаваль та ін.). Теоретико-методологічну основу досліджень складають фундаментальні положення економічної теорії, теорії соціології і економічної соціології. Праці зарубіжних і вітчизняних учених, які розробили основні методологічні підходи наукових досліджень, сприяють розвитку уявлень про економічну поведінку як про одну з найважливіших складових систем економічних відносин.

Економічно вмотивована поведінка аналізується дослідниками, насамперед, з позицій економічної, соціологізованої та психологізованої людини, тим самим, саме певна модель людини виступає основою пізнання. Всі підходи до вивчення категорії економічної поведінки взаємопов'язані завдяки загальному компоненту – людині, яка є ядром системи взаємодій та взаємозв'язків різних сфер життя суспільства, –

економічної, соціальної, політичної, духовної, які, в свою чергу, теж тісно між собою переплетені та переходять одна в одну, і вивчаються соціальною філософією, адже особистість людини – багатогранна, і детермінується складною природою індивідуального та суспільного буття [62].

Серед основних моделей людини виокремлюють три: перша – «Людина економічна / господарча, homo economicus» (А. Сміт, К. Менгер, А. Маршалл, Ф. Хайєк та інші), друга – «Людина соціологічна, homo sociologicus» (Е. Дюркгейм, М. Вебер, В. Зомбарт, Т. Парсонс та інші), третій – «Людина психологічна, homo psychologicus» (психоаналітична традиція – З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван, біхевіоризм – Е. Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скіннер, гуманістична школа – Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, соціотехнічна школа – К. Левін, Р. Батлер, когнітивна психологія – Д. Канеман, А. Тверські, Д. Кранц). Зупинимось на специфіці аналізу економічно вмотивованої поведінки відповідно до кожної з моделей.

Економічний ракурс дослідження зосереджений на системотворчому компоненті економічної поведінки, він дозволяє врахувати найбільш характерні для великої сукупності людей аспекти, відсіяти зайві змінні (почуття, емоції, настрої, тощо) і скласти, зі слів дослідників, придатну для аналізу описову або математичну модель поведінки. Економічна поведінка населення розглядається ученими А. Шабуновою та Г. Белеховою як сукупність різноманітних соціально-економічних дій суб'єктів в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, (що пов'язані з суб'єктивно-оптимізаційним використанням різних за функціями і за призначенням обмежених економічних ресурсів), спрямованих на отримання максимальної винагороди (економічної – гроші, товари, фінансові інструменти і позаекономічної – моральне заохочення, відпочинок, підвищення кваліфікації, новий соціальний статус [134, с. 3, 4]. Позитивним моментом цього визначення є

включення характеристик цілепокладання, що артикують як «отримання максимальної винагороди».

З точки зору системного підходу, сукупність різноманітних соціально-економічних дій суб'єктів в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання є субстратом, що задовольняє такій властивості (концепту), як одержання максимальної винагороди. Відповідно до подвійного визначення, одержання максимальної винагороди – це такі відношення в сукупності різноманітних соціально-економічних дій суб'єктів в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, які представляють систему економічної поведінки населення. Запропоновану і важливу характеристику соціально-економічних дій суб'єктів, як таких, що пов'язані з суб'єктивно-оптимізаційним використанням різних за функціями і призначенням обмежених економічних ресурсів, можна було б скоротити, використовуючи більш містку і лаконічну форму передачі того ж сенсу. Наприклад, можна визначити економічну поведінку населення як сукупність різноманітних мінімізованих за витратами соціально-економічних дій суб'єктів в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, спрямованих на одержання максимальної економічної і позаекономічної винагороди.

Економічна мотивація поведінки людини, як бачимо, артикулює за допомогою семантичних ресурсів принципу максимізації, що включають поняття вигоди, витрат, розрахунку, оптимізації використання ресурсів, прибутку, корисності. Це розуміння характерне для неокласичної моделі економічної людини. Критика принципу максимізації пов'язана з обґрунтуванням рівнів устремлінь суб'єкта економічної діяльності. Наприклад, за Г. Саймоном, підприємця може зовсім не турбувати максимізація, він може просто бажати отримувати той прибуток, який вважає достатнім для себе («The entrepreneur may not care to maximize, but may simply want to earn a return that he regards as satisfactory» [164, с. 262]). У класичній економічній теорії кожен суб'єкт розглядає інших як частини

«даного» йому зовнішнього середовища («each actor treats the other actors as parts of his «given» environment» [164, с. 265]). Г. Саймон дотримується думки, що класична теорія – це теорія людини, що вибирає з фіксованих і відомих альтернатив з відомими наслідками («The classical theory is a theory of a man choosing among fixed and known alternatives, to each of which is attached known consequences» [164, с. 272]) та підтримує ідею, за якою людина є живою істотою, що задовольняє свої потреби шляхом пошуку та дослідження, а не істотою, що максимізує, і при вирішенні проблеми намагається знайти найкращу (на основі певного критерію) альтернативу.

У дискусіях про сучасні проблеми економіки та економічної науки, піднімається питання про об'єктивність і життєздатність економічних моделей. Існують підходи, в яких пропонується повністю відкинути саму ідею про те, що світ економіки та економічну людину можна описати за допомогою універсальної моделі, в якій всі основні взаємозв'язки зумовлені. Тут актуалізується значення контексту для застосування моделі. У списку впливів на економічну поведінку присутні технології і культурні форми, які розвиваються не випадковим чином, але таким, який не можна повністю або взагалі неможливо описати за допомогою змінних і рівнянь, які використовують економісти [37, с. 8].

В сучасній науковій літературі для позначення економічної людини використовують акронім REMM, що позначає людину, яка максимізує, оцінює, винаходить, – Resourceful, Evaluating, Maximizing Man. Така модель представляє спрямування економічної поведінки людини на отримання корисності з економічних благ шляхом винахідливості [134, с. 15]. Різні версії економічного підходу (економічної теорії) в інтерпретації ключових характеристик моделі «homo economicus» все ж акцентують увагу на раціональності різної міри інтенсивності. Проте в неінституційній моделі раціональність гуманізується поняттям рівнів спрямувань, пов'язаних з досягненням стану задоволеності.

Соціологічні моделі доповнюють властивості «*homo economicus*», що обґрунтовані за допомогою економічного підходу. «*Homo sociologicus*» характеризується включенням в суспільний дискурс з його соціальними зв'язками, інститутами, спільнотами, групами, нормами, цінностями, правилами, заборонами, приписами, правами, обов'язками, ролями, культурою. Ця модель приписує головну роль суспільству, а індивід розглядається з точки зору включеності в різні соціальні структури.

С. Міхеєва у своїх наукових розвідках вказує на те, що соціальну людину описують моделлю SRSМ (Socialized, Role-Playing, Sanctioned Man), яку запропонував С. Ліндерберг. Мислитель визначав *Homo sociologicus* як соціалізовану людину, яка виконує ряд ролей, і її поведінка санкціонована суспільством. Пізніше С. Ліндерберг ввів другу модель соціальної людини – OSAM (Opinionated, Sensitive, Acting Man) її особливість полягала в тому, що людина є діючою, має власну позицію, думку стосовно різних сторін оточуючого світу, однак при цьому вона відрізняється від економічної людини відсутністю винахідливості. Тим самим, фактор обмеженості ресурсів здійснює на соціальну людину непрямий вплив, тому виключається вибір і максимізація, з точки зору С. Ліндерберга така модель підходить для описання стаціонарного суспільства, потенціал якого залишається нереалізованим та обмежується наявними соціальними інститутами [46].

Порівнюючи *homo sociologicus* та *homo economicus* з монстрами соціальних наук, П. Вайзе робить висновки: «... для *homo sociologicus* реальні норми, санкції, роли. Его участь – не «узнавание себя», не рождение собственного «Я», а «подгонка» себя под имеющиеся стандарты. Сам человек может отсутствовать, его заменяют доводы разума и ожидания. *Homo sociologicus* разучивает и играет свои роль с тихой радостью субъекта, для которого нет большего удовольствия, чем минимизировать разницу между должным и сущим; *homo economicus* с

превеликим удовольствием максимизирует свою полезность и изыскивает все новые возможности для удовлетворения своих потребностей...» [17].

Аналіз економічної поведінки з позиції економічної соціології, яка, в свою чергу, виокремилась у спеціальну галузь і також оперує рядом категорій, спільних для соціальної філософії, соціальної психології, політичної економії, загальної соціології, філософії економіки, вказує на міждисциплінарний контекст, об'єктом якого є люди як учасники економічного життя суспільства. Таким чином, економічні явища та процеси розглядаються як результат діяльності людини, в основі соціального механізму взаємодії якої – економічна поведінка. До основних соціально-економічних закономірностей здійснення економічної поведінки відносять розподіл праці (визначає динаміку розподілу праці на різновиди, які лежать в основі стратифікації суспільства та співвідношення між стратами залежно від їх соціального престижу праці та статусу); зміну праці (відображується через об'єктивні, глибинні суттєві зв'язки між змінами виду праці в технічному базисі виробництва та функціями економічної людини в суспільному виробництві на всіх етапах її соціалізації); конкуренцію (є джерелом саморозвитку і вирішує суперечність між необхідністю максимальної самоактуалізації людини в умовах ринкових відносин та підвищення своєї конкурентоспроможності). Під соціально-економічними відносинами розуміються суспільні відносини, що пов'язані з взаємодією людей, яка спрямована на забезпечення матеріальних потреб та досягнення певних соціальних цілей. Їх специфіка проявляється у предметно-речовій формі виявлення, а саме, вони виникають між людьми чи групами з приводу виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання матеріальних речей. Соціальні відносини дають можливість забезпечувати відтворення та утвердження економічної людини як носія суспільних відносин, що лежать в основі організації

стабілізації життєдіяльності суспільства. Зміст економічних відносин розкривається через економічне життя, економічну поведінку та економічну діяльність. Узагальненою категорією, якою позначається вся сукупність економічних відносин, є економічне життя. Воно реалізується через економічну діяльність та поведінку людини певної історичної епохи, якій відповідає певний тип економічних відносин, що залежить та обумовлюється формою власності на засоби виробництва. Економічне життя локалізується в економічній сфері суспільства, в якій економічна людина є головним економічним суб'єктом. Формою вияву економічного життя є господарювання, рушійною силою якого – економічні інтереси.

У психологічному підході індивід розглядається в сукупності своїх суб'єктивних особливостей як істота психічна з усім багатством переживань, внутрішніх процесів як джерела зовнішніх дій. Економічна психологія вивчає закономірності взаємодії та взаємовпливу економічних факторів та психологічних явищ в процесі економічної поведінки в рамках моделі психологічної людини. Головними рисами психологічної людини виокремлюють імпульсивність, емоційність, обумовленість поведінки внутрішніми, неусвідомленими та неконтрольованими психічними силами.

«Психологічний» образ економічної людини виникає закономірно в процесі зіткнення з реальними суспільними відносинами, його цілісність створюється не тільки в результаті взаємозв'язку та взаємовідносин складових елементів між собою, але й в результаті взаємозв'язку між структурою (як системним утворенням) та зовнішнім оточуючим світом. Якщо виходити з того, що соціальний образ – це відношення між «світом об'єктів» та «світом суб'єктів», то можна виокремити такі компоненти образу «економічної людини» як когнітивний, афективний та конативний. [49, с. 63].

Когнітивний компонент відображує економічну реальність в різних проявах, і включає загальні економічні знання про функціонування

економіки, зокрема, про функціонування банківської системи, уряд, розподіл засобів виробництва тощо. Економічна сфера суспільства відображується людиною вибірково, залежно від цінності та ролі в життєдіяльності тих елементів, які нею сприймаються. Економічні уявлення людини включають уявлення про гроші, прибуток, функціонування економіки, економічну успішність, бідність та багатство тощо. Основна функція цього компоненту – відображення загально-соціального змісту, що виявляється в економічних відносинах суспільства. Це відображення відбувається не лише на основі власного досвіду, але й опосередкованих та узагальнених знань через соціальні стереотипи та уявлення. Кожна людина оточена економічними явищами не лише на роботі, але й у повсякденному житті, хоча й не задумується над цим. Когнітивна складова включає сліди пам'яті про економічні феномени, окремі враження та уявлення, що трансформуються в цілісне сприймання та дає можливість особистості адекватно реагувати на виклики економічного середовища.

Афективний компонент відображує ціннісно-емоційне ставлення людини до економічної реальності і представляється ціннісно-економічними репрезентаціями як сукупністю суб'єктивних емоційно забарвлених оцінок економічної реальності. Значна увага в мотивації поведінки відводиться емоціям, саме вони часто виступають рушієм перетворюючих стратегій людини. До емоційного компоненту відносять практичні емоції, пов'язані з задоволенням результатами та процесом праці; акизитивні емоції, що супроводжують процеси колекціонування чи придбання чого-небудь; гностичні, пов'язані з пізнанням; пугнічні, супроводжують азарт, ризик, бажанням подолати небезпечність; глоричні, пов'язані з почестями та бажанням до визнання; егоїстичні та альтруїстичні. Ставлення людини до економічних цінностей є багатоаспектним та складним й визначається соціально-психологічними та соціально-культурними факторами.

Конативний компонент відображує мотиваційний настрій, психологічну готовність до економічної поведінки; цей компонент є ключовим детермінантом економічної активності особистості, що виконує функцію стимулювання економічної активності суб'єкта. Таким чином, можемо представити образ «людини економічної» як єдність когнітивного (виконує пізнавальну та інформаційну функцію), афективного (виконує емоційно-аксіологічну функцію) та конативного (виконує мотиваційно-спонукальну функцію) компонентів.

К. Юнг, на протипагу біхевіористам, вважав, що поведінка людини, в тому числі й економічна, детермінується не навколишнім середовищем та особистісним досвідом, а з'являється на світ з «цілісним особистісним ескізом». Навколишнє ж середовище лише допомагає виявити те, що закладено від народження. Психічна структура кожного містить інформацію, яка накоплена тисячоліттями, і примушує реалізувати життєві можливості певним специфічним чином. Така визначеність виражає Архетип особистості, який має індивідуальний відтінок. Архетипи впливають на наші думки, почуття, вчинки, вони є анонімними і можуть виступати у вигляді художніх образів. В своїй праці «Проблеми души нашего времени» К.Юнг зупиняється на сутності та структурі несвідомого, змістом якого є Архетипи «...это, так сказать, скрытые в глубине фундаменты сознательной души, или – если употребить другое сравнение – ее корни, опущенные не просто в землю в узком смысле этого слова, но и в мир в целом. Архетипы представляют собой системы установок, являющихся одновременно и образами, и эмоциями. Они передаются по наследству вместе со структурой мозга, более того, они являются ее психическим аспектом. С одной стороны, они формируют чрезвычайно сильное инстинктивное предубеждение, а с другой – являются самым действенным подспорьем в процессе инстинктивного приспособления. В сущности, они представляют собой, если можно так выразиться, хтоническую часть души, то есть ту ее часть, через которую

душа зв'язана з природою или, по крайній мері, в якій зв'язок душі з землею і світом найбільш помітний. Вплив землі і її законів на душу проявляється в цих першобразах, по-можливо, особливо помітно» [140]. Філософ не зводить душу до свідомості. І загалом, розрізняє її три ступені: свідомість, особисте несвідоме (складається перш за все з тих змістів, які стали несвідомими через те, що втратили свою інтенсивність і тому стали забутими, або ж тому, що від них відсторонилась свідомість, витіснення; сюди ж включаються перцепції, які через незначну інтенсивність не досягали свідомості, однак певним чином потрапили до психіки), колективне несвідоме, яке є фундаментом індивідуальної психіки.

Психосоціальний економічний тип сучасної особистості в Україні може бути визначений як «перехідний» [49, с. 59], тобто такий, що з одного боку зумовлюється підсвідомим засвоєнням архетипів радянського суспільства, яке агонізує, а з іншого – життям у новому життєвому просторі, з новими взірцями, ідеями, інтересами, цінностями та прагненнями. Серед домінуючих архетипів дослідники виокремлюють недовіру до інших людей (поділ на «наших» та «ненаших»), фаміліїзм (довіра до родичів, невміння уявити перспектив розвитку, ворожість до всього нового, невміння уявити себе в іншій нетрадиційній ролі, погане знання реальності свого світу).

Дж. Бьюкенен та К. Ерроу, як представники теорії суспільного вибору, наголошують на орієнтації на раціональну людину, яка, згідно з біхевіористичною концепцією, є людиною дії. В суспільстві панує ринковий раціоналізм, існують гнучкі ціни та заробітна плата, інформація є доступною та життєво важливою для всіх економічних суб'єктів. Навіть в умовах сьогодення не можна не погодитись з твердженням про те, що кожен індивід розглядає політичну систему як колективний захист своїх приватних цілей, які не можуть бути ефективно забезпеченими індивідуальними ринковими діями. Якщо на економічному ринку люди

90

обмінюються апельсинами чи яблуками, то в політиці вони добровільно обмінюються своєю долею участі у витратах на послуги, що необхідні всім: від допомоги місцевим пожежним командам до судових послуг. Політиці держави є притаманними елементи насилля та примусу. Виникає питання про те, як же примирити людей та державу? Дж. Бьюкенен дає наступну відповідь: індивід погоджується терпіти колективне насилля лише в тому випадку, якщо воно допомагає йому досягти своєї власної мети [16]. М. Бункіна та А. Семенова однак, зазначають, що поряд з економічними існують і неекономічні люди, що здійснюють пом'ягшуючий вплив на жорсткість ринкових відносин [14, с. 11], такі натури відрізняються здатністю принести себе в жертву на користь іншого, покірністю; часто це можуть бути люди мистецтва, філософи, письменники, тощо.

Моделі психологічної людини погано корелюються з моделлю економічної людини (яку пропонує економічна наука), оскільки її цікавлять не відмінності в економічній поведінці людей, а те загальне, що дозволяє конструювати економічні моделі для прогнозування масової поведінки економічних суб'єктів, тому психологічний аспект поведінки залишається поза рамками економічного аналізу [134, с. 19].

Економічна психологія була започаткована в період активної полеміки економістів та психологів щодо поведінки економічної людини, яка приймає економічне рішення. Дослідники прийшли до висновку, за яким суб'єкт економічної діяльності, приймаючи рішення, керується не лише принципом раціональної максимізації власної вигоди, адже раціональний вибір може бути лише одним із варіантів поведінки. Зокрема, Дж. Катона приходять до висновку про те, що дія економічних умов на поведінку людини опосередковується суб'єктивними поглядами на економіку. Економічні психологи переконані в тому, що поведінка економічної людини не підпорядковується лише максимізації вигоди та раціональним розрахункам, й значний вплив на прийняття економічного

рішення здійснюється психологічними факторами, зокрема, такими конструктами як мотиви, установки, сприйняття, увага, наміри тощо. Суб'єкти економічної діяльності у виборі рішення керуються не об'єктивними економічними законами, а власними уявленнями про них. Найважливішими особистісними особливостями, що впливають на економічну поведінку, є вольові, комунікативні, емоційні, інстинктивні, навіть інколи ірраціональні.

В питанні розрізнення економічної діяльності та економічної поведінки можна прослідкувати різні підходи. Часто їх ототожнюють, інколи розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Якщо діяльність включає в себе сукупність дій (активів) особистості, через які безпосередньо реалізуються економічні інтереси та досягаються господарські цілі (наприклад, підрахунок та сплата грошей, отримання чеку в касі, тощо), то економічна поведінка об'єднує всі форми активності (вчинки, дії), зокрема, сама поїздка до супермаркету, перегляд реклами, вибір потрібного товару серед всього запропонованого тощо.

Система економічних відносин дуже розгалужена та складна. Так, їх класифікують за процесом відтворення на виробничі, розподільчі, відносини обміну (купівля-продаж), споживання. Виробничі відносини виникають в процесі виробництва матеріальних засобів до життя (сюди включають відносини власності на засоби й результати виробництва, відносинами між учасниками виробничого процесу, технологічні та організаційно-управлінські відносини). Розподільчі відносини – з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ та способів їх привласнення, в свою чергу канали можуть бути як вигідними, так і не вигідними, як ефективними, так і неефективними. Розподільчі відносини забезпечують соціальним суб'єктам, найголовнішим з яких виступає економічна людина, певні статусні позиції на шкалі розподілу суспільних благ. Ці відносини супроводжують

весь економічний процес та економічне життя в цілому. Відносини обміну – це, переважно, ринкові відносини між покупцями, продавцями та їх посередниками, вони проявляються в системі торгівлі та бізнесу. Обмінюються продукти виробництва як за допомогою грошового способу привласнення, так і за допомогою бартеру (товар на товар). Відносини споживання задовольняють безпосередню потребу людини як споживача. Цей тип відносин включає в себе відносини між виробником та споживачем (їх реалізація відбувається, зокрема, шляхом ведення домашнього господарства), відносини відповідальності споживача перед виробником за правильність експлуатації певних товарів, відносини споживача з різними соціальними інститутами та організаціями (сервіс, транспорт, харчування, тощо), відносини між самими споживачами. З точки зору суб'єктної структури економічні відносини розділяються за типом носіїв: власники (або суб'єкти власності); виробники (або суб'єкти виробництва у господарській діяльності); посередники, покупці та продавці (або суб'єкти відносин обміну); споживачі (або суб'єкти споживання).

Однозначної дефініції поняття «економічна поведінка» не існує, відповідно, і певну однозначну трактовку не можна вважати логічно вірною, оскільки економічна поведінка включає і економічні, і неекономічні аспекти. В рамках економічного підходу зустрічаємо такі визначення: економічна поведінка – це образ, спосіб, характер економічних дій; це раціональна поведінка в світі обмежених ресурсів та безмежних потреб, коли необхідно постійно приймати альтернативні рішення; перебір економічних альтернатив з метою раціонального вибору, в якому мінімізуються витрати та максимізується чиста вигода; поведінка, спрямована на суб'єктивну оптимізацію внаслідок співставлення наявних ресурсів з можливими вигодами від їх використання; цивілізований спосіб контролю над ресурсами зі сторони суб'єкта, який свідомо орієнтується на вигоду; дії та поведінкові акти, що

реалізують економічний інтерес; нескінченні ланцюги актів, що здійснюються в процесі задоволення потреб людини чи спрямовані на створення умов і засобів їх задоволення з врахуванням різних схем мотивації – раціональної, утилітарно-прагматичної, гедоністичної, емоціонально-афективної, традиційної, нормативно-імперативної тощо (Б. Райзберг, А. Борисов, В. Макаров, Г. Соколова, В. Любченко, Н. Кондратьєв та інші) [134, с. 23].

В рамках соціально-економічного підходу автори пропонують такі дефініції економічної поведінки: це соціальний процес, що обумовлений поєднанням раціональних та підсвідомо-ірраціональних мотивацій людини, детермінованих як особливостями менталітету та ціннісними орієнтаціями, так і факторами соціальної, політичної, економічної ситуації в суспільстві та особистої економічної ситуації індивіда; це система спеціалізованих соціальних дій, що пов'язані з використанням різних за функціями та призначенням обмежених економічних цінностей (ресурсів) та орієнтовані на отримання користі; система взаємопов'язаних вчинків, які здійснюють індивіди в соціальній та економічній сферах суспільства, виходячи з своїх інтересів в цілях задоволення своїх матеріальних, соціальних та духовних потреб; система взаємопов'язаних вчинків та дій, що їх здійснюють люди в соціально-економічній сфері під впливом групових чи особистісних інтересів для задоволення своїх потреб, в процесі відображення суб'єктивної сторони економічної діяльності, колективна та особистісна (індивідуальна) поведінка суттєво впливає на ефективність та результати виробництва продукту (А. Пацула, Т. Заславська, В. Верховін та інші) [134, с. 24].

Представники економіко-психологічного підходу розуміють економічну поведінку таким чином: поведінка, пов'язана з розпорядженням обмеженими ресурсами та спрямована на задоволення потреб суб'єкта; це форма взаємодії суб'єктів економіки з оточуючим середовищем, що виникає в результаті рефлексії над природними і

соціальними процесами, результати економічної поведінки втілюються в суб'єктивних та об'єктивних якісних оцінках добробуту індивідів; це різні форми активності суб'єктів, що проявляються зовні у відношеннях до різних економічних об'єктів; це певна поведінка людей, що проявляється як раціонально-емоціональний результат їх «Я-вибору» тих чи інших вчинків та ліній поведінки з врахуванням особистісних інтересів; це способи та форми поводження з економічними реаліями, пов'язані з необхідністю боротьби за існування, виживання та отримання влади над іншими людьми через багатство та володіння матеріальними і грошовими ресурсами (В. Позняков, Т. Огороднікова, Ю. Красовський, В. Залевський та інші) [134, с. 24].

Тим самим, ми бачимо, що світовою наукою накопичено значний досвід теоретико-методологічних та практичних досліджень з проблем економічної поведінки. Кожен з підходів деталізує специфіку тієї галузі знань, до якої належить. Монопрофільність моделей «від підходу» (економічного, соціологічного, психологічного) обмежує горизонт розгляду предмета. Методологічний системний параметр, покладений в основу дослідження економічної людини, дозволяє погоджувати і інтегрувати на загальнонауковому рівні знання про предмет для досягнення повноти і глибини його опису і пояснення, а також аналізувати інші точки зору, підходи до предмета. У контексті інтеграції знань слід відзначити продуктивність напрямів, що об'єднують наукові ресурси (економічної соціології, соціальної психології, економічної антропології, тощо).

Системний підхід викликає схвалення вчених соціологів, що досліджують особливості економічної поведінки. Наприклад, автори монографії «Номо економікус сучасної України: поведінковий аспект» О. Суїменко і Т. Єфременко, підкреслюють переваги системно-інтеграційного підходу та відмічають, що він вигідно відрізняється від інших (що загрожують однобічністю) підходів тим, що при з'ясуванні

природи і суті специфічного в економічній поведінці, він шукає їх не в автономній сфері господарського життя суспільства, не за межами глибинної внутрішньої основи людської особистості, а саме в самій основі. Системний підхід припускає органічне поєднання (стикування, перетин) родових соціальних і видових економічних властивостей-атрибутів людини. На думку авторів, економічну поведінку не слід розглядати ізольовано від інших сторін цілого, оскільки видова специфіка предметної діяльності особистості або групи починає набувати характеру самодостатності та незалежності від родової сутності універсуму. Це призводить до того, що специфічне в економічній поведінці, послабляючи системний зв'язок з родовим, модифікується і деформується, вихолощується соціальний зміст, втрачаються і специфічні соціальні функції цієї частини єдиного соціального організму [112, с. 35–36].

Безумовно, висновки авторів, які осмислили соціально-економічні процеси в аспекті економічної поведінки і динаміки змін її домінуючих типів, використовуючи теоретико-емпіричний конструкт «*homo economicus*», заслуговують на увагу. Їх позиція передбачає співвідношення соціально-економічної поведінки з конкретно-історичною формою прояву. Таким чином поняття соціально-економічної поведінки «розчиняє» в собі поняття економічної поведінки в якості окремого випадку, окремої грані багатовимірного соціально-економічного феномену [112, с. 51].

Експлікацію поняття соціально-економічної поведінки учені зв'язують з такими ознаками, як раціональність, що ґрунтується на принципі максимізації (досягненні максимум успіху, користі, вигоди при мінімумі витрат внутрішніх і зовнішніх ресурсів); прагматична мотивація людської діяльності (у формах «бути, щоб мати» і «мати, щоб бути»); відношення соціально-економічного обміну (соціогенеруючий і соціоактуалізуючий механізми життєдіяльності особистості та

суспільства). Відношення соціально-економічного обміну розглядаються як суть самих соціально-економічних відносин, в які в процесі економічної поведінки об'єктивно вступають люди з метою взаємної реалізації своїх інтересів. Соціально-економічна поведінка в її аспекті обміну означає регламентовані певними цінностями і нормами, інституціонально впорядковані дії особистості або групи з приводу прагматичних (утилітарних) за значенням відносин взаємної винагороди, взаємних орієнтацій і очікувань, взаємодопомоги або змагання [112, с. 64 – 66].

Автори стверджують, що триєдність ознак дозволяє двояким чином експлікувати поняття економічної поведінки – як соціально-економічної, що фіксує реальну специфіку видової властивості господарської діяльності в якості складової родової суті людського універсуму, і як власне економічну поведінку, що характеризує історично модифіковану специфіку господарської діяльності. Економічна поведінка у вузькому сенсі визначається як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів з метою отримання прибутку і узгодження господарської практики з ціннісно-нормативними встановленнями суспільства шляхом переважно еквівалентної взаємної винагороди в процесі обміну. У більш ширшому значенні – економічна поведінка визначається двома способами: 1) як сукупність соціально-комунікативних дій, спрямованих на раціональне використання ресурсів з метою життєзабезпечення на основі стосунків рівноцінного взаємообміну; 2) як система дій, вчинків, реакцій людини, що підкорюються її світоглядним переконанням і виникають на триєдиній основі раціональності, прагматичної мотивації і установок на рівноцінну взаємну соціально-економічну винагороду [112, с. 68 – 69].

Як і слідувало очікувати, системність підходу (в даному випадку його називають системно-інтеграційним) проявилася в тому, що був представлений в якості системи об'єкт, в якому має місце певне

відношення, що володіє заздалегідь визначеною властивістю. В першому широкому визначенні заздалегідь визначеною властивістю відношень обміну є раціональне використання ресурсів з метою життєзабезпечення. Друге ж визначення доповнюється властивістю раціонально-прагматичної (включає очікування винагороди) мотивації відношень обміну. Властивість раціональності – одна з домінантних в описах економічної людини. Для економічної теорії важливою є не сама по собі ідея раціональності, а особлива, дуже специфічна форма раціональності – раціональність людини, що максимізує корисність і досягає успіху в цьому. При цьому увага сучасних дослідників спрямована не стільки на результат раціонального вибору, скільки на процес, що поглиблює уявлення про динамічну раціональність і вплив на процеси вибору інституціональних структур, у рамках яких здійснюється вибір [100, с. 17, 18].

О. Уільямсон, характеризуючи контрактну економічну людину (contractual man), виділяє три форми раціональності: сильну, обмежену (напівсильну), органічну (слабку) [126, с. 93]. Узагальнюючи різні точки зору, мислитель стверджує, що сильна форма співвідноситься з принципом максимізації (максимум вигоди при мінімумі витрат). На думку Г. Саймона, економічна теорія схильна виділяти в якості головного засобу пояснення визначену певну форму раціональності – максимізуючої поведінки, але відмінності в підходах частіше торкаються більше лексики, ніж суті справи, і в багатьох економічних дискусіях поняття максимізації використовується в широкому сенсі, наближеному до буденних уявлень про раціональність, які використовуються в інших соціальних науках [100, с. 23].

Обмежена раціональність пов'язується з самим прагненням, наміром діяти раціонально. Прагнення до раціональності означає орієнтацію на економне використання обмежених ресурсів. При органічній раціональності незнання виявляється навіть «ефективнішим»

для досягнення певної мети, ніж знання цих цілей і свідоме планування їх досягнень [126, с. 95–96]. З точки зору системного підходу, раціональність є багатозначною властивістю, тобто такою, що має більше двох значень, з впорядкованою шкалою.

У схему прояву багатозначності властивості з впорядкованою шкалою укладається і егоїстична модель поведінки як наслідування власних інтересів. За О. Уільямсоном, це опортунізм або сильна форма, до неї відносяться різноманітні обманні дії, у тому числі, наприклад, навмисне надання неповної або спотвореної інформації, заплутування партнера. Опортунізм багатий інформаційною асиметрією, яка негативно позначається на економічній організації. Характерною особливістю опортуністичного цілепокладання є слабка орієнтація на норми поведінки в прагненні присвоїти блага як результат економічних дій. У понятті норми передбачається дотримання певної моделі, що містить загальнообов'язкове інституційне правило поведінки з певними правами і обов'язками суб'єктів економічної діяльності.

Напівсильна форма егоїстичної поведінки реалізується в простому наслідуванні своїх інтересів як підпорядкуванні певним правилам. Тут можна говорити, ймовірно, про переважання здорового глузду або розумного егоїзму, переваги законних засобів досягнення мети. Слабка форма багатозначної властивості у впорядкованій шкалі означає відсутність наслідування своїх інтересів на догоду загальній організації, управлінню, координації. Тут економічна людина виступає як людина-функція. Роботи, наприклад, повністю задовольняють критерію слухняності, і до того ж без всяких соціальних витрат, однак їх можливості реагування є обмеженими. Така модель поведінки характеризується більшою системною цілісністю і меншою складністю в порівнянні з першими. Об'єктивація форм раціональності як поведінкових передумов економічних теорій, детально аналізується у рамках теорії контрактів (неокласичній теорії або теорії контрактації на

ймовірнісних ринках, теорії агентських стосунків або теорії моделювання механізму контракту, теорії трансакційних витрат, теорії групової організації, еволюційній або органічній економічній теорії, утопічних теорій) [126, с. 95–96, 101].

Життя у своїй невизначеності змушує економічну людину винаходити різні способи розумної діяльності. Г. Саймон, роздумуючи про раціональність як процес і продукт мислення, відмічає, що строга економічна аргументація, яка опирається на ідею про максимізуючу поведінку роботодавця і найманого робітника, легко перетвориться в простий змістовний висновок про те, що контракт про найм може служити функціональним («розумним») способом подолання деяких видів невизначеності. Стає зрозуміло, чому трудові договори так розповсюджені в нашому суспільстві [100, с. 22].

Структура економічної поведінки має свою специфіку. Різні вчені її подають по-своєму. Найбільш широко вона висвітлена в дослідженнях А. Пацули та І. Сухініна, які вважають, що структура економічної поведінки має складну інтегративну природу і включає 12 підсистем, що між собою взаємопов'язані: емоційну (почуття та емоції), вольову (стимули, мотиви, прагнення, бажання, вибір, рішення), пізнавальну (відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, мислення, здібності, навички, уміння, досвід та компетентність), цільову (цілі, моделі та орієнтири поведінки), програмну (стратегії та тактики поведінки), інституційну (інституційно-нормативні коди, правила та обмеження), регулятивну (корекція, модифікації і трансформації цілей, моделей та орієнтирів поведінки, результативну (проміжні та результативні підсумки), процесну (дії та бездії), координаційно-субординаційну (суб'єктні та суб'єктно-об'єктні взаємозалежності та відносини, інформаційно-інституційну (засоби та інструменти досягнення цілей, інвайронментальна (умови досягнення цілей) [47].

Що стосується підходів до класифікації економічної поведінки, знову ж-таки, дослідники її розрізняють за певними класифікаційними ознаками, як-от, наприклад, в залежності від фази циклу відтворення – виробнича, розподілу, обміну та споживання; за типом раціональності – раціональна, ірраціональна, цілераціональна, ціннісно-раціональна; за складом суб'єкта – індивідуальна, групова, масова; залежно від рівня освіти та життєвих устремлінь суб'єктів економічної поведінки – прагматична, професійна, байдужа; за ступенем девіантності, обумовленої психологічними факторами – креативна, асоціальна, делінквентна, тощо; за можливістю управління – керована та некерована; за горизонтом планування – планована (стратегічна, тактична, оперативна) та стихійна; за конкретною сферою докладання зусиль – трудова, фінансова, кредитна, інвестиційна, монетарна; за характером прояву – детермінована та ініціативна; за відношенням до суспільних норм – нормативна, девіантна та делінквентна; за змістом – нова й архаїчна; за ступенем контролю – контрольована й автоматична [134, с. 51].

Можемо зустріти й інші підходи та виокремити різні її види. Наприклад, в соціально-економічній поведінці розрізняють демографічну поведінку, в результаті якої зберігається й відтворюється життя на Землі. Мобільно-міграційна поведінка проявляється у переміщенні учасників виробничого процесу між населеними пунктами, регіонами та країнами в цілому. Освітньо-галузєва поведінка проявляється у виборі інструментів та форм навчання, засобів підвищення кваліфікації, тощо. Саме ця поведінка формує професійно-кваліфікаційну структуру суспільства. Професійно-трудова поведінка реалізується безпосередньо на робочих місцях, характеризується творчим підходом до вирішення поставлених завдань, ініціативністю, креативністю, старанністю тощо. Підвидами професійно-трудової поведінки можна назвати особистісно-господарську поведінку (у власних сімейних господарствах) та споживчу поведінку (як

в межах сім'ї, так і в рамках виробництва). Дослідження соціально-економічної поведінки у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті збільшення ролі приватної власності. Так, ряд сімей ведуть своє фермерське господарство чи займаються іншим видом виробництва вдома. Звичайно, праобразом сімейного господарства є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий фактор як суб'єктивний аспект діяльності працівників відігравав вирішальну роль. Цей факт обумовлюється тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була обов'язком громадянина (як праця на суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалась, регулюючись опосередковано за допомогою економічних стимулів. Професійно-трудова поведінка у сфері особистого домашнього господарства може бути визначена як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне творче виробництво продуктів харчування та отримання прибутку за рахунок ведення власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У повсякденному житті важко чітко виокремити межі між видами трудової поведінки, тому цю поведінку слід розглядати комплексно. За умов переходу до соціального ринкового господарства України важлива увага повинна приділятися дослідженню підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки економічної людини. Інноваційна поведінка представляє систему дій та вчинків, які людина виконує у процесі впровадження нововведень, для демонстрації реакції на умови інноваційної діяльності та на різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на характер інноваційних процесів виокремимо такі її прояви як вибір за певними критеріями нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від них; вибір варіанту реалізації нововведень і його здійснення; демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при впровадженні нововведень; здійснення певних дій з ланцюга технології впровадження; пасивність чи активність у подоланні труднощів, що

102

виникають в процесі впровадження інновацій. Як ми бачимо, класифікація економічної поведінки дуже різнопланова, й для того, щоб детально розкрити й висвітлити особливості кожного виду, необхідно приділити їй увагу в рамках окремого дослідження.

Дослідники виокремлюють деякі особливості уявлень про економічну людину та представляють їх у вигляді етапів: докласичний етап – уявлення про економічну людину відсутні, в загальній моделі людини не виокремлюється така складова; класичний етап: діяльність людини в економіці визначається двома мотивами: досягненням власних інтересів та нахилами до обміну (А. Сміт); головний мотив економічної діяльності – прагнення до багатства, що поєднується з огидою до праці та небажанням здійснювати накопичення – реалізація нагальних задоволень є більш значимою для людини (Д. Мілль); основний мотив економічної діяльності – власний інтерес (Д. Рікардо); неокласичний етап: мотивом діяльності людини, в тому числі в економічній сфері є досягнення задоволень та уникнення засмучень (І. Бентам); в основі поведінки людини – лише економічна раціональність (Л. Вальрас); поведінка економічної людини визначається прагненням до повного задоволення своїх потреб (К. Менгер); етап професійної зрілості: поведінка людини – слідування традиціям та пристосування до невідомого, наявність конкуренції визначає правила та формування традицій (Ф. Хайєк); головний мотив економічної діяльності – прагнення до зміни соціального статусу (Т. Веблен); етап кризи й експансії: основний елемент раціональної поведінки економічної людини – економічна витрата ресурсів (Г. Беккер, Дж. Стіглер та інші) [134].

Поведінкові передумови економічної поведінки можуть досліджуватися за допомогою різнодисциплінарних і загальнонаукових методів, а також їх комбінацій. Економічні міркування перекладаються мовою соціологічного або психологічного аналізу. Ефективним засобом конструювання подібних комбінацій є включення в пізнавальну

діяльність опосередкованих об'єктів-моделей. Перевага системного моделювання та системного підходу в дослідженні такого складного об'єкту, як людина, виражається в тому, вона може представлятись в концептуальній змістовності, структурній різноманітності зв'язків, субстратній наповненості системи з умовами її існування та мінливим середовищем [67].

Середовище і система взаємодіють, змінюючи один одного. З позицій соціальної філософії людина розглядається в контексті зв'язків з суспільством, її модель відображає теоретико-прагматичні аспекти, характерні для сучасної соціальної, економічної, ідеологічної реальності. Значний вплив на формування парадигмальних установок сучасного соціального ринкового устрою надав неолібералізм. Це не могло не відобразитись на поведінці, світогляді, системі цінностей економічної людини, яка діє, організовує свою економічну діяльність та проявляє свободу в конкурентному ринковому середовищі, що регулюється державою за допомогою адаптивних соціальних інструментів.

1.3. Соціальна концепція неолібералізму як парадигмальний тренд інтерпретацій економічної людини

Актуальність виявлення базових ідей ліберального та неоліберального дискурсу зумовлена фокусуванням нашого інтересу в рамках дисертаційного дослідження на проблемі моделювання економічної людини («Homo economicus»). Соціальна концепція як система поглядів та комплексне розуміння й трактування соціально-філософських (соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-правових, тощо) ідей неолібералізму в його різних інтерпретаціях є тим парадигмальним трендом, в рамках якого виникли, а потім еволюціонували уявлення про сутність економічної людини, були представлені її моделі в різних інтерпретаціях, що мали характерне наповнення, про які ми будемо більш детально говорити далі в наступних

розділах. Такі філософські категорії як «воля», «свобода» стрижнем проходять через всю історію лібералізму, набуваючи різних значень в соціально-філософській та економічно-філософській інтерпретації [78].

В історії філософії пошуки відповіді на запитання «яким має бути суспільство, що є сприятливим для людини» представлені трьома образами людини, які умовно називають песимістичним, оптимістичним та реалістичним. В першому образі людина виступає небезпечною твариною, що постійно загрожує як природі, так і собі подібним. Їй відповідає образ держави як «клітки» чи «в'язниці» (Левіафан – надзвір, що тримає хижаків у покорі); вираз «людина людині – вовк» не розкриває всього розмаїття проявів, адже не всім людям є притаманними вовчі якості, є і «вівці», і «лиси», і «вовки в овечій шкурі». Держава – свого роду звіринець. Оптимістичному образу людини відповідає нічим не обмежений простір анархії, людина за своєю природою здатна жити взагалі без влади, це колективна істота, що може насолоджуватись свободою. В реалізмі образ людини опирається на досвіді екстремальних, кризових ситуацій, людина – наполовину звір, наполовину ангел, наполовину стадна – наполовину розумна істота, напівегоїст, напівальтруїст, здатна до комунікації в інтелектуальній діяльності та до кооперації – в трудовій діяльності. Однак, в будь-якій своїй якості вона шукає для себе вигоду, вона вільна, однак ця свобода не лише для добра, але й для зла. Такій дволикій сутності людини протиставляється правова держава, яка через систему заохочень та покарань контролює її поведінку. В II половині XVII ст. виникає особлива форма критики абсолютизму, що підносила індивідуальну свободу до рівня правильного облаштування соціального життя. Цей спосіб мислення в кінці XVIII ст. спочатку породив окремі політичні програми, а пізніше, вже в XIX ст. – активізував політичні рухи, які отримали назву лібералізм [7, с. 42; 6, с. 278–280].

Як кажуть в народі, погані люди не стануть гарними громадянами, адже коли вони втрачають повагу до власності та праці, вони загублюють в собі засіб самовдосконалення. Прагнення до свободи є одним з принципів життя суспільства. Життя ж людини неможливе без боротьби за свободу – свободу висловлювати свою думку, свої погляди, свободу об'єднуватись а партії та організації, свободу обирати правителя, голосувати за своїх кандидатів, організовувати своє соціальне життя. Насолоджуватись свободою – значить працювати так, як хочеться, продавати результати своєї діяльності та отримувати за це прибуток. Бути вільним – значить не зустрічати перепон та ускладнень в своїх мирних соціально-економічних заняттях та прагненнях. Філософія існування людини – у свободі вибору, яка означає повагу до людської особистості.

Категорія свободи у філософії осмислюється, як правило, по відношенню до поведінки людини, вона отримала розвиток в різних філософських проблемах, зокрема, відповідальності та прояву свободи волі людини, можливостей бути вільним, осмислення свободи як сили, яка регулює громадські стосунки тощо. Стан свободи – це стан, коли кожен може використовувати свої знання для досягнення власних цілей. Жодна філософська проблема, напевно, не мала такого соціально-політичного звучання в історії суспільства, як проблема свободи. Як відзначає Р. Штайнер, в житті людини є одне важливе питання: чи може людина як істота, що має волю, приписувати собі свободу? Чи ця свобода лише пуста ілюзія? [136]. Філософська категорія свободи стрижнем проходять через всю історію лібералізму, набуваючи різних значень в соціально-філософській, політичній та економічній інтерпретації [74; 69].

Поняття «лібералізм» від латинського «liber» означає «вільний», і є категорією соціальної філософії. В Новому російського словнику Т. Єфремова вказується на два основних значення лібералізму: ідеологічна та суспільно-політична течія, яка відстоює парламентський лад, демократичні свободи та свободу підприємництва; вільнодумство

[30]. Також під лібералізмом в наукових дискурсах розуміють філософську, політичну та економічну теорію й ідеологію, центральним положенням якої є твердження про правовий базис індивідуальних свобод людини та економічного ладу (від французького liberalism). Лібералізм проголошує головною рушійною силою суспільного поступу ініціативну, вільну особистість [69, с. 73].

Протягом історичного розвитку людства особистість завжди прагнула свободи, яскравим прикладом є Стародавня Греція, політична система якої включала ряд елементів правової держави та демократії у поєднанні зі свободою приватного підприємництва. До питань свободи звертаються ряд мислителів різних епох та періодів. Так, наприклад, ще Т. Лівій у своїх творах описував боротьбу за свободу між різними суспільними класами (плебеїв та патриціїв) [40]; М. Аврелій, відомий римський філософ наголошує на рівних правах на мову, на шануванні свободи підданих. Поняття свободи та волі стрижнем проходить в його праці «Міркування». Так, філософ зазначає «...проти волі – коли людям затьмарили правду» [3]; М. Аврелій вірить в долю, однак підкорення волі також пов'язує з свободою: «... будь-яка людина, яка гнівно та запекло зустрічає випробування в своєму житті подібна свині, що б'ється та верещить, коли її хочуть випустити... Властивість розумної істоти – свобода та підкорення своїй долі, а не боротьба з нею, властива тварині...» [1, с. 149].

Лібералізм тісно пов'язаний з гуманізмом як провідною течією філософії періоду Відродження. Наприклад, Н. Макіавеллі зазначає, що важко народу, який звик жити під владою государя, зберегти потім свободу, якщо він у певному випадку її отримає. Труднощі зрозумілі, адже подібний народ є нічим іншим, як грубою твариною, яка за своєю природою люта та дика, ще й була викормлена в неволі, і коли випадково її випустили на пасовище і не навчили ні пастися, ні знаходити місце для схованки, вона стає здобиччю першого зустрічного, який знов надіне на

неї ярмо [43]. Розробкою доктрини про загальну рівність громадян перед законом займалися філософи Ш. Монтескьє, Ж. Сей, Д. Трасі [48, 27, 113, 163].

Серед видатних філософів Просвітництва особливе місце в розвитку лібералізму слід відвести Ж. Руссо та Вольтеру, які відстоювали ідею природної свободи особистості. Так, у трактаті «Про суспільний договір» Ж. Руссо зазначає, що відмовитись від своєї свободи – значить відмовитись від гідності людини, від прав та обов'язків. Немає такої винагороди, яка була б рівноцінною такій відмові: «...Людина народжується вільною, однак разом з тим вона в кайданах, хтось вважає себе повелителем інших, а сам не перестає бути при цьому рабом...» [94, с. 3]. Його ідеї знайшли своє відображення у поглядах Т. Джефферсона та Б. Франкліна [104; 109; 128].

Філософ Дж. Локк висунув ідею, за якою вільні люди можуть стати основою стабільного суспільства. Його «Два трактати про правління» сформулювали два фундаментальних ліберальних принципи: економічної свободи як права на особисте володіння і користування власністю та інтелектуальної свободи, що включає свободу совісті. Свобода людини в суспільстві виражається в тому, що вона не підкорюється ніякій іншій владі, окрім тієї, яка встановлена за згодою в державі [41; 156]. Вольтер відстоював ідею, що природну свободу особистості можна обмежувати, але не можна знищувати її суть. Він підкреслював важливість релігійної терпимості і неприпустимість тортур та приниження людської гідності [22]. Освічений монарх – його політичний ідеал, який Вольтер втілює у ряді художніх образів (Генріх IV у поемі «Генріада», цар-філософ Тевкр у трагедії «Закони Міноса»); філософ висміює придворних («Орлеанська діва» [20]); вважає винуватим перед людством того, хто не підтримує твердження «Королівство – це велика сім'я з батьком на чолі» [21].

Д. Юм вихідною домінантою буття людини визначає «суспільність», яка, як інстинкт, пронизує існування людини. Її

первинною формою є сім'я [139, с. 90–91]. Під впливом поглядів Д. Юма дає етичне обґрунтування прав людини І. Кант. Відповідно до його вчення, ці права ґрунтуються на природничо-наукових законах і об'єктивній істині. Філософсько-економічні ідеї Д. Локка були доповнені системою етичних норм І. Канта в праці «Метафізика моралі» [32]. У цій праці йдеться про «категоричний імператив», який є уявленням про об'єктивний принцип, що виявляється у волі, велінні розуму. Існує два види імперативів: гіпотетичний і категоричний. Перший з них проголошує: «Ти повинен робити *о*те і *о*те, якщо прагнеш досягти *о*такої мети». Гасло другого: «Дій так, немов принцип твоєї поведінки завдяки твоїй волі має стати загальним принципом природи» або «Поводься з іншими так, як хотів би ти, щоб поводитися з тобою» [33].

А. Сміт пропонує теорію, згідно якої моральне життя й економічна діяльність можливі без директив з боку держави; найсильнішими є ті нації, в яких громадяни вільні виявляти свою власну ініціативу. Свобода людини – у виявленні власної ініціативи. В праці «Теория нравственных чувств» [108] розкриває зміст таких понять, як симпатія та антипатія, афекти, співчуття, огида, тощо. Філософ проаналізував етичні стандарти поведінки, які забезпечують соціальну стабільність. При цьому він фактично виступив проти церковної моралі, заснованої на страху перед загробною карою і обіцянками раю, запропонував в якості основи моральних оцінок «принцип симпатії». Формулюючи концепцію «економічної людини» та «природного порядку», філософ виокремлює основою суспільства саме людину, досліджуючи її поведінку, мотиви, прагнення. Ринкові відносини постають природним порядком, в них людина спрямовує свою поведінку, що базується на особистісних корисних інтересах, які в цілому створюють підґрунтя для інтересів суспільства. На думку мислителя, саме такий порядок дає можливість забезпечити благополуччя, багатство, і розвиток як суспільства в цілому, так і окремої людини.

Швейцарський вчений Ж. Сімонді звертається до соціального вчення про милосердя, загальнолюдської солідарності [166]. Значно пізніше, князь П. Кропоткін (XIX ст.), який у свій час був відомою постаттю в області філософії, соціології та історії (його вважають основоположником російського анархізму, що зародився в русі народників) у своїй праці «Етика» [36] в розділі «Економіка та мораль» приходиться до наступного висновку, що розуміння прибутку як рушія суспільного розвитку, є досить вузьким. Етику суспільної людини П. Кропоткін виводить з інстинкту взаємодопомоги, товариськості та комунікабельності.

Значне місце в розвитку лібералізму належить революційному лібералізму в США та Франції. Серед революційних лібералістів можна назвати такі імена як Т. Пейн, Дж. Адамс, Т. Джефферсон, М. Робесп'єр. Вони виступали із закликами до своїх співвітчизників повстати в ім'я життя, особистої свободи і прагнення до щастя [59; 87; 104]. В області вимог лібералізму у Франції в 1789 р. ухвалено «Декларацію прав людини та громадянина» [145; 169]. Французькі фізіократи та англійські ліберальні економісти висунули постулат *laissez-faire*, що означає нічим не обмежена власність на засоби виробництва та вільні ринки, які не порушуються політичним втручанням. Філософи-соціалісти США розуміли під лібералізмом програму втручання правління в будівництво «держави добробуту» («welfare state»).

XX століття ознаменувалось активним розвитком неолібералізму, що став закономірним продовженням лібералістичних традицій, однак, якщо традиційний лібералізм виходить з тези про те, що вільне ринкове господарство формується саме по собі в процесі вільної конкуренції, то прибічники неолібералізму починають скептично відноситись до такого твердження. Концептуальне оформлення положень неолібералізму розпочалося ще до Другої світової війни. Ця течія отримала назву «ліберальний реалізм», який пов'язують з «Колоквіумом Ліпмана», який

відбувся в 1938 р. у Парижі. Колоквіум було присвячено дискусії з приводу виходу в світ праці У. Ліпмана «Добре суспільство» (1937) [155], висновком якої стала теза про те, що найбільшою суспільною загрозою є посилення державного інтервенціоналізму в область економіки. Неолібералізм представляє собою не просто відродження класичного лібералізму, але і якісне перетворення його основних цінностей в умовах обмеженої раціональності людини та її сутнісної природи. Неоліберали вважають вільний ринок системою, яка відповідає природі людини. Серед основних течій економічної теорії неолібералізм займає провідне місце (див. додаток 1, таблиця 2.).

Неолібералізм як філософська течія найбільшого розвитку досягає в кінці 1980 – 90-х рр. та має ряд інтерпретацій. Основні теоретичні положення розроблені у працях фундаторів чиказької (Ф. Найт, М. Фрідмен, Дж. Стіглер) [50; 129; 168], лондонської (Л. Робінс) [86], австрійської (Л. Мізес, Ф. Хайєк) [44, 45; 153, 154], фрайбурзької (В. Ойкен, Л. Ерхард) [54, 55, 138], паризької (М. Алле, Ж. Рюеф) [4, 162], італійської (Д. Ейнауді) [146, 147] шкіл. Зупинимось на більш детальному їх розгляді [71; 73].

Виникнення французького неолібералізму датується 20 – 30 рр. ХХ ст. Засновником цієї школи вважають Ж. Рюефа, який захищав принципи неокласичного лібералізму, виступаючи проти будь-якого втручання держави в суспільне життя. В своїх роботах оперує категорією «соціальний порядок», який заснований на ринковій цивілізації, – під нею він розуміє саморегулюючий потенціал ринку, зумовленому процесом урівноважування цін у середовищі вільної конкуренції [162]. Група експертів на чолі з Ж. Рюефом та Л. Арманом (директором державних залізниць) підготувала доповідь «Про перешкоди економічній експансії» (1960 р.), в якій обґрунтувала необхідність створення й захисту державою механізмів ринкової саморегуляції, в основі якої, на думку мислителя, повинні бути монополії. Саме вони зможуть забезпечити формування

конкурентного середовища. Ця доповідь поклала початок формуванню паризької школи (Е. Малінво, Т. Монбріаль, Л. Столерю, С. Колям і М. Алле), основною задачею якої було доведення визнання пріоритетності ринкового саморегулювання. Дослідження представників паризької школи спрямовувались на визначення особливостей урівноважування економіки та дії чинників економічного зростання за умов панування державно-монополістичної форми власності. М. Алле розглядає соціальну сферу як чинник і водночас наслідок економічного зростання, зважаючи на те, що приватна власність зумовлює соціальну нерівність, держава, котра захищає приватну власність як основу ефективної економіки, зобов'язана створювати інституціональні умови для вирівнювання доходів, гарантувати їх певний рівень і розвивати соціальну сферу [4].

Англійська (лондонська) школа неолібералізму представлена іменем Л. Роббінса, професора Лондонської школи економіки. Він був одним з редакторів популярної у фінансових колах газети «Financial Times», і вдало поєднував науково-викладацьку та практичну діяльність. Філософська методологічна концепція Л. Роббінса одержала назву «апріоризм», (її підтримали авторитетні вчені-неоліберали Л. Мізес, Ф. Хайєк та Ф. Найт); вона виходить з того, що будь-яка наука свої кінцеві теоретичні висновки формулює дедуктивним шляхом, користуючись обмеженим набором фундаментальних положень [86].

Засновником Чиказької школи вважають економіста та соціолога Ф. Найта, який, в основному, приділяв увагу особливостям економічних процесів, хоча в своїх працях підіймає ряд важливих філософських питань. В своїй фундаментальній книзі «Ризик, невизначеність та прибуток» [50], мислитель пропонує надавати безумовного пріоритету ризикам як невизначеності, яка відіграє вирішальну роль у виникненні феномену прибутку підприємця; основними джерелами такої невизначеності виокремлює економічний розвиток та розбіжності в

ділових здібностях людей. Філософія отримання прибутку в наступному твердженні: прибуток – це не просто прибуток за управлінські послуги підприємця, в умовах стаціонарної економіки прибуток відсутній, – він створюється лише в специфічних умовах, його отримують ті підприємці, які у змозі передбачати несподівані зрушення в сфері виробництва й обміну, готові йти на ризик. Досить оригінальною філософською думкою є твердження мислителя про соціальну організацію, під якою він розуміє механізм задоволення потреб людини в статичному сенсі (під ним він розуміє можливість його наукового опису). Головна мета людини – прожити цікаве життя, а не просто накопичувати та споживати матеріальні блага. В якості самоцінностей визначає зміни, новизну, несподіванки. Філософський висновок, який робить автор, дає нам змогу розцінювати автора як представника філософії неолібералізму – кожному індивіду слід дати можливість проявити ініціативу, свободу вибору, надати широкі можливості для самовираження та самореалізації; в умовах централізованого управління така можливість є занадто спеціалізованою та концентрованою [50].

Послідовником Д. Найта став М. Фрідман, який в праці «Капіталізм та свобода» висловлює неоліберальні ідеї обмеження втручання держави в економіку та розглядає взаємозв'язки економічної та політичної свободи, роздержавлення освіти й системи соціального забезпечення, створення контрактної армії, тощо світу [129]. На відміну від лібералізму неолібералізм не повністю заперечує соціальний інститут державного регулювання економіки, а розглядає вільний ринок та необмежену конкуренцію як основний засіб забезпечення прогресу та досягнення соціальної справедливості, яка можлива лише за умов економічного росту країни, що вимірюється внутрішнім валовим продуктом. Теоретичні основи неолібералізму пов'язані з монетаризмом, а також з працями Р. Манделла, М. Флемінга [148] та інших.

Назва напрямку «Австрійська школа» пов'язана з країною, походження його провідних представників, які були змушені виїхати з Австрії внаслідок поширення націонал-соціалізму в Європі. Засновниками школи вважають Л. Мізеса. Приватну власність він вважав основою раціональної економічної діяльності, тому що вона виступає своєрідним індивідуалістичним стимулом, який забезпечує максимальне використання ресурсів [45]. Під неринковою системою господарювання Л. Мізес розумів соціалістичну систему. В своїй роботі «Соціалізм» (1936 р.) [44] він відзначає, що встановлення соціалістичного устрою означає ліквідацію раціональної економіки; критикує центральну ланку економічної системи соціалізму – планування. Соціалізм же мислитель по-філософськи називає системою запланованого хаосу. Посилення ролі держави обов'язково призведе до посилення ролі бюрократії й розвитку корумпованості. Він наголошує, що соціалізм породжує такий тип людини, для якого слідування звичному й встановленому – головна чеснота; соціалізм придушує новаторів, які є носіями економічного прогресу. В своїх роботах Л. Мізес підкреслює, що саме вільний ринок відповідає демократичним принципам, і саме в умовах вільного ринку споживач є центром економічної системи [45].

Ф. Хайєк, австрійський економіст, філософ та соціолог, один з найвідоміших представників економіко-філософської думки ХХ ст., досліджував проблеми філософії ринкового суспільства, був представником неоліберального напрямку, прибічником ринкової економіки та визнавав цінність економічного лібералізму. Ринок розглядав не як винахід людини, а як механізм реалізації справедливості та оптимального розподілу ресурсів, заперечував побудову суспільства за певними сконструйованими схемами та моделями; його економічна філософія торкалась розмежувань понять «ринок» та «господарство». Так, господарство передбачає такий соціальний устрій, при якому ресурси розміщені у відповідності з єдиною шкалою задач, що

передбачає заплановану організацію економічної діяльності та використання суспільних ресурсів для досягнення певної мети. А ринок функціонує інакше: він не гарантує обов'язкового задоволення, в першу чергу, первинних потреб споживача, а потім вторинних, тому що кожен, хто бере участь в обміні, повідомляє всім інформацію про свою мету, можливості, одночасно отримуючи інформацію про готовність інших сприяти реалізації цієї мети. Таким чином, ринок просто поєднує задачі кожного в умовах конкуренції, однак не дає гарантії їх досягнення. Сучасна економічна людина має можливість проявити себе, знайти принципово нові шляхи вирішення проблем й запропонувати суспільству інновації [130]. В рамках концепції «індивідуалізму розвитку» Ф. Хайек акцентує увагу на творчості людини, прагненні до нового; людина повинна знайти таку незадоволену потребу суспільства, про яку інша людина і не думала. Як сказав відомий філософ бізнесу Дж. Рон, якщо ви сьогодні знаєте те, що знають деякі, а завтра будуть знати всі, у вас є можливість досягти успіху – є шанс, якщо ви зумієте ним скористуватись [88].

На відміну від Дж. Мілля, який ввів в економічну систему поняття «індивідуалізм» та визначав його як систему організації промисловості, в якій ініціатива виходить від індивідів (при цьому виступав проти людей, які проявляють індивідуалізм), Ф. Хайек розглядає індивідуалізм на іншому рівні та вважає, що він пов'язує свободу та прогрес, і є необхідним, адже заперечує централізоване планування, оскільки не можна запланувати виробництво невідомого продукту, і конкуренція має важливе значення саме тому, що її результати є непередбачуваними. Однак, якщо для когось результати конкуренції принесуть задоволення, для інших – навпаки, розчарування [153].

Головною філософсько-економічною роботою в його житті стала праця «Дорога до рабства», в якій висловлюється думка про те, що посилення планового регулювання економіки призведе до соціалістичних

ідей, а вони є першим кроком до тоталітаризму. Відмова суспільства від економічної свободи на користь колективізму та централізованого планування – це і є «дорога до рабства», яка призведе до втрати основних свобод людини. Філософ зазначає, що колективна свобода – це не свобода кожного члена суспільства, а нічим не обмежена свобода плануючих органів влади робити з суспільством все, що вони побажають; це змішання свободи з владою, доведене до абсурду. Коли робота йде, будь-який публічний сумнів стосовно вчасного виконання плану розцінюється як прояв нелояльності та неблагонадійності, оскільки така заява може негативно вплинути на настрої інших робітників [131].

Одним з гострих соціально-філософських питань, що викликає дискусію між науковцями, є питання дотримання принципу соціальної справедливості в ринкових умовах. Представники соціалістичної орієнтації підтримують систему планування та вважають, що вона дає можливість справедливо й рівномірно розподіляти продукцію. З одного боку, з цим можна погодитись, адже, якщо ми хочемо розподіляти блага у відповідності з певними встановленими стандартами, то це можливо лише в умовах планування, однак при цьому неможливою є свобода вибору – за людину вибір будуть робити інші. Органи, які планують, не можуть це робити в стабільній системі координат, яка відповідає загальним довготривалим правилам, адже потреби людей змінюються, вони не можуть бути постійними протягом тривалого часу. Особливо це простежується в період інформаційного суспільства та глобалізації, адже органам планування слід враховувати складний баланс інтересів різних страт, і при цьому виникає нерівність, нав'язана апаратом державного управління. На думку Ф. Хайєка, не слід пов'язувати принципи здійснення соціальної справедливості з ринковим порядком, який є етично нейтральним; згідно його поглядів, справедливість слід оцінювати з точки зору самого процесу поведінки, а не кінцевого результату. Під справедливістю він розуміє універсальну рівність всіх перед законом,

який повинен мати загальний характер: влада державних органів управління повинна підкорюватись загальним правилам, виробленим не ними. Лише в такому випадку суспільство могло б зменшити корупцію в країні. А вимога соціальної справедливості, яку мислитель розглядає як «зрівняльну справедливість», пояснює бажанням втиснути ринковий механізм в схеми бажаного розподілу прибутків. Таким чином, програма «зрівняльної справедливості» та контроль держави над економікою є несумісним, так як носить вибірковий дискримінаційний характер [154].

Ринок виконує пізнавальну функцію в процесі соціальної координації, це своєрідний передатчик серед соціальних економічних суб'єктів. Він не може керуватись кимось «зверху», і не може стати соціальним інструментом державного маніпулювання для досягнення певних результатів. Ринок – це комунікативний процес, який потребує свободи, виконує функцію пошуку. Супроводжуючись конкуренцією, він відсіює неефективні способи виробництва. Рушієм інтелектуального розвитку є свобода слова, а економічного – свобода економічної дії. І головна функція держави – створювати сприятливі умови для ринкових процесів, які протікають завдяки творчості особистості, в постійному пошуку, і такі процеси не повинні знаходитись під контролем одного з учасників. Ринкова ж система покладає на державу обов'язок створення та удосконалення правових норм («правил гри»), необхідних для ефективного функціонування ринкової системи та конкуренції, а інколи – держава повинна виконувати функцію заміни конкуренції іншими формами регулювання там, де це необхідно, зокрема, в наданні товарів колективного користування.

У 1937 р. В. Ойкен разом з професорами кафедри Ф. Бьомом, Г. Гроссманом-Дьортом і Л. Мікшем розпочав публікацію наукових праць під назвою «Лад економіки» (щорічник «Ордо», з латинської – лад; «Ордо» –узагальнююче поняття, яке означає «порядок» економічної системи, «природний устрій» вільного ринкового господарства) у

Фрайбурзькому університеті, який відіграв роль теоретичної трибуни та надав назву західнонімецькому неолібералізму – ордолібералізм. Сформувалась Фрайбурзька школа неолібералізму (ордолібералізм – від латинського «ordo»-порядок та «liberalis» – вільний, західногерманський неолібералізм), яка розвивалась у західній Германії. Її представники запропонували власне вчення (воно ґрунтувалось на основі синтезу неокласики та традиційного лібералізму) про організацію господарства. Процес суспільного розвитку розглядається як поступова еволюція, господарське життя аналізується з макроекономічних позицій. Ордоліберали виступають за активний вплив держави на економіку, при цьому суб'єктами такого втручання виступають соціальні економічні інститути прибутку та конкуренції. В центрі ордолібералізму – вчення про організацію конкуренції та філософсько-економічна концепція соціального ринкового господарства. Роль держави зводиться до формування економічного ладу, а регулювання та протікання господарських процесів відбуваються спонтанно. Серед фундаторів та найвідоміших представників цієї течії можна назвати такі імена як В. Ойкен, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак [54, 55, 138, 159].

Значну увагу В. Ойкен приділяє поняттю «економічний лад», під яким розуміє сукупність реалізованих на практиці господарських форм, в яких проходить повсякденний конкретний господарський процес. Виокремлює два типи економічного ладу в державі: централізоване господарство та ринкове. В чистому вигляді вони ніколи не зустрічаються. Основне завдання соціально-економічного дослідження – з'ясування структури господарського порядку та господарських процесів. Основний напрям державної економічної політики – формування господарського ладу, регулювання монополії та конкуренції, співвідношення приватної та державної власності, визначення засобів державного втручання в економіку, встановлення правових норм господарювання. Основними принципами державного ладу виокремлює

недоторканість приватної власності, стабільність грошової валюти, відкриті ринки, свободу укладання угод, матеріальну відповідальність власників господарських одиниць, постійність економічної політики [55].

Німецькі неоліберали формулюють засади «теорії соціального ринкового господарства» як економічного порядку, за якого конкурентна ринкова економіка доповнюється соціально спрямованим втручанням сильної держави. За твердженням неолібералів, «соціальне ринкове господарство», або так званий «третій шлях», – це синтез вільного і соціально-обов'язкового суспільних устроїв. Державі відводиться роль «арбітра», який не бере участі у грі, запобігає «катастрофі», проявами якої є безробіття, економічні кризи, революції. Складовими соціального ринкового господарства, А. Мюллер-Армак виділяє конкурентну ринкову економіку та державу, що за допомогою економічних механізмів перерозподіляє національний дохід з метою забезпечення соціальної справедливості [159]. Високі темпи економічного розвитку Німеччини 50-х рр. ХХ ст. були оголошені «економічним дивом», а його творцями – німецькі неоліберали. Надалі філософсько-економічна доктрина «соціального ринкового господарства» модифікується у теорію «сформованого суспільства», основою якого є «загальний добробут».

У 70-х рр. ХХ ст. у межах неолібералізму оформлюється самостійний напрям – школа суспільного вибору (public choice school). У ній була розвинена теорія суспільного вибору, яка також відома під іншою назвою – економічна теорія політики. Прихильники цього напрямку акцентували увагу на питаннях розвитку вільного ринку на засадах свободи особистості. Фундатором цієї течії є Дж. Вуханен, який в своїх працях висловлює думку про трактування індивіда через право як вільну і рівну щодо інших істоту, котра здатна самостійно визначати власну систему цінностей на підставі власного досвіду [143, 144]. Особливістю кожного індивіда визначав прагнення досягти максимальної користі для себе.

Лібертаріанство (лібертаризм) – соціально-політичний рух, що розвивався, переважно, в США та Великобританії в 60-х рр. Поняття «лібертаріанство» вперше з'явилося в есе «Про свободу та необхідність» (1789 р.) американського філософа У. Белшама [142], в якому мислитель протиставляє релігійний детермінізм лібертаріанству. В подальшому прибічники економічної та особистісної свободи себе почали називати лібертаріанцями. В 1979 р. Д. Нолан запропонував діаграму, яка є ілюстрацією лібертаріанства: обмеження втручання держави в життя суспільства, економічна та особистісна свобода.

В межах лібертаріанства оформились дві його течій: анархісти (радикальний лібертаризм) – дотримується точки зору, згідно з якою ставиться під сумнів легітимність впливу держави на особистість; мінархісти (помірований лібертаризм) – держава має взяти на себе мінімум функцій, пов'язаних лише із забезпеченням національної безпеки та дотримання договірних зобов'язань. У доктрині особистих прав, яка детально опрацьована в межах цього дискурсу, обґрунтовано права індивіда стосовно набуття власності та подальшого володіння нею. Лібертаріанці виступають проти відстоювання права на добробут, оскільки таке право здатне, на їхню думку, поневолювати одних індивідів на користь інших, змушуючи перших до примусової праці. Представники цього напрямку дотримуються принципу класичного лібералізму «laissez-faire» (невтручання). Найбільш яскравим представником мінархізму є американський мислитель, науковець Р. Нозік. У своїй праці «Анархія, держава та утопія» відстоює думку, за якою право власності має чи не абсолютне значення, якщо власність отримана в законний спосіб або була передана від однієї особи іншій [53].

Своєрідну позицію в лібертаризмі займала американська філософ А. Ренд. Її вважають засновницею філософської течії раціонального індивідуалізму, що протистоїть колективізму. Свої філософські погляди А. Ренд виразила через ідеал людини-творця, яка живе за рахунок своїх

творчих здібностей та талантів. Виступаючи прибічницею капіталізму [95], головною функцією держави вважала захист прав людини, зокрема, й права власності. В своїх працях дослідниця розглядає тему етики через призму об'єктивістської філософії та захищає свою концепцію «розумного егоїзму» як етичної основи капіталістичного суспільства. В роботі «The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism» [161] філософ підкреслює, що егоїзм слід розуміти як піклування про власні інтереси, а ті, хто ототожнюють його зі злом, лише недостатньо морально розвинуті. Такі погляди викликали обурення та критику серед громадськості, однак, вона не змінила своєї думки і була переконана, що егоїзм – це одна з головних чеснот людини.

В Компендіумі читаємо: «Вільний ринок – соціально важлива інституція, оскільки він здатний гарантувати ефективні результати у виробництві товарів і послуг. Протягом історії ринок довів свою здатність започаткувати економічний розвиток і підтримувати його протягом довгого часу. Існують вагомі причини для твердження, що у багатьох випадках «вільний ринок є найефективнішим засобом використання ресурсів і задоволення потреб» [34, с. 217]. У сучасному суспільстві ринок виконує важливу соціальну функцію, тому потрібно визначити його позитивний потенціал і створити умови для реалізації цього потенціалу. Суб'єкти ринку повинні мати справжню свободу, щоб порівнювати, оцінювати і вибирати серед багатьох альтернатив. Однак для того, щоб свобода в економічній сфері слугувала цілісній свободі людини, її необхідно регулювати відповідними правовими нормами. «Економічна свобода – це лише одна зі складових людської свободи. Коли ж економічна свобода стає автономною, коли в людині вбачають радше виробника чи споживача товарів, аніж суб'єкта, який виробляє і споживає для того, щоб жити, тоді економічна свобода втрачає свій необхідний зв'язок з людською особою і, врешті-решт, відчужується та перетворюється на знаряддя гноблення людини». Справжній

конкурентний ринок – це ефективний інструмент для забезпечення важливих цілей у сфері справедливості: обмежування надмірних прибутків окремих підприємств; задоволення потреб споживачів; ефективнішого використання і збереження ресурсів; винагороди за підприємництво та інновації; розповсюдження інформації, що сприяє зіставленню і купівлі товарів на засадах здорової конкуренції [34, с. 218].

М. Ротбард виступав за свободу підприємництва та невтручання держави в економічну діяльність, був прибічником анархічного суспільства, яке побудоване на основі вільного ринку, ввів поняття «анархо-капіталізм». Його праця «Про нову свободу» вважається своєрідним маніфестом радикального лібертаризму. В ній мислитель дає філософське трактування свободи як абсолютної цінності, подібно до анархізму [93].

Соціальна доктрина Церкви вважає свободу людини в економічній сфері фундаментальною цінністю і невід'ємним правом, яке слід утверджувати і захищати. В Компендіумі читаємо: «Кожен має право на економічну ініціативу; кожен може відповідно використовувати свої таланти, щоб сприяти достатку всіх і щоб зібрати справедливі плоди своїх зусиль». Соціальне вчення попереджає про негативні наслідки, що зумовлюються зневажанням чи невизнанням права на економічну ініціативу: «Досвід свідчить, що заперечення цього права чи його обмеження в ім'я уявної «рівності» всіх людей у суспільстві зменшує чи практично знищує дух ініціативи, тобто творчу індивідуальність громадянина» [34, с. 211]. Проявом інтелекту людини виступає економічна ініціатива, що дає можливість відповідати на потреби людини творчо і спільно. Рисами справжньої ділової конкуренції визнається творчість і співробітництво, «...латинською *competere* означає шукати разом найкращі рішення, щоб задовольнити виникаючі потреби». З вільною економічною ініціативою дуже тісно пов'язане почуття відповідальності, що набуває «не тільки форми індивідуальної чесноти,

необхідної для особистого розвитку людини, а й соціальної чесноти, без якої неможливо обійтися, коли йдеться про розвиток солідарної спільноти [34, с. 215]. Компендіум визначає завдання держави, – сприяння підприємницькій діяльності та забезпечення умов для створення нових робочих місць; в економічних питаннях вона має окреслити належне правове поле для регулювання економічних відносин, щоб захистити «передумови вільної економіки, яка передбачає таку рівність сторін, за яких жодна з сторін не повинна стати настільки сильною, щоб мати змогу підкорити собі іншу» [34, с. 219–220].

Ідеї неолібералізму отримали визнання та подальший розвиток у представників монетаризму та прибічників теорії раціональних очікувань.

Ключові аспекти окресленої проблеми досліджувались істориками, філософами, політологами та спеціалістами різних галузей науки. Серед українських дослідників можна назвати такі імена як В. Воронкова, І. Ясір – аналізували зародження та еволюцію лібералізму в Україні ХІХ – ХХ століття, лібералістичні погляди видатних українських мислителів досліджували Н. Василенко, О. Прицак [24, 83, 84] та ряд інших. В політичному аспекті ця проблема підіймається в роботах М. Томенка [114], який в контексті формування сучасної української держави звертається до поглядів М. Драгоманова та Д. Донцова. Особливості сучасного українського лібералізму розкриває А. Божко [9]. Політолог А. Окара [56] приділяє увагу політекономічним аспектам лібералізму в Україні, перспективи лібералізму в Україні розкриваються П. Бубликом [12]; проблеми лібералізму в контексті глобальних трансформацій початку ХХІ століття в Україні аналізує В. Попков [82].

Висновки до розділу 1

Людина в економічних стосунках, модифікаціях економічної поведінки була і є актуальним предметом дослідження в соціально-

філософській, соціологічній, філософсько-економічній традиції. Представлені в цьому розділі теоретико-методологічні висновки і узагальнення можуть сприяти розширенню і поглибленню пізнавальних можливостей дослідження економічної людини в сучасному соціокультурному дискурсі. Особливо важливим і значимим за шкалою соціально-філософської актуальності є цей аспект вивчення людини для України, що переживає складний етап економічного становлення незалежної держави.

Моделювання економічних явищ і процесів є основним методом дослідження в економічній теорії. У ньому втілюється симетричне для рефлексії співвідношення теоретичної та емпіричної форм пізнання. Модель як спосіб репрезентації й інтерпретації об'єкту, його спрощена версія, дозволяє виявити специфіку феномену, що вивчається. Моделювання дає можливість прогнозувати поведінку реальних систем і оптимізувати їх функціонування. Економічна мотивація поведінки людини в системі ринкових відносин пов'язана з екзистенціально-аксіологічними проблемами вибору майбутнього і турботи про справжню якість життя, з проблемами визначення можливостей розвитку, суспільних цінностей та ідеалів, перетворенням у кращу сторону її соціально-економічного буття.

Багатофакторна модель економічної людини успішно заміщає невизначені характеристики реального об'єкту цілком визначеними ідеальними проєкціями. Ефективним способом дослідження, що поєднує обмеження в обліку факторів та відборі параметрів об'єкту з науковою вибірковістю, є системне моделювання. Побудовану за певними ознаками модель економічної людини можна використати для пізнання системи диспозицій, що породжують і структурують практику суб'єкта економічної діяльності та його представлення (тобто габітус). Економічний, соціологічний і психологічний підходи в дослідженні

«homo economicus» доповнюють один одного. Кожен з них деталізує специфіку тієї галузі знань, до якої належить.

Політичною програмою вільної людини, яка реалізує свою політичну та економічну свободу, був лібералізм. Індивіди в ліберальній теорії розуміються як розумні, здатні до розрахунку, істоти, егоїсти, для них інші люди – засоби досягнення цілей, головна мета існування – максимізація власного споживання. Свобода інтерпретується як ідея, що відображує відношення людини до своїх дій; при цьому людина виступає їх головною причиною, і ці дії безпосередньо не залежать від природних, соціальних, міжособистісно-комунікативних чи внутрішньо-психологічних чинників. Свобода може бути економічною (у праві на власність, на організацію економічної діяльності) та інтелектуальною (як от свобода совісті); основними проявами свободи є «повна свобода» як природний стан людини, що реалізується через право на життя, право на свободу, право на власність і виступає засобом самоствердження; повага та дотримання істини «те, що корисне для суспільства, є корисним для кожного»; неолібералізм в усіх його інтерпретаціях став закономірним продовженням лібералізму, його представники переконані, що саме свобода в сфері економічної діяльності є головною та необхідною умовою швидкого економічного росту країни.

Соціально-філософський аналіз різних підходів до розуміння економічної людини призводить до висновку про те, що динаміка становлення нової моделі в умовах сучасного суспільства не уникає визнання природних відмінностей між людьми і виявляє перевагу еліти, яка володіє владними повноваженнями держави, що розпоряджається обмеженими ресурсами. «Перетворена форма» різноманітності лежить в основі соціальності. У моделі економічної людини присутня ідея співвідношення функціональної динаміки власності й свободи в рамках панівної ідеології. При цьому власність, ціна володіння виступають зовнішнім фактором, що визначає межі існування людини. Тут держава

реалізує свою владу за допомогою ідеології та політики, і якщо це неоліберальна ідеологія – то баланс сторін є оптимальним з точки зору розвиненості сучасних суспільних запитів.

Матеріал, викладений в розділі, відображений в публікаціях: [13, 60 – 80, 85, 89, 103].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Аврелій М. Размышления Императора Марка Аврелия Антонина о томъ, что важно для самого себя / переводъ Князя Л. Урусова. Тула, 1882. IX, 180 с.
2. Аврелій М. Медитації. URL: <http://shot-consulting.ru/?p=3699> (дата звернення: 10.07.13.)
3. Аврелій М. Наодинці з собою: роздуми. Львів, 2007. 212 с.
4. Алле М. Экономика как наука. Москва, 1995. 168 с.
5. Амінова О. В. Соціально-ціннісний зміст економічної діяльності людини. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2010. 180 с.
6. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира. Київ. 2015. 821 с.
7. Баллестрем К. Г. Homo oeconomicus? Образы человека в классическом либерализме // Вопросы философии. 1999. № 4. С. 42 – 53.
8. Богданович В. И. Формальная типология системных параметров // Системный метод и современная наука: сб. ст. Вып. 1. Новосибирск, 1971. С. 50 – 61.
9. Божко А. Особенности современного украинского либерализма. URL: <http://www.ua-pravda.com/old/articles/redactor/288.php> (дата обращения: 24.07.13).
10. Борисенко П. С., Петінова О. Б. Пенсійна реформа в Україні: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 28 – 31.
11. Бородина Н. В. Полнота списка атрибутивных системных параметров. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.02. Одесса, 2007. 175 с.

12. Бублик П. Перспективи лібералізму в Україні. URL: <http://www.ldpu.org.ua/partners/institution-of-liberalism/4289c47ab87e0/> (дата звернення: 24.07.13).
13. Бузанова А. П., Петінова О. Б. Майбутня пенсія українців: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 32 – 34.
14. Бункина М. К., Семенов А. М. Экономический человек. Москва, 2000. 176 с.
15. Бьюкенен Дж. М. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном. URL: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn_newlife.pl?type (дата обращения: 12.02.2017).
16. Бьюкенен Дж. М., Ли Д. Р. Политика, время и кривая Лаффера // Макроэкономика. Москва, 2000. С. 420 – 425.
17. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 115 – 130.
18. Вартофский М. Модели: репрезентация и научное понимание. Москва, 1988. 507 с.
19. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения. Москва, 1990. С. 61 – 272.
20. Вольтер. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 1. Орлеанская девственница. Философские повести. Москва, 1998. 720 с.
21. Вольтер. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 3. Статьи, памфлеты. Избранные письма. Москва, 1998. 688 с.
22. Вольтер. Философские сочинения. Москва, 1996. 560 с.
23. Вольчик В. В. Эволюционная парадигма и институциональная трансформация экономики: монография. Ростов-на-Дону, 2004. URL: http://www.studsupport.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=262&Itemid=198 (дата обращения: 25.02.2015).

24. Воронкова В. Г., Ясир И. Д. Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX – нач. XX века. Донецк, 1993. 143 с.
25. Вудфорд М. Что не так с экономическими моделями? (Ответ Джону Кэю) // Вопросы экономики. 2012. № 5. С. 14 – 21.
26. Горский Д. П. О процессе идеализации и его значении в научном познании // Вопросы философии. 1963. № 6 (2). С. 50 – 60.
27. Дестют де Траси А. Основы идеологии: идеология в собственном смысле слова. Москва, 2013. 333 с.
28. Джадан И. «Homo economicus» vs. «Homo reciprocans». По следам недавнего присуждения Нобелевской премии по экономике // Русский Журнал. 2002. URL: <http://old.russ.ru/politics/20021021-dj.html>. (дата обращения: 10.08.2014).
29. Дьячкова О. Н. Научная модель // Общие проблемы философии науки: словарь для аспирантов и соискателей. Екатеринбург, 2007. С. 145 – 147.
30. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. URL: <http://www.rubricon.com/qe.asp?qtype=4&qall=0&aid={4B471B3B-2AA1-488E> (дата обращения: 15.07.2013).
31. Зыкова Г. Н. Человекомерность модельного отношения // Материалы международного семинара по философии и методологии науки «Современный мир: модели и реальность» (Санкт-Петербург, 18 – 23 ноября 2008 г.). Санкт-Петербург, 2009. С. 32 – 38. URL: <http://mir.spbu.ru/docs/proj/1/december.doc> (дата обращения: 10.02.2017).
32. Кант И. Основы метафизики нравственности. URL: <http://vehi.net/zph/ikant.html> (дата обращения: 01.02.2017).
33. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 5. Москва, 1966. 564 с.
34. Компендіум соціальної доктрини Церкви. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/docume

nts/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf (дата звернення 04.04.2017).

35. Кочергин А. Н. Методы и формы научного познания: Москва, 1990. 76 с.
36. Кропоткин П. А. Этика. Москва, 1991. 499 с.
37. Кэй Дж. Карта – не территория: о состоянии экономической науки // Вопросы экономики. 2012. № 5. С. 4 – 13.
38. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование: (из кн. «Женщины, огонь и опасные предметы») // Язык и интеллект. Москва, 1996. С. 143 – 184. URL: <http://www.alt-future.narod.ru/Ai/lakoff.htm>. (дата обращения: 10.08.2014).
39. Левандина И. А. Экономический человек: концептуальные версии (социально-философский анализ). Автореф. дисс. ... канд. филос. наук, спец. 09.00.03. Ростов-на-Дону, 2008. URL: <http://www.diss.seluk.ru/av-filosofiya/5765-1-ekonomicheskiiy-chelovek-konceptualnie-versii-socialno-filosofskiy-analiz.php> (дата обращения: 12.02.2016).
40. Ливий Т. История Рима от основания города. Москва, 1989. URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1364500001> (дата обращения: 02.07.13).
41. Локк Дж. Два трактата о правлении // Соч. В 3 т. Т. 3. Москва, 1988. С. 135 – 405.
42. Макаренко І. О. Механізм впливу ендогенних і екзогенних факторів на фінансову стійкість ринку похідних фінансових інструментів // Вісник Запорізького національного університету. 2011. № 3 (11). С. 228 – 238.
43. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. URL: http://machiavelli.letteraturaoperaomnia.org/translate_russian/machiavelli_discourses_on_the_first_decade_of_titus_livius.html (дата обращения: 03.07.13).

44. Мизес Л. Социализм: экономический и социологический анализ. Москва, 1994. 416 с.
45. Мизес Л. Либерализм в классической традиции. Москва, 2001. 239 с.
46. Михеева С. А. Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход. URL: <https://sites.google.com/site> (дата обращения: 20.03.2017).
47. Модель управления социальными факторами экономического поведения населения региона URL: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku (дата обращения: 18.02.2013).
48. Монтескье Ш. Л. О духе законов. Москва, 1999. 672 с.
49. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ, 2012. 348 с.
50. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль. Москва, 2003. 360 с.
51. Новосельцев В. Н. Достоинства и недостатки математического моделирования // Фундаментальные исследования. 2004. № 6. С. 21 – 122.
52. Новосельцев В. Н. Математическое моделирование в геронтологии – стратегические перспективы // Успехи геронтологии. 2003. Вып. 12. С. 149 – 165.
53. Нозик Р. Анархия, государство и утопия. Москва, 2008. 423 с.
54. Ойкен В. Основы национальной экономики. Москва, 1996. 364 с.
55. Ойкен В. Основные принципы экономической политики: монография. Москва, 1995. 496 с.
56. Окара А. На Украине не прижился либерализм. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4f34399c81510/> (дата обращения: 24.07.13).
57. Остапенко І. Г. «Номо еconomicus» у контексті методологічного аналізу // Перспективи. 2013. № 4 (58). С. 69 – 74.

58. Параметрическая общая теория систем и ее применения: сб. трудов, посвященный 80-летию проф. А. И. Уёмова. Одесса, 2008. 248 с.
59. Пейн Т. Избранные сочинения. Москва, 1959. 422 с.
60. Петинова О. Б. Параметрическая общая теория систем в исследовании нового экономического человека // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 8. С. 48 – 50.
61. Петинова О. Б. Предметное поле и функциональное предназначение метода моделирования (как метода изучения нового экономического человека) // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 4. С. 32 – 37.
62. Петинова О. Б. Философское осмысление экономически мотивированного поведения // Science and Education a New Dimension. Budapest, 2014. Vol. II (5), Issue 31. P. 22 – 26.
63. Петинова О. Б. Предпосылки экономического поведения нового экономического человека: философский аспект // Актуальні питання соціально-філософської думки. Матеріали Всеукраїнської інтернет-конф. молодих вчених та студентів (Одеса, 14 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 72 – 73.
64. Петинова О. Б. Методологія дослідження економічного людини: системний підхід // Матеріали II Міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 29 – 30 травня, 2014 р.). Одеса, 2014. С. 94 – 95.
65. Петинова О. Б. Теоретико-методологічні основи дослідження нового економічного людини // Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину. Матеріали другої міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 10 – 11 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 175 – 178.
66. Петинова О. Б. Теоретико-методологічні основи конструювання багаторфакторної моделі нового економічного

- человека // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 6, ч. 1. С. 46 – 49.
67. Петина О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации: монография. Одесса, 2016. С. 11 – 75.
68. Петина О. Б. Системный подход в исследовании экономического человека // Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю «Науковий діалог Схід – Захід» (Кам'янець-Подільський, 7 червня, 2014 р.). У 4 ч. Ч. 2. Дніпропетровськ, 2014. С. 102 – 105.
69. Петінова О. Б. Інтерпретація свободи в концепції лібералізму // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 9 (101). С. 71 – 79.
70. Петінова О. Б. Метод моделювання як інструмент дослідження нової економічної людини // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 32. С. 30 – 36.
71. Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціально-філософського осмислення (на прикладі фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства) // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 6 (4). С. 33 – 37.
72. Петінова О. Б. Теорія моделей М. Вартофського: типологія та екзистенціальні орієнтації (в рамках методології дослідження нової економічної людини) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 368 – 371.
73. Петінова О. Б. Філософське осмислення неолібералізму: чиказька та австрійська школи // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2013. Вип. 28. С. 57 – 62.
74. Петінова О. Б. Соціальна забезпеченість свободи як засіб гуманізації взаємовідносин особи та суспільства // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства.

- Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 17 квітня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 147 – 149.
75. Петінова О. Б. Методологія дослідження нової економічної людини: метод моделювання // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: зб.наук.пр. / редколегія; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2014. С. 221 – 230.
76. Петінова О. Б. Моделювання як метод пізнання // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпродзержинськ, 25 – 26 березня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 15 – 16.
77. Петінова О. Б. Особливості та специфічні риси методу моделювання: філософське осмислення // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпропетровськ, 9 – 10 травня, 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 65 – 70.
78. Петінова О. Б. Соціальна концепція неолібералізму // Мова філософської культури. Збірник матеріалів регіонального міжвузівського науково-практ. семінару (Одеса, 16 березня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 44.
79. Петінова О. Б. Концептуальні аспекти теорії моделей М. Вартофського // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. з міжнародною участю (Кіровоград, 16 травня 2014 р.). У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2014. С. 92 – 95.
80. Петінова О. Б., Магера Н. В. Освітня міграція серед молоді: «за» та «проти» (на матеріалах проведеного соціологічного дослідження) // Виховання і культура. Одеса, 2013. № 1 (32). С. 85 – 88.
81. Поняття методології наукових досліджень та її види. URL: <http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/fb/pesp/2012/12-31/page7.html> (дата

звернення: 10.01.2015).

82. Попков В. В. Проблеми лібералізму в контексті глобальних трансформацій початку ХХІ століття // Перспективи. № 4 (58). 2013. С. 78 – 82.
83. Прицак О. Й. Кримський Агатангел Юхимович // Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=1082 (дата звернення 10.02.2017).
84. Прицак О. Й. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження // Наука і культура. 1991. Вип. 25. С. 103 – 120.
85. Ривоненко В. В., Петінова О.Б. Методологія сучасного пізнання // Матеріали ІІІ міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 90 – 92.
86. Роббинс Л. Предмет экономической науки // THESIS. 1993. Вып. 1. С. 18.
87. Робеспьер М. Избранные произведения. В 3 т. Москва, 1965.
88. Ром Дж. Цитати та афоризми. Сім стратегій досягнення багатства та щастя. URL: <http://www.victoria.lviv.ua/html/interesno/ron.htm> (дата звернення: 15.04.2014.).
89. Романенко І. І., Петінова О. Б. Трирівнева пенсійна система: «за» та «проти» (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 50 – 53.
90. Ротбард М. Власть и рынок: государство и экономика. Челябинск, 2003. 415 с.
91. Ротбард М. Государство и деньги: как государство завладело денежной системой общества. Челябинск, 2002. 166 с.

92. Ротбард М. История денежного обращения и банковского дела в США: с колониального периода до Второй мировой войны. Челябинск, 2005. 548 с.
93. Ротбард М. К новой свободе: либертарианский манифест. Москва, 2009. 396 с.
94. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. Москва, 1988. 20 с.
95. Рэнд А. Апология капитализма. Москва, 2003. 356 с.
96. Рэнд А. Атлант расправил плечи. В 3 ч. 7-е изд. Москва, 2012.
97. Рэнд А. Добродетель эгоизма. 2-е изд. Москва, 2012. 185 с.
98. Рэнд А. Концепция эгоизма. Санкт-Петербург, 1995. 128 с.
99. Садохин А. П. Концепции современного естествознания. Москва, 2006. 447 с.
100. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 16 – 38.
101. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении. URL: http://www.economicus.ru/cgi-ise/gallery/simonworks_small.gif&name=simon (дата обращения: 22.08.2014).
102. Самарский А. А. Математическое моделирование. Идеи. Методы. Примеры: монография. Москва, 2001. 316 с.
103. Свиридова М. О., Петінова О. Б. Відношення молоді до пенсійної реформи в Україні (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 53 – 57.
104. Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон. Москва, 1976. 392 с.
105. Сен-Симон А. Избранные сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, Ленинград, 1948. 468 с.

106. Скоробогатов А. С. Лекции и задачи по теории контрактов. СПб, 2006. URL: <http://institutional.narod.ru/skorobogatov2/contents.htm> (дата обращения: 15.09.2014).
107. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва, 2007. 960 с.
108. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва, 1997. 351 с.
109. Согрин В. В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX века. Москва, 1995. 238 с.
110. Соколов С. В. Социальная философия. Москва, 2003. 440 с.
111. Соціологія. Соціальні факти. URL: <http://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=981> (дата звернення: 17.01.2017).
112. Суименко Е. И. Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект. Киев, 2004. 244 с.
113. Сэй Ж. Б. Трактат по политической экономии. URL: http://polbu.ru/say_politeconomy/ (дата обращения: 02.02.2017).
114. Томенко М. Політичні погляди Михайла Драгоманова та Дмитра Донцова в контексті формування сучасної української державності // Слово. 1991. № 21. С. 12 – 22.
115. Уемов А. И. Вещи, свойства и отношения. Москва, 1963. 184 с.
116. Уемов А. И. К проблеме построения измерительной шкалы для определения степени целостности систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник. 2002. Вып. 31. Москва, 2004. С. 7 – 33.
117. Уемов А. И. Логические основы метода. Москва, 1971. 311 с.
118. Уемов А. И. Метод аналогий как основа прогнозирования развития социально-экономических систем. Одесса, 1992. 98 с.
119. Уемов А. И. Общая теория систем для гуманитариев. Варшава, 2001. 276 с.
120. Уёмов А. И. Свойства, системы, сложность // Вопросы философии. 2003. № 6. С. 96 – 110.

121. Уемов А. И. Системные аспекты философского знания. Одесса, 2000. 160 с.
122. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. Москва, 1978. 272 с.
123. Уемов А. И. Системы и системные параметры. Москва, 1968. С. 15 – 35.
124. Уемов А. И. Философское значение атрибутивных общесистемных параметров // Вопросы философии. 2003. № 2. С. 77 – 89.
125. Уильямсон О. И. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 39 – 49. URL: http://igiti.hse.ru/data/001/314/1234/3_1_3Willi.pdf. (дата обращения: 17.08.2014).
126. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция. Санкт-Петербург, 1996. 703 с.
127. Фединець Н. І., Миронов Ю. Б., Гонська М. Р. Соціологія ринку. URL: <http://kerivnyk.info/sociologia-rynku1> (дата звернення: 14.02.2017).
128. Франклин Б. Избранные произведения. Москва, 1956. 631 с.
129. Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ, 2010. 320 с.
130. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок. Москва, 2000. URL: <http://www.libertarium.ru/9935> (дата обращения: 13.01.2017).
131. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. Москва, 1992. 176 с.
132. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники. Москва, 1975. 447 с.
133. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания: монография. Одесса, 1999. 308 с.

134. Шабунова А. А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты. Вологда, 2012. 134 с. URL: <http://library.vscs.ac.ru/Files/books/> (дата обращения: 01.08.2014).
135. Шиян А. А. Экономическая кибернетика: Введение в моделирование социальных и экономических систем. URL: <http://soctech.narod.ru/Texts/ek.zip> (дата обращения: 18.01.2014).
136. Штайнер Р. Философия свободы. Основные черты одного современного мировоззрения. Результаты душевных наблюдений по естественно-научному методу. URL: <http://www.orlov-yoga.com/Steiner/ТРОФ/> (дата обращения: 12.07.13).
137. Штофф В. А. Моделирование и философия. Москва, 1966. 302 с.
138. Эрхард Л. Благосостояние для всех. URL: <http://www.klex.ru/2yn> (дата обращения: 12.05.2012).
139. Юм Д. Малые произведения. Москва, 1996. 460 с.
140. Юнг К. Проблемы души нашего времени. Санкт-Петербург, 2017. 336 с.
141. Apostel L. Towards the Formal Study of Models in the Non-Formal Sciences. Dordrecht, 1961. P. 1 – 37.
142. Belsham W. On Liberty and Necessity // Essays, Philosophical, Historical, and Literary / William Belsham. London, 1789. P. 1 – 15.
143. Buchanan J. M. Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s. Brighton, 1986. IX, 278 p.
144. Buchanan J. M. The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan. Chicago, 1975. XI, 210 p.
145. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html> (accessed: 26.02.17).

146. Einaudi L. Tracotanze protezionistiche. URL: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/einaudi>. (accessed: 12.12.2012).
147. Einaudi L. Via il Prefetto! URL: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/einaudi>. (accessed: 12.12.2012).
148. Fleming J. M. Domestic Financial Policies under Fixed and under Floating Exchange Rate. IMF Staff Papers 9. 1962. P. 369 – 379.
149. Friedman M. Some Comments on the Significance of Labor Unions for Economic Policy // The Impact of the Union. New York, 1951. P. 204 – 234.
150. Friedman M. A Program of Monetary Stability. New York, 1959. P. 23.
151. Friedman M., Charles A. Money, Inflation and the Constitutional Position of the Central Bank. London, 2003. P. 23 – 44
152. Friedman M., Meiselman D. The Relative Stability of the Investment Multiplier and Monetary Velocity in the United States, 1896 – 1958 // Stabilization Policies. Englewood Cliffs, N.J. 1963. P. 113.
153. Hayek F. A. Individualism and Economic Order. Chicago, 1948. VII, 272 p.
154. Hayek F. A. New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas. London, 1978. VII, 314 p.
155. Lippmann W. An Inquiry into the Principles of the Good Society. Boston, 1937. XXX, 402 p.
156. Locke J. The Works of John Locke in Nine Volumes. 12th ed. London, 1824. URL: <http://oll.libertyfund.org/titles/locke-the-works-of-john-locke-in-nine-volumes> (accessed: 16.07.13).
157. Machlup F. The Problem of Verification in Economics //Southern Economic Journal. 1955. Vol. 22. № 1. P. 5 – 7.

158. Mises L. Liberalism: in the Classical Tradition. URL: <https://mises.org/library/liberalism-classical-tradition> (accessed: 16.02.17).
159. Müller-Armack A. Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft. Hamburg, 1947. 144 S.
160. Nagel E. The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation. Cambridge, 1987. 631 p.
161. Rand A. The Virtue of Selfishness: A New Concept of Egoism. New York, 1964. 151 p.
162. Rueff J. Des Sciences Physiques aux Sciences Morales: Introduction a L'étude de la Morale et de L'économie Politique Rationnelles. Paris, 1922. XX, 202 p.
163. Say J. B. Cathéchisme d'économie politique, ou, Instruction familière qui montre de quelle façon les richesses sont produites, distribuées et consommées dans la société. Paris, 1815. VI, 160 p.
164. Simon H. A. Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Science // The American Economic Review. 1959. Vol. 49, No. 3. P. 253 – 283.
165. Simon H. Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior in a Social Setting. New York, 1957. 287 p.
166. Sismondi J. C. L. Études de sciences sociales. 3 v. Paris, 1836 – 1838. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/008394889> (accessed: 28.01.2017).
167. Sternberg S. Stochastic Learning Theory // Handbook of Mathematical Psychology. In 3 v. V. 2. New York; London, 1963. P. 1 – 120.
168. Stigler G. J. Essays in the history of economics. Chicago, 1965. VIII, 391 p.
169. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, 1789. URL: http://www.americanbar.org/content/dam/aba/migrated/2011_build/human_rights/french_dec_rightsofman.authcheckdam.pdf (accessed: 26.02.17).

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ КОНОТАЦІЇ МОДЕЛЕЙ НОМО ECONOMICUS В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПОГЛЯДІВ НА СУСПІЛЬСТВО ТА ЕКОНОМІКУ

Конструювання реальності, наприклад, соціальної, можна здійснити на основі певної моделі та передумов як ідейного, так і емпіричного характеру. Сучасний глобальний контекст існування людства, в першу чергу, опосередковується економічними відносинами, і вирішення актуальних соціальних проблем безпосередньо пов'язане з економічною сферою, господарською діяльністю, ринковими механізмами. Суб'єктом таких економічних відносин є людина в специфіці її економічних природно-поведінкових проявів, які представлені в моделі людини економічної.

Історичний зріз, ідейна реконструкція економічних теорій свідчать про те, що в будь-якій з таких моделей закладена певна концепція людини, те чи інше розуміння його сутності та призначення як вираження духу свого часу. Виникнення поняття «homo economicus» – «людина економічна», зазвичай пов'язують, перш за все, з поглядами засновника класичної англійської школи політекономії А. Сміта на природу людини та її вплив на економічні відносини в суспільстві.

Реконструкція еволюції моделі економічної людини дозволяє зробити висновки про методологічну значущість уявлень про людину для розвитку як соціальної філософії, так і самої економічної теорії. Специфічна модель людини, незважаючи на відмінність теоретичних установок, відрізняє економіку від інших наук. Її розробка була покладена в основу відокремлення окремих суспільних наук від моральної філософії, хоча в класичній англійській школі політичної економії ще була відсутньою методологічна рефлексія передумов наукового дослідження взагалі та моделі людини зокрема.

2. 1. Економічна людина як суспільний суб'єкт: коеволюційний аспект соціально-філософської та економічної думки

Роль економічної людини як суспільного суб'єкта (носія цілеспрямованої активності, який володіє свідомістю і волею, що дозволяє йому впливати на об'єкт діяльності) актуалізувалася і наповнювалася концептуальним змістом залежно від позиції вченого, програмної домінанти школи, напрямку соціально-філософської та економічної думки, які розвивалися в нерозривній коеволюційній єдності. Соціально-філософський ретроспективний аналіз економічних вчень свідчить про інтерес і визнання ідеї взаємодетермінації діяльності економічних суб'єктів і процесів соціально-економічного розвитку суспільства. Соціальна філософія дає можливість конкретизувати цю взаємодію на різних рівнях економічної системи суспільства, виявити латентний механізм впливу суб'єктивного фактору на суспільство в цілому. І тут є надзвичайно важливою історична проекція усвідомлення ролі економічної людини у формуванні цього взаємозв'язку, яка тісно пов'язана з функціонуванням ринку.

Зв'язок ринку, економічної людини (як суб'єкта ринку) та суспільства – одна з ключових актуальних проблем сучасного розвитку, у вирішенні якої в науці сформувались два основних підходи – економічний та соціетальний. За першим підходом ринкові відносини представляють собою універсальний принцип самоорганізації суспільства, тобто, іншими словами, суспільство (та індивід як його елемент) – це Великий Ринок. В рамках такої концепції виникає уявлення про індивіда як економічну людину, якій є властивим завжди та у всьому керуватись міркуваннями утилітарної раціональності, егоїстичних мотивів – калькуляцією витрат та доходів, прагненням до максимізації прибутків та мінімізації витрат. Соціетальний підхід ґрунтується на уявленні про реальність суспільства як системного цілого, в рамках якого економічні відносини «вбудовані» в соціетальні (а не навпаки), розвиток

суспільства пов'язаний зі зміною способів виробництва, класовою боротьбою, тощо. Із визнання реальності суспільства слідує самостійна значимість цілей, що обумовлюються ціннісними установками, більш глибокими, аніж їх прояви в ринковому механізмі. Тим самим в суспільствах з ринковою економікою стикаються між собою дві тенденції – одна обумовлена приватними інтересами, які реалізуються через ринкові механізми, інша ж представлена публічною сферою, регулятивними практиками, які диктуються загальними інтересами; і соціальним інститутам доводиться втручатися у вирішення проблем, з якими приватний бізнес не справляється (або взагалі ними не цікавиться), і в цьому проявляються елементи колективізму.

Традиційно А. Сміта вважають «батьком класичної політекономії». Мислитель говорив про «невидиму руку» вільної гри ринкових сил, і виходив з того, що учасники ринку, які діють у власних інтересах, сприяють загальному благу, ніж якби вони керувалися альтруїстичною турботою про інших. Властивий людині егоїзм, вважав він, буде спонукати швидше до ощадливості та поміркованості, аніж до марнотратства. Турбота про власну репутацію утримує від недобросовісності та обману, тому на мотиви особистого інтересу можна покладатися, не побоюючись шкоди для суспільства. Відповідно до концепції природних, невідчужуваних прав і свобод особистості та ідей економічного лібералізму, А. Сміт обґрунтовує місце і роль людини в сфері економічної діяльності, опираючись на положення, які проголошував у свій час ще Т. Гоббс. Однак в позиції А. Сміта звучать не висновки Т. Гоббса про необхідність авторитарної держави, яка повинна жорстко контролювати егоїзм людини, а К. Гельвеція, який визнавав егоїзм не тільки природною властивістю особистості, а ще й пов'язував його з суспільним прогресом.

Просвітницька інтерпретація користі для себе, як основи людської діяльності, базується на визнанні природного права індивідів. Принцип

розумного егоїзму є фундаментом, який забезпечує спільне гармонійне виживання і виступає тим компромісом, що дає можливість проживати в суспільстві індивідам, які за своєю природою є егоїстичними. Незалежний власник, таким чином, щоб досягти ефективного господарювання, змушений враховувати інтереси інших [105].

Витоки принципу розумного егоїзму знаходимо в античних філософсько-етичних концепціях моралі, в яких мислителі викладали свої погляди про людину та її природу (Демокрит, Епікур, стоїки та ряд інших). Ще Арістотель в дев'ятій книзі «Нікомахової етики», розмірковуючи про різні види себелюбства, співвідносить гідне, на його погляд, себелюбство з розумним і моральним прагненням: «...достойный «себялюб» уделяет себе самые прекрасные и первейшие блага и угождает самому главному в себе, во всём ему повинуюсь, и как государство и всякое другое образование – это прежде всего его главнейшая часть, так и человек; выходит, что себялюбом [в высшем смысле] является в первую очередь человек, дорожающий этой частью себя и угождающий ей» [8, с. 257].

Формування концепції розумного егоїзму пов'язане з розвитком етичних програм гуманістів філософії епохи Відродження. На відміну від середньовічної християнської оцінки егоїзму, в філософії Ренесансу відбувається гуманістична реабілітація цього поняття. Л. Валла в трактаті «Про насолоду» виправдовує земні прагнення людини, які диктуються її егоїстичною природою, адже сама природа запропорнувала людині насолоди та ще й наділила душею, яка є схильною до них [23]. Заради самозбереження природно піклуватися в першу чергу про себе. Справжньою апологією діяльності, що заснована на егоїстичній волі суб'єкта, стала книга Н. Макіавеллі «Государь». Він нещадно констатує, що навіть коли государ вважає за потрібне позбавити кого-небудь життя, він може зробити це, якщо при цьому має місце вагоме обґрунтування і є

очевидною причина, але слід остерігатися зазіхань на чуже добро, бо люди швидше простять смерть батька, ніж втрату майна [75, с. 349].

Теорія розумного егоїзму як частина моральної філософії інтенсивно розвивалася в працях мислителів Нового часу і Просвітництва. У філософсько-етичних поглядах Т. Гоббса, Ф. Бекона присутні міркування про природжений егоїзм, своєрідність «природи людини», перевагу в виборі того, що приносить вигоду та користь. Зокрема, в «Георгіках душі» (вченні про моральне виховання людини) Ф. Бекон визнає, що в більшості випадків люди роблять добрі справи не заради допомоги чи щастя інших, а лише для самих себе, заради власної могутності та впливу [21, с. 413]. Розмірковуючи про причини, які змушують людей об'єднуватися в суспільство, Т. Гоббс в творі «Про громадянина» робить висновок про те, що це відбувається не тому, що інакше не могло б бути за природою, бо якби людина любила людину за своєю природою, тобто як людину, неможливо було б навести жодної підстави, чому кожна людина не любить так само всіх людей, оскільки вони такі ж люди [37, с. 285, 286].

Англійський філософ, письменник, економіст Б. МанDEVІЛЬ пропонує використовувати природні егоїстичні властивості, незнищений приватний інтерес в практиці виховання й управління [77]. Тему розумного егоїзму також розвивали П. Гассенді [33] Ф. Ларошфуко [68], Ж. Лабрюйєр [66], С. Шамфор [147], Ж. Руссо [119], Д. Дідро [46, 47], та інші. Наприклад, праобраз економічної людини – фінансист – в соціальному аналізі Ж. де Лабрюєра виглядає непривабливо, він не здатний на співчуття, знаходиться під владою грошей, яка зробила його аморальним [66, с. 214]. Провідна ідея моралістів виявляється у визнанні егоїстичної природи людини, яка поєднує особистий інтерес з суспільним як основою моралі. Суспільство на основі справедливого устрою, освіти, виховання, права зобов'язане створити умови, що стимулюють моральні спонукання, які засновані на прагненні до вигоди. Людське

цілепокладання має пов'язуватись з повагою до прав і свобод, інтересів інших людей, тобто принципом розумного егоїзму, як його розуміли моралісти. Найбільш чітко вище вказані вимоги пролунали в творах К. Гельвеція. Він обґрунтовує універсальність принципу себелюбства, обумовленого егоїстичною чуттєвою природою людини. На думку філософа, самолюбство – стрижень наших пристрастей [34, с. 135]. Розумний егоїзм в розумінні К. Гельвеція носить гуманний характер, він заснований на визнанні цінності кожної людської особистості, повазі до проявів підприємницької енергії, пов'язаної з особистим інтересом.

П. Гольбах, сучасник К. Гельвеція, в «Основах загальної моралі, або катехізисі природи» фактично викладає думки про необхідність свободи ринку і підприємницької діяльності, роблячи висновок про те, що розумна політика дозволяє підданим збагачуватися способом, який найбільше відповідає їхнім інтересам [40, с. 418]. У книзі філософ фактично озвучує ідеї, що пізніше знайдуть своє обґрунтування в знаменитому «Дослідженні про природу і причини багатства народів» А. Сміта. Мислитель стверджує, що торгівля вимагає повної свободи, адже вільна торгівля створює умови для кращого її розвитку [40, с. 418].

Отже, етика розумного егоїзму побудована за простій і зрозумілій схемі, не суперечить здоровому глузду: природна любов до себе – прагнення до щастя – бажання блага – відмова від страждань – розумне визнання користі чеснот і небезпеки пороків. Доброчесність пов'язана з поміркованістю, розсудливістю, справедливістю, активною діяльністю заради загального блага [104].

Принцип відносин, побудований на етиці розумного егоїзму, став одним з провідних в фундаментальній теоретико-методологічній позиції А. Сміта, вченого, що передбачив, визначив і зумовив розвиток економічної думки та господарювання багатьох країн. Засновник класичної економічної теорії А. Сміт вважав економічну волю людини рушієм прогресу; вона діє з різним рівнем настирливості та з ступенем

ефективності в будь-яких політичних умовах. Індивіди докладають «природних зусиль» в цілях покращення власного становища, і людина завжди зацікавлена, насамперед, в тому, що стосується власне її, ніж інших. Це прагнення індивіда є джерелом багатства як окремої людини, так і держави. Тип економічної людини у класиків – самостійний суб'єкт господарювання, що змагається з іншими людьми у вільному суспільстві.

Модель економічної людини є методологічним інструментарієм підтвердження пріоритету індивідуального начала. Суспільство – це сукупність особистостей, в основі соціальних процесів – взаємодія самостійних індивідів, суспільна єдність підкріплюється та підтримується інтересами індивідів. Норма міжособистісного спілкування – обмін. Невіддільна властивість природи людини – торг та обмін. Будь-яке суспільство постає у вигляді мінового. В «Теории нравственных чувств» А. Сміт зазначає, що спілкування – це відносини між людьми, як між торговцями, завдяки усвідомленню користі від обміну, без будь-якої любові та прихильності. Не дивлячись на те, що окрема людина не зобов'язана іншій, суспільство може підтримувати статус єдності власників товару, що ґрунтується на взаємному інтересі [127]. Майбутня економічна людина, яка виступає головною дійовою особою «Багатства народів» А. Сміта в сюжеті про шляхи економічного процвітання суспільства, з точки зору моральних якостей, наділена розсудливістю, якщо вона і береться за що-небудь нове, то не інакше як після тверезих роздумів: «... к необдуманному предприятию не может побудить его никакая необходимость; он прежде всего хладнокровно и внимательно взвесит все последствия» [127, с. 213]. Ідеал майбутньої економічної людини мислитель вбачає в досягненні нею розсудливості вищого порядку, де поєднуються «мудрий і розсудливий спосіб дій» з доблестю, з любов'ю до людства, зі священною повагою до справедливості, з героїзмом. Така розсудливість вимагає вищого ступеня досконалості моральних і розумових якостей, поєднання «чудової голови з чудовим

148

серцем» [127, с. 214]. Під «невидимою рукою ринку» А. Сміт має на увазі ринковий механізм, що координує дії учасників процесу обміну. До речі, А. Сміт обгрунтував вчення про еволюцію державних фінансів, і значну увагу приділяв питанням оподаткування. Цілісну податкову систему визначив як більш-менш впорядковане та систематизоване вилучення частини прибутків у суб'єктів господарювання та запропонував чотири принципи оподаткування: рівномірність, визначеність, зручність та дешевизна [106, с. 133].

У розділі «Про системи, що покладають чесноти в доброзичливості» («Теорія моральних почуттів») А. Сміт акцентує увагу на розбіжності його поглядів з позицією Ф. Хатчесона, за якою той відстоював «чистоту» добродесних спонукань, виключаючи шкідливі егоїстичні домішки. А. Сміт же зауважує, що турбота про власні інтереси й особисте щастя іноді може бути спонукальною причиною наших вчинків, які заслуговують на похвалу. Звичка до ощадливості, працьовитості, скромності, розважливості хоча і пояснюється особистими вигодами, проте здається нам такою, що заслуговує схвалення і загальної поваги [127, с. 292, 293].

Для розуміння вкладу А. Сміта в розвиток концепції розумного егоїзму і – далі – економічної людини, слід звернути увагу на продуктивну ідею вченого, згідно з якою, кожна людина інтеріоризує свої особисті якості за допомогою засвоєння і освоєння соціальної програми, націленої на досягнення загального блага. Соціалізація неможлива без реакції на почуття іншого індивіда, без співчуття, симпатії до іншого. Психологічний підхід А. Сміта розширює простір моральної філософії, поглиблює соціальну теорію. Достовірність аналізу зміцнюється детальними ілюстраціями теоретичних узагальнень, які не потребують додаткової аргументації. Наявність вчинків, обумовлених безпосереднім егоїзмом, знайоме кожному якщо не з власної практики, то з повсякденного життя. А. Сміт окреслив проблему індивідуального і

соціального в рамках егоїзму – альтруїзму, особистого – громадського, внутрішнього – зовнішнього, власного – чужого.

Вибір моральної поведінки в соціальній взаємодії не може обійти питання оцінки власних самолюбивих амбіцій і визнання легітимності егоїстичної поведінки іншими індивідами. Мотивація в економічній діяльності, за А. Смітом, пов'язана з особистим інтересом максимізації вигоди, а не суспільної користі. Але розумне узгодження безлічі подібних бажань і дій може привести до суспільства до добробуту. Під розумним узгодженням і слід розуміти «невидиму руку ринку» і так звану політику *laissez-faire* або невтручання держави в ринкові відносини. Тут людська природа не суперечить ходу економічного розвитку суспільства, а сприяє йому, незважаючи на корисливий механізм, який лежить в основі такої взаємодії. Здорова конкуренція врівноважує імпульсивні проєкції егоїстичних поривів і направляє їх у потрібне русло в ім'я справедливості як розуміння належного в моральному сенсі. А. Сміт фактично артикулював найважливіші положення концепції економічного лібералізму, просуваючи, таким чином, ідею про лояльність держави по відношенню до природних вільних ринкових відносин, визнання пріоритету приватного інтересу індивіда як необхідної складової суми суспільних інтересів. Економічна людина А. Сміта стала фактично головною дійовою особою господарської системи суспільства, – вона бере участь в розподілі доходів, накопиченні капіталу, формує економічну історію Західної Європи, впливає на економічну політику.

Погляди А. Сміта на Homo economicus, в якому природні моральні егоїстичні інтереси компенсуються моральними якостями, і в підсумку виграє суспільство, до сьогодні викликають неоднозначну оцінку вчених-економістів. Класична модель егоїстичної людини як виробника благ, природні вільні прояви якої у відносинах з іншими і досягненні власної вигоди обмежуються «внутрішнім спостерігачем» (совістю), традиціями, нормами, заснована на широкому допущенні мотиваційної ролі

своєкорисливого інтересу та ідеалізації збігу особистої вигоди з суспільною користю. Пошуки власної економічної (і життєвої) вигоди міцно зв'язуються з розрахунком і прагненням мінімізувати ризики. «Бухгалтерізація» і раціоналізація життя стає звичною для економічної людини, яка прагне до успіху на шляху отримання прибутку чи укладання. Все це передбачає і одночасно виражає концепцію життя як приватної власності, що залежить від можливості впливати на наслідки своїх діянь [67, с. 49].

Межа між лібералістськими та утилітарними поглядами досить тонка, якщо не умовна, особливо на рівні пояснення факторів активності соціального суб'єкта, його мотивацій, як би не відрізнялася їх інтерпретація представниками цих напрямків. Головною дійовою особою лібералізму і утилітаризму є раціональний цілепокладаючий суб'єкт, що здійснює вибір між доступними засобами досягнення бажаного корисного результату, будь це щастя, задоволення або вигода, благо суспільства. Як лібералізм класичного спрямування, так і утилітаризм опиралися (в різному ступені послідовності) на односторонню консеквенціональну мораль, згідно з якою цінність вибору і дії індивіда визначається цінністю отриманих результатів, безвідносно до суб'єктивних мотивів, установок, обставин і умов вчинення дії. В утилітаризмі критерій «правильності» вчинку пов'язувався з визнанням досягнення максимально можливого щастя і запобігання страждань для максимально більшої кількості людей у суспільстві, своєрідною статистикою витрат і загального прибутку. Так, наприклад, І. Бентам за допомогою моральної арифметики аналізує причинно-наслідкову залежність між окремим вчинком і реалізацією інтересів окремих осіб та гранично раціоналізує моральну практику [13, с. 96]. «Каждый делает сам себя судьей своей пользы, это так, и это должно быть; человек не был бы разумно действующим существом; тот, кто не судит о том, что ему полезно, меньше чем ребенок, это – идиот», – стверджує філософ [13,

с. 33]. Розрахунки для отримання найбільшого задоволення пов'язані з пошуками загальної абстрактної форми виявлення розумного морального показника в ситуації конкретного вибору і дії. Спроби встановити і обґрунтувати об'єктивний принцип для фіксації правильності або неправильності дії в зв'язку з досягненням щастя максимальною кількістю людей були націлені на вдосконалення правового апарату.

Раціональні (розумні) дії людей в певних обставинах (в даному випадку економічних) продиктовані їх поглядами. Утилітаристи висувають зразки розумності, які лише частково експліковані та аргументовані, як ми бачимо на прикладі поглядів І. Бентама, без врахування їх безсумнівної різноманітності (від максим здорового глузду в повсякденній свідомості, гном, релігійних догматів, культурних традицій і стереотипів до аксіом наукового рівня). Раціональність є субстратно-відкритою (незавершеною) системою, тому допускає приєднання нових елементів. Як структурно відкрита система вона допускає різноманіття комбінацій, способів взаємодії між ними. Тому говорити про раціональність «взагалі», без орієнтації на зразки, досить складно. Поведінковий вибір між альтернативними варіантами передбачає послідовність актів прихованих «мікробиборів», зміст яких залежить від багатьох факторів: цілей, засобів їх досягнення, умов, поглядів, ситуацій, традицій тощо. Досягнення мети передбачає вибір на користь вигідної альтернативи. В утилітаристському сенсі – це відхід від страждання та досягнення стану благополуччя, щастя. Таким чином, засоби досягнення цього стану відіграють підпорядковану роль. Корекція особистих цілей в моральному аспекті можлива в релігійній, правовій, освітній, виховній практиці. Однак проєкції моральних норм в таких практиках соціального суб'єкта відрізняються історичною і культурною своєрідністю, що ставить під сумнів строгий розрахунок.

В утилітаристському соціальному проєкті І. Бентама звучить ідея необхідності законодавчого регулювання індивідуальних ініціатив в

ринково-конкурентному середовищі. Мислитель стверджує, що справа уряду заключається в тому, аби сприяти щастю суспільства за допомогою покарань і нагород, та частина його справи, яка заключається в покаранні, є, зокрема, предметом кримінального закону; пропорційно з тим, як відома дія прагне порушити це щастя та наскільки це прагнення є шкідливим, ця дія створює потребу в покаранні [13, с. 93]. Філософ в деякому сенсі передбачає сучасні погляди про роль системних залежностей (індивіда і суспільних інститутів). Свобода ринкової взаємодії вимагає і носіїв індивідуальної свободи «ідеального споживача» (К. Лаваль), який має право вільно змінювати і навіть ламати традиційні культурні, релігійні, моральні, соціальні схеми в ім'я торжества свободи вибору потрібних засобів і умов досягнення вигідних результатів, задоволення особистих запитів в широкому сенсі слова. Крім видимих правових обмежень, діють латентні, що впливають на поведінку людини, на вибір засобів для досягнення цілей економічної діяльності. Це економічні пріоритети суспільства на даний момент, –індивідуальні, сімейні, корпоративні та інші цінності. Економічна людина є одночасно абстрактним суб'єктом особистих преференцій і «одиницею вартості» у величезній соціальній бухгалтерії. Ця індивідуальна свобода, вельми специфічна свобода споживання і переваг, є «рідною сестрою економічної залежності» [67, с. 11].

Утилітаристська і класична лібералістська модель економічної людини заснована на визнанні такого роду взаємозалежностей, хоча явну експлікацію такої умови можна відразу не виявити. Прагнення до економічної свободи об'єднує і очолює іншу спрямованість до поліпшення існування, так як дає людині реальний шанс для здобуття бажаної незалежності.

Модель економічної людини, представлена ще А. Смітом, з усіма її модифікаціями в класичній англійській школі, отримала критичну оцінку представників історичної школи. Економіка (отже, і економічний

соціальний суб'єкт) в розумінні представників німецької історичної школи залежить від безлічі факторів, пов'язаних з історичною наступністю, культурним розвитком країни, її географічним положенням, традиціями. Людина ж є не просто носієм природних властивостей, вона має специфічний національний характер, в якому відображується і втілюється національний досвід, менталітет, національні життєві принципи. Економіка розглядалася як частина цілісної системи народного життя, яку слід співвідносити з суспільно значущими цілями і зміцнювати в єдності з перспективами розвитку суспільства. За всім цим порядком має стояти сильна держава не тільки як гарант права, але і оплот народної єдності і морального надбання, укладеного в мовному досвіді як зберігача національної духовності, історії, мудрості, моралі. Для підтримки такої системи необхідно стимулювати «промислове виховання нації» (Ф. Ліст) замість системи природної свободи А. Сміта. Відомо, що в своєму розвитку історична школа пройшла три періоди. Розрізняють стару (Ф. Ліст, А. Мюллер, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс), нову (Г. Шмоллер, К. Бюхер) і новітню (В. Зомбарт, М. Вебер) школи. В цілому, її представники ставили під сумнів універсальність економічного розвитку, законів виробництва, обміну і розподілу, дорікали (А. Мюллер) англійській класичній школі за механіцизм, зайві узагальнення в області психології народів, за однобічність, атомізм, методологічний індивідуалізм в підході до аналізу суспільства, зневагу до національної солідарності та громадських моральних сил на догоду приватного інтересу, приватної власності. Представники історичної школи, так само, як і Дж. Мілль, розуміли, що модель економічної людини являє собою абстракцію, але на відміну від останнього, вважали її застосування неправомірним як з наукових, так і з етичних міркувань [2, с. 75]. Модель економічної людини історичної школи побудована не на визнанні дії об'єктивних економічних законів (як модель класичної школи), а на визнанні складного сплетення і перетину різноманітних

мотивів діяльності, умов господарювання, історичних, культурних, національних, морально-етичних контекстів.

Так, у «Національній системі політичної економії» Ф. Ліст, виявляючи недоліки англійської школи, підкреслював її «безпідставний космополітизм», який, на його думку, не визнає суті націоналізму і не враховує національних інтересів. «Бездушний матеріалізм» зважає лише мінові цінності та випускає з поля зору моральні і політичні інтереси сьогодення і майбутнього і, що є важливим для філософа, продуктивні сили нації. Мислитель зазначає: «...разрушительные партикуляризм и индивидуализм, которые, не понимая природы социального труда и действия ассоциации производительных сил в ее наивысших проявлениях, рассматривают, в сущности, лишь частную промышленность в том виде, в каком она развивалась бы при свободе отношений в обществе, т. е. во всем человечестве, если бы оно не было расчленено на отдельные нации» [72, с. 151, 152]. Ф. Ліст фактично розвиває модель людини, яка економічно мислить, усвідомлено підходить до результатів своєї діяльності на благо близьких і нащадків. При цьому велика роль відводиться і умовам формування такої людини, виховання, освіти. Філософ зазначає: «Чем больше понимает человек, что он должен заботиться о своем будущем, чем более его взгляды и чувства заставляют его обеспечивать будущность и счастье близких ему лиц, чем более он с юношеских лет привык к размышлению и деятельности, чем более воспитывались его благородные чувства и развивалось его тело, чем более он видел в юности хороших примеров, чем более привык он пользоваться своими силами для улучшения собственного положения, чем менее ограничен он в своей законной деятельности, чем плодотворнее его усилия и чем более обеспечены результаты его усилий, чем более он в состоянии благодаря порядку и деятельности обеспечить себе уважение и общественное значение, чем менее замечается в нем предрассудков, суеверий, ложных взглядов и невежества, тем более будет

он напрягать свои ум и тело, тем выше будет его производство, тем более он совершит, тем лучше распорядится он плодами своего труда» [72, с. 125].

Б. Гільдебранд і К. Кніс також акцентували увагу на національно та історично визначеному цілому, що об'єднується державою, розглядали індивіда як продукт цивілізації та історії. [36, с. 19]. Індивіда й народ об'єднують природні умови, приналежність до тієї чи іншої раси і «національний фактор». Представники історичної школи враховували різноманітність характеристик економічного людини, зокрема, К. Кніс [169] узагальнював і приписував цьому збірному образу певні національні риси. Представники історичної школи звертали увагу не тільки на мотиваційні, але й на когнітивні характеристики економічної людини як соціального суб'єкта.

У роботі представника новітньої історичної школи В. Зомбарта «Буржуа: етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» аналізується та критикується «дух часу» через «генезис його носія» [53, с. 23]. Номо економікус В. Зомбарта – це не «розумний егоїст» класичної політекономії з його природною поведінкою, який прагне до вигоди, сприяючи загальному благу, коли гармонію попиту і пропозиції регулює «невидима рука» ринку. Економічну людини цієї епохи, на думку В. Зомбарта, сформували маргінали і злочинці, колишні розбійники, спекулянти, купці. Головні функції підприємця – організаційні, торгові, бухгалтерські, а головні форми – конкуренція ефективності (цінова), навіювання (реклама) і насильства (монополія). Економічна людина В. Зомбарта – капіталіст-буржуа – пронизаний духом авантюри, прагнення до новизни, завоювання і ризику [98, с. 52]. В «Німецькому соціалізмі» В. Зомбарт називає індивіда, що впевнений у своїй незалежності, яка зростає, ситим рабом, пасивним споживачем, продуктивним «гвинтиком» в безглуздій праці, який замінюється окремими операціями [53, с. 15, 20].

Німецька історична школа, політекономічні погляди К. Маркса зараховуються дослідниками до «витоків інституціоналізму» [98, с. 49 – 69]. Погляди К. Маркса неодноразово критикували; його, за словами М. Блауга, «...хоронили тисячекратно, но он сопротивляется всякий раз, когда его пытаются отослать в интеллектуальное прошлое..., его идеи стали составной частью того мира представлений, в рамках которого мы все мыслим» [17, с. 207].

У роботах К. Маркса («Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Капітал» та інших [78, 86]) аналізуються сутнісні категорії капіталістичної системи господарства. Людина розглядається як соціальний суб'єкт господарства в аспекті соціально-класової приналежності. Вона займає своє місце в історично визначеній системі суспільного виробництва, відповідно до відношення до засобів виробництва, ролі в суспільній організації праці, способами одержання і розмірами суспільного багатства. Економічно пріоритетним, за місцем в певному укладі суспільного господарства, є положення капіталістів як представників класу, який бере участь у привласненні праці іншого класу шляхом експлуатації, привласнення додаткової вартості, яка створюється найманою працею робітників. Основними класами, за поглядами К. Маркса, є пролетаріат, дрібна, середня і велика монополістична (фінансова олігархія) і немонополістична буржуазія. Дрібна буржуазія, на відміну від пролетаріату, володіє засобами виробництва і займає проміжне положення між буржуазією та пролетаріатом. Однією з ключових категорій, за допомогою якої К. Маркс характеризує стан експлуатованого класу і всю систему капіталістичних відносин, є відчуження («Економічно-філософські рукописи 1844 року», «Економічні рукописи 1857–1859 років», «Капітал», «Німецька ідеологія»). К. Маркс розкриває суспільні протиріччя через визнання відчуження праці як основи всіх форм відчуження. Він робить висновок про те, що праця для людини є чимось «зовнішнім», що не належить до її суті, робітник в ній

не стверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, виснажує свою фізичну природу і духовні сили. Відчуження, на думку філософа, буває від результатів праці, від процесу, від сутності (як людини), від навколишнього світу. Людина перетворює свою життєдіяльність, свою сутність тільки в засіб для підтримки свого існування [85, с. 90, 93].

Уявлення про людину в «Капіталі» розгорнуті на ідеї уречевлення виробничих відносин між людьми – товарному фетишизмі. Продукти праці представляються самостійними сутностями, які перебувають у відносинах один з одним і з людьми. «Таємничість» товарної форми К. Маркс пояснює тим, що вона є дзеркалом, яке відображує людям суспільний характер їх власної праці як речовий характер самих продуктів праці, як суспільні властивості даних речей, притаманні їм від природи; тому і суспільні відносини виробників до сукупної праці представляються їм «...находящимся вне их общественным отношением вещей» [78, с. 82]. К. Маркс ніби передбачив редукцію людини до торгових взаємозв'язків, товару, продукту споживання і виникнення таких номінацій, як «людський фактор», «людський ресурс», «людський капітал».

Антропологія корисності, яка походить з філософії утилітаризму, розглядається К. Марксом як одна з провідних характеристик буржуазних відносин. Мислитель акцентує увагу на тому, що під виглядом інтересу буржуа, який розмірковує, завжди ставить дещо третє між собою і своєю життєдіяльністю – манера, зведена до істинно класичної форми І. Бентамом, у котрого «ніс повинен мати певний інтерес, перш, ніж він зважиться понюхати». Буржуазний світ породжує промисловість і активну корисну економічну діяльність людини з утилітаристською «мораллю бакалійника». У книзі «Німецька ідеологія» він зазначав про повне підпорядкування всіх відносин відносинам корисності: «...представляющееся совершенно нелепым сведение всех многообразных

человеческих взаимоотношений к единственному отношению полезности – эта по видимости метафизическая абстракция проистекает из того, что в современном буржуазном обществе все отношения практически подчинены только одному абстрактному денежно-торгашескому отношению» [83, с. 201, 409].

Модель економічного соціального суб'єкта – капіталіста – розглядається в тісному зв'язку з капіталом, який виступає в якості домінантного об'єкта аналізу. В. С. Автономов та інші вчені, наслідуючи логіку К. Маркса, співвідносять метод побудови теоретичної системи К. Маркса з конкретизацією образу капіталіста [2, с. 79–83; 149, с. 38].

У четвертому розділі першої книги «Капіталу», що присвячений аналізу виробництва відносної додаткової вартості, функції капіталіста розглядаються в зв'язку з суспільним поділом праці. Людина «розподілу праці» представлена як особливий і частковий індивід. Капіталістичний суспільний розподіл праці, за формулюванням К. Маркса, виробляє особливих особистостей як обділених, відірваних від повноти громадської діяльності часткових індивідів, а технічний розподіл праці виробляє знеособленого найманого робітника, тобто зведеного тільки до рівня робочої сили. У ролі «людини розподілу праці» виступає частковий індивід, природні та набуті здібності якого спотворені, а власні потреби зведені до найпростіших життєвих потреб [5, с. 39]. Ще в «Економічних рукописах 1857–1859 рр.» К. Маркс стверджував, що капітал має тенденцію безмежно підвищувати продуктивні сили, в той же час робить односторонньою, лімітує головну продуктивну силу – саму людину [84, Ч. 1, с. 403].

Конкретизація образу капіталіста в третьому томі «Капіталу» К. Маркса пов'язана з поняттями «капіталіста-власника» і «функціонуючого капіталіста». Різниця між ними, як підкреслює В. Автономов, – це відмінність між пасивним і активним капіталістом, між більш абстрактною мотивацією власника капіталу і більш

конкретною мотивацією функціонуючого капіталіста-управлінця [2, с. 82]. Роботи К. Маркса свідчать про його цілеспрямовану критику капіталістичної системи виробництва, яка перешкоджає розвитку людини. У III томі «Капіталу» філософ повертається до того, з чого він виходив з самого початку дослідження, тобто до капіталістичної дійсності. Класове відношення, на думку Д. Розенберга, як зазначалось в одному з скрупульозних радянських досліджень «Капіталу» К. Маркса, виступає найбільш спотворено і замасковано, але разом з тими найбільш конкретно, а, отже, і найбільш реально [113, с. 480]. Тим самим, модель людини підпорядкована теоретико-методологічній концепції, в рамках якої від абстрактного до конкретного аналізується соціальний суб'єкт простого і капіталістичного товарних виробництв, показується відмінність абстрактного товаровиробника і класового індивіда. Людина послідовно розглядається як представник роду; як суспільний індивід; власне індивід загального товарного виробництва; класовий індивід (капіталіст або найманий робітник); особистість як конкретний прояв індивідуальності класового індивіда.

Еволюція соціально-філософської думки в її єдності з економічною теорією пов'язана з поглибленням інтересу до суб'єкта соціально-економічної взаємодії, дослідженню проблем, що стосуються природи і суті, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціально-економічних відносинах, їх впливу на суспільний розвиток крізь призму поведінки, інтересів, мотивів, ціннісних орієнтацій, соціальної відповідальності економічної людини. У соціально-філософському дискурсі фокус досліджень все більше зосереджується на пошуку етико-моральних аспектів господарювання, економічної поведінки, що ґрунтуються на ідеалах соціальної справедливості. Об'єктом аналізу відомих мислителів-філософів та економістів стає соціально обумовлений економічний стимул, в якому відбивається історична конкретність умов діяльності економічного соціального суб'єкта.

Так, «маршалліанській революції» передувала й інша, не менш значуща, – «маржиналістська революція» пов'язана з іменами філософів-економістів Г. Госсена («Виведення законів людського спілкування і правила людської поведінки, що впливають з них» [165]), С. Джевонса («Теорія політичної економії» [166]), К. Менгера («Основи політичної економії» [90]) і Л. Вальраса («Елементи чистої політичної економії» [24]).

Г. Госсен конструює антропологічну версію моделі економічної людини в термінах раціональної поведінки суб'єкта, який максимізує корисність в господарській діяльності, і застосовує її до розв'язання проблеми цінності в економічній сфері. Прагнення до максимізації задоволень, непідвладне нормам етики та моралі, Г. Госсен вважав головною метою життя всіх людей, що відповідає Божій волі [165]. С. Джевонс, цілком незалежно від Г. Госсена усвідомив, що гранична значимість блага не є постійною величиною і залежить від психофізіологічних обставин, і сила реакції на подразник знижується при кожному черговому його повторенні протягом деякого певного проміжку часу [17, с. 289]. Його модель господарського соціального суб'єкта кореспондує з відомою моделлю людини І. Бентама з виключенням з неї етичного компонента, але з додаванням максимізаційного. Маржиналістський варіант моделі економічної діяльності людини збагачений поняттям цінності як суб'єктивної корисності, яка представляє собою значимість товару, речі для благополуччя (насолоди) певної людини за певних обставин (річ може бути корисною, але не володіти цінністю). Розмірковуючи про цінності, С. Джевонс вказує на прості залежності між зміною потреб і виникненням нових бажань: «...кто каждый день получает 3 фунта хлеба, тот не станет требовать еще хлеба, но он пожелает мяса, чая или водки...» [43, с. 6, 7]. В маржиналістській моделі економічної людини виняткову роль відіграють механізми

мотивації діяльності, які можна вирахувати, а основну проблему економіки можна звести до суворой математичної форми [45, с. 67].

С. Джевонс запропонував розглядати почуття з наукової точки зору як кількості. Оцінка кількості почуттів, що порівнюється, здійснюється, на думку вченого, в акті вибору або волі. Вибір одного курсу з двох або більше доводить, що в оцінці цей курс обіцяє «найбільший баланс задоволення». Коли існує дійсно велика сила, що переважає, оцінка кількості цього балансу безсумнівно є дуже грубою; однак всі критичні точки теорії будуть залежати від тієї обережної оцінки мотивів, що протистоять між собою. Це ми робимо в тому випадку, коли сили ці майже рівноцінні, і ми сумніваємось в своєму виборі [44, с. 71].

К. Менгер, філософ, і в той же час засновник австрійської школи економічної теорії в рамках маржиналізму, перш, ніж охарактеризувати гроші, послідовно аналізує властивості корисних об'єктів, потім благ, потім рідкісних або економічних благ, факторів, що визначають цінність, а потім визначає ступінь здатності благ до збуту. Логіку залежностей властивостей представляє на шкалі потреб людини і обізнаності з приводу умов та причин переваги того чи іншого об'єкта. Підкреслюється, що ці властивості не є властивими самим речам, а повністю залежать від суб'єктивних потреб і об'єктивних умов їх виникнення і задоволення: «...ценность не есть нечто присущее благам, не свойство их, но наоборот – лишь то значение, которое мы прежде всего придаем удовлетворению наших потребностей, т. е. нашей жизни и нашему благосостоянию, а затем переносим на экономические блага, как на исключительные причины этого удовлетворения» [90, с. 128]. Для розвитку маржиналістської моделі економічної людини важливим є той факт, що К. Менгер дійсно підготував фундамент «чистої логіки вибору», «економічного розрахунку», що включає елементи аналізу поведінки споживача і виробника – двох найважливіших складових сучасної мікроекономічної теорії, та аспекту дослідження в філософії

162

господарювання і філософії економіки. Філософ оголосив людину зі своїми потребами і владою над їх задоволенням вихідним і кінцевим пунктом будь-якого господарства [90, с. 118].

Маржиналістський підхід передбачає вимір варіативності користі в залежності від кількості товару (блага), що споживається. Це дозволяє встановити поведінкові функції раціонального економічного соціального суб'єкта, але в досить «збідненому» абстрактному форматі. Ця модель характеризує людину з точки зору простої (без надлишкових соціальних, культурних, політичних ознак) мотивації поведінки споживача, яка пов'язана з цілеспрямованим рухом до благ, які приносять бажане задоволення і насолоду [103].

Л. Вальрас, зазначав, що необхідне, корисне, приємне і зайве – все це для нас є тільки більш-менш корисним. Немає необхідності враховувати тут також моральність або аморальність потреби, якій відповідає корисна річ і задоволенню якої вона служить. Та обставина, що речовина потрібна лікарю для лікування хворого або вбивці, щоб отруїти свою сім'ю, являє собою дуже важливе питання з інших точок зору, однак з нашої – абсолютно байдуже. Для нас речовина корисна в обох випадках, і може бути більш корисною навіть в другому, ніж в першому [24, с. 17]. Суспільство в рамках такої моделі раціональної економічної системи, що максимізує суспільний добробут, виглядає як «великий ринок», де кожен оцінюється в залежності від інтенсивності бажання, що спрямоване на плоди його діяльності, від «сообразности его поведения и продукции с ценой, которую другие готовы заплатить за его услуги или материальные блага» [67, с. 195]. Маржиналістська економічна людина (як і гіпотетична ідеальна реальність рівноважних станів економіки), була необхідною абстракцією при дослідженні заданих проблем. Рівноважно-оптимальний стан досягається в гіпотетичній стабільній системі індивідуальних переваг, відносно є незалежною від

впливу середовища, за умови достатньої інформованості суб'єкта про всі доступні йому альтернативи вибору.

Довгий список досліджень принципу методологічного індивідуалізму [63, с. 109–110; 143; 183] включає імена вчених, які так чи інакше розглядали актуальну для мікро- та макроекономіки проблему економічної поведінки суб'єкта. Ф. І. Еджуорт говорив про людину як «pleasure machine» («машину задоволення») [161, с. 15], що прагне до максимізації позитивних відчуттів. Економічна поведінка, формування суб'єктивних прогнозів, що засновані на минулому досвіді, й прийняття рішень пояснювалися (наприклад, монетаристами) через адаптивні очікування індивідів як ринкових соціальних агентів (М. Фрідмен і Е. Фелпс, Ф. Кейтан). Так, наприклад, Ф. Кейтан є автором однієї з перших розробок загального принципу формування суб'єктивних прогнозів економічних агентів, що заснований на гіпотезі адаптивних очікувань. Концепція адаптивних очікувань є основою монетаристської моделі поведінки соціальних агентів господарства на ринку. Її критикував Р. Лукас як таку, що «постійно виявляє свою хибність» і завдає шкоди самому суб'єкту. Гіпотеза адаптивних очікувань в силу обмеженості своєї інформаційної бази не відповідає неокласичному принципу оптимальної поведінки суб'єкта на ринку. Останній передбачає реалізацію такої стратегії поведінки, яка забезпечує найбільш повне і швидке досягнення цілей [168, с. 70].

Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес, Р. Берроу, Л. Лейдерман, П. Мінфорд та ряд інших дослідників [170] дотримувалися концепції «раціональних очікувань» індивіда (Rational expectations theory), яку запропонував американський економіст Дж. Мут в 1961 р. Пізніше вона була розвинена Р. Лукасом в середині сімдесятих років ХХ століття, а в 1995 р. йому за цей внесок в економіку присвоїли Нобелівську премію. Раціональні очікування економічних соціальних агентів, які максимізують своє становище, формуються як на основі минулого

досвіду, так і сучасних інформаційних ресурсів, що свідчать про стан економіки і перспективи господарювання. Моделі раціональних очікувань конструюються із застосуванням математичного інструментарію (теорії вірогідності, стохастичного програмування, тощо) на субстраті економічної інформації.

Нобелівські лауреати 2011 р. американські економісти К. Сімс і Т. Сарджент в своїх роботах використовують моделі, в яких раціональні очікування стають своєрідною точкою опори для розрахунків в аналізі змін економічної політики [30]. Індивід залишається в полі зору нобелівських лауреатів 2002 р. Д. Канемана (психологічна економіка) і В. Сміта (експериментальна економіка). За Д. Канеманом, поведінка людей визначається широким комплексом психологічних мотивів, що відображується в різних економічних явищах. Особливу увагу мислитель приділив прийняттю рішень в умовах невизначеності, коли індивід не здатен до аналізу і схильний до випадкового вибору й еристики. Було показано, що при оцінці ймовірності випадкових подій він не бере до уваги розмір вибірки. Таким чином, ймовірність настання подій оцінюються однаково до всіх, незалежно від того, скільки таких подій має відбутися. Експериментальна економіка В. Сміта спрямована на перевірку положень теоретичної економіки діями реальних людей в контрольованих ситуаціях. Краща система, на думку дослідника, така, де людині надається максимальна економічна свобода, яка не обмежує свободу інших людей. В соціальній концепції лібералізму мислитель наголошує на системі децентралізації інформації, але такої, щоб кожна людина мала б можливість вільного доступу до неї [31, с. 30].

Модель економічної людини актуалізується з різних сторін в залежності від завдання дослідження. Інтерес вчених давно вже привертають аспекти ірраціональної ринкової поведінки. У російському перекладі книги Нобелівського лауреата 2013 р. Р. Шиллера і Дж. Акерлофа «Spiritus Animalis, або як людська психологія керує

економікою і чому це важливо для світового капіталізму» [6] поняття «*Spiritus Animalis*» має філософське змістове навантаження та означає «ірраціональний початок» як щось нелогічне, те, що криється за думками, почуттями і перешкоджає простому й зрозумілому поясненню поведінки ринкового суб'єкта через раціональність. Уявлення про справедливість (як одну з ключових категорій соціальної філософії) також впливають на поведінку учасників процесу обміну, торгівлі, ринкової економіки. Несправедливі дії при купівлі-продажу провокують ірраціональну поведінку соціального суб'єкта. Справедливість розцінюється як важливий фактор мотивації для прийняття економічних рішень. Вони пов'язані з тим, як ми розуміємо довіру, і наскільки добре вміємо співпрацювати. На думку дослідників, економічний цикл залежить від того, як змінюється ставлення до необхідності людині вести себе порядно, і яка кількість людей поводить себе недобросовісно. На рівень порушень може впливати й ірраціональне начало. Згодом культура може змінюватися, заохочувати або карати нечесну поведінку. Оскільки такі культурні зміни практично не піддаються кількісним вимірам і знаходяться поза областю економіки, економісти вкрай рідко пов'язують з ними коливання в економіці [6, с. 47, 62].

Раціональний максимізатор часів «маржиналістської революції» розвивається в економічну людину А. Маршалла. У його моделі не тільки зберігаються колишні характеристики, але і привносяться нові риси. В економічній науці прийнято вважати, що основоположник економіко-теоретичного неокласичного напрямку А. Маршалл успішно синтезував концептуальні напрацювання маржиналістів, класичної та історичної шкіл. На перших же сторінках вступу в «Принципи економічної науки» А. Маршалл формулює своє бачення призначення економічної науки як дослідження багатства і частини дослідження людини. Політична економія, або економічна наука (*Economics*), займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає ту сферу

індивідуальних і суспільних дій, яка тісно пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту. Мислителю є близьким антропологічне обґрунтування моделі економічної людини, яка відображає повсякденну поведінку в повсякденних для неї обставинах. Він наголошує на тому, що характер людини формувався в процесі її повсякденної праці під впливом матеріальних ресурсів, які вона ж в цьому процесі створювала [87, с. 56]. У своїх філософсько-економічних поглядах А. Маршалл [1] синтезує строгий абстракціонізм маржиналістського аналізу логіки індивідуального вибору та свої спостереження над поведінкою реального суб'єкта господарства («з плоті і крові»), який веде себе природно, «як у житті». Для вченого важливо не критикувати, а досліджувати те, що є, використовуючи досягнення різних шкіл, в тому числі історичної.

А. Маршалл робить філософський висновок про те, що людина індустріальна не є більш егоїстичною і безчесною, ніж в минулому. Серед характерних рис її поведінки в умовах конкуренції виокремлює передбачливість, обережність у виборі рішень, а також моральну мотивацію вчинків і обмеження егоїзму. Наприклад, можливості для шахрайства є більш численними, ніж раніше, проте немає підстав вважати, що люди використовують їх частіше. Філософ пише: «... современные методы торговли включают в себя вошедшие в привычку принципы доверия, с одной стороны, а с другой – способность противостоять искушению обманывать, способность, не свойственную отсталым народам» [87, с. 62]. А. Маршалл пропонує замість поняття «конкуренція» використовувати соціально-філософське поняття «економічна свобода», під якою розуміється тверезий і вільний вибір людини, що дає можливість деякого обмеження індивідуальної свободи, коли співробітництво та об'єднання створюють можливість для обрання найкращого шляху до досягнення мети [87, с. 65]. Таким чином, поняття

«конкуренція», «свобода виробництва та підприємництво» та «економічна свобода» функціонують в обігу як синонімічні.

А. Маршалл аналізує різні сторони діяльності людини та її поведінку, доповнює різними характеристиками модель економічної людини. Особливою ознакою власного аналізу дослідник вважає застосування «принципу безперервності», який застосовується і щодо морального змісту мотивів вибору цілей діяльності людини, і щодо «практичної кмітливості, енергії та підприємливості», які покладені в основу досягнення цих цілей [87, с. 46, 90, 152].

А. Маршалл, продовжуючи тему економічної людини, серед основних рис її образу виокремлює впевненість у власних силах, самостійність у виборі шляху, усвідомлене прийняття рішень. Майбутнє – за нацією, яка може пройти випробування економічною свободою. Економічній людині притаманним є прагнення до добування засобів для життя, однак все людське є їй не чуже. Політична економія чи економічна наука (Economics) займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства, вона вивчає ту сферу індивідуальних та суспільних взаємин, яка дуже тісно пов'язана з використанням матеріальних основ добробуту, таким чином, з одного боку – вона досліджує багатство, а з іншого – це частина дослідження людини [87, с. 56].

Філософсько-антропологічне обґрунтування моделі економічної людини А. Маршалла виявляється також у інших представників кембріджської традиції. Дж. Кейнс у своїй праці «Предмет і метод політичної економії» [60] запропонував один з популярних серед сучасників варіант вирішення методологічних розбіжностей між відомими економічними школами (англійська класична, німецька історична та маржиналістська). Мислитель критикує як модель економічної людини Дж. Мілля, так і радикалізм історичної школи з приводу відсутності емпіричного змісту в абстрактній теорії. Він висунув

тезу про те, що конкретна політична економія не представляє собою виключно емпіричні узагальнення, а також не задовольняється одними лише гіпотетичними висновками [60, с. 111–114].

Людина в економічній науці вивчається не в чисто-індивідуальних властивостях, а як член суспільства; політична економія ж займається економічним життям, як особливою стороною суспільного життя. Але при цьому лише в деяких відділах політичної економії люди розглядаються спеціально в якості «членів національного єднання» [60, с. 68, 72]. Аналізуючи позиції Дж. Мілля і О. Конта в питанні співвідношення політичної економії та соціології, Дж. Кейнс дотримується власної (серединної) точки зору. Він не сприймає ідею про людину як істоту, яка прагне виключно до добробуту [60, с. 90–91].

Представники універсалістського підходу в економічній теорії (Ф. Уікстід, Л. Роббінс, Л. Мізес) критикували спроби виявлення власне «економічних мотивів» і поєднували економічну людину з людською діяльністю, певним способом мислення, здатністю до раціональної дії в будь-якій сфері [107]. Характеризуючи умови людського існування, Л. Роббінс вказує на те, що людина прагне до різних цілей; час і кошти, які знаходяться в її розпорядженні, обмежені; вони можуть бути спрямовані на досягнення альтернативних цілей; в кожен момент часу різні цілі мають різну значимість [112, с. 16]. Гроші і багатство є засобом досягнення цілей, не обов'язково егоїстичних. При цьому провідним мотивом економічної взаємодії сторін є власний інтерес. Байдужість до чужих цілей угоди була позначена як принцип нонтуїзма (від латинського *non – ні, tu – ти*), запропонованого Ф. Уікстідом. Економічна людина зобов'язана переслідувати свій власний інтерес тільки в одному випадку – у відносинах зі своїм контрагентом.

Представляють інтерес погляди Л. Мізеса про роль економічної свободи індивіда, без якої неможлива свобода як така, так як «свобода є неподільною». Розмежування економічної та неекономічної сфер

людського життя і діяльності вчений вважав найстрашнішою з усіх помилок. Коли людина позбавляється волі, вона може вибирати тільки між беззаперечним підпорядкуванням і смертю від голоду [91, с. 273].

Як ми бачимо, із запропонованого аналізу напрямків, соціально-філософські конотації моделей економічної людини залежать від методологічної компоненти навчання і розуміння самого предмета економічної науки та методів його дослідження. Так, якщо предметом стає економічна діяльність як частина людської діяльності в цілому, то і методи дослідження «демократизуються» в сторону міждисциплінарності. Вибір економічної людини пояснюється психологічними поведінковими особливостями, отже, з'являється можливість моделювання системи з застосуванням спеціальних психологічних методів в економічній теорії. З урахуванням, звичайно ж, і рівня розвитку тієї науки, досягнення якої могли застосовуватися в філософсько-економічному знанні.

Макроекономічні та соціально-філософські конотації моделі людини представлені й розвинені в економічній теорії Дж. Кейнса та його послідовників. Їх точка зору заключається в логіці вибору раціональної людини в умовах невизначеності й протистоїть класичній логіці вибору раціональної людини в умовах дефіциту. Значну роль відіграє обсяг знань, якими володіють учасники соціально-економічних відносин. У роботах Дж. Кейнса «Трактат про ймовірність» і «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» підіймається проблема поведінки (агента) економічної людини в умовах невизначеності. В історії економічної думки присутня так звана «Das Keynes Problem», що стосується впливу філософських ідей Дж. Кейнса на його економічну теорію. Еволюція поглядів Дж. Кейнса від «філософії цілей», безпосередньо пов'язаної з етикою, до економічної науки як «філософії засобів» пов'язана із загальним розчаруванням в життєздатності моральних ідей після Першої світової війни. У «Трактаті про ймовірність» Дж. Кейнс використовує

поняття «раціональної віри» або «розумної впевненості», які характеризують підстави вибору суб'єктом економічної діяльності зі сторони повноти або недостатності його проінформованості [74, с. 145, 146, 150]. Прагнення економічної людини до максимізації доходу в умовах невизначеності та обмеженості знань пояснюється не стільки логікою суворого розрахунку, скільки інтуїтивними посиленнями. Дж. Кейнс торкається психологічних аспектів поведінкової установки економічної людини на отримання грошей як засобу захисту від ризиків економічної нестабільності в питаннях особистісної екзистенції, та пов'язує ступінь достатньої впевненості індивідів з володінням інформацією. Стосовно податків, мислитель говорив про те, що вони діють в економічній системі як «вбудовані механізми гнучкості», і значно впливають на збалансованість суспільства та його соціальне забезпечення [106, с. 133].

Дж. Кейнс в статті «Економічні можливості наших онуків» прогнозує майбутній стан суспільства, і звертається до розгляду ціннісних аспектів ролі грошей. Він передбачає, що роль багатства та користолюбства переосмислиться, зміняться норми моралі. Людство позбудеться «псевдоморальних принципів», через які найбільш огидні риси людського характеру були зведені в ранг найвищих чеснот. Пристрасть до володіння грошима, – на відміну від поваги до грошей як засобу досягнення життєвих задоволень і цінностей, – буде вважатися такою, якою вона є насправді: ганебне захворювання, одна з тих напівзлочинних, полупатологічних нахилів, від якої лякає і змушує звертатися до фахівців з психічних розладів [59, с. 65]. Футурологічні соціальні екскурси Дж. Кейнса виявилися менш успішними, ніж економічні.

Різниця в підходах неокласичної теорії індивідуального раціонального вибору як концепції, що пояснює всі рішення людини, і посткейсінства, виявляється, наприклад, в додатку до сфери здоров'я

(інвестицій в капітал здоров'я). Посткейнсіанці виходять з того, що і ступінь раціональності, і ступінь терплячості є змінними величинами, що залежать від інститутів даного суспільства. Рішення, пов'язане з інвестицією в активи тривалого користування в умовах невизначеності майбутнього і складності отримання інформації, визначають фактори, які впливають на поведінку людини. Це мимовільний оптимізм або рішучість діяти; орієнтація на думку більшості; слідування соціальним нормам формальних / неформальних інститутів; звички. Тут же важливе значення має інвестиційний клімат, який стосується ставлення суспільства до здоров'я як цінності, – в чому яскраво виражається аксіологічний підхід. Модель макроекономічної людини Дж. Кейнса і його послідовників побудована на конкретному динамічному рівні аналізу з урахуванням нерівноважних явищ, невизначеності, ґрунтується на визнанні важливості економічної політики держави. Макроекономічна рівновага підтримується за допомогою заходів регулювання, що засновані на конкретних уявленнях про реальних економічних суб'єктів, їх мотиви, психологічні властивості, поведінкові реакції на певну державну політику. Раціональність суб'єкта в кейнсіанському підході трактується не тільки в значенні максимізації цільової функції, а значно ширше, ніж в неокласичному.

2.2. «Раціональний максимізатор» у сучасному суспільстві: загальна характеристика моделі homo economicus у межах економічного мейнстріму

З другої половини ХХ століття масив робіт, присвячених дослідженню людини в економічних відносинах, поведінці ринкового суспільного суб'єкта, споживача, значно збільшився. Це обумовлено істотними змінами економічної діяльності в традиційному розумінні. Сьогодні вона пронизана динамічними взаємодіями з широким спектром суспільних підсистем, які, в свою чергу, схильні до флуктуацій

глобального і локального характеру, що представляє поле для її комплексного соціально-філософського осмислення.

Домінантною теоретичною передумовою для моделювання економічної людини як суспільного суб'єкта, в якій розвинені та інтегровані найбільш значущі смисли попередніх і сучасних підходів, є неокласичний мейнстрим. У ньому людина розглядається в цілому як раціональний суб'єкт, націлений на максимізацію корисності, що на основі інформації приймає оптимальні рішення та мінімізує ступінь ризику. На стійкість суспільства в динаміці зовнішніх і внутрішніх змін серйозно впливають диспропорції соціально-економічного розвитку. Це викликано тим, що слабо враховується такий фактор, як узгодження інтересів людини і громадських структур, соціальних груп. Розбіжність очікувань і реальних результатів соціально-економічної політики породжує конфлікти, яким можна запобігти, якщо приділяти належну увагу агенту ключових соціальних практик – економічній людині. У ній втілюються інтереси простих споживачів, підприємців, менеджерів, фінансистів, тобто всіх, хто має різні засоби впливу, – влада, громадські інститути. Аналіз сучасних підходів до моделювання економічної людини представлений у відомій роботі В. Автономова «Модель людини в економічній науці» [2], на яку, як правило, посилаються багато вчених при розгляді проблеми економічної людини.

Прагнучи до досягнення мети, раціональна людина підраховує необхідні витрати, і витрати невикористаних (втрачених) виробничих можливостей, тобто альтернативні (змінні) витрати. Індивідуальні ж цілі відрізняються різноманітністю, від аскетизму до гедонізму в крайніх проявах. Але при цьому важливою є не стільки кінцева суб'єктивна мета, яка наділяється цінністю, скільки відповідні засоби для її досягнення. Для людини засоби мають цінність тільки в значенні їх корисності для досягнення цілей. А цінність визначається самою людиною, і не стільки в деклараціях, приписах, скільки у вчинках. Отже, фіксується вона через

поведінку, характерну для економічної людини. Потреби, спрямовані на досягнення матеріального благополуччя, комфорту, достатку, здоров'я й інших благ, можуть бути задоволені «розсудливими» або «нерозсудливими» способами (іноді поведінка індивіда перешкоджає досягненню мети). Тут є можливою проблема реальних та уявних потреб. Економічна раціональна людина в неокласичній моделі усвідомлено обере максимально вигідний варіант, але це не означає, що у неї немає права на помилки і слабкості.

У сучасних дослідженнях веберівської традиції відмови від оціночних суджень, співвідношення цілей і засобів їх досягнення часто пояснюється за допомогою понять «переваги» і «обмеження» [2, с. 126]. М. Вебер критично розглянув позицію етичного еволюціонізму про необхідність розробки політичною економією оціночних суджень, відштовхуючись від чисто «економічного світогляду». Емпірична наука, за твердженням М. Вебера, нікого не може навчити тому, що він повинен робити, вона вказує лише на те, що він може, а за певних обставин на те, що він хоче зробити. Науковий аналіз оціночних суджень полягає не лише в тому, щоб «...способствовать пониманию и сопереживанию поставленных целей и лежащих в их основе идеалов, но и в том, чтобы научить критически судить о них...», – наголошує філософ [26, с. 347–350].

В економічному мейнстрімі неокласичного зразка сформувалася модель економічної людини з такими компонентами, як сукупність переваг і обмежень в ситуації обмежених ресурсів і необхідності вибору; здатність до оцінки альтернативних благ на підставі їх взаємозаміни і тези, що «все має ціну»; нейтральність і байдужість до добробуту інших людей як трансформований у власний інтерес егоїзм. Загальний аналіз переваг і обмежень у В. Автономова не торкається важливого пункту: слід враховувати різницю ролей, в яких виступає економічна людина. Це власник, покупець, продавець чи виробник. Одна людина, наприклад,

підприємець, може поєднувати в собі ряд цих іпостасей і реалізувати їх в економічній поведінці. Безумовно, одним з головних діючих суб'єктів економіки є споживач, який своєю поведінкою, рішеннями, вибором впливає на ринок, формує попит на товари, визначає рівень рівноважних цін і обсяг реальних продажів. Економічні суб'єкти виступають по відношенню один до одного як продавці та покупці. Їх поведінка обміну сприяє руху і розподілу благ за ринковими каналами. Існують типові функціональні програми поведінки при обміні економічними цінностями. Це комерційна поведінка, яке пов'язана з пропозицією товарів і послуг на основі пошуку інформації про їх цінність з використанням цієї інформації для отримання певної вигоди від їх обігу, тобто маркетингу, за допомогою якого створюються сприятливі умови для просування певного блага та формування позитивної мотивації споживача.

Свобода економічної людини як споживача не безмежна в обмеженому ресурсному контексті. Обираючи, індивід-споживач змушений враховувати не лише особисті межі переваг, але і власний прибуток, ринкову кон'юнктуру. У дослідженнях поведінки споживачів, не зважаючи на їх різноманітність, виявляються дві фундаментальних установки, що розрізняються за методологічними параметрами. Одна з них – модерністська, націлена на вивчення споживача як раціонального суб'єкта економічної діяльності із залученням позитивістських методів дослідження, друга – постмодерністська, в якій споживач розглядається (розуміється) як ірраціональний, непослідовний, суперечливий. Жорсткого розмежування установок немає [52]. В основі будь-якого з підходів лежить теза про включеність споживача в певний контекст (культурний, соціальний, міжособистісний, економічний), який детермінує вчинки людини, її вибір на користь того чи іншого блага, якому приписується певне культурне значення внаслідок тієї чи іншої споживчої практики. Кожен підхід по-своєму пояснює причини прогнозованих і аномальних переваг.

В економічній сфері дослідження поведінки споживачів проводять як фахівці з соціальної філософії, так і з мікроекономіки, категоричного розподілу за профілями знань в цій міждисциплінарній предметній області не існує. Вона проблематизувалась на рубежі XIX – XX століть. Інтенсивне вивчення особливостей споживчої поведінки почалося в 1960 рр. XX ст. в США.

Із сучасних посткейнсіанських дослідницьких програм широко відомі теорія життєвого циклу американського економіста Ф. Модільяні та перманентного доходу М. Фрідмена [164, 172]. Відповідно до першої, споживання залежить не від поточного доходу, а доходу, який людина отримує протягом усього життя. Тобто, в даному випадку економічна людина розглядається з точки зору її здатності планувати і розподіляти споживання і заощадження протягом тривалого періоду часу. Відповідно до теорії циклів, споживання дорівнює доходу, що отримується протягом життя, воно розподіляється в сторону рівномірності, поточне ж споживання залежить від передбачуваних сумарних доходів, накопичень і тривалості життя. Тому важливо враховувати дохід, який людина планує отримати не в певний відрізок часу, а протягом усього життя. Теорія життєвого циклу пояснює мотиви заощаджень, а також включення величин багатства і доходу в функцію споживання. У контексті пояснень знаходяться поняття відповідних переваг та обмежень споживання.

У відомій книзі представника інституціоналізму Дж. Ходжсона «Економічна теорія та інститути: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії» піддаються жорсткій критиці як неокласична модель економічної людини з максимізацією раціональної поведінки, так і методологічний індивідуалізм в теорії «мейнстриму» [142]. Різниця між перевагами і обмеженнями в економічній теорії розглядається на користь перших. Переваги є позасистемними змінними, задаються екзогенно, а основні обмеження (доходи, ціни) визначаються ендогенно, всередині самої економічної системи [2, с. 127].

Функціональний аналіз широко практикується науковцями для пояснення поведінки індивідів в неекономічних сферах. До речі, цінність висновків авторів зазначеної статті ставиться під сумнів Г. Саймоном, лауреатом Нобелівської премії 1978 р. з економіки «за новаторські дослідження процесу прийняття рішень в економічних організаціях, в фірмах» [121, с. 21].

Звертаючись до досліджень Г. Беккера, лауреата Нобелівської премії 1992 року «за поширення сфери мікроекономічного аналізу на цілий ряд аспектів поведінки людини і взаємодії, включаючи неринкову поведінку», слід зупинитися на загальній характеристиці напрямку, що одержав назву «економічний імперіалізм» (лідером якого став Г. Беккер). Він виник в кінці 1960-х рр., коли ряд економістів почали застосовувати і впроваджувати економічний підхід в інших галузях знання. Економічний імперіалізм популяризував роль максимізаторської поведінки індивіда, що поширювалась на ряд сфер діяльності людини. Поведінкова модель, що пояснює економічні рішення індивіда, на думку представників «імперського підходу», могла проектуватися на багато сегментів його життєдіяльності [12].

Економічний підхід в розумінні Г. Беккера передбачає максимізуючу поведінку в більш явній формі та в більш широкому діапазоні, ніж інші підходи, так що мова може йти про максимізацію функції корисності або багатства все одно ким – чи то сім'єю, фірмою, профспілкою або урядовими установами. Крім того, економічний підхід передбачає існування ринків, з неоднаковою ступенем ефективності координуючих дії різних учасників – індивідів, фірм і навіть цілих націй – таким чином, що їх поведінка стає взаємоузгодженою. Передбачається також, що переваги суттєво не змінюються з ходом часу і не дуже різняться у багатих і бідних або навіть серед людей, що належать до різних суспільств і культур. Г. Беккер вважає, що вся поведінка людини в цілому підпорядкована фундаментальним принципам

максимізуючої поведінки, ринкової рівноваги та стійкості смаків і уподобань. Людина визначає критерій оцінки благ з урахуванням бюджетних обмежень в якості межі допустимих варіантів їх придбання при максимумі корисності. Можливість вибору варіантів пов'язана з очікуванням максимуму корисності та інформованістю суб'єкта про ймовірні перспективи переваг. Тут, згідно з позицією Дж. Неймана і О. Моргенштерна [174], при оптимальному варіанті вибору моделі поведінки обов'язково враховуються стратегії конкурентів, тобто знання про цілі та ступені об'єктивної ймовірності передбачуваних результатів діяльності, отже, корисність піддається обрахункам.

Найбільш актуальною компонентою максимізаторської моделі є мотивація. У сучасних моделях зустрічається широке і вузьке її трактування – як особиста зацікавленість в благах (багатство, влада, корисність), так і поєднань особистого інтересу з альтруїстичної мотивацією, коли враховуються інтереси інших людей. Принцип мотивації «своя сорочка ближче до тіла» діє при прийнятті рішень на підставі власних уподобань, природним визнається байдужість до добробуту інших учасників угоди. Однак не можна не враховувати об'єктивність норми, яку економічна людина змушена визнавати, незважаючи на егоїстичну в цілому мотивацію. Крім того, свою роль в мотивації відіграють державні та громадські інститути, які стримують людину від неправових і аморальних дій, а також домовленості у вигляді контрактів, грошові заохочення і моральні стимули. У мікроекономічній теорії суспільного блага особистий інтерес «вбудований» в мотиваційні механізми і «працює» на загальну користь. До суспільних благ відносять норми, які вигідні для всіх (правила дорожнього руху, виплата податків) і яких дотримуються всі, за винятком так званих «безбілетників», що ухиляються від цього, але загальної благополучної картини не спотворюють, так як її забезпечують сумлінні учасники. Загалом, егоїстичний мотив залишається пріоритетним, але розуміється в

широкому значенні слова. Це цивілізовані модифікації «грубої природної властивості» – від гри в альтруїзм до щирої прихильності до такого прояву людяності в економічних відносинах.

Теорії мотивації ґрунтуються на дослідженні стимулів, що викликають відповідну реакцію споживання. Сюди включається широкий спектр різнопланових факторів, від яких залежить ефект переломлення в свідомості споживача спонукальних мотивів. Це прагнення до задоволення потреб, попит, тенденції його змін, трансформація цінностей, переваг, тощо.

Класифікації факторів поведінки споживача різноманітні. У теорії споживання актуальною є маркетингова модель Ф. Котлера, волюнтаристська теорія дії Т. Парсонса, підходи Дж. Катона, У. Беардена і Л. Каплана, Р. Тафлінгера, Д. Хокінса, Дж. Енджела, Дж. Кролара та інших. У виявленні факторів часто присутній розподіл на зовнішні та внутрішні. Р. Тафлінгер відзначає роль зовнішнього комунікативного дискурсу: сім'ї, приятелів, ЗМІ, церкви, влади. Особливу місію у поведінці споживача відіграють стереотипи, які, як внутрішні стійкі схеми та сценарії, визначають реакцію на попозицію та значно впливають на вибір споживача. Д. Хокінс, Дж. Енджел та інші до зовнішніх факторів відносять культурні, ціннісні, демографічні, а також соціальні статуси, різні групові взаємодії, макро- та мікрровпливи (соціальні класи, референтні групи, субкультури, домогосподарства). Сегмент внутрішніх факторів складають сприйняття, навчання, пам'ять, мотиви, особистість та емоції. Завдяки їм людина реагує на всі зовнішні впливи та формує індивідуальний стиль, схему споживання – використання ресурсів, грошей, інформації, часу – чи образ життя (Life-style). Стиль життя відноситься до індивідуальних детермінант поведінки (Р. Блекуелл, П. Мініард, Дж. Енджел). Це одне з основних понять, що використовується у вивченні поведінки споживача. Цінності характеризуються стійкістю в порівнянні зі стилем, який може

змінюватися разом з модою. Таким чином, концепція стилю життя є більш сучасною, ніж теорія цінностей.

Вплив на споживача через формування ставлення до ще не придбаної речі – поширений маркетинговий хід, орієнтований на потреби. Наприклад, товар повинен задовольняти певній сукупності потреб (за Ж. Кроларом). Вони позначаються аббревіатурою SABONE (Sécurité – безпека, Affection – прихильність, Bien etre – комфорт, Orgueil – гордість, Novel – новизна, Economie – економія) [148]. З безпекою пов'язаний спокій, задоволення від товару або послуги. Цю потребу підтримують гарантії тривалої та надійної експлуатації товару. Прихильність формується як обране належне в зоні комфорту, вона схожа на звичку володіння чимось і може перетікати в залежність. Бажаний комфорт, втілений у товарі як його джерелі, купується, іноді незважаючи на ціну. Гордість товаром, торговою маркою пов'язана з прагненням демонструвати свої можливості, рівень життя, статус, тощо.

Виявлення потреб покупця, якого не випадково називають саме споживачем, – необхідний і багатогранний процес. У книзі «Методи продажу» [148] Ж. Шандезона і А. Лансестра знаменита піраміда потреб А. Маслоу інтерпретується в контексті вивчення споживчих пріоритетів і реакцій. Висновки зводяться до того, що одного разу задоволена потреба втрачає значення стимулу; одна потреба може приховувати іншу; не може бути задоволена будь-яка потреба, якщо не була задоволена потреба нижчого рівня: кожен індивід або суспільство не знаходиться постійно на одній і тій же стадії реалізації своїх потреб; індивід «засуджений бажати». Потреби, на думку авторів, можуть або бути визнані і задоволені, або не бути визнані, і як такі, залишитися незадоволеними. У першому випадку вони задоволені, будучи визнаними. Відносини, які виникають в результаті цього, можна виразити як задоволення, відкритість, пристосованість до ситуації, як один з аспектів свободи, тощо. У другому випадку вони пригнічені або просто

не впізнані. Тут можливі чотири основні типи реакції у відповідь: раціоналізм як обґрунтування вибору; втеча як ухилення від розмови; агресивність; покірність.

Маркетингова модель поведінки покупця, запропонована Ф. Котлером, складається з трьох елементів: 1) спонукальні фактори маркетингу та інші подразники; 2) «чорний ящик свідомості покупця»; 3) відповідні реакції покупця. Серед подразників, наприклад, вказуються економічні, науково-технічні, політичні, культурні. У двокамерному «чорному ящику» знаходяться характеристики покупця і процес прийняття рішень. Відповідні реакції покупця – це вибір товару, марки, дилера, часу і об'єкта покупки. Спонукальні чинники маркетингу містять товар, ціну, методи поширення і стимулювання [64, с. 252].

Дослідження економічної поведінки індивіда з точки зору релігійних традицій показують, що вони істотно впливають на неї. Англо-саксонська традиція, яка сформувалася на основі протестантства, характеризує прийняття більш високих ризиків, самостійність у прийнятті рішень, індивідуалізм. Протестантська релігія сприяла розвитку ділової хватки, підприємницької активності. Вона допомагала формуванню ощадливості, розважливості, підприємливості, здатності до ризику. В ісламській традиції – заборонені позики, спекуляція і відсотки. У православній – також осуджується стягнення відсотків з ближнього, заохочується чесна праця. Більшу частину активного фінансового контингенту раніше складали люди інших національностей, що прийняли православ'я за формальними ознаками [110, с. 109, 114 – 115].

Серед соціальних факторів, що впливають на поведінку споживача, відзначаються референтні групи, сім'я, соціальні ролі та статуси. Для успішного просування товару на ринку необхідно враховувати всі референтні групи, які впливають на поведінку споживача через комунікативні канали міжособистісного та групового контакту. Безпосередній вплив на людину здійснює сім'я. Крім того, в певному

соціальному середовищі поведінка людини характеризується орієнтацією на очікування інших, тобто роллю, яка відповідає його статусу. Статусні товари, звичайно ж, користуються попитом. На поведінку покупця, зміни в асортименті та номенклатурі придбаних товарів і послуг впливають особистісні чинники. Це вік, рід занять, етап життєвого циклу, економічне становище, спосіб життя, особливості характеру і самосприйняття. Наприклад, рід занять диктує певний дрес-код, стійке економічне становище розширює купівельну спроможність, спосіб життя супроводжується відповідними атрибутами.

Відповідно до класифікації VALS (за цінностями і способу життя), люди діляться на групи в залежності від способу проведення часу і витрат грошей. З точки зору самоорієнтації споживачі діляться на тих, хто орієнтується на ідею, на статус, на дію. Тут є важливим рівень потенціалу самоорієнтації, який залежить від матеріальних показників (дохід), фізичних (стан здоров'я), психологічних (впевненість в собі, енергійність). Не входять до цих груп так звані вершители (багатії) і бідняки [64, с. 260 – 265]. Ф. Котлер відокремлює особистісні і психологічні фактори. Хоча розглядає особистість через психологічний контекст як унікальну сукупність психологічних характеристик, якими визначаються стійкі та повторювані реакції людини на фактори навколишнього середовища (впевненість в собі, схильність до лідерства, товариськість, незалежність, захищеність, пристосовність, агресивність). Окремо представлено самосприйняття, яке підтримує самооцінку і в такому виборі, як придбання товару, відповідного обраному способу життя. До основних психологічних факторів відносяться мотивація, сприйняття, засвоєння досвіду, погляди і думки. Мотив (чи спонукання) розглядається як потреба, яка досягла такого рівня інтенсивності, що спонукає людину до дій, спрямованих на її задоволення. Маркетинговий підхід Ф. Котлера виявляє культурні, соціальні, психологічні та особистісні чинники, що впливають на споживача. Така класифікація

викликає деяке роздратування психологів, мабуть, за фактом розподілу психологічної та особистісної груп. Про що можна посперечатися, адже в особистісний дискурс включається зміст, який охоплює широкий спектр смислів, ситуативний в тому числі.

Ідея максимізації завжди була суттю поняття «раціональна економічна людина». І які б зміни і уточнення не зазнавала теорія, «економічна людина», як і раніше, залишається в основному суб'єктом, який максимізує та оптимізує.

Знання і раціональність відносяться до когнітивних елементів неокласичної моделі економічної людини-максимізатора корисності. Раціональність лежить в основі здатності при будь-яких умовах і обставинах вибору максимізувати корисність. Саме ця характеристика є провідною в моделі раціонального максимізатора корисності. Завдяки раціональності економічна людина вибудовує ієрархію потреб (переваг), які є взаємозамінними. Вона не прагне їх повністю задовольнити, а здійснює раціональний (максимізуючий) вибір на користь певної комбінації. Наприклад, відмовляється від сьогохвилинних задоволень на користь життєво-важливих цілей (страхування, навчання, житло, тощо).

Звичайно, це тільки модель, ступінь її відповідності реальності завжди може заперечуватись. М. Фрідмен в своїх наукових доробках писав про те, що модель може бути використана як адекватне відтворення реального світу. Однак вона є абстрактною і завершеною, це «алгебра» або «логіка» [136, с. 37].

Дійсно, люди в реальних життєвих ситуаціях не завжди поведуться в суворій відповідності з моделлю економічної людини. В сучасній експериментальній економіці в лабораторних умовах досліджуються економічні рішення людей в різних контрольованих ситуаціях. Результати цих експериментів показують, що поведінка людей суттєво відхиляється від приписуваних стандартною моделлю норм економічної поведінки. Так, наприклад, у 2002 р. В. Сміт, американський економіст, і

Д. Канеман, ізраїльсько-американський психолог, один з основоположників психологічної (поведінкової) економічної теорії, були нагороджені Нобелівською премією з економіки «за проведення лабораторних експериментів, які використовуються для емпіричного економічного аналізу, особливо у вивченні альтернативних ринкових механізмів» та «за застосування психологічної методики в економічній науці, особливо – при дослідженні формування суджень і прийняття рішень в умовах невизначеності». Д. Канеман фактично ставить під сумнів модель економічної людини, досліджуючи механізми прийняття людиною рішень в ситуації невизначеності. У 1979 р. з'явилася знаменита стаття «Теорія перспектив: аналіз прийняття рішень в умовах ризику», написана Д. Канеманом в співавторстві з професором психології А. Тверські (Єрусалимський і Станфордський університети). У цій статті дослідники поклали початок behavioral economics (поведінковій економіці) [167]. На підставі безлічі експериментів робився висновок про неможливість людей раціонально оцінювати величини очікуваних вигод або втрат і їх ймовірності. Була виявлена асиметрична реакція на зміну добробуту: люди по-різному реагують на еквівалентні ситуації в залежності від того, втрачають вони чи виграють.

Маржиналістська кількісна концепція корисності в першій третині ХХ століття змінилася порядковою, розроблялася в працях Дж. Хікса і Р. Аллена. Порядкова теорія корисності описувала вибір споживача в умовах повної визначеності. Сучасні дослідження в області теорії ризику (Дж. фон Нейман і О. Моргенштерн), представляють аксіоматичну теорію поведінки споживача в невизначеній ситуації. М. Фрідмен і Л. Севідж описують характер функції корисності, виходячи з поведінки людей, за якою спостерігають. Одні й ті ж люди страхують своє майно (тобто поводяться як бернулліанські ризикофоби), і в той же час беруть участь в лотереях, які обіцяють великий виграш з незначною ймовірністю при незначних вратах за участь (що характеризує їх як ризикофобів) [25].

У новій, запропонованій Д. Канеманом і А. Тверські теорії перспективи (prospect theory), обґрунтовуються нераціональні вчинки людей, які не можна пояснити з позицій економічної людини. Нормальна людина оцінює майбутні вигоди в абсолютному вираженні в порівнянні з деякими загальноприйнятими стандартами, що заважає правильній оцінці та вказує на те, наскільки погано люди вміють прогнозувати майбутнє. В. Сміт, опонент Д. Канемана, одночасно з ним був нагороджений Нобелівською премією. Це свідчить про визнання додаткових отриманих результатів. Висновок В. Сміта полягав у тому, що експериментальна перевірка в основному підтверджує, а не спростовує принципи раціональної поведінки. У досліджах вченого випробовувані в умовах багаторазової взаємодії (а не одиничної, як у Д. Канемана) спочатку робили помилки і поводитись нераціонально, але, по мірі накопичення досвіду, приймали раціональні рішення, передбачене економічною теорією.

Скрупульозно цю проблему досліджував американський економіст Ф. Найт в роботі «Ризик, невизначеність і прибуток» [96]. У його книзі викладається теорія підприємництва і прибутку підприємця, представлений глибокий аналіз основних передумов теорії досконалої конкуренції та модифікацій, які вносять в неї фактор невизначеності. Ф. Найт виявив ризик особливої невизначеності, який відіграє важливу роль у виникненні прибутку підприємця. Основними джерелами такої невизначеності виступають економічний розвиток і відмінності в ділових здібностях людини. На думку філософа, справжній прибуток пов'язаний з невизначеністю [96, с. 30].

Проблемами ризику і джерелами невизначеності в економічній діяльності, як відомо, займався ще Дж. Кейнс і виділяв ризики підприємця, кредитора, можливого знецінення грошової одиниці. В економічних теоріях прямо або побічно ця тема мала місце, і автори пропонували варіанти її рішень як зниження ступеня можливих ризиків

(М. Алле, Г. Саймон, Ф. Хайек, П. Шумайкер, К. Ерроу, Дж. Аккерлоф та інші). Зокрема, критикою раціональної моделі «економічної людини» займалися ще до Д. Канемана нобелівські лауреати Г. Саймон і М. Алле. Так, Г. Саймон в праці «Науки про штучне» зазначав, що нам часто доводиться задовольнятися лише наближеним досягненням мети конструювання, в таких випадках властивості внутрішньої системи як би «вилазять назовні» [120, с. 22]. Інакше кажучи, поведінка системи лише частково відповідає поставленій меті, частково ж вона відображає обмежені можливості внутрішнього середовища.

У сучасних дослідженнях проблеми економічної поведінки також пов'язуються з поняттям ризику (А. Альгін, С. Валдайцев, Т. Шестовські та інші). Наприклад, аналізуються такі види ризиків як ризик виробника, покупця, продавця, комерсанта, інвестора, власника, зберігача, споживача [150, с. 118–119].

Головні компоненти сучасної неокласичної моделі економічної людини тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені. Необмеженість потреб, переваги та обмеження, здатність до оцінки, мотивація, інформація та раціональність в більшій чи меншій мірі присутні у всій системі циклів обміну та розподілу. Це стосується і власне поведінки обміну (купівля, збут, пропозиція, попит, споживачів / виробників); монетарної поведінки як механізму вартісної комунікації, оцінки благ і перерозподілу вигод; посередницької поведінки, пов'язаної з обміном кон'юнктурною й конфіденційною інформацією між суб'єктами ринку.

У дистрибутивній поведінці економічної людини провідну роль відіграють такі характеристики неокласичної моделі, як необмеженість потреб, переваги та обмеження, адже вона забезпечує зв'язок з ресурсною економічною базою, орієнтує на норму присвоєння ресурсів, визначає міру витрат блага і користі від обороту, забезпечує контроль над правом володіння ними і вигодою від їх використання. У господарській (суверенно-дистрибутивній за В. Верховіним [29, с. 124]) модифікації

моделі дистрибутивної поведінки фіксуються правові аспекти дій суб'єктів ринку на отримання вигоди від використання ресурсів, які їм належать.

Фактично в усіх циклах поведінки споживача реалізується економічний інтерес, всі його дії прямо або опосередковано трансформуються в нього. В результаті зусиль створюються умови, розробляються прийоми, удосконалюються засоби для задоволення потреб людини. Мотивація може мати утилітарний, гедоністичний, емоційний, нормативно-імперативний характер, залежати від само- і взаємодетермінації, стереотипів масової свідомості, обумовлюватись індивідуальними особливостями і загальною економічною культурою, усвідомленням ступеня свободи, відображати соціокультурну матрицю економічної поведінки певної історичної епохи і нормативні стандарти суспільства, національну специфіку, ідеологію тощо.

Крім адаптивних і раціональних, було також запропоновано розглядати ірраціональні очікування, тобто очікування, що формуються на базі принципово неповної інформації, а саме інформації, з якої особа, що приймає рішення, свідомо виключає суттєву частину. Не зважати на можливі несприятливі для даного суб'єкта результати – значить, перебувати в полоні ірраціональних очікувань. Наприклад, якщо потенційному клієнту відомі випадки, коли підприємство або банк не виконували своїх зобов'язань перед покупцями, то надії на те, що в конкретному випадку обману не буде, слід віднести до ірраціональних [54, с. 162].

Дж. Стіглер, американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1982 р. за «новаторські дослідження промислових структур, функціонування ринків, причин та результатів державного регулювання» (який зробив значний внесок в новий напрямок – економіку інформації), стверджував, що важливі аспекти організації економіки набуваються нового значення, коли їх розглядають з точки зору потреб в інформації.

Його метод в рамках теорії пошуку та новий підхід до аналізу ринкової поведінки був спрямований на дослідження інформаційних проблем в економіці. Невизначеність трактувалася як слабка інформованість, яку можна подолати для майбутньої вигоди шляхом певних витрат на оволодіння необхідною інформацією. Дж. Стінглер писав, що ідентифікація продавців та їх цін – це лише один приклад значення ролі пошуку інформації в економічному житті, подібні проблеми виникають при пошуках вигідних напрямків інвестування та при виборі найманими працівниками галузі, підприємства та заняття [129, с. 526].

Теорія очікуваної корисності (Дж. Нейман, О. Моргенштерн), як уже говорилося вище в аналізі обмежень, пов'язана з раціональним вибором на користь максимальної очікуваної корисності в умовах неповної інформації і (за Ф. Найтом) в ситуації ризику, а не справжньої невизначеності. Незважаючи на критику, ця теорія є основоположною передумовою економічного аналізу раціональної поведінки. У параметричних ситуаціях, коли суб'єкт змушений адаптуватися в середовищі, не маючи можливості її змінити, можна застосовувати і теорію очікуваної корисності, і теорію пошуку. У стратегічних ситуаціях при невеликій кількості учасників стан ринку залежить від дій кожного з них (торги). Дослідження подібних ситуацій здійснювали А. Курно, Дж. Неш, Дж. Нейман, О. Моргенштерн. Маються на увазі варіанти теорії ігор, які стали застосовуватися для пояснення економічних моделей поведінки. Відповідно до теорії ігор, учасники прагнуть максимізувати свій виграш (в олігополії – це прибуток). Виявляється, що в більшості випадків стратегія кожного гравця залежить від стратегії інших, і рівновага виникає, коли кожен гравець вибирає таку стратегію, яка співвідноситься з кращими стратегіями інших гравців. Це називається «рівновагою Неша».

Асиметричний розподіл інформації активно вивчається представниками інституціоналізму, так як це явище має відношення до

функціонування громадських інститутів. Ще в філософії Античності раціональне (розум) пов'язується з поняттям логосу. Грецька етимологія логосу співвідноситься зі словами «збирати» і «пов'язувати». Римська етимологія «раціо» – з дієсловом «рахувати», «обчислювати». Як загальне поняття «логос» мав досить широке поле значень. Серед них два смислових моменти, які пізніше розділились і отримали окремий розвиток в історії нової філософії, а саме «слово» і «пропорція». На думку філософів, сучасні інтерпретації поняття «раціональність» саме звідси – з переходу грецького «збирати і пов'язувати» в латинське «вважати, обчислювати», – виводять всю подальшу долю європейського раціоналізму, в усякому разі, всю метафізичну традицію, яка призвела до становлення науково-технічної цивілізації на основі «калькуляторського» ставлення до природи та соціального світу. Таке розуміння зазвичай пов'язують з іменем соціолога та філософа М. Вебера [26], погляди якого значно вплинули на Франкфуртську школу і ряд інших сучасних доктрин раціональності. За М. Вебером, раціональність – це перш за все формальна раціональність капіталістичного господарства, де все ґрунтується на розрахунку за кількісними критеріями. Як зазначає Н. Автономова, передумовами такого розуміння раціональності виступає формально-юридичне римське право, наука, яка привнесла в господарське життя принцип розрахунку, обчислення технічно важливих факторів, а також протестантська релігія, яка зі свого боку надавала діловим успіхам морального і релігійного освячення [3].

У середньовічному філософському мисленні присутній розподіл на світ чуттєвий, земний і надчуттєвий, який можна досягнути за допомогою розуму. У Новий час в раціоналізм проникає визнання чуттєвого досвіду з опорою на математичне природознавство. Це, перш за все, гносеологічний раціоналізм як метод отримання достовірного знання (Р. Декарт). Як вже зазначалося вище, панівні в епоху Нового часу уявлення про людину, її природу, соціальні, моральні зв'язки і орієнтири

відобразились на поглядах мислителів класичної економічної школи (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль та інші). Раціональність як слідування власним інтересам оголошувалася домінантною характеристикою економічної людини, яка діє в умовах існування законів розвитку економіки, виведених дедуктивним способом або на підставі точних фактів.

Розумність пов'язується з самостійністю, активністю, свободою. Аналізуючи концепцію Н. Автономової, приходимо до висновку, що джерело ірраціоналістських уявлень вчені виявляють в економічній сфері, як-от специфічні форми відчуження в товарному виробництві (перш за все – феномен товарного фетишизму), де суспільні відносини між людьми виступають в формі товарів, внаслідок чого і самі речі, і суспільні відносини, які призводять їх до руху, набувають «чуттєво-надчуттєвого» характеру. Людина при цьому лише частково задіяна у виробництві певного товару. Частково – в двоякому сенсі: по-перше, оскільки вона витрачає на це лише невелику частину власних сил і можливостей, і по-друге, оскільки їй належить та нею контролюється лише незначний фрагмент цієї роботи, а її початок і кінець, вихідна мета і завершення задуму від неї «вислизують» [3].

З приводу докорів в сторону класичної школи, яка вигадала «економічну людину» і того, що їх висновки підриваються їх же припущенням про строго раціональну поведінку і взагалі помилковою раціоналістичної психологією, Ф. Хайєк висловлюється різко негативно. Він говорить про те, що навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що основна перевага індивідуалізму, який відстоювали А. Сміт і його сучасники, полягає в тому, що це порядок, при якому погані люди здатні завдавати найменшого зла. Це соціальна система, функціонування якої не вимагає, щоб ми знайшли добродесних людей для управління нею або щоб всі люди стали кращими, аніж вони є тепер, але яка використовує людей у всьому їх різноманітті й складності: іноді хорошими, іноді

поганими, часом розумними, але частіше дурними. Їх метою була система, що надає свободу всім, а не тільки «доброчесним і мудрим», як того бажали їх французькі сучасники [139].

Філософське поняття раціональності отримало подальшого розвитку і в неокласичній економічній теорії. Згідно В. Парето, оптимальним є такий стан економіки, при якому при певних ресурсах, системі розподілу і розміщенні товарів та послуг, запитах споживачів і рівні цін не можна поліпшити добробут одного індивіда, не погіршивши стан інших економічних суб'єктів («принцип оптимальності»). Людина, на думку дослідника, робить логічні і алогічні вчинки. Ірраціональне пояснювалося їм з позицій раціоналізму. В. Парето відстоює ідею багатофакторності, стверджуючи, що «інтереси» та «інтуїція» є дуже важливими, так як лежать в основі людських вчинків. Суспільство перебуває в динамічній рівновазі внаслідок взаємної нейтралізації різноспрямованих процесів. Поняття раціонального вибору пов'язується з повнотою інформації: у випадку з повною інформацією раціональний вибір зроблений на основі виявлених переваг; у випадку з неповною – раціональним визнається вибір з максимальною очікуваною корисністю. Економічна раціональність, що пов'язана з несуперечливим, упорядкованим і всеосяжним набором переваг, відрізняється від раціональності, спрямованої на елементарне виживання. Неокласична теорія акцентувала увагу на вивченні раціонального розподілу ресурсів, застосуванні математичних методів аналізу.

У ХХ ст. ірраціональне починають порівнювати з раціональним. Це аспект, грань самого розуму, схоплювання сенсу, його несистематизована рефлексія. Воно стає мало не «серцевиною, в якій марно шукається раціональний сенс». Тому і виникає ситуація, при якій теза про ірраціональну домінанту анітрохи не суперечить тому, що саме проблема раціональності, проблема можливостей і меж розуму, його усвідомлюваних і неусвідомлюваних соціальних залежностей,

допустимих і неприпустимих соціальних застосувань виходить на перший план філософських роздумів [3].

Відхилення від класичної раціональності в форматі егоїстично-гедоністичної поведінки несуть еволюційний сенс. Американський соціобіолог Р. Тріверс обґрунтував модель «*homo reciprocans*», яка відрізняється від «*homo economicus*» підвищеним рівнем кооперативності і одночасно схильністю карати партнерів за некооперативну поведінку, не враховуючи особистий інтерес. Комп'ютерна симуляція та інші експерименти показали, що патерни поведінки людей в реальних обставинах є більш наближеними до моделі «*homo reciprocans*», ніж до моделі «*homo economicus*». Переважна більшість людей, як виявилось, мають схильність карати за власною ініціативою нероб і «соціопатів» навіть в тому випадку, якщо для цього вони змушені йти на особисті жертви, тільки лише з «почуття справедливості». Також експериментально виявлено, що існує меншість, поведінка яких наближається до моделі «*homo economicus*» або коливається від егоїстично-гедоністичної до реципрокної – в залежності від реакції більшості. Теоретичний розвиток і експериментальна верифікація подібних моделей дозволяє краще зрозуміти деякі явища філософії, політичної економії та соціології. Наприклад, схвалення населенням політики заморожування соціальних програм для відновлення соціальної справедливості, хоча б навіть і на шкоду самому собі, виявляється вище приватного інтересу. Оздоровлення всього суспільства як мета «подібного струсу» може вважатися раціональним поясненням ірраціонального інстинкту мас, що призводить, здавалося б, до соціальної катастрофи [42].

М. Вебер виділив два раціональних типи соціальної дії з чотирьох. Його концепція стала підставою для розробки теорії інструментальної та комунікативної раціональності. Комунікативна раціональність, як різновид інструментальної, проявляється в процесі взаємодії з метою

досягнення взаєморозуміння. Інструментальна ж раціональність досліджується як оцінка людської діяльності, оцінка результатів дії на відповідність цілям і рефлексія над ними. У структурі діяльності інструментальна раціональність характеризує активність суб'єкта. Відносно процесу діяльності та її результатів вона визначає блок управління діяльністю. Інструментальна раціональність розглядається сьогодні вже з точки зору «фундаментального протиріччя» між раціональністю процесу і цільовою раціональністю або результативністю. Визначається, наприклад, що раціональність виступає властивістю не тільки діяльності, але і поведінки, причому не тільки людини, але і тварин. У цьому сенсі раціональність є механізмом поведінки орієнтування [26, с. 128].

Раціональність, як категорія соціальної філософії, стала предметом дискусій в протистоянні соціально-економічних вчень неокласики і інституціоналізму. Якщо (за М. Фрідменом) передумови теорії не обов'язково мають бути реалістичними, оскільки вона прогнозує прийняті людиною рішення, то теорія, як стверджує М. Фрідмен, не може бути перевірена прямим зіставленням її передумов з реальністю, та й не існує жодного осмисленого способу зробити це. Повний реалізм, очевидно, недосяжний, а «... вопрос о том, является ли теория достаточно реалистичной, может быть разрешен только исходя из того, дает ли она достаточно хорошие для данной цели предсказания или лучшие предсказания по сравнению с альтернативными теориями...» [136, с. 49]. Таким чином, результат вибору людини і без розрахунків буде таким, як якщо б вона їх проводила, і можна не зосереджуватися на прийнятті рішень, а аналізувати лише результати. Ця аргументація дозволила економістам ігнорувати факти порушення людьми принципів раціонального вибору, і класична економічна теорія стала вивчати вибір не як процес, а як результат. З цим і пов'язана, як було сказано вище, відома теорія людини – «чорного ящика» як системи, яка містить

всередині безліч невідомих. Спостерігати результат внутрішніх процесів можна лише на «виході». Отже, результат має значення.

Раціональне в людині стали трактувати в термінах обмеження. Так, обмежена раціональна людина думає про власні інтереси, але є не байдужою до проявів почуттів спільноти і справедливості та схильною до впливу різноманітних факторів, в тому числі психологічних. Максимізація індивідуальної корисності не є такою суворою та ідеальною, як у класичного раціоналіста через ряд недосконалостей, притаманних лише людині, наприклад, слабких аналітичних здібностей. Його раціональність має, скоріше, процедурний характер; опирається на неповну інформацію часто в ситуації невизначеності, отже, не виключаються помилки. Рішення можуть прийматися за принципом «раціонального незнання», тобто відмови від отримання додаткової інформації про альтернативи, і вибір здійснюється з порушенням принципів раціональності. Неокласична економічна теорія враховує досягнення сучасної науки, включаючи і уявлення про людину. Дослідники виділяють кілька напрямків, які відштовхуються від неї, серед них соціоекономіка, поведінкова економіка, когнітивна або нейроекономіка [151, с. 99 – 100].

Ряд дослідників (Ф. Еджуорт, Дж. Рамсей, І. Фішер) мріяли про те, щоб отримати можливість виміряти суб'єктивну цінність альтернатив споживача. Раніше економісти могли пояснювати поведінку людини, опираючись лише на спостереження, передумову раціональної поведінки, гіпотезу про прагнення до максимізації корисності. Суб'єктивну корисність набору благ, які споживаються, сьогодні можна визначити, вимірюючи активність певних нейронних мереж головного мозку. Американський дослідник Р. Талер, один із засновників когнітивної економіки, стверджує, що поведінкові моделі є складнішими за традиційні і пророкує, що економіка повинна піти шляхом наближення моделі економічної людини до реальності. Мислитель зазначає, що

звичайно, будувати моделі раціональних, позбавлених емоцій агентів простіше, ніж будувати моделі квазіраціональних людей, що відчують емоції [131, с. 153]. Наприклад, в експериментах з визначенням раціональних здібностей група, в якій постійно, але непомітно наповнюються «бездонні тарілки» в результаті з'їла майже на сімдесят відсотків більше супу, ніж група з нормальними тарілками.

У статті «Розумова бухгалтерія – це серйозно» («Mental Accounting Matters») Р. Талер зосереджує свою увагу на аналізі результатів у контексті їх сприйняття і переживання, а також на основі прийняття та оцінки рішень. Крім того, розглядається розподіл за рахунками і за частотою оцінки. Тобто, на трьох складових розумової бухгалтерії, за його визначенням [132]. Люди в реальній ситуації погано вміють проводити раціональні вимірювання і давати об'єктивні оцінки. Розмірковуючи про функції корисності, автор з'ясовує, як приймається рішення окремою людиною: що купити, скільки відкласти і коли саме купувати або орендувати якусь річ? Як оцінюються і переживаються результати цих фінансових операцій? Під бухгалтерськими рішеннями розуміються такі, як до якої категорії віднести покупку, наскільки вона поєднується з іншими в даній категорії, як часто потрібно «підраховувати баланс». Це може вплинути на сприйняття привабливості різних варіантів. Розумова бухгалтерія порушує економічну концепцію взаємозамінності. Наприклад, гроші на одному розумовому «рахунку» не є рівноцінною заміною грошей на іншому.

Критика неокласичної моделі максимізатора корисності пов'язана з дослідженнями О. Уільямсона, який є одним з основних представників неінституціональної теорії (розробка теорії фірми). Його роботи в області внутрішньокорпоративних трансакцій і теорії управління є відомими і затребуваними. Нобелівську премію він отримав за дослідження в галузі економічної організації, за «аналіз методик управління в економіці». У своїх висновках науковець опирався на

behavioral economics, концепції обмеженої раціональності (прийняття рішень без повної інформації і всіх можливих розрахунків), і опортунізму (прихильності власним інтересам, не дивлячись на інтереси партнера). Так як опортуністична поведінка є цілком можливою, то трансакція потребує правового забезпечення (контракту).

У роботі «Поведінкові передумови сучасного економічного аналізу» («Behavioral Assumptions») [133]. О. Уільямсон докладно аналізує раціональність індивіда. В егоїстичній поведінці (або наслідуванні власних інтересів) він виділяє три мотиваційні передумови. До найсильнішої відносить опортунізм. Напівсильній формі відповідає просте наслідування своїх інтересів, слабкій формі – послух або неогоїстична поведінка. Під опортунізмом він розуміє наслідування своїх інтересів. Мислитель розглядає девіантні форми опортунізму, включаючи обман, шахрайство, крадіжки тощо. Опортунізм означає маніпуляції з інформацією: спотворення, навмисний обман, введення в оману, приховування, надання неповних даних, заплутування партнера, що провокує «дійсну або уявну інформаційну асиметрію». Результатом є виникнення нових проблем в економічній організації. О. Уільямсон вважає, що схильність до опортунізму різних людей, що вступають у контрактні відносини, є різною, оскільки в такому випадку переваги організації можуть бути реалізовані лише після того, як витрачені додаткові ресурси на виявлення ступеня опортунізму кожного з суб'єктів. Дослідник показує, в яких сучасних економічних теоріях та їх поєднаннях прийняті позначені ним поведінкові передумови (теорія ймовірних ринків (contingent claims), теорія створення ринкового механізму (mechanism design), теорія трансакційних витрат, еволюційна (або органічна) економічна теорія, теорія «груп» (team theory) і утопічні підходи). Відзначаються теорії, які поєднують в собі однакові форми поведінкових передумов (теорія створення ринкового механізму). Наприклад, теорія трансакційних витрат поєднує обмежену

раціональність з опортунізмом. Раціональність в теорії створення ринкового механізму означає «передумову інформаційної обумовленості» [133, с. 43 – 44, 47].

Модель неокласичного максимізатора характеризується «інтерпретативною раціональністю», тобто цілераціональною поведінкою, яке надає переваги у вигляді свободи вибору як самої мети, так і засобів досягнення. А мета, як відомо, і в даному випадку суттєво, виправдовує засоби. Вчинки максимізатора спрямовані на збільшення корисності. Складна форма утилітаризму пов'язує досягнуту корисність з власною діяльністю. Економічна людина стимулює почуття емпатії у відношенні до інших: слід поставити себе на місце людини, яка може бути неприємною, але корисною для справи. Між учасниками обміну повинна бути встановлена необхідна атмосфера довіри, яка передбачає умову передбачуваності поведінки контрчасника і формування відносно стійких очікувань залежно від ситуації на ринку.

2.3. Сучасні альтернативні модифікації *homo economicus*

Діалог наукових програм, націлених на дослідження людського ресурсу в найважливішій обмінно-продуктивній – економічній діяльності, сприяє виробленню оптимальних стратегій соціально-економічного розвитку суспільства. Різноманітність альтернативних посилок побудови моделі економічної людини відображає складність і неоднозначність соціальних процесів, в яких формуються нові стандарти динамічної рівноваги у суспільстві.

Модель раціонального максимізатора в неокласичному варіанті є, безперечно, найактуальнішою в плані можливостей її застосування і затребуваності в соціально-філософському та економічному дискурсі. Її потенціал пов'язаний з ідеєю раціональної взаємодії економічних соціальних суб'єктів різного рівня, узгодження їх інтересів і цілей суспільства. Крім того, ця модель характеризується синергійними

комплементарними можливостями, що дозволяє включити її в міждисциплінарне поле досліджень, використовуючи матеріали з різних, не лише економічних сфер. Критика моделі зосереджена, як правило, на окремих її недоліках. Серед основних альтернативних підходів прийнято виділяти австрійську теорію, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрямок, радикальну економічну теорію. Перераховані підходи розрізняються за моделями поведінки людини та обумовлюються спеціалізацією. Моделі, пов'язані з теорією фінансів та ринків характеризуються більш сильною «кількісною» мотивацією і значною економічною раціональністю, ніж моделі, пов'язаних з теорією особистого споживання.

В. Автономов порівнює модель людини в повоєнній західній економічній теорії з матрицею, яка складається з рядків та стовпчиків. Рядки – різні методологічні підходи, а стовпчики – економічні проблеми. На його думку, серед елементів цієї матриці буде багато нулів, адже практично не існує методологічних підходів, що дозволяють пояснити всі економічні проблеми. Альтернативні дослідницькі підходи значно відрізняються один від одного за деякими аспектами. Наприклад, посткейнсіанці займаються, насамперед, специфічно макроекономічними проблемами, наприклад, ліквідністю. Деякі з них (Дж. Шекл) підкреслюють роль економічної уяви, непередбачуваності поведінки, що впливає з уявлень людини про майбутнє. Інституціоналісти аналізують звичні форми поведінки людини, які склалися в минулому. Неоавстрійці не визнають існування специфічно макроекономічних проблем і відстоюють позицію крайнього методологічного індивідуалізму. При цьому, крім основних альтернативних підходів, існують і інші різновиди моделей людини, не оформлені в самостійні дослідницькі підходи, але і вони представляють значний теоретичний інтерес. До них В. Автономов відносить концепції змінної раціональності, тощо [2, с. 166–168].

Відомо, що сумніви в можливості передбачити майбутнє висловлював ще Дж. Кейнс. Він заперечував існування наукової основи для формування імовірнісного розподілу прийдешніх подій. Професор економіки університету Лідса (Англія) М. Соєр підкреслює важливість проблеми очікувань і передбачення посткейнсіанської теорії. Показовою є позиція Дж. Шекла, який наполягав на неможливості передбачення майбутнього без знання економічних змінних, оскільки зміни в економіці пов'язані зі змінами в знаннях, які заздалегідь невідомі, змінами в індивідуальних рішеннях і діях як першопричині економічних подій [128, с. 240].

У ранніх працях Дж. Шекла обґрунтовується «функція несподіванки» як вид неймовірнісної функції очікуваної цінності майбутніх результатів і вихід з дилеми прогнозування в умовах невизначеності. Відповідно до неї, очікування економічних соціальних суб'єктів включають і повну несподіваність подій. Дж. Шеклу, на думку М. Блауга, не вдалося знайти підтримку у колег, але він сформулював загальні уявлення про форму «функції несподіванки». Макроекономісти частіше дотримувалися точки зору Дж. Кейнса з приводу непередбачуваності інвестування внаслідок нестабільних очікувань приватних інвесторів. А пізніше в теорії «раціональних очікувань» почали розглядати проблеми їх формування [15; 130, с. 367].

В. Автономов відносить погляди Дж. Шекла до радикального суб'єктивізму, протиставляючи волюнтаристський підхід – детерміністському, економічну ж людину вважає соліпсистом. Висновки мислителя стосуються, перш за все, підприємницької діяльності на спекулятивних ринках, де майбутнє є дійсним в значній мірі, незалежно від минулого. Реальність, яку оцінює суб'єкт, ним же і мислиться. Вибираючи той чи інший варіант поведінки, він не може знати багато чого в теперішньому, а також в майбутньому, яке залежить і від інших, і від змін в планах самої людини. «Свобода незнання» як необхідна

передумова активного «безпередумовного» вибору розкріпачує уяву, що відіграє в акті вибору визначальну роль.

Економічна людина Дж. Шекла, на відміну від неокласичної людини, створює «щось з нічого», самостійно вибирає і цілі, і засоби, породжує альтернативні способи поведінки в умовах невизначеності і «принципової непереборності» майбутнього. Вибір людини непередбачуваний, його не можна вирахувати аналітично через стрімку зміну змінних. Люди вибирають не між речами, а між намірами їх придбати заради досягнення позитивних емоцій і отримання полегшення внаслідок свого вибору.

В. Автономов, погоджуючись з оцінкою М. Сойера щодо тези Дж. Кейнса про відсутність наукового підґрунтя для побудови ймовірностей, які можна було б вираховувати, підкреслює важливість підходу вченого до визначення ймовірності різних результатів поведінки людини. Процес, який описує Дж. Шекл, як зазначає В. Автономов, – «двохкроковий»: спочатку відкидаються продукти уяви з видимою фатальною перешкодою. Потім визначається ступінь здійсненності варіантів, що залишилися, за допомогою понять можливості (possibility), що відрізняється від загальноприйнятого поняття ймовірності (probability). Дж. Шекл відзначав характерну схильність людини до інновацій і складність прийняття інвестиційного рішення, яке завжди є унікальним, ймовірність результату в момент рішення визначається величиною «потенційного здивування» (potential surprise). Можливості, на відміну від ймовірностей, не складають в сумі фіксовану величину. В. Автономов вважає, що в моделі Дж. Шекла (в силу абсолютизації свободи творчої уяви суб'єкта) недооцінюються зовнішні обмеження діяльності людини, що у виборі реальних господарських суб'єктів завжди поєднуються і «творча», і «детермінована» компонента [2, с. 172 – 174].

До найбільш «завершених» альтернативних, універсальних варіантів теорії прийняття рішень в умовах невизначеності В. Автономов

відносить теорію обмеженої раціональності, яка послужила поштовхом для створення поведінкової економічної теорії, що спирається на конкретні емпіричні дані, і зосереджує увагу на аспектах процесу прийняття рішення в певних інституційних організаційних рамках (школа Г. Саймона).

У традиційній неокласичній моделі економічна людина реагує на будь-які зміни показників середовища, отже їх потрібно враховувати, щоб обчислити хоча б короткочасну лінію оптимізаційної поведінки. У реальності люди орієнтуються на схеми, сценарії типових ситуацій в умовах невизначеності економічного життя, які вже закладені в досвіді. Флуктуації є можливими, але передбачити їх досить складно для дослідника, який прагне до побудови універсальної оптимізаційної моделі. Слід було знайти варіант щодо незалежної від конкретної ситуації поведінки, якусь «порогову величину», яка викликала б зміну поведінки. Для формалізації моделі «інерційної поведінки» послідовниками Г. Саймона була введена формула «універсальної умови надійності», пов'язана з параметром часу прийняття рішення, його вигідністю, надійністю і ймовірністю зміни поведінки в потрібний момент. Ступінь надійності показує відношення ймовірності здійснити вибір в правильний момент до ймовірності змінити поведінку невчасно. Допустимий межа перевищення ступеня надійності дорівнює відношенню можливого збитку від прийняття рішення невчасно до можливої вигоди від прийняття своєчасного рішення. Рішення слід приймати тоді, коли це надійно, а не сподіватися на можливу (навіть іноді реальну) удачу і подальшу вигоду.

Розвиток моделі економічної людини пов'язаний із загальним міждисциплінарним зближенням наукових досліджень і посиленням експериментального компонента. Німецький математик і економіст Р. Зельтен (Нобелівська премія, 1994 р.) вивчав раціональну поведінку людини в стратегії ігор. Він розробив трирівневу модель прийняття

рішень. Суб'єкт може прийняти рішення автономно на кожному з рівнів (звички, уяви, логічного міркування) або об'єднати їх. Остаточний вибір здійснює не логічне мислення, а мотиваційний центр мозку, що є недоступним для раціонального аналізу. В. Автономов вважає, що цей висновок є надзвичайно схожим і наближеним до того, що розумів Дж. Кейнс під «animal spirits» [2, с. 180].

Модель економічної поведінки спирається на модель людини психологічної (*homo psychologicus*), а конкретно на запозичене з психології поняття «рівня домагань» (К. Левін, Т. Дембо, М. Овсянкіна, А. Карстен, Р. Сірс, Л. Фестингер, Ф. Хоппе) і положення про неповноту інформації (а не обмеженість здібностей індивіда, як в неокласиці). Засновниками і послідовниками *homo psychologicus* були психоаналітики З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, Г. Салліван; біхевіористи Е. Торндайк, Д. Уотсон, У. Хантер, Б. Скіннер; школи гуманістичної психології (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс) і соціотехнічної школи (К. Левін, Р. Батлер), когнітивістського напрямку (Д. Канеман, А. Тверскі, Д. Кранц).

Психологічний рівень домагань пов'язаний з мотивацією і целепокладанням, поняттями «мета дії», «ідеальна мета», «внутрішня невідповідність», «невідповідність мета – очікування», «послідовність подій», «величина досягнення», «успіх і невдача», «словесна і справжня мета», «розмір цільових одиниць». Рівень домагань є змінним. Невдача гальмує і знижує самооцінку, а подолання рівня – підвищує. В результаті досліджень рівня домагань експериментальним шляхом було встановлено, що більшість якісних і кількісних показників пов'язані, як правило, з факторами пошуку успіху, прагненням уникнути невдачі і ймовірного очікування. Дія цих сил визначає вибір майбутньої мети. Величина цих сил, а також величини, пов'язані з суб'єктивною ймовірністю, залежать від багатьох аспектів життєвого простору індивіда

в даний час, зокрема від того, яким був його минулий досвід і якою є система цінностей, що характеризує його культуру і його як особистість.

Основоположником необіхевіоризму вважається американський вчений К. Халл, який в своїх працях розглядає схему взаємозв'язку «стимул – сприймання – реакція». Одним із варіантів цієї теорії є суб'єктивний біхевіоризм, представники якого – К. Прибрам, Ю. Галантер та Д. Мюллер, приділяють особливу увагу таким компонентам усвідомленої поведінки як Організація, План дій, Образ [95]. Так, Організація – це властивість поведінки, яка слідує за сприйманням, – розгортається в часі, виражається, перш за все, у мовленнєвій формі. План – це ієрархічно побудований послідовний процес, що відбувається у свідомості, його призначення – контролювати порядок, в якому повинні здійснюватись операції. Поняття стратегії та тактики стосовно ієрархічної організації поведінки також мають свою специфіку: стратегією вважається досягнення молярних (значних) цілей, а тактика поведінки спрямована на реалізацію молекулярних (дрібних) цілей. Як ми бачимо, співвідношення між стратегією та тактикою як між метою та задачами. Виконання операції здійснюється людьми, між тим як сама послідовність операцій і сам план контролює виконання задуманого, що не обов'язково виражається в зовнішніх діях. Образ – це накопичені знання індивіда про себе самого та світ, в якому знаходиться людина. Це не лише картини світу, але і взаємодія, акти, оцінки, поняття. План та Образ пов'язані між собою, адже в складання плану частково входять компоненти образу, оскільки те, що необхідно виконати згідно плану, має відповідати тим знанням, які має людина. Здатність планувати – можливість свідомості. Плани часто втілюються в словесну форму, яка стає організуючим началом пристосування між людьми та узгодження дій між ними. Таким чином, План та Образ є тими інстанціями, які пов'язують стимул та реакцію, Образ накопичує всі знання живої істоти, План є ієрархічно побудованим процесом організму, завдання якого –

контроль, він є алгоритмом організації поведінки, яка в свою чергу є серією рухів, сама ж людина виступає при цьому складною обчислювальною машиною. В цілому, одиниця поведінки живого організму виражається формулою $T > 0 > T > E$ або test (проба) > operate (операція) > test (проба) > exit (результат) [95].

Образ економічної людини також формується під впливом персоналізму та раціонального індивідуалізму. Персоналізм – психологія активної людини, що представляє собою особистість, здатну до самовизначення, до цілеспрямованих і свідомих дій. Людина має можливість змінити завдяки вольовим зусиллям об'єктивні обставини. Особистість багатоманітна, і в кожен момент часу перед нею відкриваються різні перспективи; вона здатна трансформуватись, змінювати свої психологічні установки; має свій внутрішній потенціал, скриту енергію, яка може набувати цілеспрямованого вигляду. В процесі взаємодії з навколишнім світом, накопиченням переживань та власного досвіду особистість розкривається, починає усвідомлювати своє буття. Чим вище організована особистість, тим вона є більш змістовною. Персоналізм дає можливість реалістично розкрити проблему «несвідомого», яке має місце і в економіці, і в політиці.

Несвідоме є частиною нашого життя, це залишкові рефлексії свідомості, хоч взяті окремо вони хаотичні, як наслідки свідомих переживань, що утримуються в пам'яті; вони можуть набути внутрішнього структурного характеру; несвідомими є і деякі дії, здійснення яких не потребує включення свідомості; несвідомими є й такі стани як екстаз та містичні видіння. Колективне несвідоме виникає як результат взаємовпливу між індивідами, між лідером та юрбою; воно, на думку психологів, відповідає за виникнення воєн та громадянських конфліктів. За своєю суттю несвідоме – це деякий «фон», на якому виступають більш чи менш ясно та чітко усвідомлені враження. Внутрішній світ особистості включає як свідоме, так і несвідоме,

свідомості ж є властивим прагнення до відображення об'єктивної реальності до звільнення від ілюзій, що є досить поширеним як в економіці, політиці, та в інших соціальних контекстах.

Цікавим моментом в діалозі психологічної та економічної наук, на перетині яких виникає сучасна модель економічної людини, є ставлення самих економістів до «імпорту» ідей. Так, М. Бліні та І. Стюарт пишуть про взаємодоповнення результатів з різних областей знань. Були, однак, і науки, які конкурували з економікою в поясненні певних феноменів. До такої категорії відносяться, на їхню думку, соціологія, історія, політологія. Підіймається питання про різні підходи до виявлення детермінант поведінки людини в моделях: чи можна її визначити певною культурою, або ж вона просто реагує на запропоновані стимули? У той час як соціологи наголошують на першому підході, економічна наука підкреслює важливість другого. Наприклад, це стосується економіки сім'ї, де розглядаються витрати і вигоди батьків, робиться спроба пояснити високі коефіцієнти народжуваності в країнах, що розвиваються, періодом обов'язкової освіти, очікуваною віддачею від дитячої праці та відсутністю системи соціального забезпечення [18].

Як зазначає А. Шабунова, *Homo sociologicus* (Е. Дюркгейм) – модель людини, яка взаємодіє з суспільством, його інститутами, нормами і традиціями. Економічна поведінка включається в соціальне як форму діяльності, яка співвідноситься з вчинками, діями інших людей і орієнтується на ці дії. Раціональне в цій моделі можна трактувати як наслідок дотримання людиною певних соціальних норм [146, с. 17].

П. Вайзе критично осмислює пояснювальні здатності моделей *homo economicus* і *homo sociologicus*, і пропонує їх об'єднати в *homo socioeconomicus*, розглядаючи їх окреме використання окремим випадком *homo socioeconomicus*. У нерівноважному світі проявляються їх патологічні риси: *homo sociologicus* не може діяти, він може тільки щось наслідувати; *homo economicus* весь час прагне до максимуму, у нього

відсутнє бажання співпрацювати з іншими людьми і враховувати їх потреби. У людини *homo socioeconomicus*, на відміну від *homo sociologicus*, є воля до прийняття рішень, вона активно діє. На відміну від *homo economicus* не займає нейтральної і бездушної позиції щодо інших людей і суспільства в цілому, а активно і пасивно впливає на них [22, с. 125].

Homo socioeconomicus у П. Вайзе має внутрішні переваги, пов'язані з нейрофізіологічними властивостями організму, і засвоєні, інтерналізовані в процесі спілкування і засвоєння норм. *Homo socioeconomicus* залежить від придбаного в досвіді і долає в собі *homo clausus* (людини замкнуту). П. Вайзе доводить, що його модель відображає самостійну соціальну істоту, яка виробляє «соціальну структуру особистості», «соціальний образ», характер як міцну систему інтерналізованих норм, хоча переступає деякі з них, обирає і відкидає цінності, його реакції вже не настільки жорстко задаються, як у *homo economicus* і *homo sociologicus*. Особистість формується і за власною програмою, і під впливом переваг інших людей. Втрата автономії компенсується комунікативною здатністю до співпраці з іншими людьми, якої вона набуває.

К. Боулдінг, що прагнув до створення єдиної суспільної науки, розглядає широкий спектр взаємодії та співпраці економічної і соціальної теорій в аспекті глобальної соціальної системи як підсистеми екологічної системи, що включає біологічні структури, генетичні коди та їх еволюцію. Він вважав елемент моделі економічної людини «максимізуючу поведінку» безсумнівним внеском в економіку і в загальне розуміння соціальних систем. У плані взаємозбагачення знань К. Боулдінг розглядає можливості демографії, політології, соціології, психології, історії, антропології. Зокрема, основним внеском соціології в економічну теорію могла б, на його думку, служити можливість включення такого явища, як взаємність («реципрокність») в теорію

обміну. Соціологія також має справу з такими інтегруючими суспільство структурами (легітимність, законслухняність), які створюють зовнішні умови для «обміну і взаємності». Система обміну, до якої включена економічна людина, – не єдина. Вона є одним з трьох основних способів організації суспільного життя. Дві інші – це «система загроз» у вигляді війн і «система, яка об'єднує» [integrative system] економіки благодійності [grants economics] – односторонніх актів передачі грошей, товарів і послуг [15, с. 42].

Скептично розглядаючи внесок психології в економіку, К. Боулдінг стверджує, що економісти досліджують поведінку людини в категоріях вибору, який передбачає певний образ майбутнього, заснований на досвіді минулого. Економіст не довіряє біхевіоризму, що акцентує увагу на стимулах: експериментальна психологія, можливо, може бути застосована до голубів і щурів, але навряд чи вона може послужити велику службу економічній науці. Поведінка економічної людини завжди є раціональною, вона швидше за все максимізує корисність, аніж мінімізує антикорисність, тому послуги психоаналітика їй не цікавлять. Слабким місцем економічної теорії для К. Боулдінга представляється теорія навчання, особливо коли мова йде про формування образу майбутнього і оцінок різних варіантів, нехтування такими речами, як мода, віра, формування ідентичності, передача ідей, знань, тощо. У цілому, мова йде про увагу та користь «уроків» інших наук. Претензії до історичної науки зводяться до її зайвої зосередженості на війнах; географії ж слід приділити більше уваги, слід співпрацювати з антропологами і не нехтувати вивченням банківської і фінансової субкультур [20, с. 923–925].

Зв'язок з іншими людьми і суспільством є надзвичайно важливим в застосуванні моделі економічної людини до людини політичної (homo politicus), які в реальності важко роз'єднати. Тут раціональний суб'єкт включається в колективні дії і переживає (іноді досить гостро)

можливість і наслідки вибору в спробі досягти індивідуального і соціального оптимуму. Американський економіст і політолог Е. Даунс, представник напряму інтелектуального імперіалізму, запропонував модель раціонального виборця і раціонального політика («Економічна теорія демократії» («An Economic Theory of Democracy», 1957). Він припустив, що політичними партіями рухає бажання максимізувати свій електорат, отримати й утримати владу, а егоїстичний виборець прагне максимізувати свою користь в світі «досконалої інформації», з огляду на витрати на її пошук (програми претендентів тощо) [15, с. 74].

Економіст зміг розглянути проблему, що пов'язана з «раціональним» виборцем. Згідно будь-якого реалістичного уявлення, суб'єктивна ймовірність, що будь-чий голос виявиться вирішальним, дуже незначна, і, отже, очікувана корисність голосування скорочується до частки пенні. Оскільки витрати на голосування, включаючи альтернативні витрати, складають кілька пенсів, а інформація коштує ще дорожче, то можна передбачити, що «раціональний виборець взагалі не проголосує», – констатує І. Маклін [76, с. 934, 943].

Концепція економічної людини є складовою частиною теорії суспільного вибору (К. Віксель, Дж. Бьюкенен та інші) разом з передумовами індивідуалізму та розуміння політики як процесу обміну. Економічна і політична людина, відповідно до цієї теорії, максимізує корисність, а не прагне в до загального блага. Дж. Бьюкенен, вважає, що політики переслідують приватні інтереси в гонитві за голосами. Вони приймають рішення, які збільшують витрати і викликають інфляцію. Держава – конкурентний апарат за вплив на прийняття рішень, ресурси, місце в ієрархії влади. Тому є надзвичайно важливими процедури, які могли б привести до спільної згоди на основі норм і правил (конституція економічної політики).

Дж. Бьюкенен (лауреат Нобелівської премії в номінації «за дослідження договірних та конституційних основ теорії прийняття

економічних та політичних рішень») та К. Ерроу (лауреат Нобелівської премії в номінації «за новаторський вклад в загальну теорію рівноваги і теорію добробуту») економічну людину вважають вихідним та кінцевим пунктом соціального розвитку; мотивами її поведінки визначають егоїзм, власний інтерес та максимізацію вигоди [4]. Так, теорія суспільного вибору досліджує методи та способи використання управлінських закладів у власних інтересах, розглядаючи політичний ринок за аналогією з товарним. Філософія таких поглядів полягає в тому, що передумовами цієї теорії є індивідуалізм (люди в політичній сфері переслідують власні інтереси, і межа між бізнесом та політикою дуже незначна: по суті, бізнес – це і є політика, а політика – бізнес); концепція «економічної людини», поведінка якої є раціональною (всі від виборців до президента керуються в своїй діяльності економічними принципами, співставляючи витрати та вигоду й прибутки); трактування політики як процесу обміну (податки обмінюються на блага).

Теоремі неможливості К. Ерроу (нормативній теорії суспільного вибору) притаманне уявлення про економічну людину, що бере участь в прийнятті колективного рішення. Це принцип колективної раціональності. Модель економічної людини затребувана також в міждисциплінарному полі економіки і права; розробляється і в максимізаційній традиційній схемі, й у варіанті коаліційної поведінки (теорія фірми, теорія поведінки фірми в різних ринкових структурах). Фірма існує частіше (за рідкісним винятком) не в умовах досконалої конкуренції з однорідними товарами і послугами, абсолютно поінформованими виробниками / покупцями. Ринок може бути монополією і олігополією в різних модифікаціях, що впливає на поведінку фірми і вимагає вироблення певних стратегій максимізації прибутку та прийняття рішень. Вчені досліджують, наприклад, процедуру прийняття колективного рішення фірми та інших організацій, які загальну максимізацію прибутку конкретизують простими цілями, які

можна досягти, і вибирають задовільний, а не оптимальний варіант рішення, розподіляють складні завдання між фахівцями (Г. Саймон «Адміністративна поведінка»; Р. Сайерт, Дж. Марч «Поведінкова теорія фірми»).

Існують теорії, які розглядають раціональність як змінну величину, а не фіксовану: досконалу або обмежену. Наприклад, Х. Лейбенстайн розробив теорію Х-ефективності, що є наближеною до концепцій поведінкової економіки Г. Саймона, Дж. Марча, Р. Сайерта. Відповідно до його методу, дії економічних суб'єктів не є фіксовано оптимальними, а стають такими поступово під впливом обставин. Суб'єкт схильний вибирати комфортну для себе ступінь раціональності й свій оптимальний варіант умов роботи, що фірмі складно проконтролювати. Хтось не любить напружуватися і витратити свій інтелектуальний потенціал, отже, організація не використовує ефективно цей важливий людський ресурс. Більшість фірм не мінімізує витрати на одиницю продукції тому, що виробнича функція, яка пов'язує обсяг ресурсів, що використовуються, і продукцію, яка виробляється за їх допомогою, не може бути повністю проаналізованою і досконально вивченою, або тому, що менеджери або працівники свідомо не користуються її можливостями. Іншими словами, «Х-ефективність» є наслідком інерції, консервативного бажання не розширювати сферу діяльності та погане знання ринку [15, с. 142].

Неоавстрійська школа в контексті альтернативних економічних підходів характеризується націленістю на глибокий аналіз теоретичних проблем. Це стосується досліджень природи ринкового процесу; функцій неповного, розсіяного і асиметрично розподіленого знання; капіталу, економічного циклу, державної економічної політики.

Моделі економічної людини в теоріях неоавстрійської школи (Ф. Хайєк, Л. Мізес, І. Кірцнер) орієнтовані на рівноважну економіку в реальних темпорально-процесуальних обставинах, в умовах розосередження інформації між економічними агентами, які самостійно

приймають рішення, та обмеженостями знання через приховані економічні змінні. Рівновага не є готовою передумовою (також і оптимізація), як в неокласичній традиції, а досягається за допомогою спільних зусиль. З цієї точки зору раціональність людини не може розглядатися в термінах максимізації та оптимізації, оскільки те, що є невід'ємним елементом оптимізаційної задачі – ціни і кількості, – формується в процесі функціонування ринку [149, с. 87].

Т. Бахарєва зазначає, що концепція неявного (розсіяного) знання (tacit knowledge) Ф. Хайєка свідчить про його розуміння в широкому значенні, що включає і неусвідомлене. Для опису неявного знання в економіці використовуються поняття імпліцитного знання (implicit knowledge), неартикульованого знання (inarticulate knowledge), локального знання (local knowledge), розсіяного знання (dissemination knowledge), особистісного знання (personal knowledge), прихованого знання (hidden knowledge) [10, с. 12].

Ф. Хайєк приділяє багато уваги розгляду механізму динамічної конкуренції. Його позиція відрізнялася і від кейнсіанської, де конкуренція розглядається як недосконалий механізм досягнення збалансованості економічної системи, і від неокласичної, де конкуренція – швидкий і ефективний спосіб оптимального розподілу ресурсів. Філософ першим розглянув конкуренцію як процедуру і спосіб відкриття нових продуктів та технологій. Конкуренція змушує підприємця в пошуках високого прибутку шукати нові продукти, використовувати нові ринки сировини, нові виробничі комбінації, які і забезпечують динамічний розвиток економічної системи [4, с. 192].

Т. Веблен, основоположник американського інституціоналізму, критикував попередників за «неправдиву концепцію людської природи», пов'язував, таким чином, недосконалість економічної теорії з нерозвиненістю моделі економічної людини. У свій міждисциплінарний проект він включає новітні досягнення психології, антропології,

філософії. Не пасивний гедоніст як згусток бажань, які він прагне задовольнити в результаті взаємодії із середовищем, а активна людина, гармонійна структура схильностей і звичок, яка реалізується та виражається в процесі діяльності, стає об'єктом його уваги. Змінюється предмет дослідження (і відповідно модель економічної людини), в який Т. Веблен включає інститути як елемент становлення економічної науки як еволюційної дисципліни. На думку мислителя, еволюційна економіка повинна бути теорією культурного зростання як процесу, що визначається економічним інтересом, теорією кумулятивної послідовності економічних інститутів, яка сформульована в термінах процесу [27, с. 25, 26, 28]. Еволюція суспільного устрою є процесом природного відбору соціальних інститутів. Соціальні інститути не тільки самі є результатом процесу відбору і пристосування, що формують домінуючі і пануючі типи відносин і духовну позицію, вони в той же час є особливими способами існування суспільства, які утворюють особливу систему суспільних відносин і, отже, в свою чергу, виступають дієвим фактором відбору. Крім того, Т. Веблен ототожнював інститути та економічну структуру суспільства [28, с. 200, 215].

Природа людини, на думку Т. Веблена, обумовлена психічними і соціальними чинниками (інстинктами і інститутами). Інстинкти (як цілі усвідомленої поведінки людини, що формуються в певному культурному контексті і передаються з покоління в покоління), визначають цілі, а інститути (як комплекс звичних способів мислення і загальноприйнятої поведінки) – засоби їх досягнення. Характеризуючи людину економіки, Т. Веблен вводить, наприклад, такі поняття, як «демонстративне споживання» (*conspicuous consumption*), «грошове суперництво» (*pecuniary emulation*), «власники, що є відсутніми» (*absentee ownership*), «свобода контролю» (*discretionary control*), «здатність продаватися» (*vendibility*), «здатність надати послугу» (*serviceability*).

До рушійних мотивів поведінки Т. Веблен відносить не максимізацію вигоди, а інстинкти майстерності (закладені від народження в людині прагнення до творчості), цікавості (продовження інстинкту гри як форми пізнання світу), батьківський інстинкт (турбота про ближнього), схильність до придбання, набір егоїстичних схильностей (схильність до суперництва і агресії, бажання прославитися), інстинкт звички. Наприклад, розмірковуючи про один з найпотужніших – інстинкт майстерності, – Т. Веблен розглядає людину як агента «телеологічної» діяльності, який прагне в будь-якій дії досягти конкретної, об'єктивної безособової мети. Вона наділена схильністю до роботи, що приносить результати, і відчуває неприязнь до даремних зусиль. Вона віддає собі звіт в перевагах, якими володіють такі якості як корисність або результативність, і не бачить переваг у марній витраті сил або неспроможності до праці. Цю схильність до ефективних дій Т. Веблен і називає «інстинктом майстерності». Там, де традиції суспільного життя або обставини призводять до звичного порівнювання однієї людини з іншою за ефективністю їх дій, там в зіставленні себе з суперником, в порівнянні, що викликає заздрість, на думку Т. Веблена, виробляється інстинкт майстерності. Залежно від попиту на таку якість в суспільстві, розвивається й інтенсивність її прояву. У тій спільності, де стає звичайним таке засноване на заздрості порівняння, демонстративний успіх як основа поваги стає метою, яку переслідують заради неї самої. Виявляючи свої здібності в дії, людина знаходить повагу і уникає осуду. В результаті інстинкт майстерності виливається в суперництво і демонстрацію перед іншими своєї сили [28, с. 68]. Якщо інстинкти є затребуваними в певному культурному і соціальному контексті, вони «входять в звичку». Головним же мотивом індивідуальної економічної поведінки людини Т. Веблен вважав прагнення до підвищення соціального статусу, яке стимулює його творчі сили і сприяє технічному прогресу.

У новому інституціоналізмі (О. Уільямсон, Д. Норт, Р. Познер) використовується функціональний підхід з визнанням значущості реалістичних передумов для опису взаємодії економічних агентів. Пізнавальна передумова означає тип раціональності, а мотиваційна – ступінь слідування індивідом своїм інтересам. Вище вже були розглянуті різні форми раціональності за О. Уільямсоном. Серед них – сильна форма раціональності (максимізація) передбачає вибір оптимального варіанту з усього набору альтернатив. Відомо, що цей варіант визнає неокласична теорія. У теорії трансакційних витрат є прийнятою напівсильна форма – обмежена раціональність, що розширює спектр розуміння обмежених ресурсів за рахунок включення інтелектуальних, психічних та інших показників. Слабка (органічна) форма раціональності, раціональність процесу використовується в австрійській школі (К. Менгер, Ф. Хайек та інші) та в еволюційному підході (Р. Нельсон, С. Уінтер, А. Алчіян).

У мотиваційній передумові також виділяються різні за силою форми. Нагадаємо, що сильна – це опортунізм як слідування своїм інтересам будь-якими способами, егоїзм, обман, маніпуляції з інформацією, тощо. Вона є актуальною в теорії трансакційних витрат (вивчення витрат економічної взаємодії, інституційного середовища та угод, проблем координації і розподільчих конфліктів, ринкових угод).

Економісти визнають, що в інституційній теорії немає єдності в поясненні природи трансакційних витрат. Відомі три версії виникнення трансакційних витрат: теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору, теорії угод. У теорії трансакційних витрат допускається існування інформаційних витрат. У неокласичній економічній теорії визнається один вид витрат – виробничих. Теорія суспільного вибору пов'язує виникнення трансакційних витрат з проблемами, які супроводжують будь-яке узгодження позицій індивідів з питання суспільних благ [99, с. 139–140].

Отже, інституціональна модель людини ґрунтується на концепціях обмеженої раціональності (Г. Саймон) і опортуністичної поведінки. У центрі уваги – опортуністична максимізація корисності, яка є властивою всім учасникам процесу, так як в предписаних правилах, умовах контракту неможливо передбачити всі нюанси і ситуації, в яких слід приймати рішення людині, що має уяву і є схильною до спокус. Ніхто не дасть гарантії, що власний інтерес, який прагне задовольнити економічна людина, не відведе її в сторону обмани, зловживання, присвоєння, перевищення повноважень, брехні, фальсифікації, крадіжки, шахрайства, корупції, вимагання. Опортунізм ускладнює процес економічної взаємодії, заважаючи організаційним завданням, провокує невизначеність поведінкових стратегій.

Розрізняють передконтрактний і постконтрактний опортунізм. З передконтрактним опортунізмом пов'язується отримання вигоди внаслідок маніпуляцій з приватною інформацією і незнанням партнера. Постконтрактний опортунізм передбачає несумлінне виконання контракту, порушення рамок договору з партнером на свою користь (страхування, договір найму, оренда тощо). У постконтрактному опортунізмі характерною є форма, заснована на прагненні отримати дохід, що не відповідає витраченим зусиллям (в порівнянні з іншими учасниками). Це ухиляння. Проблема ухиляння виникає у відносинах між принципалом і агентом, наприклад, кредитором і боржником, виборцем і депутатом, тощо. Прикладами іншої форми постконтрактного опортунізму – шантажу – можуть служити взаємини замовника і виконавця, роботодавця і цінного «незамінного» працівника, який може вимагати особливих преференцій для себе.

Модель О. Уільямсона є певною «золотою серединою», ідейним компромісом як заставою між «чистими» неокласичними та інституціоналістським підходами. За У. Даггером [160], обмежена раціональність гібридної людини О. Уільямсона знаходиться між повною

раціональністю неокласичного максимізатора корисності та інституціональною культурною раціональністю. Моделі порівнюються за наявністю знань і ступеня незалежності, в якій на перше місце виходять неокласична і гібридна модель, а інституціональна описує людину, яка не є строго незалежною. На одному кінці шкали опортунізму економічна людина переслідує власний інтерес, але без підступності та примусу (сили), на іншому – інституціональна людина переслідує свій власний інтерес з підступністю і примусом. Гібридна людина О. Уільямсона є зацікавленою у підступності, але недостатньо сильною, щоб вдатися до примусу, тому переслідує власний інтерес з її використанням, але без примусу [73, с. 57].

Проблеми інтеграції міждисциплінарних моделей поставлені в теорії А. Етціоні, який відмежовує свій підхід від неокласики і економічного імперіалізму, підкреслюючи значимість середовища, в якому втілюється раціональна поведінка суб'єкта. Мотивація зумовлена і особистими інтересами, і моральним обов'язком, тобто, позицією між «ліберальним індивідуалізмом і марксистським детермінізмом». Протиріччя між різними проявами людського «Я» виникають в певній екзистенціальній ситуації (вибору, сумнівів, тощо). Фактори впливу на вибір обумовлені і особистісно, і соціально, і психологічно. Наприклад, нормативно-афективні фактори, можуть виділити один з можливих варіантів як єдино прийнятний або, навпаки, неприйнятний, скорочуючи тим самим набір можливостей, що раціонально аналізується. Вони можуть емоційно забарвити варіанти, які оцінюються або ж перервати раціональну процедуру. При цьому нормативно-афективні фактори не завжди ведуть до зниження ефективності людської діяльності. Іноді, економлячи час за рахунок відмови від раціонального аналізу, вони можуть навіть викликати зростання ефективності. Знову-таки, поведінка, яка повністю визначається раціональним розрахунком, є можливою, але це окремий випадок, причому рішення про те, щоб обмежитися тільки

раціональними міркуваннями, також приймається під впливом нормативно-афективних факторів [2, с. 200].

Міждисциплінарний напрямок об'єднує дослідження багатьох суміжних областей: соціоекономіка і етична економіка, економічна соціологія і психологія, антропологічна і психологічна школи. Прийнято розрізняти соціоекономіку (вивчає економічні явища і процеси за допомогою соціологічного підходу) і економічну соціологію (вивчає суспільство, соціальні явища і процеси за допомогою методів економічної науки).

Соціоекономічні передумови побудови моделі економічної людини засновані на визнанні важливості численних циклічних і різноякісних актів поведінки людей, які лежать в основі обороту економічних цінностей. Під економічною поведінкою як соціальним феноменом розуміється система соціальних дій, які, по-перше, пов'язані з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів), і, по-друге, орієнтовані на отримання прибутку (винагороди) від їх обігу. У першому випадку увага акцентується на тому, які з рідкісних продуктивних ресурсів люди і суспільство, за допомогою грошей або без їхньої участі, обирають для виробництва товарів і розподілу в цілях споживання. Предметом уваги соціолога стають моделі соціальної поведінки, пов'язані із застосуванням і інтерпретацією принципу максимізації результату і мінімізації витрат, а також ті інститути, які роблять можливим або істотно лімітують раціональне застосування економічних ресурсів [29, с. 120]. Соціоекономіка приділяє багато уваги соціальним і владним відносинам, моральним індивідуальним і груповим нормам, рідше йдеться про більш потужний вплив (в порівнянні з іншими учасниками ринку) на економічну поведінку держави і великих корпорацій [163].

Єдиної класифікації економічної поведінки в соціології не існує, але виділяються, наприклад, такі взаємопов'язані і суміжні види як

виробнича, обмінна, розподільча та споживча. Економічна людина може бути задіяною в різних стадіях процесу обміну, і як виробник, і як споживач в залежності від обраної мети та функції, яку виконує. Неокласична модель економічної людини покладена в основу соціально-економічної поведінки. Визнається обмежена раціональність в умовах невизначеності ринкового середовища, відсутності повної достовірної інформації, наявності обмежувальних суб'єктивних якостей агента, опортуністичних проявів всередині фірми, а також елемент ризику в ситуації вибору і прийняття рішення.

В ХХІ столітті стрімкий розвиток експериментального і еволюційного підходів створює підґрунтя для побудови нової моделі економічної людини. Нагадаємо, що основою неокласичної теорії економічної людини є модель раціональної людини, яка усвідомлено обирає максимально вигідний варіант з урахуванням всієї наявної інформації. Постійний методологічний конфлікт між теоретичною моделлю вибору (раціональна максимізація корисності) і його реальним здійсненням (під впливом психологічних особливостей, звичок, емоцій, культури, тощо) полягав у тому, що спочатку економісти розглядали всі культурні та психологічні чинники як «шум», який спотворює, але не спростовує дію раціонального вибору. А області, де «шум» досягав критичного значення (наприклад, дружба або політика), оголошувались «неекономічною поведінкою», для яких теорія максимізації вибору не може застосовуватись, і тому має розглядатися іншими соціальними науками; економісти успішно ускладнювали і застосовували модель раціонального вибору, систематично ігноруючи «шум», який насправді становив істотну частину життя людини. Соціологи успішно описували норми і структури, але в багатьох випадках не могли або просто не намагалися пояснити їх походження. У 70-х рр. ХХ ст. «економічні плюралісти» поширили раціональний вибір на всі сфери поведінки,

звинувативши філософів, соціологів, психологів в методологічній неповноцінності [9, с. 305].

Нова модель в економічній науці (М. Сторчевой) не відкидає неокласичну теорію раціонального вибору, а вбудовує її в більш цілісну модель людини і влаштовує традиційну дилему теорії раціонального вибору, однак тепер цей вибір моделюється інакше. Ця модель може бути представленою у вигляді піраміди. Існує три рівня прийняття будь-якого рішення: на нижньому рівні знаходяться біологічні інстинкти, що представляють собою правила поведінки, успадковані людиною генетично. На наступному рівні перебуває культура – правила поведінки, які людиною відтворюються в результаті життя в суспільстві. На вершині – свідомий вибір, який розуміється як усвідомлені логічні рішення з приводу досягнення поставленої мети (пошук максимуму). Будь-яке рішення, що приймає людина, формується трьома рівнями. Біологічний і культурний рівні виконують схожі функції: з одного боку, встановлюють цілі, які переслідуються за допомогою свідомого вибору; з іншого – встановлюють обмеження на певні типи вчинків, які людина не повинна здійснювати, або ж навпаки задають моделі поведінки в певних ситуаціях. Нове полягає в тому, що біологічний і культурний рівні теж можна розглядати як результат раціонального вибору, який здійснюється в більш тривалій перспективі. Це означає, що весь зміст зазначеної ієрархії (і культура, і інстинкти) може стати областю єдиної теорії, а не окремих соціальних наук [9, с. 306].

М. Сторчевой пояснює, що принципова відмінність нової моделі раціонального вибору полягає в головній меті діяльності людини: якщо в традиційній моделі цією метою була максимізація корисності, то в новій моделі максимізація є однією з підзадач, а єдиною кінцевою метою діяльності – виживання. Відповідно все, що збільшує шанси на виживання, вважається в новій моделі раціональним вибором, і навпаки [130, с. 80].

У моделі існує два основних механізми вибору. На рівні інтелекту діє традиційний для економістів свідомий вибір, під яким мається на увазі раціональне прийняття рішень для досягнення необхідної мети при мінімумі витрат. На рівні біологічних інстинктів діє природний відбір: нові «правила поведінки» змінюються і відбраковуються виключно випадковим чином в ході мутації. Свідомий вибір тут поки неможливий, хоча в майбутньому, ймовірно, генетика дозволить людям «вибирати» свої біологічні програми за власним бажанням. На рівні культурних норм також діє природний відбір: правила з'являються і поширюються як «меми» або віруси, механізм їх формування є аналогічним механізму природного відбору серед живих істот. Особливість культурного рівня в тому, що поява нового правила може бути результатом свідомих рішень (люди спеціально вводять правило), а не тільки формуватись в ході стихійного розвитку подій. В новій моделі висувуються наступні гіпотези: генетичний та культурний рівні компенсують слабкість та недостатність інтелектуального вибору; завдання культурного рівня полягає у виправленні недостатності генетичного рівня. В. Базилевич та В. Ільїн зазначають, що в загальному вигляді така ідея зустрічається в працях Т. Веблена, який вважав, що інстинкти і культура визначають поведінку людини, причому культура модифікує інстинкти, підлаштовуючи їх під норми цивілізації [9, с. 307; 28].

Викликає інтерес порівняння М. Сторчевим генетичного та культурного рівнів прийняття рішення з «залізом» і «софтом» в комп'ютері: людина народжується з певним «залізом» (здатністю відчувати емоції, уподобаннями, автоматичними реакціями), яке успадковує від предків і не може змінити протягом індивідуального життя. Після народження в неї «завантажуються» певні культурні норми, які, подібно до «софту», виконують роль надбудови до функцій, жорстко запрограмованих «залізом». Дана культурна надбудова може по відношенню до генетичного рівня доповнювати біологічні функції,

вставляючи в людину нові програми поведінки, яких немає в генах, посилювати закладені в генах програми або ж блокувати генетичні програми, якщо вони явно ведуть людину до неефективного результату [130, с. 81]. Для перевірки і ілюстрації даних припущень дослідники аналізують дію конкретних генетичних і культурних програм (наприклад, чесність, страх, жадібність, любов, дружба, альтруїзм, патріотизм, психопатія, почуття прекрасного, ненависть, злість, ярість, мстивість, образливість, щастя, обов'язок, тощо). За логікою нової моделі людини, культурна норма може блокувати генетичну програму, яка в певних умовах виявляється неефективною.

Можемо погодитися з тезою про те, що незважаючи на яскраво виражену егоїстичну природу людини, вона відчуває до інших людей і позитивні емоції. Любов, дружба, альтруїзм довгий час розглядалися економістами як виняток із загального правила, оскільки в них порушувався фундаментальний принцип егоїзму. В. Базилевич та В. Ільїн розмірковують над питанням: якщо любов і дружба – це два добре замаскованих егоїстичних раціональних дії типу «ти мені – я тобі», то як бути з чистим альтруїзмом? Що спонукає людину допомагати абсолютно незнайомим йому людям, яких вона згодом може ніколи не зустріти? [9, с. 309]. Відповідь вчені шукають в теорії взаємного альтруїзму (reciprocity altruism, Р. Тріверс, 1971 р. [182]), теорії групового відбору (group selection, Е. Собер і Д. Вілсон, 1998 р. [179]), теорії репутаційного альтруїзму та непрямой взаємності (reputation-based altruista, indirect reciprocity, М. Новак, К. Зігмунд [175]) тощо.

У нову модель людини цілком укладається релігійне почуття, що сприяють виживанню людини як в індивідуальному, так і груповому відборі. Релігійне почуття породжує унікальний механізм примусу до дотримання норм у вигляді Божої карі за порушення заповідей та допомагає прийняти еволюційно ефективний моральний кодекс на ранніх стадіях розвитку людини, коли інтелект не в змозі оцінити довгострокові

переваги даного кодексу. З цієї точки зору немає нічого дивного в тому, що в еволюційній боротьбі перемагають люди з добре розвиненим релігійним почуттям, яке виконує роль фундаментальної точки опори для добре прописаної системи моралі [9, с. 311].

Книгу А. Грінспена «Епоха потрясінь» в певній мірі можна вважати «підручником» історії глобалізації. Висуваючи перспективи розвитку окремих країн та їх вплив на інші, мислитель зазначає, наприклад «... основным конкурентом Америки, претендующим на роль мирового экономического лидера, к 2030 году будет густонаселенный Китай..» [41], висновок, який робить автор, наштовхує, знову ж-таки, на розмірковування про роль генетичного рівня прийняття рішень людиною, він пише: «...я уже давно пришел к выводу, что экономические результаты в конечном счете определяются врожденными качествами людей, реализующимися в рамках институтов, созданных обществом в процессе разделения труда» [41].

Про найважливіші види економічної поведінки ми вже говорили вище. Поряд з основними видами економічної поведінки виділяються такі моделі, як монетарна, господарська, редистрибутивна, купівельна, збуту, комерційна, маркетингова, посередницька, кон'юнктурно-ігрова, підприємницька, спекулятивна, ненормативна, тощо. Інтегровані моделі включають в себе описові, пояснюючі, прогнозуючі компоненти різних дисциплінарних областей (дослідних програм).

Висновки до розділу 2

Погляди на економічну людину як суспільного суб'єкта в коеволюційному аспекті соціально-філософської та економічної думки мали різне змістовне наповнення залежно від позиції дослідника та сутнісних особливостей соціально-економічного вчення.

Принцип розумного егоїзму визнається найважливішою ідейною передумовою класичної ліберальної моделі економічної людини

А. Сміта. Концептуальний зміст принципу формувався в межах моральної філософії мислителів Античності, Відродження, Нового часу і Просвітництва. Етика розумного егоїзму є фундаментом теоретико-методологічної концепції економічного лібералізму А. Сміта. Особливість його моделі економічної людини в тому, що в ній природні егоїстичні прояви компенсуються корисними для суспільства моральними якостями.

У теоріях соціального лібералізму і утилітаризму раціональний суб'єкт стає перед проблемою вибору між доступними засобами досягнення бажаного особистого і суспільного корисного результату. Модель економічної людини історичної школи доповнюється і забарвлюється історичними, культурними, національними, етичними подробицями умов господарювання.

К. Маркс у своїх роботах цілеспрямовано критикує капіталістичну систему виробництва, яка перешкоджає розвитку людини. Модель людини підпорядкована теоретико-методологічній концепції, в рамках якої вона від абстрактного до конкретного аналізує суб'єкта простого і капіталістичного товарних виробництв, і показує відмінність абстрактного товаровиробника і класового індивіда. Маржиналістська модель економічної людини збагачується поняттям цінності як суб'єктивної корисності, доповнюється механізмами мотивації діяльності, що піддаються обчисленням. В неокласичній економічній теорії використовується модель раціонального індивіда, який усвідомлено максимізує оптимальний вибір з урахуванням усього розмаїття інформації в умовах обмежених ресурсів.

В моделі економічної людини А. Маршалла поєднуються якості маржиналістського раціоналіста і реального суб'єкта господарювання в звичайних обставинах, з економічними звичками, зумовленими звичаями. Дж. Кейнс зумів наблизити концепції попередників до реальних економічних явищ. Він конструював макроекономічні моделі,

спираючись на уявлення про індивідів, які максимізують свою корисність.

У мейнстрімі економічної теорії, який дослідники часто позначають як неокласичний синтез, сформувалася модель економічної людини з такими компонентами, як сукупність необмежених потреб в ситуації обмежених ресурсів, переваг та обмежень, необхідність вибору, здатність до оцінки альтернативних благ на підставі їх взаємозамінності, мотивація, інформація та раціональність. До когнітивних елементів неокласичної моделі економічної людини-максимізатора корисності відносяться раціональність як основа вибору і знання як повна поінформованість про можливості та умови досягнення мети.

Соціально-філософський ракурс дослідження дозволив виявити переваги моделі раціонального максимізатора. Модель, представлена широким асортиментом бінарних атрибутивних параметрів, володіє синергійними комплементарними можливостями. У сучасні моделі економічної людини включається посилений ціннісний компонент свободи, духовні потреби особистості, заради яких вона може відмовитися від вигоди. Соціальний контекст такої моделі передбачає опору на розвинені демократичні, громадянські інститути суспільного устрою. Будь-яка з моделей є затребуваною в тих областях знання, що займаються пошуками оптимальних напрямів господарювання, маркетингу, менеджменту, логістики, позитивних зрушень в економічній політиці, прогнозуванням наслідків при прийнятті економічних рішень.

Матеріал розділу відображений в публікаціях: [1, 103 – 109].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Абажер М. С., Петина О. Б. Философско-экономические взгляды А. Маршалла // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4 – 5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 75 – 79.
2. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. Санкт-Петербург., 1998. 230 с.
3. Автономова Н. С. Рассудок. Разум. Рациональность. Москва, 1988. 287 с. URL: http://scepsis.net/library/id_964.html (дата обращения: 08.05.2015).
4. Агапова И. И. История экономических учений. Москва, 2001. 285 с.
5. Агг А. Мир человека как субъекта производства: критика К. Марксом концепции человека в буржуазной политической экономии. Москва, 1984. 198 с.
6. Акерлоф Д. Spiritus Animalis, или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. Москва, 2010. 272 с.
7. Алле М. Поведение рационального человека в условиях риска: критика постулатов и аксиом американской школы // THESIS. 1994. Вып. 5. С. 217 – 241.
8. Аристотель. Никомахова этика // Соч. В 4 т. Т. 4. Москва, 1983. С. 53 – 293.
9. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира. Київ, 2015. 821 с.
10. Бахарева Т. В. Неявное знание и его использование в фирме // Вестник Саратовского гос. соц.-экономич. ун-та. 2012. № 4 (43). С. 11 – 17.

11. Бахмутский В. Я. Французские моралисты // Максимы / Франсуа де Ларошфуко. Мысли / Блез Паскаль. Характеры / Жан де Лабрюйер. Москва, 1974. С. 5 – 28.
12. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход: избр. тр. по экон. теории. Москва, 2003. 672 с.
13. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва, 1998. 415 с.
14. Бернулли Д. Опыт новой теории измерения жребия // Вехи экономической мысли. В 6 т. Т. 1. Теория потребительского поведения и спроса / сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург, 1999. С. 11 – 27.
15. Блауг М. 100 великих экономистов после Кейнса. Санкт-Петербург, 2009. 382 с.
16. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. 2-е изд. Москва, 2004. 415 с.
17. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва, 1994. 687 с.
18. Блини М. Экономическая наука и родственные дисциплины // Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 2 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 891 – 906.
19. Блэкуэлл Р. Поведение потребителей. 10-е изд. Санкт-Петербург, 2007. 943 с.
20. Боулдинг К. Э. Экономическая наука и социальные системы // Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 2 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 907 – 927.
21. Бэкон Ф. Сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1977. 567 с.
22. Вайзе П. Homo economicus и homo sociologicus: монстры социальных наук // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 115 – 130.

23. Валла Л. О наслаждении // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. В 5 т. Т. 1. Античность. Средние века. Возрождение / ред. М. Ф. Овсянников, В. П. Шестаков. Москва, 1962. С. 486 – 497. URL: http://libelli.ru/works/o_kaife.htm (дата обращения: 23.01.15).
24. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или Теория общественного богатства: монография. Москва, 2000. 421 с.
25. Ватник П. А. Даниил Бернулли – экономист // Финансы и Бизнес. 2008. № 2. С. 188 – 194.
26. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения. Москва, 1990. С. 345 – 415.
27. Веблен Т. Почему экономическая наука не является эволюционной дисциплиной? // Истоки: из опыта изучения экономики как структуры и процесса. Москва, 2006. С. 10 – 32.
28. Веблен Т. Теория праздного класса. Москва, 1984. 367 с.
29. Верховин В. И. Экономическое поведение как предмет социологического анализа // Социологические исследования. 1994. № 10. С. 120 – 126.
30. Воронов Ю. П. Модели и реальность // Совет директоров Сибири. 2011. № 10 (73). URL: <http://sovetdirectorov.info/5613027/6271926/6271934/63> (дата обращения: 14.11.2015).
31. Воронов Ю. П. Нобелевская премия за рынок с человеческим лицом // ЭКО. 2003. № 1. С. 23 – 36.
32. Воронов Ю. П. Три стороны одной медали (Нобелевская премия по экономике 2013 г.) // ЭКО. 2014. № 1. С. 67 – 84.
33. Гассенди П. Сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1966. 431 с.
34. Гельвеций К. А. Сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1973. 647 с.
35. Гельвеций К. А. Сочинения. В 2 т. Т. 2. Москва, 1974. 687 с.

36. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего. Изд. 2-е. Москва, 2012. 279 с.
37. Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1989. 622 с.
38. Гоббс Т. Сочинения. В 2 т. Т. 2. Москва, 1991. 731 с.
39. Гольбах П. А. Избранные произведения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1963. 715 с.
40. Гольбах П. А. Избранные произведения. В 2 т. Т. 2. Москва, 1963. 563 с.
41. Гринспен А. Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы. Москва, 2010. 550 с. URL: http://www.pseudology.org/Bank/Grinspen_Epokha_potryaseniya2.pdf. (дата обращения: 14.11.2015).
42. Джадан И. «Homo economicus» vs. «Homo reciprocans». По следам недавнего присуждения Нобелевской премии по экономике // Русский Журнал. 2002. 21 октября. URL: <http://lib.rin.ru/doc/i/92474p.html>. (дата обращения: 10.08.2016).
43. Джевонс У. С. Деньги и механизм обмена. Челябинск, 2005. 179 с.
44. Джевонс У. С. Краткое сообщение об общей математической теории политической экономии // Вехи экономической мысли. В 6 т. Т. 1. Теория потребительского поведения и спроса / сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург, 1999. С. 70 – 77.
45. Джевонс У. С. Об общей математической теории политической экономии // Вехи экономической мысли. В 6 т. Т. 1. Теория потребительского поведения и спроса / сост. и общ. ред. В. М. Гальперина. Санкт-Петербург, 1999. С. 67 – 69.
46. Дидро Д. Сочинения. В 2 т. Т. 1. Москва, 1986. 592 с.
47. Дидро Д. Сочинения. В 2 т. Т. 2. Москва, 1991. 604 с.
48. Динес В. А. Власть и знание: эволюция технократических концепций // Власть. 1998. № 10/11. С. 106 – 112. URL: <http://tech-al.at.ua/publ/1-1-0-64> (дата обращения: 13.11.2015).

49. Длугач Т. Б. Дидро и Приключения диалогического разума // Вопросы философии. 2013. № 8. С. 139 – 145.
50. Довженко И. Ю., Петина О. Б. Карл Маркс: метод восхождения от абстрактного к конкретному // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4–5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 103 – 107.
51. Драганчук Л. С. Поведение потребителей. Красноярск, 2011. 113 с. URL: http://files.lib.sfu-kras.ru/ebibl/umkd/1381/u_lectures.pdf (дата обращения: 12.08.2016).
52. Драганчук Л. С. Поведение потребителей: теория и практика: монография. Красноярск, 2011. 196 с.
53. Зомбарт В. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 1. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека. Санкт-Петербург, 2005. 636 с.
54. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория / общ. ред. А. А. Аузан. Москва, 2011. 446 с.
55. История этических учений / под общ. ред. А. А. Гусейнова. Москва, 2003. 911 с.
56. Канеман Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы // Психологический журнал. 2003. Т. 24, № 4. С. 31–42. URL: <http://baguzin.ru/wp/wp-content/uploads/2015/03/Даниэль-Канеман-Амос-Тверски> (дата обращения: 12.08.2016).
57. Капелюшников Р. И. Экономический подход Гэри Беккера к человеческому поведению // США: экономика, политика, идеология. 1993 № 11. URL: <http://www.libertarium.ru/68397> (дата обращения: 12.08.2016).
58. Кейнс Дж. М. Избранные произведения. Москва, 1993. 543 с.
59. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков // Вопросы экономики. 2009. № 6. С. 60 – 67.

60. Кейнс Дж. Н. Предметъ и Методъ Политической Экономіи. Москва, 1899. 278 с.
61. Кирдина С. Г. К переосмыслению принципа методологического индивидуализма. Москва, 2013. 55 с.
62. Кирдина С. Г. Методологический индивидуализм и методологический институционализм // Вопросы экономики. 2013. № 10. С. 66 – 89.
63. Кирдина С. Г. Преодолевая ограничения методологического индивидуализма // Журнал экономической теории. 2013. № 4. С. 100 – 110.
64. Котлер Ф. Основы маркетинга. Москва, 2003. 1200 с.
65. Краснов В. Н. Модели человеческого поведения и методология исследования проблемы // Философский век: альманах. Санкт-Петербург, 2002. Вып. 23. С. 167 – 177.
66. Лабрюйер Ж. Характеры, или Нравы нынешнего века // Максимы / Ф. де Ларошфуко. Характеры, или Нравы нынешнего века / Ж. де Лабрюйер. Избранные беседы / Ш. де Сент-Эвремон. Москва, 2004. С. 111 – 457.
67. Лаваль К. Человек экономический: эссе о происхождении неолиберализма. Москва, 2010. 429 с.
68. Ларошфуко Ф. Максимы // Максимы / Франсуа де Ларошфуко. Мысли / Блез Паскаль. Характеры / Жан де Лабрюйер. Москва, 1974. С. 29 – 108.
69. Ластовенко О. В. Формування двошаровості аттракторів в системі фондового ринку // Фінансова система України: проблеми та перспективи розвитку в умовах трансформації соціально-економічних відносин: збірник матер. міжнар. інтернет-конф. (Севастополь, 16 – 18 травня, 2013 р.). Севастополь, 2013. С. 171 – 173.

70. Левин К. Уровень притязаний // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, М. В. Фаликман. Москва, 2009. С. 471 – 475.
71. Лерер Дж. Ментальная бухгалтерия. URL: <http://www.elitarium.ru/mentalnaja> (дата обращения: 12.08.2016).
72. Лист Ф. Национальная система политической экономии. Москва, 2005. С. 21 – 256.
73. Литвинцева Г. П. Институциональная экономическая теория. Новосибирск, 2003. 336 с.
74. Макашева Н. А. «Das Keynes Problem»: от «Трактата о вероятности» к «Общей теории занятости, процента и денег» // Общественные науки и современность. 2011. № 6. С. 143 – 154.
75. Макиавелли Н. Избранные сочинения. Москва, 1982. 503 с.
76. Маклин И. Экономическая и политическая науки // Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 2 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 928 – 954.
77. Мандевиль Б. Басня о пчелах. Москва, 1974. 376 с.
78. Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Кн. 1 (Т. 1). Процесс производства капитала // Сочинения. В 55 т. Т. 23. Москва, 1960. С. 1 – 784.
79. Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Кн. 2 (Т. 2). Процесс обращения капитала // Сочинения. В 55 т. Т. 24. Москва, 1961. С. 1 – 596.
80. Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Кн. 3 (Т. 3). Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 1. Гл. I–XXVIII. // Сочинения. В 55 т. Т. 25, ч. 1. Москва, 1961. С. 1 – 505.
81. Маркс К. Капитал: критика политической экономии. Кн. 3 (Т. 3): Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 2.

- Гл. XXIX-LII. // Сочинения. В 55 т. Т. 25, ч. 2. Москва, 1962. С. 1 – 458.
82. Маркс К. Наемный труд и капитал // Сочинения. В 55 т. Т. 6. Изд. 2-е. Москва, 1957. С. 428 – 459.
83. Маркс К. Немецкая идеология: критика новейшей немецкой философии в лице её представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Сочинения. В 55 т. Т. 3. Москва, 1955. С. 7 – 544.
84. Маркс К. Экономические рукописи 1857 – 1859 годов: (первоначальный вариант «Капитала»). Ч. 1. // Сочинения. В 55 т. Т. 46, ч. 1. Москва, 1968. С. 1 – 508.
85. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов: (первоначальный вариант «Капитала»). Ч. 2. // Сочинения. В 55 т. Т. 46, ч. 2. Москва, 1969. С. 1 – 521.
86. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Сочинения. В 55 т. Т. 42. Москва, 1974. С. 41 – 174.
87. Маршалл А. Принципы политической экономии. В 3 т. Т. 1. Москва, 1983. 414 с.
88. Мееровский Б. В. Адам Смит как философ-моралист // Теория нравственных чувств. Москва, 1997. С. 5 – 28.
89. Менгер К. Избранные работы. Москва, 2005. 494 с.
90. Менгер К. Основания политической экономии // Избранные работы. Москва, 2005. С. 57 – 286.
91. Мизес Л. Теория и история: интерпретация социально-экономической эволюции. Москва, 2001. 295 с.
92. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. Челябинск, 2005. 876 с.
93. Милль Д. С. О свободе // О свободе: антология западноевропейской классической либеральной мысли. Москва, 1995. С. 288 – 392.

94. Милль Д. С. Основанія политической экономіи съ некоторыми применениями къ общественной философіи. Кіевъ, Харьковъ, 1896. 866 с.
95. Мюллер Д. Теория общественного выбора // Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 1 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 248 – 303.
96. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль. Москва, 2003. 360 с.
97. Неклюдова М. С. Анатомия нравов: французские моралисты XVII–XVIII вв. / Ф. де Ларошфуко. Характеры, или Нравы нынешнего века / Ж. де Лабрюйер. Избранные беседы / Ш. де Сент-Эвремон. Москва, 2004. С. 5 – 19.
98. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма. Ростов-на-Дону, 2010. 415 с.
99. Олейник А. Н. Институциональная экономика. Москва, 2002. 416 с.
100. Ольсевич Ю. Я. О психогенетических и психосоциальных основах экономического поведения // Montenegrin Journal of Economics. 2007. Vol. 3, No 6. P. 13 – 41.
101. Ольсевич Ю. Я. Психология рынка и экономическая власть (о психологическом подходе А. Гринспена к анализу экономических проблем) // Вопросы экономики. 2011. № 4. С. 99 – 118.
102. Ольсевич Ю. Я. Современный кризис «мейнстрима» в оценках его представителей (предварительный анализ). Москва, 2013. 46 с.
103. Петинова О. Б. Маржиналистский подход в объяснении экономического поведения индивида // Матеріали IV Міжнародної науково-практ. конф. «Особистість, суспільство, політика» (Київ, 20 – 21 червня 2016 р.). Люблін (Польща), 2016. С. 21 – 24.
104. Петинова О. Б. Принцип разумного эгоизма как идейный фундамент представлений о человеке в контексте экономических связей // Studia Warmińskie. Olsztyn, 2016. T. 53. S 85 – 97.

105. Петинаова О. Б. Разумный эгоизм в теоретических модификациях моделей экономического человека // Матеріали III міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 80 – 87.
106. Петинаова О. Б., Руммо В. В. Роль и значение налогов в трансформации налоговой системы Украины // Перспективи. 2006. № 2 (34). С. 131–137.
107. Петинаова О. Б. Економічна поведінка індивіда: маржиналістський, маршалліанський та універсалістський підхід // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання: монографія / З. Атаманюк та ін. Одеса, 2016. С. 249 – 291.
108. Петинаова О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации: монография. Одесса, 2016. С. 76 – 170.
109. Петінова О. Б. Реконструкція моделей економічної людини в історичній перспективі // Osobowość, społeczeństwo, polityka: mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt. (Lublin, 11 – 12 marca 2017 r.). Część. 2. Lublin, 2017. S. 56 – 59.
110. Подгорный Б. Б. Экономическое поведение и влияние религиозных традиций (к постановке проблемы) // Социологические исследования. 2011. № 2. С. 108 – 118.
111. Посыпанова О. С. Экономическая психология: психологические аспекты поведения потребителей: монография. Калуга, 2012. 296 с.
112. Роббинс Л. Предмет экономической науки // THESIS. 1993. Вып. 1. С. 10 – 23.
113. Розенберг Д. И. Комментарии к «Капиталу» К. Маркса. Москва, 1984. 720 с.
114. Розмаинский И. В. «Посткейнсианская модель человека» и хозяйственное поведение россиян в 1990-е годы // Эконом. вест. Рост. гос. ун-та. 2005. Т. 3, № 1. С. 62 – 73.

115. Розмаинский И. В. Введение в посткейнсианство // Идеи и идеалы. 2010. Т. 1, № 1 (3). С. 88 – 105.
116. Розмаинский И. В. Неопределенность и институциональная эволюция в сложных экономических системах: посткейнсианский подход // Вопросы экономики. 2009. № 6. С. 48 – 59.
117. Розмаинский И. В. Почему капитал здоровья накапливается в развитых странах и «проедается» в постсоветской России? (Опыт посткейнсианского анализа) // Вопросы экономики. 2011. № 10. С. 113 – 131.
118. Рудзит И. А. Эгоизм как внутренний нравственно-этический фактор развития самосознания человека // Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. 2006. № 1. С. 56 – 65.
119. Руссо Ж.-Ж. Избранные произведения. В 3 т. Т. 1. Об искусстве и литературе. Поэзия. Драматургия. Философская сказка. Педагогический роман. Москва, 1961. 851 с.
120. Саймон Г. А. Науки об искусственном. Изд. 2-е. Москва, 2004. 142 с.
121. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 16 – 38.
122. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении. URL: http://www.economicus.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links (дата обращения: 04.08.2016).
123. Серебрянский Д. С. Классический утилитаризм: основные теоретические проблемы // Этическая мысль. Москва, 2011. Вып. 11. С. 90 – 104.
124. Скидельски Р. Кейнс. Возвращение Мастера. Москва, 2011. 253 с.
125. Скоробогатов А. С. Лекции и задачи по теории контрактов. Санкт-Петербург, 2006. 180 с.

126. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва, 1962. 684 с.
127. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва, 1997. 350 с.
128. Соьер М. Посткейнсианская макроэкономика // Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2 т. Т. 1 / ред.: Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. Санкт-Петербург, 2002. С. 219 – 247.
129. Стиглер Дж. Дж. Экономическая теория информации // Теория фирмы. Санкт-Петербург, 1995. С. 507 – 529.
130. Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки // Вопросы экономики. 2011. № 4. С. 78 – 98.
131. Талер Р. Г. От Homo economicus к Homo sapiens // Логос. 2014. № 1 (97). С. 141 – 154.
132. Талер Р. Г. Умственная бухгалтерия – это серьезно // Горизонты когнитивной психологии: хрестоматия / сост. В. Ф. Спиридонов, М. В. Фаликман. Москва, 2012. С. 289 – 302.
133. Уильямсон О. И. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 39 – 49.
134. Филатов В. П. Модели человека в социальных науках // Эпистемология & философия науки. 2012. Т. XXXI, № 1. С. 125 – 140.
135. Философия экономики: антология / под ред. Дэниела Хаусмана. Москва, 2012. 520 с.
136. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки // THESIS. 1994. Вып. 4. С. 20 – 52.
137. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике?. Москва, 2002. 144 с.
138. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект // Политические работы / сост. А. В. Денежкина. Москва, 2005. С. 7 – 31.

139. Хайек Ф. А. Индивидуализм и экономический порядок. URL: <http://www.libertarium.ru/9935> (дата обращения: 14.08.2016).
140. Хайек Ф. А. Место «Grundsätze» Менгера в истории экономической мысли // Избранные работы / Карл Менгер. Москва, 2005. С. 44 – 56.
141. Хейне П. Экономический образ мышления. Москва, 1997. 702 с.
142. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории. Москва, 2003. 464 с.
143. Худокормов А. Г. Современная экономическая теория Запада (обзор основных тенденций) // Вопросы экономики. 2008. № 6. С. 20 – 43.
144. Человек в экономике и других социальных средах / под ред. А. С. Ахиезер, В. П. Веряскина, В. Б. Власова. Москва, 2008. 195 с.
145. Чичерин Б. Н. История политических учений. В 3 т. Т. 2. Санкт-Петербург, 2008. 752 с.
146. Шабунова А. А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты. Вологда, 2012. 134 с. URL: http://library.vsgc.ac.ru/Files/books/1359445705EKONOMICESKOE_POVEDENIE_NASELENIY_TEORETICESKIE_ASPEKTI_PREPRINT. (дата обращения: 04.08.2016).
147. Шамфор С. Максимы и мысли // Максимы / Франсуа де Ларошфуко. Характеры, или Нравы нынешнего века / Жан де Лабрюйер. Избранные беседы / Шарль де Сен-Дени де Сент-Эвремон. Введение в познание человеческого разума. Размышления и максимы / Люк де Клапье де Вовенарг. Максимы и мысли / Себастьян-Рок Никола Шамфор. Москва, 2004. С. 613 – 726.
148. Шандезон Ж. Методы продажи. Изд. 3-е, испр. Москва, 1993. URL: <http://www.bibliotekar.ru/biznes-28/> (дата обращения: 14.08.2016).

149. Шаститко А. Е. Модели человека в экономической теории. Москва, 2006. 141 с.
150. Шестовских Т. С. Риск в структуре экономического поведения // Социологические исследования. 1998. № 5. С. 116 – 119.
151. Шмаков А. В. Экономические представления о человеческом поведении: как повлиять на выбор, нужно ли учиться рисовать, чтобы стать художником, и сможет ли «буба» изменить экономическую науку? // Terra Economicus. 2015. Т. 13, № 4. С. 96 – 131.
152. Экономическая теория. Введение в экономику. Микроэкономика. В 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. Б. И. Герасимова и Н. С. Косова. Тамбов, 2009. 232 с.
153. Arestis P. Post-Keynesian Economics: Towards Coherence // Cambridge Journal of Economics. 1996. Vol. 20, № 1. P. 111 – 135.
154. Becker G. S. The Economic Approach to Human Behavior. Chicago, 1976. 314 p.
155. Blaug M. The Methodology of Economics, or How Economists Explain. Cambridge, New York, NY. 1992. XXVIII, 286 p.
156. Carvalho F. J. C. Mr. Keynes and Post Keynesians. Principles of Macroeconomics for a Monetary Production Economy. Aldershot, 1992. 236 p.
157. Davidson P. Reality and Economic Theory // Journal of Post Keynesian Economics. 1996. Vol. 18, № 4. P. 479 – 508.
158. Dequech D. Asset Choice, Liquidity Preference and Rationality under Uncertainty // J. of Economic Issues. 2000. Vol. 34, № 1. P. 159 – 176.
159. Dequech D. Fundamental Uncertainty and Ambiguity // Eastern Economic Journal. 2000. Vol. 26, № 1. P. 41 – 60.
160. Dugger W. M. Williamson, Oliver E. // The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics. In 2 vol. Vol. 2. L-Z. Aldershot, Hants, England; Brookfield, Vt., USA, 1994. P. 378 – 380.

161. Edgeworth F. Y. *Mathematical Psychics: an Essay on the Application of Mathematics to the Moral Sciences*. London, 1881. VIII, 150 p.
162. Elster J. *Sour grapes: Studies in the Subversion of Rationality* Cambridge, New York, Paris, 1983. VIII, 177 p.
163. Etzioni A. *Toward a New Socio-Economic Paradigm // Socio-Economic Review*. 2003. Vol. 1, No 1. P. 105 – 118.
164. Friedman M. *A Theory of the Consumption Function: a Study by the National Bureau of Economic Research*, New York. 1957. XVI, 243 p.
165. Gossen H. H. *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*. Braunschweig, 1854. VIII, 277 s.
166. Jevons W. S. *The Theory of Political Economy*. 5th ed. London, 1957. LXIV, 342 p.
167. Kahneman D., Tversky A. *Prospect Theory: an Analysis of Decision under Risk // Econometrica*. 1979. Vol. 47, No. 2. P. 263 – 291.
168. Klammer A. *The New Classical Macroeconomics: Conversations with New Classical Economists and their Opponents*. Brighton, 1984. XII, 265 p.
169. Knies K. *Die politische Ökonomie vom Standpunkt der geschichtlichen Methode*. Braunschweig, 1853. XII, 355 p.
170. Lucas R. E. *Studies in Business-Cycle Theory*. Cambridge, Mass, 1981. X, 300 p.
171. McKenzie R. B., Tullock G. *Modern Political Economy: an Introduction to Economics*. New York. 1978. XXX, 610 p.
172. Modigliani F. *The Life Cycle Hypothesis of Savings, the Demand for Wealth and the Supply of Capital // Social Research*. 1966. Vol. 33, No 2. P. 160 – 217.
173. Muth J. F. *Rational Expectations and the Theory of Price Movements // Econometrics*. 1961. Vol. 29, No. 3. P. 315 – 335.

174. Neumann J., Morgenstern O. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, 1953. VIII, 641 p.
175. Nowak M. A., Sigmund K. *Evolution of Indirect Reciprocity // Nature*. 2005. Vol. 437. No 7063. P. 1291 – 1298.
176. *Rational Expectations and Econometric Practice / ed. by Robert E. Lucas, Jr. and Thomas J. Sargent*. Minneapolis, 1981. XL, 689 p.
177. Sargent T. J., Wallace N. *Rational Expectations and the Theory of Economic Policy // Journal of Monetary Economics*. 1976. Vol. 2, Iss. 2. P. 169 – 183.
178. Shackle G. L. S. *Expectations and Employment // Economic Journal*. 1939. Vol. 49, Sept. P. 442 – 452.
179. Sober E., Wilson D. S. *Unto Other: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*. Cambridge, MA, 1998. 394 p.
180. Stigler G. J., Becker G. S. *De Gustibus Non Est Disputandum // The American Economic Review*. 1977. Vol. 67, No. 2. P. 76 – 90.
181. Thaler R. H., Shefrin H. M. *An Economic Theory of Self-Control // Journal of Political Economy*. 1981. Vol. 89, No 2. P. 392 – 406.
182. Trivers R. L. *The Evolution of Reciprocal Altruism // Quarterly Review of Biology*. 1971. Vol. 46. № 1. P. 35 – 57.
183. Udehn L. *Methodological Individualism: Background, History, and Meaning*. London, New York, 2001. XIII, 450 p.

РОЗДІЛ 3.

СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

В українському науковому полідисциплінарному дискурсі відображаються загальнозначущі світові тенденції вивчення економічної людини. Тематичний спектр досліджень, так чи інакше пов'язаний з розробкою, застосуванням, посиленнями на моделі економічної людини або окремі її компоненти, дуже різноманітний. Соціально-філософське дослідження покликане бути методологічною основою конкретно-наукових досліджень. Це цілком підтверджується наявністю ґрунтовних робіт українських вчених, які присвячені вивченню економічних (або пов'язаних з цією сферою) об'єктів.

Аналізуючи основні суспільні тенденції щодо організації суспільно-економічних відносин, ми прийшли до висновку, що необхідно осмислити існуючу реальність в рамках комплексного соціально-філософського міждисциплінарного дослідження та визначити орієнтири для побудови майбутнього нашої держави, основою якого має стати нова економічна людина, що господарює в суспільстві з соціальною ринковою економікою.

3.1. Економічна людина в наукових розвідках: основні вектори досліджень

В наукових розвідках українських науковців модель людини залучається як пізнавальна конструкція в аналізах окремих явищ, процесів, взаємозв'язків, у вирішенні задач методологічного, освітнього характеру, для розробки теоретичних і практичних рекомендацій щодо прийняття рішень у господарській діяльності, вдосконалення

національної економіки, використовується в прогностичних проектах і для наукового обґрунтування державної економічної політики, в моделюванні типових та ідеальних стандартів поведінки економічних суб'єктів. У дослідженнях присутні крайні полюси обґрунтування моделі. Це уможлядно-ідеальний зі слабкою екзистенціальною складовою, який частіше є затребуваним в методологічних роботах, і конкретний – для практично орієнтованих напрямків. Серед предметно-дисциплінарних областей застосування моделі можна виокремити, наприклад, економічні сфери (мікроекономічний, макроекономічний, світовий рівень), галузеві економіки (торгівля, промисловість, транспорт); міжгалузеві (економічна статистика, демографія, географія); функціональні економіки (фінанси, маркетинг) та інші конкретні економічні дисципліни (менеджмент, економіка підприємств, трудових, природних ресурсів та інше). Розглядаючи загальноприйняте визначення економіки як суспільної науки, яка вивчає особливості прийняття рішень людьми при задоволенні своїх бажань з використанням обмежених ресурсів, (тобто науки про людину та розв'язання нею життєвих проблем – від громадських, державотворчих, до особистісних, інтимних), можемо констатувати, що проблема економічної людини є актуальною як для мікро-, так і макро-рівнів.

В рамках філософських досліджень сучасні вчені та дослідники звертаються до фундаментальних проблем теоретико-методологічного рівня, метафізики економіки, філософії грошей, фінансової цивілізації, проблем соціальної відповідальності та економіки знань (В. Базилевич, Т. Глушко, В. Ільїн, А. Мазаракі, І. Мисик, В. Плавич, С. Пролеєв, З. Скринник, І. Скловський та ряд інших) [7 – 9; 40, 41; 53; 64 – 67; 91; 93; 103; 108; 157; 192; 202; 204 – 208]. Зокрема, В. Ільїн в монографії «Магія грошей» представляє власне розуміння ролі грошей як феномена соціокультурної реальності; мислитель розглядає зміст грошей в контексті моралі, цінностей, свободи, власності, багатства, екзистенції та

сенсу життя [67]. Так, не можна заперечити той факт, що важливим чинником функціонування суспільного виробництва, економічної сфери є гроші – особлива реальність, з якою пов'язаний кожен день людського буття, яка створює специфічне сприйняття людиною світу і себе в ньому [104, с. 200]. Гроші є продуктом суспільства, його витвором, за який воно має нести відповідальність. Людина мусить збагнути їх справжнє місце і роль у своєму житті і бутті суспільства, навчитись керувати ними на основі поєднання можливостей сучасної економічної науки (з її практичною спрямованістю) і філософії (з її спрямуванням на пізнання цілісного світу). Економічна сфера життя суспільства є найважливішою у формуванні особистості [138].

У контексті сучасних соціально-філософських досліджень закладені методологічні основи аналізу економічного і господарського менталітету (О. Бондаренко, В. Попов, І. Старовойт). В його рамках проводяться дослідження функціональних підсистем української господарської ментальності та шляхів її трансформації. Поряд з цим, здійснюється порівняльний аналіз типів сучасних західно-європейської та української господарської ментальності та визначаються їх сутнісні відмінності (І. Старовойт) [7; 13; 14]; реальність і утопічність феномену багатства у структурі соціального капіталу розкриває у своїх дослідженнях Н. Гончаренко [44]; феномен метафізики економіки в динаміці надії етносоціальних змін та економіку надії як феномен змін політичної ситуації висвітлює І. Скловський [202]. Проблеми взаємозв'язку права та економіки висвітлює в своїх працях В. Плавич [152 – 157], зокрема, наголошуючи на тому, що економіка впливає на право через виробничі відносини, як один з невід'ємних елементів структури економіки, який створює необхідну основу формування права; важливий вплив на право мають економічні закони, і залежно від того, наскільки останнє їх враховує, право або стимулюватиме, або гальмуватиме розвиток економіки [156].

Провідні українські вчені В. Базилевич та В. Ільїн серед своїх наукових розвідок приділяють значну увагу філософії економіки, адже розвиток економічної сфери життя суспільства та формування «економічної цивілізації» показують, що сучасна людина перебуває у просторі етосу економічного, що став визначальним для всіх аспектів її буття. Економіка – це світ життя людини, і, усвідомлення цього факту дозволяє науковцям виокремити значно ширшу сферу – «філософію економіки» [9, с. 234], що включає в себе «філософію господарства», «філософію бізнесу», «філософію грошей», «філософію багатства», «філософію накопичення» тощо.

Аналізуючи «нову модель економічної людини» (про яку вже мова йшла вище) В. Ільїн та В. Базилевич наголошують на методологічних труднощах, що виникають: по-перше, якщо в неокласичній теорії критерієм раціональності була корисність або прибуток, то тепер головним критерієм стало виживання, однак, існує неоднозначність причинно-наслідкових зв'язків. Навіть якщо людина виживає, невідома точна роль всіх програм. По-друге, людина може виживати з різним достатком. Чи не буде виживання занадто витратним? По-третє, строго кажучи, експеримент по виживанню ще не закінчився. Зовнішнє середовище постійно змінюється, і будь-яка якість, що є неефективною сьогодні, може виявитися ключовим завтра. Можна сказати з упевненістю тільки те, що в умовах мінливого зовнішнього середовища необхідна варіація (постійна мутація) всіх якостей людини і постійне відбраковування менш ефективних варіантів. По-четверте, сучасне суспільство неоднорідне, в ньому безліч різних професійних ніш, в яких можуть виживати різні типи людей. Психопати ефективні в ролі топ-менеджерів, а брехуни – в ролі політиків. По-п'яте, в сучасному суспільстві природний відбір сильно сповільнився завдяки соціальному захисту людей і розвитку медицини, але при цьому людство опинилося на межі відкриття можливості свідомо модифікувати генетичні програми.

Українські мислителі розмірковують над філософськими питаннями, що поставив М. Сторчевой, а саме, на якому рівні – генетичному або культурному – запрограмовані норми «Nature or nurture?» («Природа або виховання»)? Чи означає це, що в сучасному ринковому суспільстві більшість генетичних програм виявляються неоптимальними і повинні бути модифіковані культурою? За допомогою яких цільових змінних потрібно перевіряти раціональність вибору? [9, с. 312; 224, с. 98]. В рамках майбутнього розвитку цієї моделі людини слід шукати відповіді на всі ці питання.

У дискурсі філософських досліджень економічної людини використовуються такі поняття, як суб'єкт економічної (господарської) діяльності, людський капітал, людський фактор, людський потенціал, споживач, економічний актор, індивідуальна економічна свобода та інші.

У сучасній соціально-філософській літературі висловлюється думка про те, що першим етапом у розвитку майнових відносин виступає особиста власність. Вона розуміється як володіння обмеженим колом предметів повсякденності, засобами особистого існування, всім тим, що не пускається в хід для одержання наживи й збагачення. Філософський аспект аналізу поняття «власність» розглядає її як властивість людської природи. Відношення людини до речі трактується як спосіб її самовизначення й самореалізації в навколишньому світі. Людський фактор є ключовим у відносинах власності. Ствердження значення особистості в господарському житті не означає обов'язкового економічного індивідуалізму. В господарському житті можливі складні шляхи й сумісні різні начала. Але повне підкорення господарської особистості соціальному колективу або державі руйнує господарство та поневолює особистість. Вільне існування особистості в матеріальному світі передбачає свободу господарювання, вільні й відповідальні акти людини стосовно матеріальної природи. Сьогодні особлива увага дослідників акцентується на особливостях інтелектуальної форми

власності, яка визначається як володіння й використання результатів інтелектуальної діяльності [8]. Специфіка цього різновиду власності проявляється в рівні освіти, кваліфікації, знаннях, досвіді працівників розумової праці. Чим вище цей інтелектуальний потенціал, тим зазвичай вищі трудові можливості працівників, їхня трудова віддача, продуктивність і якість праці [203, с. 63].

У роботах українських вчених економічна людина аналізується як предмет дослідження в рамках певної актуальної наукової проблеми, наприклад, в умовах глобалізації (Е. Герасимова, А. Сингаївська, О. Саїтгареева) [36; 189; 198], в поведінковому аспекті [226]. Ряд вчених торкаються деяких аспектів досліджуваної проблематики. Так, можна назвати такі імена як К. Алексеєва, О. Амінова, В. Арутюнов, Ю. Бачинський, С. Корнієнко, В. Куценко [1; 2; 5; 10; 80; 88]. Еволюція поглядів про економічну людину представлена в роботах Я. Невідомої [112].

Економічну людину в рамках грошового практицизму досліджує В. Ільїн, зокрема, він зазначає, що глобальному фінансово-економічному суспільству відповідає відповідний тип людини – homo oeconomicus, якому притаманною є монетарна свідомість. Сьогодні людство живе в умовах вже не стільки економічного, скільки фінансово-грошового централізму, і всі сфери діяльності цього суспільства, його сутнісні характеристики, пов'язані та обумовлені грошима як основними мірками буття [67, с. 9]. Сьогодні в культурно-філософському сенсі людина орієнтується на практичні цінності [107; 121; 137; 195; 162; 200; 255]. Значна частина соціально-філософських досліджень стосується осмислення економічної сфери суспільства та особливостей організації в ній поведінки особистості, філософсько-культурного виміру економіко-господарської діяльності; економічна людина розглядається як суб'єкт відносин власності, обміну, розподілу [55; 138; 132; 242; 268; 270].

В. І. Манжура фокусує увагу на «homo fortunatus» – людині щасливій (успішній, за розумінням автора), яка представлена в якості сучасного «антропного ідеалу» [98, с. 117]. У сучасному ринковому суспільстві України успішність людини, на думку мислителя, залежить від можливості безперервного і максимально інтенсивного розвитку і обсягу інвестованих вільних коштів в сфері, безпосередньо пов'язані з культивуванням розвитку людини або «людського капіталу» [98, с. 121].

Дотичною до проблеми економічної людини постає проблема її самоактуалізації та самоствердження в суспільстві. М. Цибра в своїх наукових розвідках аналізує соціальний тонус як життєдіяльнісний принцип існування, ідеї, що впливають на норми поведінки людини, на відношення до праці та до інших людей, на характер життєвих прагнень, ідеалів, побут, смаки та інтереси; це складний інтегративний процес та комплекс утворень, в яких життя людини представлено як цілісність; залежить від реальної соціальної позиції особистості в системі суспільних відносин, визначається конкретними історичними умовами, інтересами та потребами [248, с. 138–139]. Соціальний тонус характеризується інтегративністю якостей індивіда, рівновагою знань, досвіду, цінностей, прагнень, умінь, перспективного бачення й опори на традицію. Самоствердження передбачає створення оптимальних якостей в інтересах соціального цілого. Тим самим, М. Цибра робить висновок про те, що сутність соціального тону можна визначити як міру усвідомлення особистістю суспільних інтересів [248, с. 142]. Підводячи підсумки соціально-філософського аналізу проблеми самоствердження особистості, мислитель зазначає, що самоствердження включає в себе самовиховання. Самоствердження – це категорія філософії, хоча і зародилась в недрах психіки як потреба, реалізується в кінцевому випадку в соціальному фоні [248, с. 7]

В рамках філософії логістики як науки системного управління діяльністю людини, соціокультурними і матеріальними ресурсами

суспільства, що ґрунтується на пріоритетах творчої особистості, Є. Борінштейн виокремлює основні характеристики творчої особистості, серед яких швидкість (в значенні продукування багатьох якісних ідей), оригінальність (нестандартні ідеї, відповіді, рішення), завершеність (надання своєму «продукту» завершеного вигляду), здатність бачити проблему там, де її не бачать інші, здатність сприймати дійсність в цілому, а не окремими частинами, здатність асоціювати віддалені поняття, тощо. Основним завданням сучасної освіти філософ вбачає прокладення шляху до «*homo genialis*». Тим самим, нова інтегральна логістична парадигма враховує розуміння механізмів розвитку в умовах конкуренції, перетворення системи сенсожиттєвих орієнтацій на основі самореалізації та свободи особистості [17; 15, с. 294, 296, 303].

Модель економічної людини України в наближенні до історичної, господарської, національної, культурної конкретики набуває специфічних рис. У дослідженнях українських вчених ця особливість пояснюється, наприклад, тим, що зразки поведінки, відображені в моделі, не встигають змінитися так само швидко, як зовнішні умови, соціальне середовище. В умовах нестабільності в суспільстві виникають перехідні форми діяльності людини, цінності і норми поведінки випробовуються в принципово нових, незнайомих і незвичних для обставинах. Максимально наближена до реальності модель «української економічної людини» повинна будуватися з урахуванням мотивації та впливу невизначеності економічного стану суспільства. Крім основних рис західних моделей в українському варіанті підкреслюється роль соціальних, правових, політичних, національних, моральних, екологічних факторів (І. Буян; Б. Глотов; Т. Гугніна; С. Головіна; З. Скринник; М. Швайка;) [20; 43; 39; 50; 206; 252 – 254], а також економічної спрямованості особистості, відповідно до умов, в яких вона сформувалася [112, с. 47]. Приділяється важлива увага аналізу

людського, інтелектуального капіталу [1; 48; 51; 52; 88; 176; 245], людського потенціалу в економіці [172].

Основні концептуальні засади сучасної філософії економіки, на думку української дослідниці Т. Глушко [40], складають такі теоретичні принципи: морально-етичні виміри економічної діяльності; екологічні основи філософсько-економічного мислення; визначення основних принципів постмодернізму як методології ліберальної деконструкції економічної свідомості; дослідження змісту, сутності і функцій інформаційної економіки; кроскультурний аналіз економічної свідомості. Загальна структура філософських досліджень економіки представлена в контексті трьох основних векторів: економічні рефлексії філософії науки; аналіз філософських основ економічної діяльності; дослідження духовних елементів економічного буття суспільства. На особливу увагу, на думку автора, заслуговує той факт, що сьогодні в сфері філософсько-економічних досліджень значна увага приділяється аналізу духовних компонентів економіки, таких як економічна свідомість, економічне мислення і економічна ідеологія [40]. До вказаного списку можна додати ще економічну ментальність і економічну культуру. Це взаємопов'язані категорії, які мають безпосереднє відношення до дослідження економічної діяльності людини, тому тим чи іншим чином присутні і в такому актуальному типологічному конструкті, як модель економічної людини.

Наприклад, соціально-філософське дослідження поліваріантності економічного мислення стосується моделювання поведінки економічної людини. Український вчений С. Разумовський розглядає поліваріантність економічного мислення як соціокультурний феномен, який коеволюціонує протягом історичного розвитку суспільства і являє собою діалог архаїки та інновації [180, с. 13].

На думку С. Разумовського, економічну людину не можна визначити через споживання, оскільки не можна споживати більше, ніж

маєш. Її слід визначати за допомогою інфінітизації економічного мотиву, через прагнення досягти певного рівня володіння, за яким завжди знаходиться ще вищий. Цікавою є думка про те, що визначеність рівня має форму ідеологеми, оскільки для того, щоб керуватися в реальному житті «нескінченними цілями», повинна бути визначеною видимість кінцевої мети, тобто досяжності. Багатство ж – це завжди тільки «горизонт», дійти до якого прагне економічна людина, його можна бачити в будь-якій точці, але ніколи неможливо досягти насправді [179, с. 268]. З цією авторською позицією можна посперечатись, адже в реальному житті є ряд успішних людей, економічних людей, які досягли значних багатств завдяки власним зусиллям, кропіткій праці, значній роботі над собою, самовдосконаленням, тощо. Так, наприклад Іван Українцев, засновник брокерської компанії «Starlife», мільйонер, що вийшов «з низів», і пройшов шлях від заробітчанина в Португалії, замішуючи цемент і клавши цеглини, до власника значних статків. З особистої бесіди шлях до багатства – чіткий план, конкретизація, візуалізація, віра й рішучі дії.

В статті Б. Березовського «Как заработать большие деньги» підприємець пише про те, що світ не є стихією хаосу, і удача не є такою, якою її уявляє більшість. Люди на землі отримують різну кількість грошей, тому що по-різному сприймають реальність, по-різному відчують світ. Для того, щоб стати багатшими, потрібні зміни не зовні, а всередині. «...Спросите любого русского: что такое удача? Он ответит: «Везение, не зависящее от нас». Евреи воспитаны иначе. С молодых лет нас учат, что удача — продукт целенаправленного действия, что внешне случайные события на самом деле подготовлены людьми, их верой и волей» [11].

Протириччя між бажанням володіти і обмеженістю ресурсів компенсується в необхідній рівновазі між виробництвом і споживанням, що, в свою чергу, забезпечується «різницею мотивацій» (ідея володіння у

homo oeconomicus та ідея споживання у інших людей). С. Розумовський послідовно проводить думку про те, що моделювання поведінки економічної людини не може обійтися без визнання, жоден феномен економічного життя не може осмислюватись поза контекстом множинних «картин світу». Моделювання поведінки людини в сучасній економічній дійсності постмодерну залежить від деформуючого, трансформуючого впливу «суміжних світів» (світу культури і світу природи, світу минулого і світу майбутнього, світу істинного і світу вигаданого) і одночасно вміщує як класичні, так і модерністські елементи [179, с. 282].

Серед наукових об'єднань, які займаються філософсько-економічними проблемами, чільне місце слід відвести Українському філософсько-економічному науковому товариству. Заснування Товариства ініціювали Філософський фонд України, Університет банківської справи Національного банку України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, філософський факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка та Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка. Його метою є системне дослідження проблем духовно-культурного буття людини в умовах «фінансової цивілізації», соціально-гуманітарних процесів, пов'язаних з економічними реформами в Україні. Засновники Українського філософсько-економічного наукового товариства мають на меті також розвиток міжнародної наукової співпраці у вивченні економічних та філософських проблем на їх перетині. Результатом цієї діяльності має бути вироблення та презентація суспільству можливих сценаріїв узгодження принципів морального та економічного вибору. З. Скринник, науковий секретар Товариства відзначає, що поява в науковому житті України громадської організації, яка взяла на себе ініціативу об'єднати представників філософської думки та економічного знання у спільному науковому дискурсі, не випадкова, вона є відповіддю на назрілу потребу осмислити світоглядні виміри та

цивілізаційні наслідки глибинних процесів, що відбуваються у глобальній економіці й своєрідно заломлюються в сучасних трансформаціях соціально-економічного життя України [219].

Серед членів Українського філософсько-економічного наукового товариства активно займаються науковими дослідженнями Т. Смовженко, С. Пролеєв, В. Базилевич, В. Бодров, М. Вознюк, А. Гриценко, О. Другов, В. Ільїн, В. Мельник, З. Скринник та ряд інших. Товариство періодично проводить Філософсько-економічні читання, основною проблематикою яких є координація досліджень провідних представників вітчизняної філософської думки та економічної науки у галузі проблем, що перебувають на перетині філософського та економічного знання, зокрема це багатовимірні проблеми соціальної природи грошей та сутності «фінансової цивілізації»; розвиток міжнародної наукової співпраці у дослідженні соціальної природи грошей; аналіз гуманітарних проблем, викликаних зростанням ролі грошей у соціальному житті України в пострадянський період, оцінка загроз тоталізації інструментально-раціоналізованих монетарних відносин у життєвому світі сучасної людини, вироблення та презентація суспільству можливих сценаріїв узгодження принципів морального та економічного вибору [219].

Важливим напрямом, в рамках якого досліджуються моделі економічної людини в Україні, є економічна антропологія, що в кінці ХХ століття прийшла на зміну марксистсько-ленінській соціально-економічній теорії. Нові ринково-економічні відносини, що почали формуватись в країні, вимагали нового концептуального апарату. Серед українських дослідників, що займались питаннями економічної антропології як теоретичної засади формування нової економічної культури та економічного мислення в умовах глобального розвитку, слід відзначити таких науковців, як О. Соснін, В. Воронкова, О. Постол. Економічна аксіологія займається вивченням природи економічних

цінностей, їх місця в реальності та структурі ціннісного світу, зв'язків між собою. Економічна гносеологія фокусується на методології пізнання економічної реальності (економічного буття), й вивчає не тільки форми економічного пізнання, особливості економічного мислення, але й виконує функцію критики основ економічної рефлексії в тих чи інших теоріях. Економічна феноменологія являє собою філософську рефлексію над особливостями організації сучасного економічного знання. Економічна праксеологія досліджує прагматику в системі економічних відносин, розкриває статусність і особливості процедурного знання в економіці. Науковці вказують на те, що саме антропологічні й аксіологічні засади економічної діяльності є нередукованим феноменом господарської практики [214].

В питаннях розрізнення поняття «образ» і «модель» спостерігаємо неоднозначні погляди. Так, В. Москаленко їх не розмежовує, на відміну від, наприклад, І. Остапенко. В її дослідженні заявлений цікавий аспект методологічного аналізу концепту «економічна людина», а саме: автор ототожнює концепт з теоретичною моделлю індивіда в умовах економічної діяльності та відмічає дві тенденції в дослідженні проблематики homo economicus в сучасній літературі. Перша тенденція, зі слів автора, пов'язана з тлумаченням концепту як теоретичної моделі, суми антропологічних передумов і припущень, узятих в їх граничному виді. У другому ж випадку йдеться про homo economicus як про реально існуючий тип особистості, з відповідним стереотипом поведінки, специфічними здібностями, схильностями і ціннісними перевагами, тобто про «психологізований» варіант початкової моделі з тим лише уточненням, що в даному випадку мова йде про психологічні аспекти суто економічної поведінки. Роздуми і висновки автора спираються на тезу про відмінність логіко-онтологічних статусів моделі і образу: «В цілому ці два підходи можна розрізнити як економічну модель людини й образ людини в економічній теорії. Вони відносяться один до одного як

концептуальне поняття до його емпіричної реалізації. У силу цих обставин будуть відрізнятися їх логічний і онтологічний статуси. Номо еconomicus як тип особистості – це результат опису спостережуваної реальності, в якості ж теоретичного конструкту він виступає як результат логічного узагальнення та наукового абстрагування від спостережуваної реальності» [123, с. 73 – 74]. Штучність розведення понять «образ» і «модель» підтверджується тим, що гносеологічна корисність моделювання проявляється у високій степені референтності (співвіднесеності) моделі з об'єктом. Вище вже викладалася думка про те, що гідна модель характеризується багатством властивостей об'єкту, аналогом якого вона є.

Економічна людина в будь-якій модельній інтерпретації залежить від апарату державної влади, яка має монопольні права примусового характеру у відношенні до будь-яких фізичних і юридичних осіб на підконтрольній території (наприклад, оподаткування для формування бюджету, регулювання обсягу національного виробництва і зайнятості). Головний принцип максимізуючої поведінки економічного суб'єкта («репрезентативного агента») втілюється в оптимізаційних моделях прийняття рішень в однорідному економічному середовищі.

Надії на поліпшення економічних і соціальних показників України пов'язані з посиленням середнього класу, курс на розвиток якого є програмним стратегічним напрямком української держави. Саме середній клас повинен, на думку української дослідниці З. Скринник, бути основним фактором економічної і політичної стабілізації суспільства. Цей прошарок підтримує в суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистісного потенціалу людини і реалізації принципу соціальної справедливості. Затвердження позицій середнього класу в українському суспільстві розглядається як альтернатива появи глибоких грошово-майнових розбіжностей, і пов'язаної з ними соціальної напруженості. Провідним

чинником консолідації економічної людини середнього класу є створення міцного фінансового базису. Цей процес може затягнутися на довгі роки, однак в умовах інтенсивних соціально-економічних перетворень в Україні правомірно ставити питання: як далеко країна просунулася в цьому напрямку і наскільки вірно цей напрямок визначено. З. Скринник вважає, що в українському суспільстві проблема, пов'язана з різким зростанням числа багатих людей, «...полягає не у самому факті їх збагачення, а в диспропорціях, які свідчать про втрату грошима ролі критеріїв для оцінки праці (хоча за умов радянської зрівнялівки вони й раніше цю функцію не виконували). Ці диспропорції являють собою тенденцію, що виразно наростає у цілому світі» [204, с. 196 – 197].

Продовжуючи тему різкого збагачення та, навпаки, збідніння українського народу, наведемо ілюстрації, якими майорить інтернет (зокрема, ролики на ютубі, висловлювання на сайтах, розмірковування в блогах), де порівнюють населення з рабами. Основні принципи сучасного «рабства» декларуються наступним чином: по-перше, економічний примус рабів до постійної роботи (сучасний раб змушений працювати без зупинки до смерті, тому що тих коштів, які він заробляє за 1 місяць, вистачає, щоб оплатити житло за 1 місяць, купити їжу на 1 місяць і оплатити проїзд за 1 місяць, а оскільки грошей вистачає у сучасного раба завжди тільки на 1 місяць, він змушений працювати все життя до смерті. Пенсія також є великою фікцією, тому що раб-пенсіонер віддає її за житло та їжу, і у раба-пенсіонера не залишається вільних грошей, а ще й не вистачає); по-друге, створення штучного попиту на псевдопотрібні товари, які нав'язуються рабу за допомогою маркетингу (сучасний раб залучений в нескінченну гонку за «новинками», а для цього змушений постійно працювати; по-третє, кредитна система втягує в кредитну кабалу, через механізм «позичкового відсотка». Четвертим механізмом змусити сучасних рабів працювати на прихованого рабовласника є міф про державу. Сучасний раб вважає, що працює на державу, але насправді

раб працює на псевдодержаву, адже гроші раба надходять в кишеню «рабовласників». П'ятим механізмом прихованого примусу рабів є механізм інфляції, адже зростання цін при відсутності росту зарплати раба, забезпечує приховане непомітне пограбування, тим самим раб бідніє все більше і більше. Шостим прихованим механізмом є примушення раба безкоштовно працювати і «терпіти» кабальні умови, адже інших умов просто немає, а втекти нема на що, та й нікуди. Сьомим механізмом, який змушує раба безкоштовно працювати, є приховування інформації про реальну вартість праці раба та реальну вартість товару, який виробив раб. І, накінець, завершує перелік замовчування фактів розграбування по кишенях рабовласників ресурсів (як-от «гроші на книжці» в Радянському Союзі), зароблених попередніми поколіннями, нашими батьками, дідами й прадідами [173].

Українські науковці О. Соснін, В. Воронкова та О. Постол свої наукові пошуки зосереджують на аналізі функціонування раціональності Номо економіcus. Роблять висновки про те, що базові конститутиви економічної раціональності структурно збігаються з раціональним внутрішнім облаштуванням самих матеріальних ринкових механізмів [214, с. 332].

Однією з найбільш дискусійних проблем глобальної макроекономіки, частиною якої стає Україна, є «проблема нерівноваги» на ринку праці та довгострокового «вимушеного» безробіття. В даному контексті її розглядають як результат безлічі рішень працівників і роботодавців в умовах невизначеності. Високий рівень пропозиції праці породжує зниження заробітної плати і ставить перед вибором – погоджуватися на неї чи ні. Внаслідок рішень багатьох учасників ринку виникає показник безробіття. Роботодавці повинні, в свою чергу, вирішувати проблему з інвестиціями і створенням нових робочих місць, їх заповненням, прогнозувати реакцію працівників на зниження заробітної плати, стежити за діями інших роботодавців, щоб не програти

на ринку праці. В умовах нестачі інформації про ймовірність розвитку подій, суб'єкт орієнтується на показник ставки заробітної плати в номінальному вираженні. Саме вона приймається за точку відліку для оцінки їх вигащів і втрат. В критично складній ситуації невизначеності переважає очікувальний тип поведінки [90, с. 107].

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. в економічній науці дослідники починають приділяти увагу значенню культури в функціонуванні економіки, зокрема, їх цікавить питання відмінностей організації господарського життя в зв'язку з домінуванням тієї чи іншої релігії (наприклад, буддизм, конфуціанство). Вчені приходять до висновку, що головною причиною кризи індустріалізму в цілому є насадження раціоналістичної моделі поведінки «економічної людини», насильницьке продавлення квазікультури консьюмеризму (суспільства споживання, «купи – продай»), жадоба до наживи. Вже сьогодні необхідно переорієнтувати систему цінностей індивіда, людство має втручатися в процеси стихійних економічних процесів, а не чекати, доки гігантський колабс накриє світ [9, с. 293–294].

Імпонує нашим переконанням пропозиція А. Сингаївської введення в науковий обіг поняття «new homo economicus» як «економічної людини нового типу», людини третього тисячоліття. Розвитком цього матеріалу, на думку дослідниці, може стати більш детальна характеристика сучасної економічної людини neo homo economicus, що буде зведена до груп якостей в ідеальному модусі: професійні, ділові, людські, спеціальні тощо. Наше бачення нової економічної людини буде представлено в наступному параграфі. Необхідність нової категорії обумовлена економічними відносинами у суспільстві ХХІ ст., що виходять за рамки споживацького домінування та знаходяться в площині вираженого інформаційно-комунікаційного забезпечення. Зараз людина вже не є «головним агентом виробництва», багатство працівника майже будь-якої сфери діяльності в наш час забезпечується в її нематеріальних активах –

інтелектуалізації (все ж людської) праці. «Справжнє багатство, – зазначає А. Сингаївська, – багатство в знаннях, таких знаннях, що разом з навичками можуть організувати будь-яке матеріальне виробництво, знаннях про доведення його підготовчо-заготовчо-інформаційного (довиробничого) періоду до результатного, а також знаннях післявиробничої фази, яка не знівелює затрати матеріальної праці людини. Отож, «головний агент виробництва» у минулому сторіччі трансформувався в агента інноватики, який веде продуктивний цикл на всіх етапах професійної діяльності через самовдосконалення та покращення оточення, який має не вузькоматеріальне бачення виробничого процесу, а широке світоглядне, для якого характерним є зміщення акцентів в економічному мисленні та економічній культурі. Інновативність мислення та дієвості має таку особливість, що від початку створення продукту професійної діяльності фахівець такого рівня вже продукує нові форми функціонування або сфери його поширення...» [198].

В українському науковому дискурсі в контексті вивчення економічної людини значна увага дослідників спрямована на емпіричні дослідження, зокрема, розглядається конкурентоздатність як внутрішня здатність до конкурентної боротьби, що складається з конкурентних переваг й характеризується відносністю, змінністю структури, індивідуальністю та активним саморозвитком особистості. Для наочної ілюстрації наведемо деякі результати досліджень професійно важливих якостей майбутніх підприємців, які представила українська дослідниця Л. Галаган. Вона виокремлює серед них потребу в незалежності, уміння йти на зважений ризик, інноваційність. Дані, отримані в ході емпіричного дослідження, свідчать про те, що перший та другий показник є середнім, а третій – вищим за середній, крім того, існують статистично достовірні відмінності між чоловіками й жінками за рівнем показника «уміння йти на зважений ризик»; в середньому чоловіки більш адекватно оцінюють

власні можливості, більш орієнтуються на можливі вигоди (а не втрати), більше здатні діяти в умовах неповної інформації та схильні до прийняття складних (але досяжних) цілей, ніж жінки [30, с. 161 – 162].

Значну роль в сучасних емпіричних дослідженнях відіграють питання дослідження особистісного та професійного самовизначення суб'єкта в економічному просторі, що спричинене необхідністю аналізу та прогнозування економічної активності та економічної свідомості громадян в умовах трансформаційної економіки, а також у кризові періоди. Сутністю економічного самовизначення індивіда є набуття ним власної позиції в динамічному економічному просторі та в системі економічної взаємодії, що формується на основі його ставлення до соціально-економічних умов та їх динаміки й може виражатись у показниках матеріальних статків, соціального статусу, економічної активності тощо. Економічне самовизначення впливає на розвиток економічної свідомості та економічної поведінки, сприяє розвитку економічного мислення, формуванню морально-етичних та ділових якостей. В результаті емпіричних досліджень, найвагомішими елементами економічного самовизначення молоді, що визначають її готовність до активності та взаємодії в економічному просторі, є: економічні прагнення та виразність суб'єктивних економічних потреб, значущість для індивіда матеріальних благ та певних видів і форм економічної активності; інтерес і схильність суб'єкта до тих чи інших видів економічної поведінки, оцінка умов реалізації економічної активності, компетентність особистості в економічних питаннях, суб'єктивний образ ділового світу, ставлення особистості до економічних явищ, як-от: ринок, безробіття, криза, податки тощо, суб'єктивний рівень економічної активності, стратегії, цілі та засоби економічної активності, готовність суб'єкта до пошуку шляхів підвищення власних доходів та оцінка своїх можливостей у цьому, готовність йти на економічний ризик, ставлення до конкуренції та партнерства [199, с. 159 – 160].

В оптимальному варіанті соціально-економічні стратегії української держави повинні бути націлені на створення умов для справедливого розподілу зростаючого національного доходу як сукупного результату зусиль всіх економічних суб'єктів між представниками різних соціальних груп і категорій. Але олігархічна модель управління державою, що склалася в Україні, не націлена на рівноважний розподіл національного доходу, отже, штучно гальмує розвиток економіки і знижує рівень соціальних стандартів в суспільстві, що відображується і на поведінці економічної людини.

3.2. Глобалізація, неолібералізм та нова економічна людина в Україні: виклики часу

«Ми знаходимось на порозі важливої епохи, часу «бродіння», коли дух рухається вперед стрибками, покидає минулу форму та набуває нової. Вся маса минулих уявлень, понять та зв'язків, яка поєднувала наш світ в єдине ціле, розпадається та розчиняється, як сновидіння. Готує себе нова фаза духу. І філософія повинна вітати її появу та прийняти її, доки інші безсилно чинять опір та чіпляються за минуле...» [261, с. 352], – ці слова Г. Гегеля набувають особливої актуальності в наш час, коли Україна знаходиться на зламі тисячоліть й обирає подальший шлях для розвитку. Дуже актуальним сьогодні є питання: якою повинна бути нова економічна людини в новому українському суспільстві? Не можна повністю відкидати філософію неолібералізму, згідно якої ринковий обмін є основою для цілісної системи етичних норм, достатніх для регуляції дій людини; неможливо в сучасних умовах відкидати поняття «свобода волі» в неолібералістичному розумінні. Однак слід знайти такий шлях формування Нової людини, який стане квінтесенцією цінностей та в подальшому ціннісних орієнтацій «торгової» і «неторгової» етики – будь-то християнство, аристократичний естетизм, соціалізм, комунізм, тощо [148].

Ми живемо в епоху змін і трансформацій, які супроводжують наше життя й характеризуються флуктуаціями від традиційних цінностей, характерних для попереднього покоління, не можна стверджувати, що вони зникли зовсім, однак стали якісно іншими, набули нового сенсу. Один з видатних мислителів філософії Нового часу Б. Спіноза в своєму творі «Короткий трактат про Бога, людину та її щастя» підіймає питання про те, до яких сутностей – уявних чи реальних – належить хороше і погане. Відповідь на це питання обумовлена трактуванням «хорошого» чи «поганого» як відносин «до чого-небудь іншого, що не так добре і не так корисно нам, як це інше». Тому ні речі, ні дії не бувають хорошими або поганими. Тим самим універсалізація блага є результатом не лише мислення, але й прагнення знайти природне обґрунтування для суспільних відносин між людьми [130, с. 133, 134].

Зазвичай, неолібералізм розглядають в контексті економіки та політології, однак як будь-яка закінчена філософська система, неолібералізм дає відповіді на типові одвічні питання «чому я тут?», «яке моє призначення?», «як мені жити?». Відповідь наступна: ми тут для ринку, і живемо в умовах конкуренції. Кожна людина керує своїм життям. Концепцію неолібералізму, основні інтерпретації якого ми вже розглянули в першому розділі, філософ Р. Гільєн Вісенте ототожнює з глобалізацією [225]. Мислитель називає глобалізацію новою релігією, яка дасть можливість довести цей процес до кінця. У своїй книзі «Четверта світова війна» мислитель стверджує, що знову завойовуються території, знищують противника та керують захопленими землями. Питання ж в тому, які саме території необхідно завоювати, і хто є противником. Новим противником філософ визначає людство. Четверта світова війна знищує людство в міру того, як глобалізація стає універсалізацією ринку. Все людство, що виникає на шляху ринкової логіки, оголошується ворожим та підлягає знищенню. В такому випадку всі ми є противником,

який має бути переможеним: вчителі, інтелектуали, артисти, – всі, хто вважає себе вільним, однак такими не є [225].

Коли мова йде про глобалізацію як процес всесвітньої політичної, культурної, економічної інтеграції та уніфікації, найчастіше на перший план дослідники висувають саме економічне смислове навантаження цього поняття. Так, американський філософ, соціолог, політолог І. Валлерстайн вводить в науковий обіг поняття «світ-економіка», під якою розуміє систему міжнародних зв'язків, основу на торгівлі. Окрім світ-економік, різні країни на основі політичної єдності можуть об'єднуватись в світ-імперії. Історію філософ розглядає як розвиток різних світ-систем, які довгий час конкурували одна з одною, доки європейська (капіталістична) світ-економіка не стала абсолютною домінантою [21].

Глобалізація є однією з найвпливовіших парадигм в науках про людину від початку 1990 рр. На початку II половини XX століття поняття «глобалізація» не мало такого загальноживаного значення, як сьогодні. Переважно, вживався термін «інтернаціоналізація», під яким розумілись економічні, політичні, культурні, процеси між країнами та регіонами.

Велика депресія 30-х років свідчила про економічну взаємозалежність окремих держав та регіонів. Логіка капіталу та бізнесу придушила інертність політики та започаткувала нову еру суспільних змін, які й отримали назву «глобалізація». Вважають, що це поняття було введене у науковий стиль було Р. Робертсоном у 1985 р., хоча Т. Левітт вже його використовував у 1983 р. Р. Робертсон не погоджується з Е. Гіденсом в тому, що глобалізація є своєрідним наслідком модерності. Він наполягає на тому, що глобалізація передбачає «часопросторове дистанціювання», в той час, як Р. Робертсон вважає глобальність передумовою модернізації. Природа та сутність глобалізації у суспільних науках залишається одним з найдискусійніших. Значну увагу приділяли аналізу соціального явища глобалізації зарубіжні дослідники, як-от

Е. Гіденс, Д. Гелд, Д. Голдблатт, Е. Мак-Грю, Д. Перратон, Дж. Стігліц, Е. Сміт та інші [34, 35, 38]. Тлумачення цього поняття має свою специфіку залежно від науки, в контексті якої розглядається це явище. Однак саме філософія дає можливість здійснити його комплексний міждисциплінарний аналіз, адже кожна держава – це неповторна траєкторія розвитку й становлення, яка постійно перетинається з іншими та потребує таких же відповідних дій та супровідного осмислення.

Глобалізація ХХ ст. обмежує суверенітет різних держав, і в результаті виникають міжнародні соціальні інститути, наприклад, Євросоюз. Неоліберальна глобалізація руйнує національно-культурну своєрідність та соціальну відповідальність держави, однак підтримує при цьому її репресивні механізми. Капіталістична система на перше місце ставить конкуренцію і вимірює успіх грошима. Гроші підміняють собою цінності, а ринки захоплюють панівні позиції в чужих для них сферах [148].

Цінності права та його змістовним характеристикам і взаємозв'язку з економікою в умовах глобалізації приділяє увагу в своїх наукових розвідках В. Плавич, зокрема, філософ зазначає, що викликана ринковими силами, глобалізація не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу, глобалізація може сприяти прогресивному розвитку людства, збереженню ним власних гуманітарних здобутків лише за умови, що вона надалі розвиватиметься на міцній правовій основі [155].

Термін «глобалізація» не має загальноприйнятого визначення. Так, наприклад, Р. Робертсон дає визначення глобалізації, і веде мову про її суперечливі елементи, відзначаючи, що можна найкраще розглянути сучасну глобалізацію в її найбільш загальному розумінні – як сучасну форму встановлення двоякого процесу, котрий включає універсалізацію партикуляризму і партикуляризацію універсалізму. Цей двоякий процес має багато аспектів. Безумовно, це і політичний, і соціальний, і

культурний процес, але перш за все, це – економічний процес [134]. Українська дослідниця І. Чудовська-Кандиба називає досить метафорично глобалізацію п'есою і зазначає, що вона стимулює та формує соціальну і культурну рефлексію світового масштабу, відроджуючи й оновлюючи ідею єдності та взаємозалежності людства, а країни та людей мислителька вважає акторами загальносвітової п'еси [250]. Концепція «відкритого суспільства» та соціокультурний сенс глобальних змін аналізується в роботах В. Попкова [165, 168].

Взаємозв'язок глобалізації та міфології розглядають М. Фезерстоун та С. Леш. Вони відзначають, що міфи наділяють певним порядком темні ділянки наших міркувань. Досить метафоричного образу набуває твердження про «поховання міфу», в результаті чого «...розпустили сарай, в якому впродовж тисяч років тримали таємничих тварин людського несвідомого, під враженням трагічно хибного переконання, що вони були примарами, і тварини розбрелися, спустошуючи село...» [232]. В такому контексті ми можемо інтерпретувати філософію глобалізації з точки зору її негативних наслідків, адже перспективи глобалізації нерозривно пов'язані з небезпечними тенденціями. Як відзначають дослідники, глобалізація – це економічне, політичне, соціальне та ідеологічне явище, котре супроводжується непередбаченими, часто суперечливими та полярними наслідками [134].

У Звіті Генерального Секретаря ООН у відповідності із Заявою, прийнятою на зустрічі керівників урядів Ради Безпеки 31 січня 1992 р., «Програма миру: превентивна дипломатія, миротворча політика та політика, спрямована на підтримання миру» процес глобалізації визначається як частина «зростаючої взаємозалежності світу», де політичні, економічні, соціальні та культурні зв'язки не обмежені територіальними кордонами або державними суб'єктами, де немає жодної держави чи об'єкта, на які не вплинула діяльність, що знаходиться поза межами їх безпосереднього контролю [159]. Ф. Черні, говорячи про

глобалізацію, наголошує на тому, що вона створює ліберальні умови для багатьох окремих, але пов'язаних між собою структурних напрямків, – тобто, вона розширює ігрове поле, де взаємодіють різні фірми та інші суб'єкти ринку. Вона перетворює міжнародну економіку взаємодії (на основі національної «порівняльної переваги») цілісних національних економік на таку, де різноманітні «конкурентні переваги» створюються незалежно від нації-держави як соціальної, економічної чи політичної одиниці» [134]. Економічна глобалізація розглядається з точки зору «ринку», де ринкові суб'єкти змінилися, так само як і пропоновані товари та послуги.

Серед характерних рис неолібералізму в Україні – інтенсивне зростання фінансового сектору, який проявляється в різних сферах життєдіяльності особистості. Зокрема, це призводить до попиту на офіси в світових фінансових центрах. Підвищується швидкість торгівлі [142]. Активно в обіг починає вводитись в Україні криптовалюта (цифрова валюта) та система «мерчант». Брокери на біржах купляють та продають активи за лічені хвилини, автоматичні торгові програми призводять до колосального росту об'ємів торгівлі на міжнародних фінансових ринках. Значний інтерес серед молоді отримав міжбанківський валютний ринок «Forex», який в умовах інформаційного суспільства став кровоносною системою економічної сфери, без якої неможлива міжнародна економічна діяльність. Валютний ринок об'єднує 4 регіональних ринки – азіатський, європейський, американський та австралійський. Цей ринок є найбільшим фінансовим ринком у світі, і почати кар'єру інвестора можна в будь-якому віці незалежно від рівня освіти. На Україні компанія Ubk Markets є брокером міжнародного рівня, надає свої послуги на основі сучасних технологій та власних унікальних рішень [229]. Серед ключових філософських понять, які визначають відношення до суспільства, є корпоративна соціальна відповідальність, суть якої полягає в тому, що компанія прагне до ведення бізнесу в гармонії з людьми, має

перед ними зобов'язання та бере активну участь в соціальному та економічному розвитку суспільства в цілому.

В умовах глобалізації, загальнодоступними є рейтинги країн за міжнародними індексами, зокрема, індекс держав, які зазнали поразки, індекс розвитку людського потенціалу, індекс Глобального індексу миру, індекс сприйняття корупції, індекс світової конкурентоспроможності, індекс глобалізації, індексу легкості ведення бізнесу, індексом свободи преси, індекс економічної свободи, тощо. До речі, Україна посідає одне з останніх місць в індексі економічної свободи через високі показники корупції. За опублікованим Всесвітнім економічним форумом Індексом глобальної конкурентоспроможності 2016 – 2017 рр. Україна зайняла 85 позицію серед 138 країн світу, для порівняння, у попередньому рейтингу вона була на 79 місці. За результатами дослідження, Україна втратила 9 позицій за показниками, що характеризують розвиток фінансового ринку, охорону здоров'я та початкову освіту. За міцністю банків нам другий рік поспіль відводиться останнє місце серед оцінюваних країн, за якістю доріг – 134 місце. Негативними факторами для ведення бізнесу у нашій країні визначено (в порядку зменшення): корупцію, політичну нестабільність, інфляцію, неефективну державну бюрократію, ускладнений доступ до фінансів, часту зміну урядів, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, регулювання валютного ринку, невідповідну якість інфраструктури, обмежувальне регулювання ринку праці, недостатню здатність до інновацій, злочинність та крадіжки, погану етику робочої сили, низьку якість охорони здоров'я та недостатню освіченість працівників [161].

Глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки [167, 238]. Одним з негативним наслідком глобалізації та неолібералізму є корупція – це світове явище, притаманне всім країнам світу в тому чи іншому вияві. Не є винятком і Україна. Корупція в Україні є корупцією кризового типу. Вона породжується кризою сучасного українського

суспільства (а не лише недосконалістю кримінальної юстиції), здатна поглиблювати кризу українського суспільства, маючи властивість зводити нанівець будь-які політичні, економічні, правові реформи в Україні. У цьому її загроза для національної безпеки України. Сучасна корупційна система підриває стабільність соціальних відносин, – це основний антиукраїнський фактор [82]. До аналізу різних сторін та аспектів корупції зверталися ряд як зарубіжних, так і українських дослідників. Серед них можна назвати такі імена, як: Л. Багрій-Шахматов, Г. Гарісон, А. Дорошенко, Д. Кауфман, Є. Невмерлецький, М. Мельник, І. Овсій, О. Савицький [6; 75; 102; 113;]; Є. Борінштейн, наприклад, досліджував пролегомени корупції з точки зору соціальної філософії [16]. Цікавою є точка зору Л. Тимофєєва, який в праці «Інституціональна корупція. Нарис теорії» відзначає, що корупція є нічим іншим, як економічним регулятором ціни товару та послуги, по тим чи іншим причинам виведений в сферу тіньових відносин [227, с. 83]. І. Керницька досліджує причини адміністративної корупції. Вона наголошує на живучості традиційних цінностей та звичаїв, що суперечать запитам сучасної бюрократії. Корупція являє собою такий механізм, який дозволяє втриматись на ногах, але в цей ж час не дає змогу просуватись вперед, корупція є не хворобою, а лише її супутником (як кашель при ангіні) [77].

Україна є державою, яка трансформується і знаходиться в умовах глобальних перетворень в усіх сферах життя. На сьогоднішній день спостерігається відсутність стратегії формування нового суспільного ладу, недооцінена роль державного регулювання у перетвореннях; передумовами корупції залишається наявність політичних сил, що прагнуть повернення до старого ладу та роздутого старого апарату з необґрунтовано широкими повноваженнями; зміна форм власності й утворення корпоративних угруповань і кланів; прагнення усіх, в тому числі й кримінальних структур, вирішити свої проблеми через державний

апарат; масова зміна законодавчих і правових норм, послаблення контролю за їх виконанням; значне збільшення кількості майже необізнаних з національним законодавством і правопорядком іноземних підприємців та інвесторів, які стали легкою здобиччю корупціонерів. Корупція є економічно обумовленою, вона представляє собою соціальне явище, економічну звичку, складову економічної культури, іманентну властивість суспільного механізму. Корупція може мати як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. Однак, в будь-якому випадку, вона вказує на відчуженість інтересів державної бюрократії від суспільства та її неадекватності умовам соціально-економічної динаміки. Влада – це можливість реалізувати свої фантазії за рахунок інших людей. Ми не можемо протидіяти корупції лише прийняттям законів. Головне завдання – спонукання всієї соціальної системи до іншого способу мислення, до нової філософії життя, а це є тривалим процесом. І тут виникає питання: а як же ми можемо це зробити? Адже всі українці – в «системі», і її змінити можна лише побудувавши «іншу систему» [26; 150; 151].

Особливо гостро проблема людини постає у XXI столітті, адже радянські стереотипи та моделі, сформовані в соціалістичному суспільстві, віджили своє, а на зміну приходять нові, що склалися в ринковому конкурентному середовищі. В умовах тотальної кризи в Україні, яка характеризується тим, що влада, наука, освіта, громада і бізнес – кожен живе сам по собі, відокремлено, починають давати тріщини і розвалюватися нежиттєздатні структури, протиприродні утворення, соціальні химери, утопічні проекти. Всезагальна дезінтеграція – це об'єктивний цивілізаційний процес, якому неможливо серйозно протидіяти, якщо не виробити реалістичної стратегії національного розвитку, в основі якої укріплення метафізичних вимірів людського буття. Мова йде про необхідність формування людини нового типу, яка стане основою майбутнього суспільства нашої держави – нову економічну людину, бо без такої людини, без зміни свідомості людей, їх

поглядів, характерів, інтересів, звичок, почуттів тощо неможливо побудувати сильну країну [143].

В період трансформацій у всіх сферах буття особистості та зміни суспільного ладу зразки поведінки людини, які були в цілому, звичними для суспільства, змінюються. Виникає розрив між образом людини традиційного типу та потребами суспільства в людині «нового зразка», яку ми називаємо новою економічною людиною. Традиційний соціальний тип ще існує (переважно, це люди старшого покоління), однак виникають нові економічні умови, в яких, на жаль, колишні риси особистості, на формування яких була націлена вся система освіти та виховання в державі, стають неактуальними, заважають та стають перешкодою в процесі самоактуалізації та самовизначення в житті. Так, люди прагнуть діяти у відповідності до складу свого характеру, однак їх поведінка або заважає досягненню економічних цілей, або людина взагалі не здатна діяти всупереч своїм переконанням. Так, наприклад, такі позитивні особистісні риси як довірливість, відкритість до людей, поміркованість в умовах бізнесу ринкового суспільства втрачають свою цінність, і на перший план виходить агресивність, здатність до ризику, ініціативність, тощо. Якщо в радянському суспільстві підприємливих людей називали «спекулянтами», то сьогодні це є престижним й відповідає викликам часу. Риси характеру, які у свій час допомагали пристосуватись до тодішніх соціальних умов, сьогодні не відповідають потребам економіки, й економічний розвиток відбувається швидше, ніж формування характеру, ніж реакція інститутів освіти й виховання на такі зміни; розрив між еволюцією економічною та еволюцією психологічною й поведінковою призводять до того, що в процесі звичайної економічної діяльності потреби як особистості так і суспільства вже не задовольняються.

Французький філософ Г. Башляр сказав, що творцем і носієм майбутнього цивілізованого суспільства повинна стати особистість,

здатна подолати етнічну і соціальну замкнутість, а, отже, здатна жити у ритмі тисячоліть. Сучасні українські дослідники пишуть «...метафізичні виміри людського буття направлені на те, щоб осягнути кризове існування людини, проблеми зруйнованості особистості і свідомості, необхідності перебудови своєї сутності згідно з ідеалами істини, добра, краси; самопізнання шляхів вибору індивідом себе як суб'єкта моральної, естетичної і духовної дії, націленості на вищі «метабуттєві» цінності життя становить процес самореалізації, самоудосконалення, самотворчості, який робить місточок від процесів матеріального самоствердження у бутті кризового соціуму до духовних вищих екзистенційних станів. Останні роблять людину людиною і сприяють позитивному самовизначенню, автентичному самоздійсненню і самостворенню, процесу, від якого залежить як доля «розгубленого суспільства» так і доля «розгубленої людини», яка повинна повернути свою втрачену сутність, щоб стати собою – найвищою цінністю, активізуючи всі механізми цілісного осмислення себе і світу у всій їх тотальності» [214, с. 331 – 332]. І далі продовжують, що такі методологічні вимоги до антропологічної моделі Homo economicus як інструментальний статус, символічність, конструктивність та ідеалізація дозволяють провести «найважливішу методологічну дистинкцію» – розрізнити два поняття Homo economicus: «...якщо перше передбачає Homo economicus у вигляді суто теоретичної моделі, суми антропологічних передумов і припущень, то у другому випадку мова йде про тип особистості, з відповідною поведінкою, здібностями, схильностями і ціннісними перевагами» [214, с. 332] Отже, можемо зробити висновок про те, що Homo economicus у другому значенні є «психологізованим», суб'єктивованим варіантом висхідної моделі, яка стосується його як концептуальне поняття емпіричної реалізації, співвідносяться ж вони між собою як загальне і окреме, що детермінує відмінності логічного й онтологічного статусу.

Поняття «економічна людина нового типу» (запропоноване М. Сингаївською), або по-іншому, ми використовуємо поняття «нова економічна людина», досить влучно підходить для позначення образу майбутньої людини, що стане основою українського суспільства й відповідатиме викликам часу. Якщо взяти за основу нову модель економічної людини, що запропонована М. Сторчевим в якості теоретичної моделі, то поняття «нова економічна людина» в контексті нашого дослідження буде позначати «психологізований варіант», (особистість ринкового типу). Тим самим, під «новою економічною людиною» ми розуміємо соціально орієнтовану ринкову особистість, яка відзначається високим рівнем економічної культури, орієнтується на досягнення добробуту, високої якості життя, соціальної справедливості та захищеності, має творчі здібності, здатна до ризику та до швидкої адаптації у змінних умовах ринку. Раціональне мислення, звичайно, є її атрибутом. Нова економічна людина, одночасно, це соціальна роль, яку особистість має виконувати у суспільстві, адже сучасна система господарювання України потребує значних перетворень, і українська економіка повною мірою відчує на собі їх необхідність. Проблеми рівня оплати праці, зміни потреби в робочій силі та потужна конкуренція посилюють необхідність розвитку національного підприємництва. Питання конкурентоздатності нової економічної людини, яку необхідно сформувати як економічного суб'єкта, є досить актуальним в умовах глобалізаційних процесів в Україні [97; 115; 145; 146; 148].

Нова економічна людина повинна побудувати Україну, якою можна пишатися. Ми маємо давні традиції та багату культурну спадщину, значні природні ресурси. Нова економічна людина не повинна питати про те, що повинна для неї зробити країна, замість цього вона шукатиме відповідь на інше питання: що вона може зробити за допомогою держави для виконання своїх обов'язків, для захисту своєї економічної свободи та реалізації своїх конструктивних задумів, а разом з тим – для своєї країни

в цілому. На жаль, в умовах сьогодення, творча ініціатива громадян часто придушується, і державний апарат не лише не сприяє, а й перешкоджає в досягненні нових перспектив. Історія підтверджує, що головною загрозою свободи є концентрація влади, держава потрібна для збереження нашої свободи, і вона ж є інструментом, за допомогою якого ми можемо користуватися нашою свободою; разом з тим, коли влада концентрується в руках політиків, вона перетворюється в загрозу свободи, – і економічної, й індивідуальної. На наш погляд, функції держави мають бути в цілому зведені до захисту громадян (підтримання закону, порядку тощо) та допомоги в реалізації економічної свободи.

Можна виокремити об'єктивні та суб'єктивні фактори формування «психологізованої» економічної людини. Об'єктивні включають в себе оточуюче середовище, продуктивні сили й виробничі відносини, соціально-політичне життя суспільства, національні, сімейні відносини, тощо. Суб'єктивними ж виступають уявлення людини про себе та свою господарську діяльність на практиці, в освіті, у вихованні, її почуття, мислення, розуміння своїх задач. Часто дослідники разом з факторами використовують поняття «умова», ототожнюють їх. Слід зазначити, що умови стають факторами через діяльність, і включають в себе ті елементи об'єктивних та суб'єктивних умов, які здійснюють вирішальний вплив на формування особистості. Таким чином, поняття «об'єктивні та суб'єктивні умови» відображують реальну дійсність, елементи об'єктивних і суб'єктивних факторів в різних умовах по-різному між собою співвідносяться; і суб'єктивне є не що інше, як об'єктивна закономірність, яка реалізується лише як суб'єктивне для кожної окремої особистості та є для неї світоглядом, почуттям, пристрасстю тощо.

Формування індивідуально-психологічних особливостей «психологізованої» економічної людини, на наш погляд, визначається як конкретними спадковими біологічними властивостями організму, так і соціальним середовищем, в якому індивід живе та виховується. Це, по

суті, генетичний і культурний рівень, представлений в новій моделі економічної людини М. Сторчевого.

Соціальний механізм функціонування і розвитку економіки не можна розглядати без соціальних відносин, в які вступає нова економічна людина, що вносить свою специфіку до будь-якої сфери, спільноти чи процесу, в яких відносини можуть проявлятися. Світогляд нової економічної людини поєднує неоднакові соціальні позиції різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів. Її економічна поведінка реалізується в ролевих позиціях, що включають функціонування на теоретичному та практичному рівнях. Так, через осягнення нових знань та закономірностей економічного життя через соціальний інститут освіти реалізується теоретико-пізнавальна функція, у визначенні ймовірних перспектив та тенденцій розвитку соціально-економічної сфери та економічного майбутнього держави – прогнозуюча; шляхом забезпечення системи управління адекватними умовам сьогодення висококваліфікованими кадрами, які б ефективно керували – управлінська; у формуванні ринкового соціально-економічного світогляду у всіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі нової економічної людини в побудові майбутнього України – ідеологічна. Крім того, нова економічна людина є продуктом ринкового суспільства, в якому здійснюється процес економічної соціалізації в суспільно-економічних відносинах, в яких в подальшому сама ж здійснює моніторинг соціально-економічного напруження у суспільстві.

Ще філософ О. Герцен у свій час відзначав, що залежність людини від середовища, від епохи не підлягає сумніву, ця залежність тим сильніша, що половина зв'язків закріплюється за спиною свідомості; тут є зв'язок фізіологічний, проти якого рідко можуть боротись воля та розум; тут є елемент спадковості, який привноситься з народженням так само, як і риси обличчя, присутній елемент морально-фізіологічний, –

виховання, яке прививає людині історію та сучасність, і нарешті, елемент свідомий... [37, с. 111]. Отже, змінюється середовище, змінюється особистість, змінюються її особливості. Відповідно різні історичні епохи в різних суспільних відносинах привносять певні риси, характерні для свого часу, для свого народу, для своєї держави, змінюється і модель економічної людини.

Процес становлення та формування «психологізованої» нової економічної людини – складний діалектичний процес, який включає умови побуту, виховання, освіти; це, насамперед, економічна сфера, цілеспрямований зовнішній вплив соціальних спільнот, мас-медіа, тощо [144]. При цьому внутрішні прагнення, переконання, характер, успіх визначається тим, наскільки вона сама хоче такою бути, наскільки хоче відповідати викликам часу, чи займається самоосвітою та саморозвитком. Індивідуально-психологічні особливості економічної людини обумовлені суспільними умовами. Так, особливо відчутними ці процеси є в період зміни типу економічної системи країни, наприклад, в Україні командно-адміністративна економіка змінилась на ринкову, що призвело до нових, якісно інших умов життя, діяльності, господарювання, відповідно і економічна людина стала якісно іншою. При цьому не зовнішні умови самі по собі, а економічна діяльність людини в цих умовах, її активна взаємодія з середовищем, відіграють вирішальну роль у формуванні індивідуальних особливостей особистості нового типу, яку ми називаємо ринковою [141].

Не можна практично виховати іншу людину, не «переробивши» її психологію, яка, насамперед, виражається в психічних властивостях особистості. Ця проблема є не лише теоретичною, але й практичною. Тому побудова нашої країни, підвищення її конкурентоспроможності на міжнародному ринку буде залежати не лише від втілення у процес виробництва сучасних ІТ технологій, а, насамперед, від суб'єкта господарювання, який буде працювати на себе і на благо держави. Нові

принципи економічної політики на сучасному етапі передбачають посилення ролі економічних методів та стимулів в організації господарства країни, розширенні самостійності регіонів, децентралізацію влади, підтримання ініціативи регіонів, підвищення відповідальності та матеріальної зацікавленості працівників у результатах своєї діяльності. Удосконалення форм керівництва господарством, активна участь робочого колективу в розробці планів на майбутнє, врахування нестандартних творчих підходів дасть можливість зайняти чільне місце Україні серед високорозвинутих країн світу. Сучасні задачі економічного планування та стимулювання вимагають від кожного застосування свого розуму, знань, ініціативи, інтуїції, прояву своїх кращих здібностей; в свою чергу нові форми та методи управління повинні принести матеріальне, інтелектуальне, моральне задоволення, можливість розкриття своїх талантів. Таким чином, здійснення економічних реформ ґрунтується на зміні психології господарювання, і економічні перетворення залежать від психологічних перетворень: необхідно замінити психологію праці та управління, при цьому головним принципом має залишатись гуманізм. Основним правилом організації поведінки кожного має бути творчий пошук, наукове передбачення, що вимагає вироблення нових рис у характері кожного працівника, прояву його здібностей та волі.

В основі економічних реформ лежить зміна психології економічної людини. Одна з головних проблем – це зміна етики господарювання, і, по суті, вона є найскладнішою. Деморалізація населення, в першу чергу, девіації молоді, алкоголізм, наркоманія, сексуальні збочення – це ті хвороби ХХІ століття, з якими дуже важко боротись. До речі, наприклад, природа проституції та природа грошей – аналогічні, в умовах товарно-грошових речових, відчужених відносин проституція стає символом міжлюдських стосунків. Проституція була найдавнішою професією. Навряд чи, якщо під професією розуміти трудову спеціалізацію за часів

докласового суспільства (мисливець, скотар, землероб), то ми б могли доповнити нею цей перелік. Вона виникає із зародженням товарно-грошових відносин, і на їх основі. З нашої точки зору, відсутні причини лише саме проституції, існують соціальні причини, суперечності соціально-економічного розвитку, що породжують різні форми девіантної поведінки [147, с. 111].

Досить поширеним соціальним явищем є пияцтво. Воно відображає всі найдрібніші відтінки соціального середовища, завжди відновлювало втрачені і завойовувало все нові позиції. Життя кожного разу підтверджувало, що одними благими намірами викоринити пияцтво неможливо. Алкоголізм займає панівне положення серед молодіжної субкультури. Соціальний вплив і тиск злочинності на суспільство, розповсюдження її певних моральних норм. Психологічне зараження найменш нестійкої частки популяційного середовища являють собою тривожні реалії сьогодення, що призводить до значної та стійкої деформації ціннісних орієнтацій (більш детально це питання висвітлене в статтях автора, див. 136, 133). О. Химчук зазначає, що такі цінності як честь, гідність, скромність, милосердя, співчуття, совість, справжня любов, справедливість, вихованість, гарні манери поведінки, релігійність, культурні цінності, ввічливість, гордість є не пріоритетними для сучасної молоді. Все більшого значення набувають матеріальні цінності, а також егоїзм, жорстокість, хамство [243]. Нині втрачається і така цінність, як відповідальність молоді перед батьками, а відтак і перед суспільством. Не менш важливе значення має недбайливе ставлення молоді до навколишньої природи (рослинності, тварин, водоймищ тощо), що негативно позначається на здоров'ї, фізичному та психічному розвитку самої ж таки людини. С. Незабитовська, згідно з результатами дослідження, у системі цінностей сучасної молоді провідне місце відводить матеріальному добробуту. Дедалі більшої ваги набуває сімейне щастя, а ось творчий розвиток та естетика життя втрачають свою

актуальність [114]. І тут виникає питання: як з цим боротись? Серед шляхів та засобів боротьби в сучасних умовах, на наш погляд, слід приділити належну увагу соціальному вченню церкви, адже загальна етика праці полягає в моральності, і спільна молитва завжди була джерелом релігійної етики, високої культури партнерських трудових відносин, трудової моралі, законослухняності [140; 220].

Питання взаємозв'язку етики та економіки досить складне, однак в соціально-філософській думці належним чином представлено. Так, етикою називають сукупність принципів, правил та норм поведінки, прийнятих в суспільному середовищі чи професійній групі (етика вчителів, етика лікарів, тощо). Окрім цього, етика розуміється і як вчення про мораль, що представляє собою форму свідомості. Суспільна мораль опирається на суспільну думку, на переконання людини, на традиції та звички. Мораль та етика дуже тісно пов'язані між собою, моральні якості економічної людини знаходять своє вираження у вчинках, економічній поведінці в цілому, у відношенні до людей, до сім'ї, до праці, до своїх обов'язків. Мораль та етика економічної людини формуються в процесі накопичення людського досвіду, в певних історичних умовах, залежить від розвитку науки, нових технологій, і, насамперед, від оновлення економічного життя та економічної системи в цілому. Змінюється економіка – змінюється спосіб поведінки, змінюються відносини між людьми та їх мораль.

Нобелівським лауреатом 1998 р. «За вклад в економічну теорію добробуту» з економіки став А. Сен, американський професор індійського походження, широко відомий сьогодні у світі як мислитель, що спрямовує економічну теорію на соціально-етичну проблематику. Його книгу «Про етику та економіку» [196] називають скринєю скарбів, в ній показується органічний зв'язок економічної науки та філософії моралі, а також висвітлюється шкода, нанесена економічному аналізу захопленням постулатом економічної поведінки. А. Сен виокремив етику

та інженерію в якості двох джерел сучасної економічної теорії. Відсторонення економіки від етики є однією з важливих причин недостатності класичного аналізу. Мислитель розділяє матеріальну економіку та економіку добробуту. Оскільки на поведінку людини впливають етичні мотиви, то саме вони, виступаючи факторами добробуту, впливають на матеріальні процеси. Сучасна економічна думка може стати більш ефективною, якщо буде використовувати етичні фактори, адже вони формують судження людини. Однак для цього необхідно удосконалити власне етичні уявлення людини.

Так, основні напрями економічної теорії ототожнюють раціональність поведінки з внутрішньою самостійністю вибору та максимізацією власного інтересу. Однак, А. Сен сумнівається, що орієнтація на максимізацію інтересу повністю наближена до справжньої поведінки людини. В японській економіці, наприклад, мають місце систематичні відхилення в сторону способу дій, що ґрунтуються на таких поняттях як обов'язок, лояльність, добра воля. Ці обставини дозволили підняти рівень індивідуальної та групової економічної ефективності. Не розділяючи концепцію А. Сміта, мислитель в той же час пише про можливість таких обставин, при яких наслідування до задоволення лише власних інтересів може бути етично виправданим, термін «добробут» також намагається реструктуризувати: слід розмежовувати добробут в контексті особистих чеснот та досягнень і в світі більш широких цілей – розподільчої справедливості, узгодженості та взаємозалежності. Джерелом розвитку економічної теорії А. Сен проголошує етику та інженерію. Етична орієнтація спрямована на Арістотелівську традицію, інженерний же підхід пов'язують з іменем французького економіста-математика ХІХ століття Л. Вальраса. Проблема полягає в знаходженні балансу між етично орієнтованим та технічно здійснюваним підходом. Дистанціювання сучасної економічної теорії від етики збіднює фундаментальну науку. В 1975 р. А. Сен виступає з есе «Путешествие

278

Смита на государственном корабле», в якому інтерпретує тезу мислителя про поведінку людини з розрахунку, адже філософ вважає, що власний корисливий інтерес домінує у більшості людей, однак прирівнювати поняття «розрахунок» та «корисливий інтерес», на думку А. Сена, не слід, адже навіть сам А. Сміт, пояснюючи цей термін, розуміє його як поєднання продуманості з самоволодінням, що не ідентичне егоїзму, і саме розрахунок є найбільш корисною із чеснот людини як індивіда [196].

Одним із напрямів розвитку ідей філософсько-етичного напрямку в економіці є теорія «якості життя», сутність якою В. Брандт співставляє з матеріальним добробутом та ростом економіки в цілому, однак говорить про те, що там, де задовольняються матеріальні бажання, постає питання про справедливість. Що означає достаток, якщо люди задихнуться від диму та сміття? Відповідно, висновок наступний: не слід обожествляти економічне зростання, такий матеріалізм антигуманний. Від максимізації економічного зростання слід перейти до оптимізації. Добробут нової якості потребує переорієнтації економіки, технології, політики. Детермінантами виникнення етичних проблем у професійній діяльності та, загалом, у повсякденному житті, виступають недостатній рівень розвитку моральної свідомості, відсутність навичок етичної поведінки та етичних взаємовідносин у діловій взаємодії [83, с. 140 – 141], і, на наш погляд, найголовнішою проблемою українського суспільства є сама чітка невизначеність та суперечливість етичних норм поведінки.

Традиційно в рамках етики виокремлюють такі розділи як аксіологія, аретологія, феліологія, деонтологія, танатологія, вчення про справедливість [178]. Основною цінністю в економіці є корисність, яка може виражатись в вартості, прибутку чи вигоді. Серед чеснот економічної людини виокремлюються акуратність, здатність до розрахунку, дбайливість, ці якості є наслідком раціональності та прагненням до ефективності, здатності генерувати більшу вартість в

процесі своєї діяльності, ніж вартість, що витрачена. Така чеснота як здатність виконувати взяті на себе зобов'язання пересікається з деонтологією в етиці, і має прямий вихід на контрактні зобов'язання, кредити, відсотки за кредитами, розвиток ринку капіталу в цілому. Деонтологічний аспект господарської діяльності виражається в таких поняттях як опортунізм та інформаційна асиметрія. Щастя в економічній науці пов'язується з максимізацією корисності, задоволенням як матеріальних, так і нематеріальних потреб. Загалом мотивація щастя навіть може асоціюватись з самим процесом праці та з господарським життям. Танатологія поєднується з розумінням обмеженості часового ресурсу, і пов'язується з життєвим циклом організацій, проблемою міжчасового вибору, обезцінюванням капіталу, вибору між накопиченням та витратами, прибутком та ризиком, тощо.

Вчення про справедливість тісно пов'язане з етикою як розділом економіки (за А. Сенном), справедливість стосується відносин розподілу та перерозподілу, власності. Це питання останнім часом досліджувались в роботах Р. Малахова, А. Губаря, В. Шабашева [49, с. 10; 95, с. 86 – 89.; 251, с. 313 – 318.; 96, с. 15 – 18]. А. Сен в роботі «Про економіку та етику» пропонує представляти взаємозв'язок етики та економіки із застосуванням теоретико-економічного інструментарію [196], тобто поширювати методологію економічного імперіалізму на етичну сферу. Зокрема, спроба розкрити взаємозв'язок етики та економіки за допомогою моделі вибору споживача, моделі граничної продуктивності виробництва та моделі ринкового ціноутворення представлена в статті Р. Малахова [96, с. 16 – 18].

Проблема формування нової економічної людини, на наш погляд, має тісний зв'язок з морально ефективною економічною діяльністю в аспекті релігії: від внутрішнього до зовнішнього. В Компендіумі читаємо: «Реальні соціальні зміни ефективні і тривалі настільки, наскільки вони становлять прояв рішучих змін особистої поведінки. Справжнє моральне

поліпшення суспільного життя не можливе доти, поки воно не почнеться з людини і не орієнтуватиметься на неї: адже «моральне життя засвідчує гідність особи». Розвиток моральних якостей (справедливості, чесності, правдивості тощо), основоположних для суспільства, що прагне бути справді «людським», покладено саме на людину; його не можна очікувати від інших або доручати установам. Завдання кожного, а зокрема тих, хто наділений різними формами політичної, юридичної чи професійної відповідальності, полягає в тому, аби стати чуйним сумлінням суспільства і першим засвідчити громадянське співіснування, гідне людини» [79, с. 93].

Як зазначає В. Жуковський, головний редактор журналу «Християнин і світ», доки «...людина не стане на шлях внутрішньої переміни, очищення, переображення, духовно-моральної зрілості і цілісності; не заглибиться в себе, шукаючи істину, добро і красу, вся її зовнішня активність, яким би благим «піаром» чи потребами не прикривалась, залишатиметься слугою гріховних пристрастей, що її мотивують... Ефективність праці, яка не є благословенною Богом, оскільки базується на гріху, не має твердого фундаменту і зникне при перших життєвих випробуваннях. Поневолений гріховними пристрастями професіонал будь-якої галузі стає джерелом подальшого поширення духовної хвороби, дисгармонії і моральної деградації у суспільстві. Кожен особовий гріх докладається до тотального патологічного виродження цінностей у різних прошарках суспільства, які з часом перероджуються у «структури гріха», унеможливаючи будь-який позитивний поступ на всіх рівнях життя і діяльності суспільства. І навпаки, кожна здорова, сімейна чи професійна «клітина» суспільного тіла позитивно впливає на оздоровлення всіх і всього, що її оточує» [59, с. 3], – цими роздумами завершує свою думку В. Жуковський, і з ним не можна не погодитись. Стан аномічного суспільства України настільки спустошив та сплюндрував українців, що повернути довіру до держави та

побудувати новий фундамент етичних взаємовідносин можна за умови звернення до свого внутрішнього «Я», до християнської духовності як джерела людської зрілості та ефективності праці, ведення свого домашнього господарства, організації власного бізнесу. Має бути основа правдивої ефективності господарювання та підприємницької діяльності. До речі, термін «економіка» – від грецького слова *oikonomia* (*oikos* – домашнє господарство, оселя, середовище, *nomos* – закон), в буквальному значенні закони ведення домашнього господарства. Найважливішим трактатом з економіки Античної Греції є «*Oikonomia*» Ксенофонта. В той же час це ж поняття *oikonomia* є одним з найважливіших у богослов'ї (як ікономія), і позначає божественний промисел щодо людини і всього створеного світу, таким чином одним терміном позначається господарювання людини та господарювання Бога. Тим самим, лише в поєднанні господарювання людини буде ефективним та успішним. Сьогодні у світовому бізнес-середовищі досить часто акцентується увага на таких філософських категоріях як «етика бізнесу», «моральні стандарти», «захист людської гідності та прав людини», тощо. Відомі бренди та компанії констатують факт, що із зростанням духовних цінностей пропорційно зростають як прибутки компаній, так і загальний настрій та етична поведінка, а роль лідера на підприємстві передбачає прийняття управлінських рішень, вирішення конфліктів, реалізовувати себе і водночас враховувати інтереси людей. Майбутнє – за проактивними і сильними особистостями, що виносять відповідальність за межі свого власного «Я», – за новою економічною людиною.

До речі, однією з варіантів теорії цінності, джерелом якої є Бог, виступає неотомізм, який на об'єктивно-ідеалістичному філософсько-доктринальному рівні прагне систематизувати у цілісну гармонійну систему віру і розум, релігію та науку. Саме Бог завершує неотомістську ієрархію цінностей ланцюгом «індивід – загальне благо – особистість – релігійні цінності» [131]. Теологічний фундамент наукових концепцій

про людину та проблема екології духу як нагальне питання ХХІ століття й Нова людина як тайна і сенс християнства представлена в наукових доробках В. Попкова та О. Халапсіса [166, 239].

Досить цікаво, на наш погляд, в рамках дослідження економічної людини, яка пов'язана з користю, прибутком (як цінностями), раціональним способом мислення звернутись до біблійного розуміння теми багатства як блага в універсальному вимірі поза рамками конкретної країни чи нації. У «Витягах із Словника Біблійного Богослов'я» сказано: «Благословляючи діло людських рук, Бог довершує і зміцнює людину – Він її творить. Але якщо людина забуває про Бога, то Він знищує те, що зроблене без нього» [28, с. 96 – 98.]. Детально аналіз багатства та інших економічних категорій в Біблії представляє в своїх роботах українська дослідниця М. Хома [244, с. 4 – 15]. Розуміючи під багатством (як сукупності матеріальних благ) володіння власністю, розміри якої значно перевищують життєво необхідні потреби людини, звернемося до представлення його в Святому Письмі. Так, у Старому Завіті багатство представлено як благословення, зіслане Богом на праведну людину: «... Авраам був вельми багатий на скотину, на срібло й на золото...» (Бут. 13, 2). Господь збагачує своїх вибраних, однак вони повинні служити певній вищій меті, ніхто не є збагачений лише для себе, багатство має служити ближньому. Тема багатства представлена у Книзі Приповідок, Книзі Проповідника та у Книзі Сираха.

Наведемо для прикладу деякі уривки з цих творів. «Спотикнеться багатий – усі біжать на допомогу; скаже дурницю – знаходять виправдання; а спотикнеться бідний, то йому ще й докоряють, коли ж розумно висловиться – ні у віщо оцінюють. Заговорить багатий – усі замовкають, і мову його аж під хмари підносять; а бідний промовить – питають: «Хто це?» – і коли спотикнеться, то його й з ніг зіб'ють. Добре, коли багатство без гріха; убогство ж погане лиш у мові безбожника» (Сир. 13, 22 – 24). «...Ішов я попри ледачого; попри виноградник недоумка;

дивлюсь – кропивою позаростало, і будяками зверху вкрилось, камінна огорожа його розвалилась! Поглянув я та й узяв собі до серця, позирнув і взяв ось таку науку: «Ще трохи сну, трохи дрімання; трохи згорнути руки, щоб спочити, – і твої злидні прийдуть наскоком, нужда твоя – мов чоловік оружний» (Прип. 24, 30 – 34).

Головними ілюзіями та небезпеками багатства М. Хома називає зловживання владою та службовим становищем, зарозумілість та зверхність, віру в силу багатства та відкинення Бога. І хоча у нас церква є відокремленою від держави, однак морально-етична проблематика, яка підіймається релігією, є іманентно притаманною економічній поведінці кожного, адже незалежно від посади, яку ти обіймаєш – президент, депутат, лікар, юрист, вчитель, бізнесмен, двірник, прибиральник, тощо, – мають бути певні морально-етичні норми, однакові для всіх, і дотримуватись їх повинен кожний. Абсолютно всі зусилля людини є марнотою без Бога. А якщо цього не буде – то у кожного буде «своя правда». І маємо те, що маємо. В Новому Завіті в Євангелії від Матфея зазначено: «... не збирайте собі скарбів на землі, де міль і хробацтво нівечить, і де підкопують злодії і викрадають. Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ані хробацтво не нівечить і де злодії не пробивають стін і не викрадають...» (Мт. 6, 19 – 20).

Науковець М. Сомін, досліджуючи основні парадигми християнського ставлення до економіко-соціальної сфери, нараховує їх чотири: «економіка дива», «поміркована доктрина», «святоотцівське майнове вчення», «протестантська етика». За першою доктриною Господь усього дає за вірою, у тому числі й матеріально необхідне. Фактично «економіка дива» означає відмову від будь-якого облаштування соціально-економічної сфери. За «поміркованою доктриною» (загальноприйнята концепція, викладена в період патристики в кінці II на початку III ст. Климентом Александрійським) бути багатим – не є зло, власність дає засоби до існування, є гарантом

громадських свобод і морального розвитку особи. Проте неодмінною умовою володіння багатством має бути незалежність від нього: не багатство володіє людиною, а людина ним. «Святоотцівське вчення» (вчення святих отців IV – V ст.: Василя Великого, Григорія Богослова, Амвросія Медіолянського, Йоана Золотоустого) представлене на особистому рівні – «психологія власного» (власність розглядається найсильнішою спокусою, її подолання – у відмові від майна) та на рівні взаємин з ближніми – «соціологія власності» (спільність майна). Комунізм впливає з християнської любові, однак можливим є лише у суспільстві, в якому немає приватної власності (фактично прикладами є утопії Т. Мора та Т. Кампанелли). «Протестанська етика» (М. Вебер) добробут та багатство розглядає як позитивні християнські цінності. Прагнення збільшувати багатство за допомогою легітимних капіталістичних механізмів є чеснотою [121, с. 22 – 27]. Для нової економічної людини з представлених чотирьох доктрин, на наш погляд, найбільш притаманною є «поміркована доктрина» та «протестантська етика». Умови ринкової економіки привносять у побут та організацію праці українців конкурентне середовище, однак конкуренція має бути чесною.

Сучасне підростаюче покоління України – продукт капіталістичного суспільства. Нова економічна людина має вірити в свої можливості змінити країну на краще на макrorівні, й вірити в успіх власне своєї ролі в цьому процесі на мікрорівні, в успіх своєї справи. Вона повинна любити гроші, інакше їх не буде, але не багатство повинне володіти нею. А володіння ж багатством не заважає спасінню християнина тільки «якщо він буде добре розпоряджатися багатством, залишаючись до нього байдужим».

Л. Падовезе, розмірковуючи над темою соціально-економічного виміру життя християн, зазначає тезу про те, що земні дари, які людина отримує від Бога для належного користування, диявол через свої спокуси

намагається використати так, щоб вони стали для людини джерелом несправедливості, а подолання несправедливостей, від яких страждає суспільство, залежить від внутрішнього перетворення людини, а не від простої зміни структур [128, с. 28 – 31], а О. Кащук продовжує цю думку: «...коли несправедливі люди володіють земним достатком, то вони тільки й думають, як використати на зло отримані від Бога земні дари» [76, с. 32 – 33].

Сьогодні тема духовності та бізнесу є трендовою серед представників духовенства, підприємців та небайдужих людей з різних галузей діяльності. На питання визначення ціннісних орієнтирів бізнесмена намагається дати відповідь отець-доктор Прокопій Лотоцький. У проповідях він говорить про чотири типові помилки, вказані Святим письмом. Перша – люди, складаючи свої плани, забувають Бога, тому не дивно, що правдивий успіх обходить стороною: «...сумно бачити тих, які вважають себе християнами, але діють так, ніби Бога нема, ніби оселя його десь там у церкві, на пожовклих сторінках молитовника, у старих обрядах»; друга помилка у тому, що ми сприймаємо завтра як само собою зрозуміле, діємо так, ніби завтра безумовно настане, але пам'ятаймо, що життя непередбачуване та коротке, «...що є час? Мить, в якій ми живемо». Третя помилка заключається у тому, що людям властиво відкладати добро на потім, а проблема зла не лише в самому злі, «прихована пастка – відкладання гідних справ на завтра...але завтра може не настати». І остання, четверта, – багатство управляє людьми, а не люди багатством, «справжнє багатство – це вміння використовувати те, що маєш» [57, с. 21].

Філософсько-етичний аспект метаноїї як інструменту духовного очищення, що співвідноситься з ареалом вільних і свідомих дій, розглядає відомий український філософ М. Цибра. Мислитель зазначає, що це не є ординарний вітальний акт, або завдання індивіда, це цілеспрямована дія, щирий вчинок, що має намір широкого впливу на

збільшення справедливого, позитивного становища в суспільстві [246, с. 24 – 25].

Соціальна доктрина Церкви наголошує, що економіка має моральний вимір. Як у царині етики слід враховувати економічні аргументи і вимоги, так і в царині економіки необхідно бути відкритими до етичних вимог: «в економічному і соціальному житті треба поважати і розвивати гідність людини, її покликання і благо всього суспільства. Адже людина – творець, центр і мета всього економічного та соціального життя» [79, с. 210].

Невід’ємною частиною нової економічної людини має бути духовність як її органічна складова, що має соціальний характер. Духовне багатство задає іншого поштовху її раціональній економічній діяльності, максимізації корисності в рамках суспільного розвитку. Важливою складовою феномену духовності нової економічної людини є почуття відповідальності перед Богом, собою, своїм народом та суспільством в цілому, за свої вчинки, кожен має право на помилку, однак при цьому не слід цуратися стану метаноїї. Як феномен людського буття, каяття існує в напрацьованій суспільством, виразній системі моральних відносин. Лише громада, спільнота, суспільство мають право на остаточний вирок.

3.3. Стратегіями діяльності економічної людини в умовах соціального ринкового господарства

Економічний розвиток України сьогодні обумовлюється економічними суперечностями, потребами та інтересами населення, яке живе в ринковому суспільстві та є «продуктом» втілення ринкових засад організації суспільного життя в XXI столітті. Неоліберальні ідеї частково знайшли своє відображення в концепції соціального ринкового господарства, яка, на наш погляд, є найоптимальнішою моделлю для подальшого розвитку України [149]. Становлення нової економічної людини в Україні вимагає якісно іншої економічної системи, яка стане

«базисом» для змін в «надбудові». І, на наш погляд, в Україні це має бути соціальна ринкова економіка.

Концепція соціального ринкового господарства була закономірним результатом еволюції неолібералістичних ідей; в її розвиток внесли значний вклад німецькі ордолібералісти – Ф. Бьом, Л. Ерхард, А. Мюллер-Армак, В. Ойкен та ряд інших, про яких ми говорили вище. Поняття «соціальна ринкова економіка» походить від слова «соціальний» (пов'язаний із життям й стосунками людей у суспільстві, суспільний, громадський; породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу [209]) та словосполучення «ринкова економіка» (соціально-економічна система, що розвивається на основі приватної власності і товарно-грошових відносин, опирається на принципи свободи підприємництва і вибору [231]). Пріоритетним завданням держави в умовах соціально-орієнтованої ринкової економіки є забезпечення населення соціальними правами та гарантіями. В науковий обіг поняття «соціальна ринкова економіка» (Soziale Marktwirtschaft – з німецької) введене А. Мюллер-Армаком. Соціальне ринкове господарство мислитель визначає як соціально-економічний устрій, за якого цілеспрямовано організована економіка вільного ринку, що зберігається внаслідок регульованої системи конкуренції, надає більш надійну гарантію соціальному прогресу. При цьому розвиток конкуренції формує економічну базу для соціальних заходів шляхом перерозподілу доходів в державному бюджеті [263].

Українські науковці значну увагу приділяють обґрунтуванню та механізмам впровадження основних положень соціально орієнтованої економіки в практику господарювання України. Серед них можна назвати такі імена як О. Амоша, В. Геєць, А. Деркач, Є. Іванов, Б. Панасюк, М. Прокопенко [4, 33, 56] та ряд інших. Е. Гансова розглядала соціальну державу як базову засаду процесів гуманізації суспільства [31]. Теоретичні концепції соціального ринкового господарства на основі

аналізу економічних концепцій провідних економістів Германії систематизував Р. Нурєєв [119], мислитель намагався проаналізувати можливість застосування концепції соціального ринкового в умовах сучасних трансформацій.

Дискусійним залишається питання стосовно типу економіки, притаманному сучасній Україні, одностайного підходу серед економістів немає. Переважно, її визначають як «перехідну», «змішану», «ринкову», навіть зустрічається поняття «гуманістична». До речі, О. Соснін серед ознак останньої наголошує на гармонійному поєднанні інтересів людини та суспільства, орієнтації на збалансований розвиток суспільства всіх механізмів суспільного відтворення та всебічний розвиток особистості, ретельне врахування інтересів усіх соціальних верств і груп, потреб як теперішніх, так і майбутніх поколінь; реальний плюралізм форм власності; широкі можливості для прояву господарської ініціативи індивідів та об'єднань; підконтрольність держави громадянському суспільству; відсутності монополії на знання, свобода вибору існуючих та створення нових місць у суспільній системі для здійснення індивідами активної соціальної діяльності, тощо [214].

Українська дослідниця О. Осінська-Львівська виокремлює такі ознаки соціально-орієнтованого ринку: плюралізм форм власності, державне втручання в економічні процеси та відносини за умови виникнення небезпеки, втручання держави в розподіл особистих доходів за допомогою податків – від найбільш заможних до незабезпечених та малозабезпечених верств, наявність розвиненої системи соціального забезпечення, отримання державних виплат безробітними, пенсіонерами й іншими категоріями населення, формування середнього класу [122, с. 190]. О. Соскін же серед основних параметрів економічної моделі народного капіталізму у внутрішньому вимірі перераховує усунення умов для розвитку в Україні державно-монополістичної, кланово-олігархічної економічної моделі; скорочення питомої ваги етатизму в житті кожного

громадянина та надання йому якомога більшого спектра свобод; упровадження експортоорієнтованої, інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки; формування відносин між економічними суб'єктами на принципах відкритої конкуренції; перетворення приватної власності на органічний елемент суспільного устрою, притаманного більшості населення України, а не привілейованій вузькій касті олігархів; формування національної буржуазії, органічною складовою якої має стати потужний середній клас приватних власників; створення великої кількості малих та середніх приватних суб'єктів господарювання, що сприятиме відновленню генетично властивого українській нації тяжіння до приватної власності, зведення самостійних приватних господарств, вільного об'єднання для використання кооперативних форм праці; запровадження простої в адмініструванні моделі оподаткування, здійснення національної кадрової революції: в уряді, на підприємствах ключові позиції мають зайняти національно свідомі, економічно підготовлені, високоосвічені, ефективні фахівці, які дотримуються принципів християнської моралі в повсякденному житті [213]. На нашу думку, перелічені ознаки слід віднести не до параметрів економічної моделі, а, швидше, до шляхів її побудови. Стосовно ж нової економічної людини, – то саме за допомогою таких реформ можна створити сприятливий ґрунт для побудови сильної держави та формування сильного середнього класу.

Під соціально-орієнтованою ринковою економікою ми розуміємо такий тип ринкової економічної системи, якому притаманний високий рівень економічного, політичного, правового, культурного та екологічного розвитку суспільства, що забезпечує добробут населення, високу якість життя, соціальну справедливість та захищеність. Вона є найвищою формою розвитку ринкової економіки, яка дає змогу поєднувати принципи вільного ринкового господарювання та соціальну справедливість. Саме такий тип економіки створює всі умови для

успішного господарювання нової економічної людини, і по-суті, вона є її суб'єктом. Ключовою метою такої економіки з точки зору соціально-релігійної доктрини можемо визначити орієнтацію на «спільне благо», яке досить чітко визначене в Компендіумі Соціальної доктрини Церкви. Читаємо: «п. 61. Будучи єдиною і неповторною, кожна людина за своєю природою відкрита до відносин з іншими в суспільстві. Суспільне життя з його багатством взаємовідносин – зустрічі, спілкування, обмін – поєднує окремих людей, родини та проміжні групи, забезпечуючи більшу якість людського життя. Спільне благо, до якого прагнуть люди і яке досягають через побудову соціальних спільнот, – ось гарантія особистого, родинного та громадського блага. Саме воно лежить в основі суспільства, формуючи його політичні, економічні, правові і культурні складові» [79, с. 52], і далі ми маємо розшифрування «принцип спільного блага, з яким мусить пов'язуватись кожен аспект суспільного життя, аби набути повноти змісту, бере свої витoki з гідності, єдності та рівності всіх людей. У першому і загальноприйнятому значенні цього терміну спільне благо означає «сукупність суспільних умов, які дозволяють найповніше і найшвидше досягти сповнення як окремої людини, так і суспільства». Спільне благо – це не проста сума окремих благ кожного суб'єкта суспільства. Воно належить кожному, одночасно залишаючись «спільним», оскільки неподільне, і досягти, збільшити і зберегти його, зокрема й на майбутнє, можна тільки разом. Так само, як моральний вчинок людини полягає в тому, щоб творити добро, так і суспільна діяльність набуває своєї справжньої величі, коли спрямована на досягнення спільного блага. Адже спільне благо можна розуміти як суспільний і спільнотний вимір морального добра. Отже, обов'язок щодо спільного блага поширюється на всіх членів суспільства: кожна людина повинна сприяти, згідно із власними можливостями, досягненню і розвитку спільного блага [79, с. 111 – 112].

Характеризуючи неолібералістичні тенденції в Україні та їх роль в організації соціального ринкового господарства, хочемо в якості головного принципу ролі держави визначити субсидіарність, особливості якої досить детально окреслені в Компендіумі: «Наскільки несправедливо відбирати у людини те, з чим вона може впоратись завдяки власній ініціативі і працьовитості, і віддавати спільноті, настільки ж несправедливо доручати суб'єктам вищого порядку те, що можуть зробити суб'єкти нижчого порядку. Це водночас серйозне зло і порушення справедливого порядку, згідно із цим принципом, усі суб'єкти вищого рівня мають надавати допомогу (subsidium) – тобто підтримку, сприяння і розвиток – суб'єктам нижчого рівня» [79, с. 111]. Субсидіарність розуміється як економічна, інституційна і правова допомога, що надається суспільним утворенням нижчого рівня, – держава має утримуватись від усього, що де факто обмежує життєвий простір менших базових клітинок суспільства. Їхню ініціативу, свободу і відповідальність не можна утискати. І далі Компендіум пропонує конкретні роз'яснення та вказівки щодо особливостей взаємодії людини та владних інституцій, зокрема, зазначається, що саме принцип субсидіарності захищає людей від зловживань влади вищого рівня і закликає її допомагати окремим особам і проміжним групам здійснювати свої обов'язки «цей принцип необхідний, оскільки кожна людина, родина чи проміжна група може запропонувати спільноті щось своє, оригінальне»; заперечення чи обмеження субсидіарності в ім'я демократизації або рівності всіх членів суспільства, централізація, бюрократизація, і надмірна присутність держави й владного апарату в житті суспільства руйнують дух свободи та ініціативи, «своїм безпосереднім втручанням і зніманням з суспільства відповідальності держава веде до втрати людської енергії і надмірного зростання державних установ, де панує бюрократична логіка...» [79, с. 124].

Зупинимось на більш детальному розгляді ключових складників соціально-орієнтованої ринкової економіки. Під економічним розвитком розуміється процес функціонування та еволюції економічної системи України в ХХІ ст., який характеризується зміною ринкової і виробничої кон'юнктури за принципом дотримання економічної та політичної свободи особистості при підтримці держави, що забезпечується інвестиційними, інноваційними, технічними й технологічними чинниками розвитку економіки, чинниками економічної власності та господарського механізму. Інвестиційні чинники залежать від вкладення коштів у розвиток економіки як вітчизняними, так і зарубіжними інвесторами; інноваційні – забезпечуються нововведеннями в галузі освіти та науки, техніки, технології, організації праці чи управління; технічні обумовлюються сукупністю засобів, створених людством для обслуговування своїх потреб виробничого і невиробничого характеру; технологічні представляють собою способи розв'язання певних задач за допомогою технічних засобів.

Політичний розвиток відображає об'єктивні зміни у політичному житті України, які необхідно запровадити або в еволюційній, або в революційній формі. Ми не являємось прибічником революцій, тому вважаємо, що в Україні ці зміни повинні відбутися шляхом проведення ефективної реформаторської політики державою та прийняття управлінських рішень. Під правовим розвитком розуміється необоротна, спрямована, закономірна зміна в Україні системи регулювання суспільних відносин, що виражає економічну та політичну свободу особистості, однак забезпечує дотримання норм та правил, встановлених у суспільстві. Звичайно, ця проблема потребує більш детального осмислення, однак це не є предметом нашого дослідження, тому ми лише оглядово звертаємось до даного аспекту. Культурний розвиток забезпечується розвитком культури України в цілому, зокрема, економічної, насамперед, сукупністю матеріальних і духовних цінностей,

властивих українцям, при цьому слід враховувати як традиційні, так і нові цінності XXI століття.

Якщо говорити про культурний розвиток сучасної молоді, то система її ціннісного світогляду формується під впливом глобальної зміни ієрархії загальнолюдських ціннісних орієнтацій. Сучасні цінності фінансової цивілізації диктуються ринковим суспільством, провокують розквіт егоїзму в свідомості людини, тим самим суспільство «взрощує» економічних людей А. Сміта. Особливо це відбивається на молоді, яка знаходиться на шляху формування свого власного бачення проблем існування. В Україні процвітає «екзистенціальний» підхід до життя: кожен виживає, як може. Однак, моніторинг інформації свідчить про утворення молодіжних організацій, які намагаються змінити Україну на краще, наприклад Українська Соціальна Академія. Її члени – молодь, що представляє різні сектори суспільства. Свою місію вони вбачають в формуванні громадянського суспільства шляхом навчання та виховання християнських провідників та лідерів України на засадах суспільного вчення Церкви через поєднання прикладних знань, практичних вмінь та потенціалу особистості в контексті міжрелігійного діалогу, ставлять за мету сприяння професійному та організаційному лідерству і створення форуму для людей, які орієнтовані на успіх, прагнення до спільного блага, розвиток справедливості, сприяння діалогу й утвердження, прагнучи змін у різних сферах суспільного життя [125].

На екологічному розвитку зупинимось детальніше, адже екологічна проблема є глобальною проблемою сучасності, і розвиток екологічної свідомості має неабияке значення для нової економічної людини.

Українці задихаються в смітті, яке навколо. Розглядаючи останні дослідження сучасних економічних систем, ми погоджуємось з тим, що будь-яку існуючу сучасну економічну систему слід розглядати як еколого-економічну систему [45], що включає в себе екологічну та економічну підсистеми. Навколишнє середовище є не лише місцем

існування людини та об'єктом її трудової діяльності, але одночасно і результатом такої діяльності. Вчення про екосистему сформулював англійський природознавець А. Тенслі [278, 284 – 307]. В процесі виробництва людина використовує сировину для створення будь-яких благ, і вилучає її з навколишнього середовища. Таким чином, економічна система виникає, розвивається і функціонує в екологічній системі. Глобальна екологічна криза є дуже нагальною проблемою людства, і, зокрема, для України, її вирішення потребує невідкладних дій як з боку держави, так і зі сторони кожного українця. Атрибутивною складовою нової економічної людини має бути високий рівень екологічної культури, яка спрямована на подолання власної обмеженості людини як природної істоти (біологічного виду) щодо пристосування в біосфері в умовах постійної конкуренції, вона постає засобом піднесення природності людського буття до надприродності, підвищення однієї з форм живої речовини – людини розумної – до чинника, що організовує природний світ. Долаючи за допомогою здобутих засобів обмеженість своїх тілесних потенцій в осягненні природи, нова економічна людина повинна реформувати споживацький підхід до навколишнього середовища, адже в умовах глобальної екологічної катастрофи існуючі шляхи та напрямки розвитку вже не можуть залишатися попередніми [139].

Таким чином, під екологічним розвитком ми розуміємо процес, спрямований на конструктивну зміну відношення економічної людини та суспільства в цілому до довкілля. На наш погляд, екоцентризм переорієнтовує ціннісні орієнтації нової економічної людини на планету Земля: вона є центром Життя, вона – ціле, а люди – лише її складові. Це – наш дім, і ми живемо в нім. Така фундаментальна філософія забезпечить онтологічне сприйняття, яке заперечує існування будь-яких відмінностей між людиною та природою, що будуть достатніми для оголошення людини найвищою цінністю. Екоцентризм забезпечує природоцентристську систему цінностей [27, 228, 267].

Прибічники екоцентризму висувають радикальний виклик антропоцентризму, який призвів до руйнування довкілля, так як природа використовувалась для забезпечення потреб людини. Екоцентрична етика спрямована на розробку систематичного базису для захисту природного середовища. Еколог А. Нейсс [264, 265, 266] визначає антропоцентризм головною причиною екологічної кризи. Як відзначає С. Роу, екоцентричний світогляд базується на твердженні про те, що в порівнянні з важливою частиною природи – людством, вся екосфера безумовно важливіша: вона є найбільш складною, креативною, інтегрованою навіть за сам час. Навколишнє середовище, яке визначається антропоцентризмом, як матеріали, призначені для використання людиною, для слугування їх потребам, насправді є джерелом та підтримкою людства, геніальною та творчою матрицею життя [271, 272].

Зародження екоцентричної етики пов'язують з іменем А. Леопольда, за якою всі біологічні види (в тому числі люди), виступають продуктом тривалого еволюційного процесу і тому між собою тісно пов'язані в життєдіяльності. Головною ідеєю А. Леопольда є ідея «Етики землі», і завданням екоцентризму є збереження повноти екосистем та екологічних процесів. Розрізнення понять «біоцентризм» та «екоцентризм» досить нечітке, ключовою відмінністю є взаємодія живих та неживих систем в екоцентризмі, та виключно живих систем в біоцентризмі [267].

У 2004 році Т. Москвін та С. Роу в журналі «Biodiversity» опублікували «Маніфест Землі», який став платформою, що об'єднує більш ранні роботи з екологічної етики, зокрема, Платформу глибинної екології, Всесвітню хартію природи, Статут (Хартія) Землі [262]. Маніфест Землі переносить акцент з незаперечної цінності життя людини на Екосферу як складну систему органічних, неорганічних та симбіотичних структур і процесів на планеті Земля. Маніфест Землі включає 11 принципів, 6 перших з яких позиціонуються як головні, і 5

останніх – як принципи дії. Основні: екосфера – головна цінність для людини; відновлювальна та репродуктивна здатність екосистем Землі залежить від їх цілісності; Земля – основоположне світоглядне поняття, яке підтверджується історією природи; екоцентричні моральні принципи ґрунтуються на усвідомленні місця людини в природі; головною цінністю екоцентричного світогляду є розмаїття екосистем та культур; екоцентричні моральні принципи підтримують соціальну справедливість. Принципи дії: захист та збереження творчого потенціалу Землі; зменшення народонаселення Землі; зменшення обсягів ресурсів, які використовує людина; створення екоцентричної системи управління; поширення головних ідей Маніфесту [262].

В ХХІ ст. проблема взаємодії екології та економіки набуває надзвичайної актуальності, зокрема, різні аспекти цього питання висвітлюють Я. Кульчицький [85, 86, 87], С. Злупко [61, 62, 63]. Серед екологічних концепцій економічних систем найбільшого поширення отримала Екологічна парадигма економічної науки С. Подолинського. Науковець робить висновки про те, що загальна кількість енергії, яку ми одержуємо від поверхні Землі, з її нутра і від Сонця, поволі зменшується, одночасно з цим збільшується нагромадження енергії на поверхні Землі; це збільшення відбувається під впливом праці людей і тварин (під працею розуміється кожне уживання механічної або фізичної сили людей або тварин, яке веде до збільшення бюджету енергії на земній поверхні); людина (якщо розглядати її, як термічну машину) має певний економічний коефіцієнт, який зі зростанням потреб людини все зменшується; одночасно продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економічний коефіцієнт і, таким чином, потреби задовольняються легше і в більшій кількості; доки людина має змогу розпоряджатися такою кількістю хімічних споріднень і вільної механічної праці, що ця кількість перевищує його власну силу стільки разів, скільки разів знаменник економічного коефіцієнта більший від

чисельника, – доти існування людства матеріально забезпечене [160]. Таким чином, найкращими способами господарювання визнаються ті, що сприяють нагромадженню енергії на Землі.

В. Вернадський, розробляючи своє вчення про ноосферу [22 – 25], фактично завершив теоретичну концепцію С. Подолинського. Основним фактом геологічної історії мислитель визнає створення культурної біохімічної енергії. У своїх роботах науковець розглядає ноосферу як такий стан біосфери, в якому в якості нової небувалої на планеті геологічної сили повинні виявлятися розум та спрямована ним праця людини [160], тобто, ноосфера є глобальною еколого-економічною системою. Ноосферу можна розглядати як єдність природи і культури; серед її складових – антропосфера (сукупність людей як організмів), техносфера (сукупність штучних об'єктів, створених людиною, та природних об'єктів, змінених в результаті діяльності людства) та соціосферу (сукупність соціальних факторів, характерних для певного етапу розвитку суспільства і його взаємодії з природою).

В Компендіумі зазначено: «Плануючи економічний розвиток, особливо необхідно враховувати «потребу поважати цілісність природи і її цикли», адже природні ресурси обмежені, а деякі невідновні. Вирішення екологічних проблем вимагає, щоб суб'єкти економічної діяльності з більшою повагою ставилися до навколишнього середовища, узгоджуючи необхідність економічного розвитку з необхідністю захисту довкілля. Довкілля – це одне з тих благ, які неможливо захистити і підтримати ринковими механізмами» [79, с. 290].

Керівник Бюро Києво-Галицького Верховного архієпископства УГКЦ із питань екології В. Шеремета говорить про те, що Католицька Церква однією з перших відреагувала на перші симптоми екологічної кризи початку другої половини ХХ ст., тісно пов'язуючи їх з моральним непорядком, який настає внаслідок втрати віри в Бога. Найбільш ефективною протидією екологічній кризі, з точки зору мислителя, яка

дасть можливість не усувати її наслідки та симптоми, а викорінити внутрішні причини, є подолання кризи самої людини, її віри, духовності та моральності. «Будівля сталого розвитку – це складно збалансована конструкція, що тримається на кількох колонах: крім традиційної економічної, соціальної та екологічної складових, важливу роль відіграє також віра, духовність та моральність людей. Прогрес кризи докільля спричинений насамперед кризою людського духу, серед широкого спектру: деградація людської особистості в різних її виявах, етичний релятивізм, суспільний егоїзм, аморальність, легковажність, бездумність, жадоба до швидкої наживи та насолоди» [256, с. 61], з чим не можна не погодитись.

У книзі «Життя у Христі: Моральна катехиза» розкривається вчення Церкви з окремих питань моралі, що їх висуває сучасне суспільство, зокрема, розкривається комплексний характер екологічної проблематики [58]. Найвищим соціальним гріхом є «екологічний гріх», – безрозсудне руйнування природи.

Книга Г. Паулі «Синя економіка» пропонує дороговкази стосовно переорієнтації економіки до моделювання на основі природних екосистем. Ми повністю погоджуємось і підтримуємо позицію автора, що апелює до зміни економічної свідомості людини та переорієнтації на нове економічне мислення: наслідуючи природні процеси, можна створювати нові успішні бізнес-моделі, які матимуть значні економічні, соціальні та екологічні вигоди. Книга пропонує альтернативу звичайним індустріальним процесам, зміщуючи акцент з простого використання природних ресурсів на екологічні технології. Тим самим, в умовах соціального підприємництва при підтримці держави можна розробляти інноваційні бізнес-проекти, що могли б приносити економічну вигоду та конкурувати з традиційними підходами [129].

Розробкою соціальних індикаторів життя людини та суспільства в цілому науковці почали займатися з II половини XX століття. І, звичайно,

звернулись до категорії якості. Вона відображує одну з сторін об'єктивної реальності – визначеність, що реалізує себе в сукупності окремих якостей. Якість об'єкта не зводиться до його окремих властивостей, а пов'язується з об'єктом як з певною цілісністю, охоплює його повністю, і тому представляє собою онтологічну характеристику. Разом з тим, якість є інструментом ідентифікації об'єкту, що дає можливість поєднувати їх на основі спільних рис чи виокремлювати з множини. У 1986 р. Міжнародна організація зі стандартизації зробила спробу стандартизувати формулювання цього поняття, і в 1994 р. під якістю почали розуміти сукупність характеристик об'єкта, що відносяться до його здатності задовольняти встановлені потреби. При цьому під об'єктом розумілись діяльність, процес, система, окрема особистість, продукція, тощо. Однак однозначного визначення цього поняття немає. Один з провідних філософів бізнесу Б. Трейсі вважав життя кодовим замком, до якого правильно слід підібрати цифри, і тоді можна отримати все, що забажаєш [230].

В результаті тривалих дискусій в II половині ХХ ст. науковці сформулювали 2 поняття, які прийняли за основоположні соціальні індикатори – «рівень життя» та «якість життя». В найбільш загальному значенні під рівнем життя розумівся рівень задоволення матеріальних потреб людини в кількісному вираженні (коли існуючий рівень порівнюють з певним нормативним показником). Якість життя – рівень задоволення нематеріальних потреб, він відображує суб'єктивну оцінку соціального та культурного комфорту [47, с. 100]. При цьому елементи якості життя в кожній державі відрізнялись залежно від ідеологічних та культурних установок, зокрема, якість життя в соціальних державах консервативного типу співвідносилась з свободою, справедливістю, освітою, повною зайнятістю населення. Ліберальна ж концепція соціальної держави пов'язувала якість життя з наявністю соціальних можливостей при свободі вибору засобів їх досягнення, тощо. Як

300

зазначає Л. Черенко, рівень життя – складне та багатопланове поняття, яке об'єднує широкий спектр соціально-економічних відносин, пов'язаних зі станом та умовами життєдіяльності людини у суспільстві. Рівень життя населення впродовж тривалого часу залишається однією з основних соціально-економічних категорій, що характеризує не лише матеріальний добробут окремої людини, а й визначає узагальнений результат діяльності економіки країни за певний період. Ця категорія не є новою, вона тривалий час досліджувалась у зарубіжних та вітчизняних наукових колах. Рівень життя є динамічною категорією і залежить від конкретних умов розвитку певного суспільства. Українські дослідники роблять спроби представити модель визначення рівня життя українців [249].

Серед показників життєвого рівня населення, які пропонувались в 70-х роках ХХ ст. найбільшу популярність отримав індекс фізичної якості життя, розроблений в США, він включав в себе показник смертності немовлят, середню тривалість життя, рівень грамотності населення. Еталоном вважалась країна, для якої рівні цих показників відповідно 7%, 77 років, 100 %. Ініціатором та спонсором ряду досліджень якості життя на міжнародному та національному рівнях є ЮНЕСКО, результати публікуються в європейських журналах – «Donnees Sociales» «Social Ultveckling» «Social Trends» [259, 260, 275]. Результатом численних досліджень, які проходили під егідою ООН в кінці ХХ ст. стали 10-річні програми розвитку світового співтовариства. Для їх реалізації було створено спеціалізовану Програму розвитку ООН (ПРООН), яка сприяє країнам-учасникам у вирішенні національних проблем в області захисту прав населення, гендерної проблематики, боротьби з ВІЛ, тощо.

З 1974 р. видається журнал «Social Indicators Research» [274], в якому представлені результати досліджень якості життя. Показники якості життя постійно поповнювались та урізноманітнювались. В кінці

XX століття експерти ООН удосконалили перелік показників, і запропонували широку систему об'єктивних показників якості життя, що дають можливість об'єднувати соціально-демографічну статистику на наднаціональних, національних та регіональних рівнях. Введено в обіг категорію «розвиток людини» і показник ІРЛ (індекс розвитку людства), пізніше – ІРЛП (індекс розвитку людського потенціалу, Human Development Index, HDI). На сьогодні цей показник є стандартним інструментом порівняння рівня життя громадян різних держав і регіонів. Він розраховується за формулою $I_0 = (I_1 + I_2 + I_3)/3$, де I_1 – індекс тривалості життя при народженні (довголіття), він дає можливість робити комплексні висновки про здоров'я населення, якість харчування, розвиток спорту, охорони здоров'я тощо); I_2 – індекс рівня освіти (розраховується як сумарний показник індексу грамотності дорослого населення та сукупної частки учнів та студентів); I_3 – індекс рівня життя, що дорівнює скорегованому реальному ВВП на душу населення, розрахованому з врахуванням паритету купівельної спроможності.

Як ми бачимо, кожен з показників інформує про стан розвитку в цілому основних сфер життєдіяльності особистості у суспільстві. Для розрахунку значень всіх індексів в методиці ООН встановлені фіксовані мінімальні та максимальні показники: тривалість життя при народженні – мінімальна 25 років, максимальна 85 років; грамотність населення – 0% та 100 %; ВВП – 100 у.о. та 40000 у.о. Країни в рейтингу розділяють на «розвинені» (ІРЛП складає 0,900 і більше) та «країни, які розвиваються», серед них виокремлюються 3 групи: країни з високим рівнем розвитку ІРЛП (показник 0,900 – 0,899), з середнім рівнем розвитку ІРЛП (показник 0,500 – 0,799), з низьким рівнем розвитку ІРЛП (показник менше, ніж 0,500). За останніми показниками, Україна відноситься до «країн, що розвиваються з середнім рівнем розвитку ІРЛП», 2015 року Україна за індексом людського розвитку посіла 81 місце із 188 країн (2014-го – 83, 2010-го – 69). Сьогодні значення індексу дорівнює 0,747.

На наш погляд поняття «добробут» включає в себе і рівень життя, і якість життя. Добробут як ступінь задоволення потреб людини (на індивідуальному рівні) чи суспільства (на рівні держави) характеризує забезпеченість населення необхідними матеріальними і духовними благами. Під якістю життя розуміється сприйняття людьми свого положення в житті залежно від культурних особливостей і системи цінностей, від мети, очікувань, стандартів; це рівень задоволення особистості своїм життям за її власною суб'єктивною самооцінкою. Ці поняття часто використовуються в якості синонімічних. В сучасному світі категорія якості життя є однією з центральних в наукових та практичних розвідках філософів, економістів, менеджерів, соціологів, статистиків, політологів, медиків тощо. Якість життя ми розглядаємо як одну з найважливіших соціально-філософських категорій, адже це інтегральне поняття, яке відображує суб'єктивну та об'єктивну оцінку рівня життєдіяльності населення в конкретному культурно-історичному контексті. Якість життя визначає буття економічної людини, і проявляється через конкретну відповідність умов життя її потребам.

Міра реалізації сукупності потреб є показником якості життя. Відповідно, для того, щоб забезпечити якість життя, необхідно проводити моніторинг потреб різних груп населення, а потім розробити та реалізувати заходи по їх задоволенню. Загальні підходи до забезпечення потреб повинні гарантуватися людині в державі Конституцією. Якість життя включає в себе сукупність параметрів, які відображують вимір буття особистості з оцінкою її фізичного та психічного стану, соціальних відносин, організації дозвілля, охоплює все розмаїття сфер її життєдіяльності. Якість життя – в оптимальному поєднанні параметрів здоров'я, дозвілля, зайнятості, освіти, професійного та соціального росту, захищеності прав та свобод, безпеки, чистоти навколишнього середовища тощо. Поняття, що характеризує кількість якості, можна визначити як «рівень якості життя». Для України необхідно виробити теорію

управління якістю життя в ХХІ столітті, і це завдання потребує комплексного підходу зі сторони державних структур, насамперед, необхідно обрати систему показників, які дають можливість розкрити структуру та зміст поняття «рівень якості життя», яка на сьогодні точно не конкретизована.

Під соціальною справедливістю ми розуміємо міру відплати за заслуги при рівності всіх громадян, яка включає в себе як зрівняльний, так і розподільчий аспект: кожен громадянин за результати своєї діяльності в процесі реалізації в державі економічної та індивідуальної свободи отримує те, що заслуговує – як в плані нагород чи покарань, так і в соціальній ієрархії. Поняття соціальної справедливості є наскрізним у соціальній філософії. Часто вона розумілась в якості ідеальної мрії, цінності, недосяжного абсолюту. З одного боку, соціальна справедливість є орієнтиром ідеального бачення реальності в організації взаємовідносин у суспільстві, морального відношення до людини, яка повинна скріпляти солідарність між людьми, належного державного правління, а з іншого – це поняття дуже розпливчате, його по-різному трактують, ним маніпулюють в передвиборчих кампаніях.

Розуміння соціальної справедливості відрізняється у західних та східних країнах. В східних традиціях поняття справедливості, переважно, зводиться до підтримки гармонії, яка існує в природі, і яку порушила людина, в буддизмі справедливість витікає із співчуття, під яким розуміється установка на визнання «сансари» – так званого колеса перероджень та перевтілень душі, а звідси й нерозривності душі з усіма живими істотами (адже душа може реінкарнуватись не лише в іншій людині, але й тварині); справедливість – в готовності переглянути власні переконання. В європейській традиції розуміння справедливості трансформується від повної недовіри до неї до створення утопій. Можна згадати таких філософів як Платона з його ідеєю про ідеальну державу, Арістотеля та його працю «Політика», соціалістів-утопістів Т. Мора

«Утопія», Т. Кампанеллу «Місто сонця» [106, 158]. В основному розуміння соціальної справедливості зводиться до тези «справедливим є те, що зміцнює державу». Характерною рисою європейського уявлення про справедливість є ототожнення її з законом та порядком, це, перш за все, юстиція – від латинського «justis» – «справедливість», а «just» – «право». Жити справедливо – значить, жити за законом, встановленим державою. З виникненням держави як захисника власності справедливість почала відрізнятися від рівності, і включала в себе відмінності в становищі людини у суспільстві. Справедливість залишається і правовою, і естетичною категорією; розуміється не лише як організація суспільства, справедливі закони, відплата за заслуги, а і як внутрішня якість та прагнення людей, що живуть в одному просторі та на одній території, узгоджувати свої інтереси з інтересами інших. В такому аспекті слід згадати Г. Спенсера, який вважав, що суспільство існує для блага своїх членів, а не навпаки. Мислитель сформулював закон «рівної свободи»: всі індивіди повинні користуватися таким її обсягом, який узгоджується з рівною свободою інших індивідів. Держава – вільна організація, яка охороняє вільних індивідів. Вона не повинна займатися комерційним законодавством, керувати релігійними установами, благодійними товариствами. Головне завдання держави полягає у здійсненні правосуддя і забезпеченні дотримання закону рівної свободи, що практично означає захист [215].

Формула справедливості в демократичних відношеннях постійно потребувала свого уточнення, а тому пошуки адекватної відповіді постійно продовжуються в гуманітарних науках. Так, можливості досягнення соціальної справедливості в умовах ринкової економіки розглядав Р. Дарендорф; він виходив з принципу соціальної рівності, яка б забезпечила кожному члену суспільства можливість себе проявити [54]. Всебічний аналіз соціальної справедливості представлений у творах філософа Дж. Ролза, мислитель її розглядає як першу добродієність

супільних інститутів; організація суспільства повинна слідувати правилу пріоритету свободи та пріоритету справедливості над ефективністю та благополуччям [185]. Ю. Хабермас визнає за суспільством право прийняти стандарти справедливості, основою яких має бути єдність моралі та права [234]. Серед українських дослідників соціальну справедливість в контексті соціологічних теорій аналізувала О. Сапелкіна [191]. Поняття, види та критерії оцінки соціальної справедливості представлені в наукових працях Т. Шипунової [257].

Ринкова економіка, навіть в умовах соціальної орієнтації, сама по собі не може забезпечити справедливий розподіл доходів. Вона диференціює прибутки, в результаті чого частина населення опиняється за межею бідності. Цим породжується потреба у соціальному захисті, який повинна здійснювати держава. Часто поняття «соціальний захист» та «соціальна захищеність» не розрізняються, і використовуються як синонімічні, на наш погляд, їх треба відокремлювати. Під соціальним захистом ми розуміємо комплекс заходів (економічних, соціальних, правових), які надає та здійснює держава для забезпечення усіх соціальних груп населення країни можливостями підтримки певного рівня життя. Соціальна захищеність же – це сукупність законодавчо закріплених гарантій, що захищають будь-якого громадянина країни від економічної та соціальної деградації в результаті безробіття, хвороби, виробничої травми, народження дитини, інвалідності, старості тощо. Принципом справедливого розподілу доходів можемо визначити солідарність, яку Компендіум визначає як справжню моральну чесноту, яка не полягає у «невиразному співчутті чи поверховому жалю, що спричинені бідами багатьох людей, близьких і далеких. Навпаки, це тверда і наполеглива рішучість присвятити себе спільному благу, тобто благу всіх і кожного, оскільки всі ми відповідальні за всіх» [79, с. 129]

Сьогодні одним з ефективних шляхів підняття національної економіки, є соціальне підприємництво, принципи якого є значно

поширеними в Європі, – це групи окремих громадян, що об'єднуються в громади, і беруть на себе безпосередню відповідальність за свій власний розвиток. Такі спілки можуть мати різну назву, однак, суть залишається: починаючи від споживчих соціальних товариств і закінчуючи сільськогосподарськими виробниками, разом вони не просто шукають шляхи заробітку, але й одночасно розвивають навколо себе необхідну інфраструктуру для життя та добробуту їхніх сімей. Тема соціального підприємництва не є новою, так, наприклад, відомий український філософ ХХ століття, митрополит Андрій (Шептицький), був справжнім соціальним підприємцем.

Досліджуючи діяльність А. Шептицького, З. Свереда говорить про введення митрополитом понять, які випереджають на 50 років вчення усієї католицької церкви, особливо, соціальної доктрини, як-от «інституції зла» (роблять прибуток на бідності людей), «організований гріх» (руйнація людини як наслідок колоніалізму, зневаги до людини, влада має бути обраною не для панування, а для служіння, майбутнє – демократія, вихована на християнських цінностях), «бідність» (у значенні браку освіти, примножений на монополію владних інституцій, для яких творчий і розумний народ – перешкода для панування; та в значенні незнання власного потенціалу й соціальної ізоляції як індивідуалізму) [194]. А. Шептицький заснував при громадах біля 2000 мікро-кас, Українську нафтову унію, 15 регіональних спілок, 6 основних народних банків, викуплено акції інших банків, зокрема, Віденського Банку, Баслербанку, Голанської кредитної промислової спілки. Акціонерами банків стали селяни (91 %) та священники (1,3 %); вивів «депресивні райони» з високим рівнем алкоголізму з кризи без фінансової допомоги держави. З. Свереда висловлює філософську думку про те, що економіка розпочинається знизу, тобто від усвідомлення своїх здібностей та талантів, від уміння реорганізуватись та об'єднуватись з іншими людьми за інтересами, вивчення потенціалу свого регіону, адже значна

проблема в Україні – перевага індивідуальної конкуренції над солідарністю, а вміння бути багатим полягає в тому, щоб відчувати, що тобі достатньо того, що ти маєш. Вирішення економічних проблем слід шукати в культурі народу. Відродження має починатись з морального та фізичного оздоровлення людини.

В основі соціального підприємництва – народний капітал, формула якого мобілізація обігових коштів плюс раціональне використання ресурсів території та краю помножене на використання наявних можливостей у праці та професійності членів громад, що породжує велику продуктивність якості і солідарність у їхніх спілках. Сьогодні в Україні вже створено Перший національний аграрний кооператив на Хмельниччині, де активні громадяни почали об'єднуватись у спілки. Частину свого прибутку вони спрямовують на освіту і культуру, на медицину, тим самим розвивають громадську внутрішню інфраструктуру без державних дотацій. Філософія соціального підприємництва в центрі розвитку розміщує людину з її потребами, добробут громади, гасло солідарності, співпраці, взаємної відповідальності один за одного є основою українського відродження та розвитку.

Якщо проаналізувати ринок обігу спиртного та тютюнових виробів в Україні, то побачимо значні цифри – понад 70 млрд. гривень. Парадокс в тому, що тютюнові вироби та алкогольні напої є вигідним бізнесом для держави, адже це стабільне джерело бюджетних надходжень. Зокрема, читаємо на сайті офіційного видання державної фіскальної служби України: «... серед завдань Департаменту контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів ДПА України (Департамент САТ ДПА України) є сприяння розвитку спиртової, лікеро-горілчаної та виноробної промисловості...», адже це є продукція стратегічного значення [181]. Як ми бачимо, економіка, що ми зараз маємо, формується на дефектах людини. Задача – вміло спрямувати

споживання, яке веде не до знищення, а до відродження людини й реалізації тих проектів, що є дійсно корисними для суспільства.

В основі соціального підприємництва лежить питання просвіти населення, вивчення власного потенціалу, адже «гріш має цінність тоді, коли він прив'язаний до людини та території»; утворення малих і середніх підприємств є фундаментом для справедливого розподілу прибутку й формування середнього класу, що є основою стабільного суспільства. В своєму інтерв'ю З. Свєреда порівнює сучасну економіку в Україні з формою ринку, де зруйновано систему моральних цінностей та етики, тобто, фактично, вважає, що економіка як така по суті є просто фікцією. Пропагуючи соціальне вчення А. Шептицького, показує, яких слід правил дотримуватись, щоб підняти економіку на вищий щабель розвитку, називаючи ці правила «10 правил ведення бізнесу»:

1. Шукай правду, а не прибутку. Справжній добробут є тільки тоді, коли отриманий завдяки твоїй праці, яка принесла користь і щастя іншим. Наслідуй засаду не інвестиції – бізнес – прибуток, а мудрість – творчість – добробут.

2. Притримуйся законів етики та духовності, не роби іншим того, чого не бажаєш собі. Не роби з гроша божка для себе. Гріш – це засіб, а ціллю має бути збереження дару життя, гармонія з іншими, собою та Богом.

3. Не зловживай довірою інших, будь свідомий і своїх прав, і своїх обов'язків. Розвивай те, що є прекрасне, а не роби гроша на людських вадах та слабкостях. Будь винахідливим та творчим.

4. Пам'ятай: віддавати принаймні 10 відсотків на корисні справи для громади, вразливих верств. Тобто люби ближнього, як себе самого. Це і є справжній відпочинок і свято: бачити щасливими людей навколо себе. Не використовуй це для самореклами, а відчуй обов'язок перед суспільством, що дає змогу тобі стати заможним.

5. Не забувай, що первинне значення економіки – це турбота про дім (йокос-номос). Твоя приватна власність не є лише те, що придбав, а й світ навколо тебе, що є тим справжнім домом, в якому живеш (планета, природа, ресурси, територія). Не руйнуй довкілля заради прибутку.

6. Твоя діяльність не має нести зубожіння та смерть іншим, не затримуй заробітної плати, шануй право інших на гідну винагороду, не використовуй різні спекулятивні схеми, не доробляйся на кволих людях, що не можуть себе захистити.

7. Не руйнуй сімей, турбуйся про добробут. Турбуйся про спорт та здоровий спосіб життя. Не економ на безпеці для своїх робітників.

8. Не кради майбутнє у своїх дітей, не руйнуй своїх і чужих талантів, не лобіюй законів, що руйнують справедливість і мир.

9. Не поширюй інформацію про продукти і діяльність, що не мають якості. Не вживай медіа для маніпуляції людьми в економіці. Зосередься на якості, щоб було радісно продавати і виробляти те, що дійсно потрібно людям. Заощаджуй і не витрачай кошти на надмірну розкіш: пам'ятай, що інші вклали свою лепту у твій добробут – тому допомагай не тільки бідним, а й талановитим.

10. Неси добру звістку, роби добро. Пізнай красу світу, а не руйнуй її. Твій стан – це навчитися давати, а не брати. Тому не кради те, що не є твоїм, а розвивай таланти та здібності. Тільки так станеш справжнім господарем на землі [193].

По суті, ці правила включають глибоку філософію; вони вміщують і традиції, і новації, і минуле, і майбутнє. Ці правила, на наш погляд, є орієнтирами для нової економічної людини в розбудові нашої держави. Слід повірити в власні сили, а не шукати «експертів» з інших країн. В Україні вже створено Український кооперативний Альянс (УКА), що представляє собою асоціацію кооперативів, організацій та осіб, які підтримують та розвивають ідеї та принципи кооперативного руху в Україні та світі. Метою своєї діяльності члени УКА визначають

задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативних організацій на основі поєднання їх особистих та колективних інтересів, поділу між ними ризиків, витрат і доходів, розвитку їх самоорганізації, самоуправління та самоконтролю. Свою місію УКА вбачає в відродженні в умовах сьогодення кооперативного руху в Україні, опираючись на кращі засади міжнародної співпраці [124].

Якщо звернутись до Компендіуму, то можемо побачити, що він одобрює соціальне підприємництво. Читаємо: «Не можна утверджувати людську гідність, не піклуючись про родини, групи, асоціації, місцеві територіальні одиниці – одним словом, про ту сукупність економічних, суспільних, культурних, спортивних, розважальних, професійних і політичних об'єднань, які спонтанно утворюють люди і які уможливають досягнення ефективного соціального росту. Це середовище громадянського суспільства, під яким розуміємо сукупність взаємовідносин між індивідуумами і проміжними суспільними групами. Такі відносини первинні і виникають завдяки «творчій суб'єктивності громадянина» [79, с. 123 – 125].

Християнські принципи соціального підприємництва (кооперації) були впроваджені в організацію господарства ще задовго до виходу Соціальної доктрини Католицької церкви Ф. Райффайзеном, якого називали Тато Райффайзен. Життєвим кредом цієї людини було наступне: «Допомагайте іншим, щоб допомогти собі». Його концепція кредитних товариств була відображена в кредитних спілках та споживчих кооперативах не лише в Німеччині та Австрії, але й на території сучасної України на Полтавщині. Цікавим фактом є те, що у 1915 р. в Центральних та Східних українських землях діяло понад 2400 райффайзенівських товариств, а у 1938 р. на Заході України нараховувалося 563 райффайзенівських кредитних спілок, які припинили свої існування лише з приходом радянської влади. Серед принципів кооперативного руху, започаткованого Ф. Райффайзеном, слід назвати такі:

1. Солідарність і взаємна підтримка: спільна економічна мета і особиста відповідальність один за одного членів спільноти, готовність підтримувати один одного.

2. Субсидіарність: влада кооперативу впливає лише у тих випадках, коли особисті зусилля недостатні і член спільноти потребує допомоги.

3. Самоврядування: члени приймають рішення щодо їх співпраці на основі демократичних принципів.

4. Сталий кооперативний успіх: загальна мета полягає у стійкому і тяглому поліпшенні економічного становища. Одноразові успіхи не завжди можуть служити цій меті.

5. Принцип ідентичності: у кооперативній співпраці як члени (кооперативні підприємці), так і споживачі – це ті ж люди [60, с. 82 – 83].

Отже, під стратегами діяльності економічної людини ми розуміємо конкретні шляхи досягнення економічних особистих цілей в умовах соціального ринкового господарства. Серед них найголовніші такі: дотримання в особистісній економічній діяльності орієнтації на спільне благо; особиста участь кожного у справах територіальної громади, активна громадська позиція та врахування принципу субсидіарності та ретинітету; міжрелігійний діалог у вирішенні економічних питань, професійне та організаційне лідерство в рамках своєї соціальної позиції на робочому місці; відношення до довкілля та до планети в цілому як до власного дому; визнання екосфери важливою особистою цінністю, участь та ініціювання заходів різного рівня, спрямованих на збереження довкілля, використання у побуті використання у своїй професійній діяльності «10 правил ведення бізнесу»; прагнення до підвищення соціальних індикаторів свого життя шляхом участі в організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання, просвітницька робота серед населення.

Висновки до розділу 3

Глобалізація – це історична тенденція, суб'єктом якої виступає людина. Неолібералізм та глобалізація призводять до експансії ринку в часі та просторі. Хоча ринкова економіка існувала століттями, неолібералізм знаходить нові сфери для комерціалізації.

Неоліберальна модель відносин зводить свободу, переважно, до свободи торгівлі, тим самим людина розуміється як сукупність якостей та характеристик, які можна продати чи купити; демократія ж в таких умовах наближується до обслуговування корпоративних фінансових потоків. Функції держави мають бути в цілому зведені до захисту громадян (підтримання закону, порядку тощо) та допомоги в реалізації економічної свободи.

Нова економічна людина має стати в Україні двигуном розвитку економіки, виступаючи тією рушійною силою, яка будує економічне життя суспільства в цілому. Об'єднуючись в групи, організації та з відповідними економічними інститутами, нова економічна людина є суб'єктом соціально-економічних процесів та складовою соціально-економічного розвитку. Абсолютизація власного інтересу як мотиву економічної діяльності дає можливість робити висновки про етичну сторону поведінки економічної людини, і в той же час може говорити і про відхилення її економічної поведінки від так званих «стандартів», що можуть мотивуватись симпатією до іншого, доброзичливістю, ірраціональними несвідомими потягами. Становлення нової економічної людини в Україні вимагає якісно іншої економічної системи, яка стане «базисом» для змін в «надбудові». Соціальне ринкове господарство є проміжною системою між чисто ринковою і централізовано-регульованою системами економіки.

Під соціально-орієнтованою ринковою економікою розуміємо такий тип ринкової економічної системи, якому притаманний високий рівень економічного, політичного, правового, культурного та

екологічного розвитку суспільства, що забезпечує добробут населення, високу якість життя, соціальну справедливість та захищеність.

Екоцентричні цінності слід розглядати як особисті ціннісні орієнтації та інтереси нової економічної людини. Програми оздоровлення людини і планети в цілому будуть неіздатними в умовах вузького бачення сутності й її призначення.

Одним з шляхів українського відродження є втілення принципів соціального підприємництва, виховання громадської солідарності, зорганізованість та спільний захист своїх інтересів, створення незалежного народного капіталу та фінансів, заснування альтернативних установ. В основі соціального підприємництва – просвіта населення та вивчення власного потенціалу.

Матеріал розділу висвітлено в публікаціях [26, 27, 53, 55, 78, 84, 91, 97, 107, 115, 116, 121, 130 – 151, 162, 195, 200, 228, 242, 267 – 270].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Алексеєва К. А. Оцінка інтелектуального капіталу в соціально орієнтованій ринковій економіці // Економіка та держава. 2009. № 1. С. 84 – 87.
2. Амінова О. В. Соціально-ціннісний зміст економічної діяльності людини. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2010. 180 с.
3. Амінова О. В. Роль духовних цінностей в економічній діяльності людини // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. Чернівці, 2008. № 414 – 415. С. 85 – 88.
4. Амоша А. И., Прокопенко Н. Д., Иванов Е. Т. Каноны рынка и законы экономики. Кн. 4. Процесс распределения и общественные отношения. Донецк, 2001. 546 с.
5. Арутюнов В. Х., Мішин В. М., Свінціцький В. М. Методологія соціально-економічного пізнання. Київ, 2005. 352 с.
6. Багрій-Шахматов Л. В. Корупція як соціальна патологія // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. Міжвідомчий наук. збірник. Київ, 2001. Т. 22. 730 с.
7. Базилевич В. Д, Ільїн В. В. Метафізика економіки. Київ, 2007. 718 с.
8. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність. Київ, 2006. 431 с.
9. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Экономико-философская мысль современного мира. Київ, 2015. 821 с.
10. Бачинський Ю. Економічні підстави самостійності нації // Націоналізм: антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ, 2000. С. 133 – 146.
11. Березовский Б. А. Как заработать большие деньги. URL: <http://www.clubber.com.ua/lifestyle/samorazvitie-lifestyle/2013/04/boris-berezovskiy-kak-zarabotat-bolshie-dengi/> (дата обращения: 30.03.2017).

12. Блауг М. Мальтус Томас Роберт // 100 великих економістів до Кейнса. Санкт-Петербург, 2008. С. 187 – 190.
13. Бондаренко О. В. Економічна ментальність й суспільні реалії України // Людина – Світ – Культура. Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 20 – 21 квітня 2004 р.). Київ, 2004. С. 475 – 477.
14. Бондаренко О. В. Українська економічна ментальність: соціально-філософський аналіз. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Запоріжжя, 2007. 391 с.
15. Боринштейн Е. Р. Логистика и развитие творческой личности: путь к homo genialis // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання. Монографія / З. Атаманюк та ін. Одеса, 2016. С. 291 – 304.
16. Боринштейн Е. Р. Прологомени корупції: точка зрення соціальної філософії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Країни східного партнерства V4: проблеми і перспективи співпраці». Одеса, 2016. С. 22 – 26.
17. Боринштейн Є. Р. Ідеологеми філософії логістики // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2015. № 1 (34). С. 35 – 42.
18. Боринштейн Є. Р. Соціально-філософський аналіз економічної сфери життя суспільства // Перспективи. 2015. № 1 (63). С. 38 – 44.
19. Бункина М. К., Семенов А. М. Экономический человек. Москва, 2000. 176 с.
20. Буян І. Статус людини в існуючій економічній системі // Психологія і суспільство. 2007. № 3. С. 35– 54.
21. Валлерстайн И. М. Миров-системный анализ. URL: <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> (дата обращения: 29.01.2017).
22. Вернадский В. И. Живое вещество и биосфера. Москва, 1994. 360 с.

23. Вернадский В. И. Размышления натуралиста. Кн.2. Научная мысль как планетарное явление. Москва, 1997. 150 с.
24. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружение. Москва, 1965. 324 с.
25. Вернадський В. І. Декілька слів про ноосферу // Людина і довкілля. У 2х кн. Кн. 2. Київ, 1995. С. 427.
26. Вибрянська А. О., Петінова О. Б. Держава в ринковій економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 57 – 60.
27. Висоцька І. Г., Петінова О. Б. Екоцентризм в аксіологічній парадигмі ХХІ століття // Матеріали V Пасхальних Просвітницьких читань, присвяч. 700-річчю з Дня народж. преподобного Сергія Радожського. Одеса, 2014. С. 43 – 47.
28. Витяги із Словника Біблійного Богослов'я / під ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін. Львів, 1996. С. 96 – 98.
29. Высказывания о морали и нравственности. URL: <http://mediamera.ru/post/5545> (дата звернення: 26.01.2017).
30. Галаган Л. В. Дослідження професійно важливих якостей безробітних – майбутніх підприємців // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези I Всеукраїнського конгресу з організаційної та економічної психології (29 червня – 2 липня 2011 року, м. Кам'янець-Подільський). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 161 – 162.
31. Гансова Е. А. Соціальна держава як базова засада процесів гуманізації суспільства Кол.монографія // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання. Кол. монографія / наук. ред. Борінштейн Є. Р. Одеса, 2016. С. 223 – 236.
32. Гансова Е. А. Соціально-правовий вимір інтеграційного процесу в сучасному українському суспільстві // Зб. статей Міжнар. кругл.

столу «Історико-правовий вимір інтеграційного процесу у новий та новітній час». Одеса, 2016. С. 12 – 18.

33. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. 2000. № 1. С. 4 –11.
34. Гелд Д. Демократія та глобальний устрій. Київ, 2005. 358 с.
35. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / антиглобалізація. Київ, 2004. 180 с.
36. Герасимова Е. М. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2009. 460 с.
37. Герцен А. И. Избранные философские произведения. В 2 т. Т. 2. Москва, 1948. 368 с.
38. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ, 2004. 100 с.
39. Глотов Б. Б. Проблема трансформації України в Західноєвропейську цивілізацію // Актуальні проблеми духовності. Зб. наук. доповідей II Всеукраїнської конф. у Кривому Розі. Київ, Кривий Ріг, 1997. Вип. II. С. 157 – 165.
40. Глушко Т. П. Філософія економіки: структурно-методологічний аналіз. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2006. 182 арк.
41. Глушко Т. П. Філософія економіки у структурі сучасної гуманітарної освіти. Київ, 2008. 211 с.
42. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. Минск, 1998. URL: <http://www.vipstudent.ru/index.php?q=lib&r=16&id=1195154928> (дата обращения: 31.02.2017).
43. Головіна С. В. Формування нового соціального мислення як передумова підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів // Актуальні проблеми економіки. 2010. № 3. С. 220 – 226.

44. Гончаренко Н. А. Реальність й утопічність феномену багатства у структурі соціального капіталу // Гілея. 2011. Вип. 53, (№ 10). С. 282 – 288.
45. Грабинський І. М. Сучасні економічні системи. Львів, 1997. 176 с.
46. Гранин Ю. Д. «Глобализация» или «вестернизация»? // Вопросы философии. 2008. № 2. С. 3 – 15.
47. Григорьева И. А. Человек в социальном государстве: согласование интересов. – Санкт-Петербург, 2002. 176 с.
48. Грیشнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ, 2001. 254 с.
49. Губарь А. И. Собственность в системе социально-экономических отношений // Вестник Алтайской академии экономики и права. Барнаул, 2010. Вып. 1 (14). С. 7 – 12.
50. Гугніна Т. О. Моральна регуляція підприємницької діяльності (філософсько-управлінський аналіз). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр., спец. 25.00.02. Київ, 2000. 19 с.
51. Гава Ю. Проблеми та перспективи розвитку інтелектуального капіталу в Україні // Ринок цінних паперів України. 2007. № 5 – 6. С. 19 – 27.
52. Данилишин Б., Куценко В. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання // Економіка України. 2006. № 1. С. 71 – 79.
53. Данильчук І., Петінова О. Філософія економіки в контексті соціокультурних трансформацій // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (м. Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 152 – 155.
54. Дарендорф Р. Тропы утопии. Работа теории и истории социологии. Москва, 2002. 536 с.

55. Демчук Л. С., Петінова О. Б. Філософське осмислення економічної сфери буття особистості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. науково-практ. конф. У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 30 – 32.
56. Деркач А., Панасюк Б. Концепція побудови соціальної ринкової економіки // Банківська справа. 1999. № 1 (25). С. 11 – 18.
57. Духовність і бізнес. Чи можливе поєднання? // Зовнішньоекономічний кур'єр. Львів, 2016. Січень-лютий. С. 21.
URL: <http://lcci.com.ua/wp-content/uploads/2014/03/ZK-1-2016-web.pdf> (дата звернення: 15.02.2017).
58. Життя у Христі: моральна катехиза / упоряд. С. Шевчук. Львів, 2004. 180 с.
59. Жуковський В. Журнал «Християнин і світ»: мета і завдання // Християнин і світ. Львів, 2009. № 1. С. 3.
60. Жуковський В. Тато Райффайзен // Християнин і світ. Львів, 2010. № 2 (3). С. 82 – 83.
61. Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля: передумови виникнення екогенології // Вісник Національної академії наук України. 2002. № 10. С. 15 – 20.
62. Злупко С. Формування, розвиток і сучасний стан економічної системології в Україні // Економіка України. 2005. № 3. С. 77 – 83.
63. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Львів, 1990. 192 с.
64. Ильин А. Н. Культура общества массового потребления: критическое осмысление. Омск, 2014. 208 с.
65. Ильин В. В. Власть и деньги. Киев, 2008. 560 с.
66. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег. Киев, 2005. 496 с.
67. Ильин В. В. Магия денег. История, философия, жизнь. Киев, 2011. 590 с.

68. Индекс человеческого развития. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Индекс_человеческого_развития (дата обращения: 02.04.2017).
69. Иноземцев В. Л. Вестернизация как модернизация // Московский комсомолец. 2010. 28 ноября. URL: <http://www.mk.ru/politics/2010/11/28/547720-vesternizatsiya-kak-modernizatsiya.html> (дата обращения: 03.01.2017).
70. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. Москва, 1998. 640 с.
71. Иноземцев В. Л. Пределы «догоняющего» развития. Москва, 2000. 295 с.
72. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация: наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. Москва, 1999. 703 с.
73. Ільїн В. В., Кулагін Ю. І. Філософія економіки // Філософія. В 2 ч. Ч. 2. Київ, 2002. Розд. 12. С. 343 – 371.
74. Каупервуд Ф. Футбольный трафик. URL: <http://football.ua/otherfootball/america/137876-futbolnyjj-trafyk.html> (дата обращения: 03.01.2017).
75. Кауфман Д. Корупція в тумані двозначності // Політика і час. 1998. № 1. С. 58 – 65.
76. Кашук О. Августин та папа Григорій Великий про праведне і неправедне володіння земними благами // Християнин і світ. Львів, 2009. № 1. С. 32 – 33.
77. Керницька І. І. Корупція як соціальне явище. URL: <http://www.center.gov.ua/statti/korupciya-yak-socialne-yavische-kernicka-i.i.-derzhavni-sluzhbovci-ta-korupciya.html> (дата звернення 28.04.2015).

78. Коваленко Ю. М., Петінова О. Б. Україна в умовах глобалізації // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 133 – 136.
79. Компендіум соціальної доктрини Церкви. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf (дата звернення 04.01.2017).
80. Корнієнко С. А., Корнієнко Т. Н. Філософські проблеми економічної парадигми ХХІ століття // Філософія. Культура. Життя. Дніпропетровськ, 2004. Вип. 24. С. 273 – 287.
81. Корупція – виклики для України. Що таке корупція? URL: http://gromada-ks.blogspot.com/2011/06/blog-post_3209.html (дата звернення 04.04.2017).
82. Костенко О. Корупція в Україні – основний антиукраїнський фактор URL: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/47ecdd7bdfcfc/> (дата звернення 04.04.2017).
83. Креденцер О. В. Інноваційність як важлива характеристика підприємницької поведінки менеджерів освітніх організацій // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези І Всеукраїнського конгресу з організаційної та економічної психології (29 червня – 2 липня 2011 року, м. Кам'янець-Подільський). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 140 – 141.
84. Кузьменко Т. В., Петінова О. Б. Цінності та ціннісні орієнтації: сутність та відмінності // Матеріали ІІІ міжнар. наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 186 – 189.

85. Кульчицький Я. В. Екологічна парадигма розвитку економічної теорії у контексті посилення екологізації економіки // Науковий вісник УкрДЛТУ. Львів, 2005. Вип. 15.6. С. 220 – 224.
86. Кульчицький Я. В. Еколого-економічні системи (проблеми теорії і методології дослідження). Львів, 2003. 64 с.
87. Кульчицький Я. В. Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації сучасних еколого-економічних систем. Львів, 2005. 144 с.
88. Куценко В. Социально-экономическая сфера Украины: состояние, проблемы, перспективы // Персонал. 2004. № 2. С. 86 – 92.
89. Куценко В. І. Економіка освіти. Київ, 2003. 105 с.
90. Лихачев М. О. Роль поведенческих моделей в онтологической структуре современной макроэкономики // Вопросы экономики. 2013. № 7. С. 98 – 110.
91. Любівая М. Л., Петінова О. Б. Філософія економіки: сутність та проблемна сфера // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 77 – 78.
92. Людина в сучасному світі: монографія. У 3 кн. Кн. 1: Філософсько-культурологічні виміри / кол. авт.: А. Ю. Васьків, Н. П. Гапон, З. Е. Скринник та ін. Львів, 2012. 578 с.
93. Мазараки А. А., Ильин В. В. Философия денег. Киев, 2004. 719 с.
94. Маккоркводейл Р., Феарбразер Р. Глобалізація та права людини // Права людини: концепції, підходи, реалізація / під ред. Б. Зізік. Київ, 2003. 263 с.
95. Малахов Р. Г. Исследование собственности в рапмках философии хозяйства // Проблемы современной экономики. 2008. № 1. С. 86 – 89.

96. Малахов Р. Г. Взаимосвязь этики и экономики: попытка формализации // Вестник Алтайской академии экономики и права. Барнаул, 2013. № 52. С. 15 – 18.
97. Малиновська Я., Петінова О. Особистість ринкового типу в сучасному суспільстві // Ділові переговори в бізнесі. Зб. матеріалів регіон. міжвузів. кругл. столу. Одеса, 2014. С. 47 – 48.
98. Манжура В. И. Homo fortunatus: между энтропосом и антропосом // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя, 2006. № 17. С. 117 – 122.
99. Манжура В. И. Антропосоциокультурная тотальность (АСК) – поверхность и глубина // Грані. 2006. № 3 (47). С. 62 – 68.
100. Манжура В. И. Структура антропного производства и социокультурная эффективность социума // Методологія соціального пізнання: здобутки й проблеми. Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25 травня 2005 р.). Київ, Запоріжжя, 2005. С. 77 – 78.
101. Маслоу А. Г. Мотивация и личность URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z00000896/st000.shtml> (дата обращения: 04.02.2017).
102. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Київ, 2004. 400 с.
103. Мисик І. Г. «Мова – гроші – мова», або наївна філософія економіки у дзеркалі мови // Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей». Львів, 2010. С. 296 – 303.
104. Мінаков М. Петер Слотердайк і його «Критика цинічного розуму» // Український гуманітарний огляд. 2002. № 8. С. 199 – 204.

105. Молодцов Б. И. Объективность идеального в социально-экономической реальности. Дис. ... канд. философских наук, спец. 09.00.03. Луганск, 2008. 193 с.
106. Мор Т. Утопія. Кампанелла Т. Місто Сонця. К, 1988. 207 с.
107. Муровйова І. С., Петінова О. Б. Гроші в історії культури, людини та суспільства: філософський аспект // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (м. Київ, Україна, 16 – 17 грудня 2016 року). Київ, 2016. С. 68 – 71.
108. Мысык И. Г. Концепт «деньги» как ключевой элемент лингвокультуры // Перспективы. 2009. № 2 (46). С. 107 – 111.
109. Мюллер-Армак А. О свободе и социальной справедливости Предложения по осуществлению социальной рыночной экономики: социальное рыночное хозяйство // Политэконом. 1996. № 1. С. 24 – 25.
110. Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства // Социальное рыночное хозяйство: теория и этика экономического порядка в России и Германии. Санкт-Петербург, 1999. С. 368.
111. Наесс А., Сешенз Дж. Платформа глибинної екології. URL: <http://zentropa.net/teksty/platforma-glibinnoyi-ekologiyi.html> (дата звернення 05.04.2017).
112. Невідома Я. Г. Уявлення про «економічну людину»: еволюція поглядів // Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 121, т. 2. С. 44 – 47.
113. Невмерлецький Є. Хто ж вони, суб'єкти корупції? // Політика і час. 1998. № 11 – 12. С. 55 – 61.
114. Незабитовська С. Цінності сучасного студентства. URL: <http://nadoest.com/cinnosti-suchasnogo-studentstva> (дата звернення: 17.04.2017).

115. Немо М. В., Петінова О. Б. Особистість ринкового типу // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. науково-практ. конф. У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 50 – 52.
116. Новаковська О. С., Петінова О. Б. Філософсько-культурний вимір економіко-господарської діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 71 – 72.
117. Нуреев Р. М. Методологические предпосылки современной экономической теории (economics): тенденции развития // Научные труды ДонНТУ. Серия экономическая. 2014. № 1. С. 5 – 18.
118. Нуреев Р. М. Очерки по истории институционализма. Ростов-на-Дону, 2010. 415 с.
119. Нуреев Р. М. Теория и практика социального рыночного порядка в Германии и возможности ее применения в России URL: http://www.mirkin.ru/_docs/_dumnaya/sotchos.pdf (дата обращения: 05.01.2017).
120. Овсянкіна Л. А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект). Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2003. 198 с.
121. Осадча В. В., Петінова О. Б. Образ успіху та життєві стратегії молоді та студентів (на матеріалах соціологічного дослідження) // Соціологічні читання. Зб. матеріалів Всеукраїнської студ. науково-практ. конф. Одеса, 2014. С. 38 – 43.
122. Осінська-Львівська О. Б. Теоретичні концепції соціального ринкового господарства // Науковий вісник НЛТУ України. 2009. Вип. 19.7. С. 186 – 192.
123. Остапенко І. Г. «Номо есопомікус» у контексті методологічного аналізу // Перспективи. 2013. № 4 (58). С. 71 – 73.

124. Офіційний сайт Українського кооперативного альянсу. URL: <http://www.usa.coop/index.html> (дата звернення 05.01.2017).
125. Офіційний сайт Української соціальної академії. URL: <http://social-academy.com.ua/> (дата звернення 05.01.2017).
126. Офіційний сайт Львівського інституту ДВНЗ «Університет банківської справи». URL: <http://www.libs.ubs.edu.ua/index.php/ua/> (дата звернення 05.01.2017).
127. Офіційний сайт Українського інституту екології людини. URL: <http://uies.org.ua/uk> (дата звернення 05.01.2017).
128. Падовезе Л. Отці церкви IV-V століття про соціально-економічний вимір життя християн // Християнин і світ. Львів, 2009. № 1. С. 28 – 31.
129. Паулі Г. Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць: доповідь Римського Клубу. Таос, 2012. 320 с.
130. Петінова О. Б. Аксіологічна проблематика XV-XVIII ст. та ціннісні реалії сьогодення // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2008. № 143. С. 132 – 136.
131. Петінова О. Б. Аксіологічні мотиви в неотомістській філософії Ж.Марітена // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2007. № 1 (19). С. 101 – 104.
132. Петінова О. Б., Алексеев О. В. Економічна людина як суб'єкт відносин власності, обміну, розподілу та споживання // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. (13 травня 2016 р., Дніпропетровськ). Одеса, 2016. С. 115 – 117.
133. Петінова О. Б. Алкоголізм як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 117. С. 152 – 156.
134. Петінова О. Б. Глобалізація в історико-філософській ретроспективі // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 31. С. 25 – 30.

135. Петінова О. Б. Глобалізація в освіті як філософська проблема // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2012. № 1 (28). С. 123 – 128.
136. Петінова О. Б. Девіантність серед неповнолітніх: міф чи реальність? // Перспективи. Одеса, 2007. № 2 (38). С. 75 – 80.
137. Петінова О. Б., Довженко І. Ю. Гроші як загальний еквівалент товарів // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 77 – 79.
138. Петінова О. Б. Економічна сфера суспільства: філософське осмислення / О. Б. Петінова // Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2012. № 7 (87). С. 57 – 60.
139. Петінова О. Б. Екоцентризм у світоглядній парадигмі нової економічної людини // Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 12 (104). С. 129 – 134.
140. Петінова О. Б. Етика економічної людини: від класиків до сучасності // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: сьогодні, завтра й навіщо» (19 листопада, 2015 р.). Одеса, 2015. С. 51 – 58.
141. Петінова О. Б. Індивідуальні особливості нової економічної людини в організації її суспільного життя // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (м. Люблін, 21 – 22 травня, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 42 – 44.
142. Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціальних трансформацій в Україні // Матеріали V міжнар. науково-практ. конф. «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 26 квітня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 176 – 178.
143. Петінова О. Б. Нова економічна людина – образ людини майбутнього: методологічний інструментарій дослідження // Future Human Image. Kiev, 2014. № 1 (4). Р. 89 – 95.

144. Петінова О. Б. Особистість і колектив: ракурс становлення нової економічної людини // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (м. Люблін, 20 – 21 листопада, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 35 – 38.
145. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: виклик сучасності // Філософські читання. Зб. матеріалів регіон. міжвуз. студ. науково-практ. конф. (Одеса, 10 січня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 8 – 14.
146. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: міф чи потреба суспільства? // Антропологічні виміри філософських досліджень. Матеріали I Міжнародної наук. конф. (26 – 27 квітня, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 108 – 109.
147. Петінова О. Б. Сексуальні відхилення як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 114. С. 110 – 114.
148. Петінова О. Б. Становлення нової економічної людини в глобалізованому суспільстві // Філософські аспекти соціокультурних досліджень в умовах глобалізації / за наук. ред. Пшінька О. М., Власової Т. І. Дніпропетровськ, 2013. Гл. 1, п. 1.3. С. 46 – 63.
149. Петінова О. Б. Філософська інтерпретація концепції соціального ринкового господарства як моделі розвитку України в XXI столітті // Культура народів Причорномор'я. 2013. № 257. С. 38 – 43.
150. Петінова О. Б. Філософське осмислення корупції // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 233. С. 156 – 160.
151. Післар В. Ю., Петінова О. Б. Корупція в освіті як соціальний феномен // Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв'язків у сучасному науковому дискурсі. Матеріали II міжнародної науково-практ. конф. Луганськ, 2012. С. 251 – 254.

152. Плавич В. П. Проблеми взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності права і економіки (теоретико-правовий аналіз) // Міжнародний научно-практичний конгрес «Об'єднання економістів и правознавців – ключ к новому етапу розвитку», Берн, Швейцарія, 2013. Т.2. С. 121.
153. Плавич В. П. Правове регулювання трансформаційної економіки України і розвитку національного законодавства, Київ. 2002. 144 с.
154. Плавич В.П. Право та економіка: теоретико-правові роздуми // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 56. Київ, 2012. С. 3 – 8.
155. Плавич В. П. Право і економіка в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) // Наукове пізнання. № 2. 2015. С. 85 – 90.
156. Плавич В. П. Проблеми взаємозв'язку та взаємозалежності права і економіки // Наукове пізнання. № 1. 2016. С. 18 – 23.
157. Плавич В. П. Создание институциональной архитектуры динамично развивающейся и структурно сбалансированной экономики // Наукове пізнання. № 2. 2016. С. 35 – 40.
158. Платон. Государство. URL: <http://psylib.org.ua/books/plato01/26gos01.htm>____(дата обращения: 05.01.2017).
159. Повестка дня для мира: превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. Доклад Генерального секретаря в соответствии с заявлением, принятым 31 января 1992 г. на заседании Совета Безопасности на высшем уровне. U.N. DOC. A/47/277-S/24111 (June 17, 1992) URL: http://www.un.org/ru/siteindex/agenda_forpeace.pdf (дата обращения: 14.01.2017).
160. Подолинский С. Труд человека и его отношение к распределению энергии // Слово. Санкт-Петербург, 1880. № 4/5. С. 135 – 211.

161. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016 – 2017 pp. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1> (дата звернення 07.04.2016).
162. Полтарікова А., Петінова О. Ціннісні орієнтації молоді в умовах соціокультурної трансформації сучасного суспільства // Філософія економіки в контексті соціокультурних трансформацій. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 165 – 169.
163. Попков В. В., Аль-Кузаи Джабер Сакран. Екологія духа як пріоритетна проблема ХХІ века // Міжнародна науково-громадська конф. «Після Чорнобилі: спільна біль, спільна турбота, спільна надія» (Київ, Київо-Печерська Лавра, 26 квітня 2011 р.).
164. Попков В. В. Духовний чинник цивілізаційного розвитку // Матеріали міжнародної науково-практ. конф. «Особливості і тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства». Одеса, 2015. С. 16 – 17.
165. Попков В. В. Концепція «открытого общества» в контексте глобализационных процессов начала ХХ1 века // Науковий вісник Одеського нац. екон. ун-ту. 2012. № 23 (175). С. 4 – 14.
166. Попков В. В. Новый человек – тайна и смысл христианства // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2014. Вып. 1 (26). С. 53 – 59.
167. Попков В. В. Сепаратизм как глобальная проблема ХХІ века // Науковий вісник Одеського нац. екон. ун-ту. 2015. № 1 (221). С. 177 – 189.

168. Попков В. В. Социокультурный смысл глобальных изменений в XXI веке // Актуальні проблеми економіки і менеджменту: теорія, інновації та сучасна практика. Херсон, 2016. Кн. 4. С. 455 – 489.
169. Попов В. Д. Психология и экономика. Москва, 1989. 304 с.
170. Попов В. Д. Экономика плюс педагогика: очерки об экономическом воспитании молодежи. Москва, 1986. 288 с.
171. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2000. 192 арк.
172. Порохня В. М., Кухарева Л. В. Моделювання розвитку людського потенціалу як головного фактора економічного зростання // Економіка і прогнозування. 2007. № 4. С. 124 – 140.
173. Принципы скрытого рабства. URL: https://www.feedback.ua/ua/blogs?action=catalog.post&post_id=38 (дата обращения: 07.04.2015).
174. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 05.10.1995 № 356/95-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356/95-вр> (дата звернення 28.04.2016).
175. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення 28.04.2015).
176. Радіонова І. Економічне зростання з участю людського капіталу // Економіка України. 2009. № 1. С. 19 – 30.
177. Радіонова І. Ф. Загальна економіка. Київ, 2008. 396 с.
178. Разин А. В. Этика. Москва, 2006. 624 с.
179. Разумовський С. О. Поліваріантність економічного мислення. Харків, 2008. 340 с.
180. Разумовський С. О. Поліваріантність економічного мислення в соціокультурних реаліях. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Харків, 2009. 394 с.

- 181.** Радченко А., Титаренко О. Алкогольні напої, тютюнові вироби – стабільне джерело бюджетних надходжень // Вісник: офіційно про податки. Офіційне видання Державної фіскальної служби України. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/3214> (дата звернення 31.03.2017).
- 182.** Ринкова економіка. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ринкова_економіка (дата звернення 07.01.2016).
- 183.** Ринкова економіка: теоретико-практичні проблеми становлення в Україні. Київ, 1996. 382 с.
- 184.** Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України. Київ, 2006. 428 с.
- 185.** Ролз Дж. Теорія справедливості. Новосибірськ, 1995. 535 с.
- 186.** Савицький О. Корупція без кордонів // Політика і культура. 1999. № 1. С. 28 – 29.
- 187.** Савицький О. Корупція в Україні: від хаотичної до системної. URL: <http://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/news/all/korupczziya-v-ukrayini-vid-haotychnoyi-do-systemnoyi.html> (дата звернення 07.02.2017).
- 188.** Світгареева О. Г. «Економічна людина» в сучасній Україні // Нова парадигма: журнал наук. праць. Київ, 2008. Вип. 79. С. 62 – 74.
- 189.** Світгареева О. Г. «Економічна людина» в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Запоріжжя, 2010. 205 с.
- 190.** Світгареева О. Г. «Економічна людина» як домінуючий тип і наслідки її домінування // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Чернівці, 2009. Вип. 462 – 463: Філософія. С. 52 – 58.
- 191.** Сапелкіна О. В. Інтерпретація соціальної справедливості в сучасних соціологічних теоріях // Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України. 2012. № 1 (61). С. 62 – 64.

192. Сапожнікова О. В., Петінова О. Б. Методологічні параметри філософії економіки // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 75 – 77.
193. Свєреда З., Ворон Б. 10 правил бізнесу від Андрія Шептицького. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/10-pravyl-biznesu-vid-andreya-sheptyckogo> (дата звернення 07.02.2017).
194. Свєреда З., Терещук Г. Як господарювати у рідній хаті – бізнес-школа митрополита Андрея Шептицького. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27129569.html> (дата звернення 07.02.2017).
195. Семєкчі Н. М., Петінова О. Б. Маркетинг як філософія бізнесу // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 77 – 79.
196. Сен А. Об этике и экономике. Москва, 1996. 159 с.
197. Сингаївська А. М. Трансформації вищої економічної освіти у контексті переходу до стійкого розвитку суспільства. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.10. Київ, 2011. 242 с.
198. Сингаївська А. М. Від «homo oeconomicus» до «new homo economicus». URL: http://novyn.kpi.ua/2009-3-1/10_Singajivska.pdf (дата звернення 07.01.2016).
199. Сич В. О. Структура економічного самовизначення студентської молоді // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези I Всеукраїнського конгресу з організаційної та економічної психології (м. Кам'янець-Подільський, 29 червня – 2 липня 2011 р.). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 159 – 160.
200. Сіваченко Ю. В., Петінова О. Б. Особистість в умовах ринкових відносин // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць

- за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 141 – 142.
- 201.** Скловський І. З. Економіка надії – феномен змін політичної ситуації // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2015. № 5. С. 30 – 35.
- 202.** Скловський І. З. Феномен метафізики економіки в динаміці надії етносоціальних змін // Наукові праці Кіровоградського нац. техн. ун-ту. Серія Економічні науки. 2015. Вип. 28. С. 254 – 262.
- 203.** Скотний П. В. Власність як соціально-економічний феномен: філософський аспект // Вісник нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. Київ, 2009. № 3 (27), ч. 1. С. 60 – 63.
- 204.** Скринник З. Е. Гроші як соціокультурний феномен у вимірах практичної філософії. Дис. ... доктора філос. наук, спец. 09.00.03. Львів, 2007. 425 с.
- 205.** Скринник З. Е. Українська людина в лабіринтах огрошеного світу // Університетська кафедра. Київ, 2013. Вип. 2. С. 45 – 56.
- 206.** Скрынник З. Э. Европейские ценности и рыночные механизмы на политическом поле постсоветских стран // Философия хозяйства: альманах Центра общественных наук и экон. ф-та МГУ им. М. В. Ломоносова. 2012. № 3. С. 247 – 258.
- 207.** Скрынник З. Э., Зотова Е. С. Человек в измерениях финансовой цивилизации // Polityka Wschodnia. Warszawa, 2013. №. 1. S. 127 – 144.
- 208.** Скрынник З. Э. Культурные барьеры на пути экономического развития // Вопросы новой экономики. 2013. № 3. С. 34 – 39.
- 209.** Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення 08.01.2016).
- 210.** Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ, 2001. 594 с.

211. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, 2006. 320 с.
212. Сомін М. В. Основні парадигми християнського ставлення до економіко-соціальної сфери // Християнин і світ. Львів, 2009. № 1. С. 22 – 24.
213. Соскін О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. URL: <http://soskin.info/news/2897.html> (дата звернення 08.04.2017).
214. Соснін О. В., Воронкова В. Г., Постол О. Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри). URL: http://pidruchniki.com/74058/politologiya/suchasni_mizhnarodni_sistem_i_ta_globalniy_rozvitok (дата звернення 08.04.2016).
215. Спенсер Г. Синтетическая философия. Киев, 1997. 512 с.
216. Споживчі настрої в Україні, липень 2016: індекс склав 50,1. URL: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/press-release/consumer-confidence-index-ukraine-july-2016> (дата звернення 08.04.2016).
217. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей: філософсько-історичний аналіз. Тернопіль, 1997. 256 с.
218. Старовойт О. В. Економіка знань у стратегії інноваційного розвитку освіти. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.10. Київ, 2010. 184 с.
219. Створено Українське філософсько-економічне наукове товариство URL: <http://osvita.ua/vnz/news/7104/> (дата звернення 04.04.2016).
220. Степова А. О., Петінова О. Б. Духовність як основа підприємницької і комерційної діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 82.

221. Стиглиц Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала. Москва, 2005. 424 с.
222. Стиглиц Дж. Ю. Цена неравенства. Москва, 2015. 508 с.
223. Стігліц Д. Глобалізація та її тягар. Київ, 2003. 252 с.
224. Сторчевой М. Новая модель человека для экономической науки // Вопросы экономики. 2011. № 4. С. 78 – 98.
225. Субкоманданте Маркос. Четвёртая мировая война. Екатеринбург, 2005. 694 с.
226. Суименко Е. И., Ефременко Т. О. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. Киев, 2004. 244 с.
227. Тимофеев Л. М. Институциональная коррупция: очерки теории. Москва, 2000. 364 с.
228. Тихомирова В., Петінова О. Екологічна криза як філософська проблема // Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 13 – 14 березня, 2015 р.). Одеса, 2015. С. 148 – 151.
229. Торгово-аналітична платформа iPro Marketplace. URL: <https://www.ubkmarkets.ua/ua/platforms> (дата звернення 08.04.2017).
230. Трейси Б. Цитаты. URL: <https://www.livelib.ru/author/10431/quotes-brajan-trejsi> (дата обращения: 08.04.2016).
231. Федоренко В. Г. Політична економія. URL: http://pidruchniki.com/158407208807/politekonomiya/politichna_ekonomiya (дата звернення 08.04.2016).
232. Фезерстоун М., Леш С. Глобалізація, модерність і опросторовлення суспільної теорії: вступ. URL: https://books.google.com.ua/books?id=CEZsxUUuZ4EC&pg=PA17&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false (дата звернення 08.04.2016).
233. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике?. Москва, 2002. 144 с.

234. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва, 1992. 175 с.
235. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект // Политические работы / Юрген Хабермас. Москва, 2005. С. 7 – 31.
236. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург, 2000. 380 с.
237. Хабермас Ю. Политические работы. Москва, 2005. 361 с.
238. Халапсис А. В. Цифровые технологии и перековка железных людей // ScienceRise. 2016. Т. 7, № 1 (24). С. 55 – 61.
239. Халапсис А. В. Чудеса и совершенство бытия: теологические корни научных концепций // Антропологічні виміри філософських досліджень. 2016. Вип. 9. С. 70 – 77.
240. Халапсис А. В. Ultima ratio deorum // Антропологічні виміри філософських досліджень. 2016. Вип. 10. С. 100 – 106.
241. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва, 2004. 480 с.
242. Хижняк Л. М., Петінова О. Б. Економіка як форма і спосіб буття суспільства та людини // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнар. науково-практ. конф. (м.Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 88 – 89.
243. Химчук О. Цінності сучасної молоді. URL: <http://www.osvitata.com/osvita-ta-religiya/tsinnosti-suchasno-molodi.html> (дата звернення 08.04.2014).
244. Хома М. Біблійне розуміння багатства, або як християнам ставитися до матеріальних благ? // Християнин і світ. Львів, 2009. № 1. С. 4 – 15.
245. Хромов М. І. Економічний розвиток в єдності процесів формування та використання людського капіталу // Економіка та держава. 2010. № 1. С. 57 – 61.

246. Цибра М. Ф. Метанойа. Філософсько-етичний аспект. Одеса, 2006. 240 с.
247. Цибра М. Ф. Рівні самоствердження особистості та їх призначення // Матеріали Міжнародної наук. конф. «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик». Одеса, 2016. С. 58 – 59.
248. Цыбра М. Ф. Самоутверждение личности (социально-философский анализ). Киев, Одесса, 1989. 192 с.
249. Черенько Л. М. Новий погляд на проблему української бідності // Демографія та соціальна економіка. 2008. № 1. С. 75 – 85.
250. Чудовська-Кандиба І. Вернисаж нарисів глобалізації в українському соціальному дискурсі. URL: https://books.google.com.ua/books?id=CEZsxUUuZ4EC&pg=PA15&dq=inpublisher:%22Taras+Tsymbal%22&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (дата звернення 08.04.2013).
251. Шабашев В. А., Малахов Р. Г. Собственность как этико-экономико-правовой феномен // Вестник КемГУ. 2013. № 2, т. 1. С. 313 – 318.
252. Швайка М. А. Економічні атрибути незалежності України. Київ, 2011. 88 с.
253. Швайка М. А. Неолібералізм, що з тріском провалився. URL: <http://www.viche.info/journal/2893/> (дата звернення 08.04.2017).
254. Швайка М. Проблеми захисту національних економічних інтересів України в умовах глобалізації // Економічний часопис – XXI. Київ, 2002. № 6. С. 10 – 14.
255. Шептекита К. В., Петінова О. Б. Особливості ведення бізнесу в XXI столітті // Філософія економіки в контексті соціокультурних трансформацій. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 169 – 175.

256. Шеремета В. Екологічне покликання християн у контексті глобалізації кризи довкілля // Християнин і світ. Львів, 2010. № 2 (3). С. 61 – 64.
257. Шипунова Т. В. Социальная справедливость: понятие, виды, критерии оценки. URL: http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Shipunova-Sotsialnaya_spravedlivost.pdf (дата обращения: 08.04.2016).
258. Шопенгауер А. Афоризмы житейской мудрости. URL: <http://www.theosophy.ru/lib/aforizmy.htm> (дата обращения: 08.04.2012).
259. Canadian Social Trends. 1986 – 2012. URL: <http://publications.gc.ca/site/eng/9.505001/publication.html> (accessed: 28.04.2012).
260. Données sociales. Paris, 1973 – 2016. URL: <http://trove.nla.gov.au/work/11366438?q&versionId=13330462> (accessed: 28.04.2012).
261. Hegel G. W. F. Dokumente zu Hegels Entwicklung / herausgegeben von Johannes Hoffmeister. Stuttgart, 1936. XII, 476 S.
262. Mosquin T., Rowe J. S. A Manifesto for Earth // Biodiversity. 2004. Vol. 5, Issue 1. P. 3 – 9. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/EarthManifesto.pdf> (accessed: 11.02.2017).
263. Müller-Armack A. Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft. Hamburg, 1947. 144 S.
264. Naess A. The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects // Foundations of environmental philosophy / Frederik A. Kaufman. Boston, 2003. P 402 – 416.
265. Naess A., Sessions G. Basic Principles of Deep Ecology. URL: <https://theanarchistlibrary.org/library/arne-naess-and-george-sessions-basic-principles-of-deep-ecology> (accessed: 09.02.2017).

266. Naess A., Sessions G. The Deep Ecology Platform. URL: <http://www.deepecology.org/platform.htm> (accessed: 09.02.2017).
267. Petinova O. B. Ecocentrism in the New Homo Economicus' Outlook Paradigm // Intercultural communications. Tbilisi, 2015. № 24. P. 150 – 155.
268. Petinova O. B. Economic Sphere as Determinant of Becoming of Market Personality // Psihologie. Pedagogie specială. Asistența socială. Chișinău (Moldova), 2013. Nr. 2 (31). P. 36 – 43.
269. Petinova O. B. Economic sphere of individual's existence: distinctive features, peculiarities, functioning // Сборник научных трудов SWorld. Одесса, 2013. Вып. 2, т. 25: Философия и филология. С. 37 – 45.
270. Petinova O. B. Problem Field and the Peculiarities of economic sphere of individual's existence // Идеи: философско списание. Пловдив (България), 2013. Брой 5 (15). С. 57 – 64.
271. Rowe J. S. Ecocentrism and Traditional Ecological Knowledge. URL: http://www.ecospherics.net/pages/Ro993tek_1.html (accessed: 11.02.2017).
272. Rowe J. S. Ecocentrism: the Chord that Harmonizes Humans and Earth. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/RoweEcocentrism.html> (accessed: 11.02.2017).
273. Skrynnyk Z. E. Wartości europejskie a mechanizmy rynkowe w przestrzeni Politycznej krajow postsowieckich // Swiat, Europa, Rosja. Perspektywy rozwoju po kryzysie. Warszawa, 2013. S. 61 – 74.
274. Social Indicators Research. 2016. Vol. 129, Issue 2. URL: <https://link.springer.com/journal/11205/129/2/page/2> (accessed: 28.04.2016).
275. Social Utveckling. URL: <http://socialutveckling.goteborg.se/> (accessed: 28.04.2016).
276. Spencer H. The principles of ethics. In 2 v. Vol. 2. Indianapolis, 1978. 521 p.

- 277.** Stigler G. J. Smith's Travels on the Ship of State // History of Political Economy. 1971. Vol. 3, No 2. P. 265 – 277.
- 278.** Tansley A. G. The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms // Ecology. 1935. Vol. 16, No. 3. P. 284 – 307.
- 279.** The Eight Points of Deep Ecology. URL: <http://www.ecospherics.net/pages/eightpoints.html> (accessed: 05.04.2016).

РОЗДІЛ 4.

СОЦІОГУМАНІТАРНІ ГАБІТУСИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Економічна людина сьогодні виступає агентом соціальних практик, суб'єктом діяльності, що володіє свободою вибору засобів для здійснення життєвих проектів. Соціальні практики виникають завдяки вихідним габітуальним установкам, що набуваються в об'єктивному соціальному середовищі. Габітус як «міцні схильності» (П. Бурдьє [32]) формується в процесі соціалізації, освоєння культури, освіти. Він є адаптивним механізмом комунікативних взаємодій, допомагає орієнтуватися в складних ситуаціях, визначає форми, простір, умови, межі активності суб'єкта. Стійкість суспільства в динаміці зовнішніх змін та внутрішніх трансформацій зберігається завдяки узгодженій взаємодії соціальних практик, яка обумовлюється відносною схожістю габітусів. Габітуси, в свою чергу, формуються в соціальному полі практик, які виробляються, освоюються та відтворюються історично в самому суспільстві. Габітуси детермінують інтерсуб'єктивні стратегії поведінки соціальних агентів, через них впливають на соціальний простір і одночасно зазнають впливу зі сторони суспільних структур. Габітуси різноманітні в об'єктивних і суб'єктивних проявах, але в цілому є корелятивними до видів соціальної практики: матеріально-перетворювальної (наприклад, моделі виробництва і споживання), комунікативної (стереотипи спілкування, сценарії поведінки), пізнавальної (пошук і засвоєння інформації), ціннісно-орієнтаційної (моральні установки, традиції, норми, ідеали, цінності, світоглядні стандарти, естетичні кліше). Соціогуманітарні габітуси є сукупністю систем засвоєння, відтворення і втілення на практиці суспільно значущих смислів, структур, культурних патернів, що визначають стійкі механізми функціонування і взаємодії суспільства в

цілому. Економічна людина інтеріоризує певні практики, схвалені суспільством, завдяки чинним соціальним інститутам.

4.1. Економічна культура як підґрунтя соціальної практики

Економічна людина пройшла значну еволюцію, про що свідчать її моделі, які відповідали історичним особливостям свого часу. Усвідомлення цього факту є необхідним в умовах сучасної кризової ситуації, що склалась в Україні, адже формування економічної людини нового типу має відповідати викликам ХХІ століття.

Сучасна соціальна практика відображує основні вектори соціально-економічних трансформацій та виступає механізмом засвоєння соціальних норм, рушійною силою пізнання, детермінує перехід від його емпіричного рівня до теоретичного, від чуттєвого відображення об'єктів до раціонального. В процесі соціальної практики через суспільні інститути, установи та організації конкретний історичний суб'єкт розвивається сам і формує суспільство. Економічна людина як суб'єкт економічного буття також не є виключенням. Вона є, з одного боку, носієм економічної культури, а з іншого – сама формується в ній. Економічна культура детермінує (детермінанта – в значенні фактору, елементу, що обумовлює певне явище) поведінку економічної людини. Залежно від специфіки та особливостей складових елементів, визначає та спрямовує її у певне русло. Економічна культура виступає підґрунтям соціальної практики. Зупинимось більш детально на аналізі цього соціального феномену.

Якщо розглядати економічну культуру в контексті загальної національної культури, то вона займає чільне місце поряд з політичною, релігійною, моральною, правовою, тощо. Між собою їх досить важко відокремити, так як в цілому всі разом вони представляють складну інтегровану систему. Вона є продуктом історичного економічного досвіду суспільства в цілому, так само, як і особистісного життєвого

досвіду, який здобувається в процесі соціалізації кожного члена суспільства. Економічна культура є багатовимірним явищем, яке можна розглянути як сукупність раціональних та ірраціональних компонентів. Вона містить як базові елементи – економічні цінності й норми, сформовані та поширені в даному суспільстві економічні стереотипи й міфологеми, ідеї, концепції та переконання, економічні традиції, так і установки та орієнтації людей щодо існуючої економічної системи в цілому, певні «правила гри» і принципи взаємовідносин особистості та економічних інститутів. Ці компоненти обумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними та іншими факторами, які характеризуються усталеністю та стійкістю та не піддаються швидким змінам, навіть у періоди глибоких трансформацій у суспільному житті, що ми й спостерігаємо в умовах трансформаційних процесів України [181].

Проблеми економічної культури особистості розглядалися досить активно на початку ХХ сторіччя. Так, в рамках економічної психології різні аспекти цього феномену досліджували А. Маршалл, М. Вебер, Дж. Катона, Г. Тард, Г. Ріккерт, серед соціологів – П. Сорокін, Ф. Тейлор, Е. Мейо, Т. Парсонс, Т. Заславська, Р. Ривкіна [142, 38, 271, 273, 274, 93]. Серед українських дослідників слід в першу чергу виокремити В. Москаленко, Ю. Шайгородського, О. Міщенка [152, 153] та ряд інших.

У соціально-філософських дослідженнях впливу культурних факторів на розвиток економіки склались два основних підходи: вивчення впливу на економіку окремих видів культури (моралі, політики, релігії та ін.) та вивчення економічної культури в цілому. Досліджуючи економічну культуру як одну з складових характеристик економіки, перш за все, необхідно виявити, які сутнісні характеристики культури як родового поняття увібрала в себе економічна культура. Це дозволить дослідити ті особливості, що притаманні цьому типу культури. Серед чималої кількості визначень культури найбільш перспективними є ті, що

пов'язують її розуміння з діяльністю людини та нагромадженням і передачею між поколіннями соціального досвіду. Саме на діяльність – як головне джерело культури, звертають увагу Л. Губерський, В. Андрущенко і М. Михальченко [66, 67]. Вони відзначають, що зв'язок культури з людською працею, активною, перетворювальною діяльністю людей виявляє саме походження поняття «культура» (від лат. cultura – обробка, догляд, поліпшення) як обробка землі, землеробська праця. Дещо пізніше це слово набуло й переносного значення – просвітництво, виховання, освіченість. В. Даль об'єднує обидва трактування цього слова: «культура, – пише він, – это обработка и уход, возделывание, возделка; образование умственное и нравственное...» [69]. Характерним є те, що в понятті культури простежується зв'язок із працею (обробкою землі, предметів людської праці загалом) та вихованням людини. Економічна культура виникає на певному етапі розвитку соціально-економічних відносин. Дослідження Т. Заславської та Р. Ривкіної засвідчують, що на ранніх етапах людської історії соціально-економічні відносини формувались під тиском суспільних потреб та інтересів. Відносини суспільного розподілу праці, зайнятості, господарчої незалежності (самостійності), розподілу робочих місць були пов'язані з тогочасними еталонами культури – цінностями, нормами, традиціями, що втілювались у певні норми економічної поведінки класів, соціальних груп та спільнот [93].

Поняття «економічна культура» є багатоаспектним, тому, в залежності від ракурсу, існують різні дефініції цього феномену. Економічну культуру можна розглядати в широкому (це опрідметнені матеріальні результати праці суб'єктів економічної діяльності; сукупність створених суспільством матеріальних і духовних засобів виробничої діяльності, економічні знання, вміння, навички, способи і форми спілкування людей, економічний інтелект) та у вузькому розуміннях (сукупність стереотипів, цінностей та норм особистісного й

346

інституціонального характеру, що є регуляторами поведінки суб'єктів економічної діяльності (економічної людини), їх стратегій та взаємин у процесі економічної діяльності; типовий спосіб економічного мислення і діяльності народу, групи, індивідів). В економічну культуру включається також сукупність економічних інтересів, цінностей, норм, правил, умінь і навичок, які є регуляторами економічної поведінки, – іншими словами, економічна культура складається з поведінкових стереотипів і економічних знань. Під економічними навичками розуміються такі дії, що в результаті частих повторень людина виконує автоматично (наприклад, робота за комп'ютером, заощадження 10% від прибутків, оплата послуг, розрахунки кредитками, робота в системі он-лайн банкінгу, наприклад Приват24, тощо). Економічні навички необхідні і для ділового спілкування, купівлі та продажу продукції, планування й організації своєї роботи, тощо. Здатність людини виконувати певну економічну діяльність або окремі економічні дії на базі економічних навичок називають економічними вміннями (організація свого робочого дня, розробка перспективного плану роботи на тиждень, місяць, рік, на 10 років). Економічний досвід набувається в результаті практичної діяльності, інколи навіть методом проб та помилок. На рівні економічної поведінки окремої людини економічна культура проявляється в наявності функціональної економічної грамотності, в знанні основ господарського життя не тільки сім'ї, підприємства (фірми), але і всього суспільства в цілому. Однією з головних складових рис економічної культури дослідники виокремлюють творчість. Творчо мисляча людина швидше і глибше засвоює економічні знання й здатна до оперативного та ефективного виходу з складних економічних ситуацій.

Питання сутності та особливостей формування економічної культури знаходяться в центрі наукових пошуків українських дослідників. Особливості формування економічної культури в українському соціумі аналізував Є. Борінштейн [27], С. Галушка [54].

О. Лобко, досліджуючи роль економічної культури в інституційному перетворенні економічних відносин, приходять до висновку про те, що виникнення й становлення економічної культури є природнім процесом, який супроводжує розвиток економічних і соціальних механізмів у розвитку суспільства [135, с. 198]. Модель економічної культури як регулятора економічної діяльності запропонувала Г. Соколова [230]. Економічна культура – це комплекс уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства й пов'язані з економічною діяльністю [230].

Економічну культуру дослідники експлікують також як спосіб взаємодії економічної свідомості та економічного мислення, який регулює участь індивідів і соціальних груп в економічній діяльності та ступінь їх самореалізації в тих чи інших типах економічної поведінки. Це означає формування минулим економічним досвідом певного стану економічної свідомості (і економічного мислення як форми його прояву) суспільства, соціальної верстви, соціальної групи, що втілюють цей стан в певній економічній діяльності (економічній поведінці). Економічна культура є більш широким поняттям, ніж поняття «економічна свідомість». Остання часто розглядається як одна з форм суспільної свідомості, що виникає як відображення соціально-економічних умов буття, і означає суб'єктивний світ економічного, тобто вона передбачає установки, орієнтації, цінності, мотивації, уподобання, тощо. Але економічна культура, крім елементів суб'єктивного світу, охоплює й такі компоненти, як норми й діючі правила гри, моделі масової економічної поведінки, вербальні реакції, економічну символіку та знакову систему, які виражаються не тільки словесно, але й іншими засобами та формами [181].

Здатність економічної культури, як частини культури взагалі, до самовідтворення і самооновлення пов'язується із економічною свободою. Взаємозв'язок економічної культури і економічної свободи в умовах

ринку розширюється. Економічна культура як узагальнений економічний досвід людини в умовах ринку надає змістовності економічній свободі та творчості і забезпечує реальність вибору економічної поведінки. Разом з тим, економічна культура дає засоби і пропонує форми здійснення людиною її вільних творчих зусиль саме в сфері економіки. В умовах ринкової системи господарювання кожна людина самостійно вирішує проблеми: що вона хоче і може робити, як це треба робити, щоб отримати бажаний результат та чи буде її праця визнана суспільством – людина перебуває перед постійним вибором. Можливість мати вибір завжди була засобом і метою розвитку людства. Ринкова форма господарювання дозволяє здійснити вибір кожній людині.

В цілому, структуру економічної культури можна розглянути на декількох рівнях: економічні знання (знання про економічну систему, її роль, функції, рішення й дії, можливості й засоби впливу на прийняття рішень (когнітивні орієнтації)); економічні почуття (специфічні узагальнені переживання людини стосовно ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо, оцінні орієнтації); найбільш поширені в суспільстві моделі економічної поведінки. Інституціональна складова культури опирається на економічну свідомість, а особистісна складова – на економічне мислення. Економічна культура – це свого роду соціальний механізм, який відтворює еталони економічної поведінки. Економічна культура складається із цінностей інституціонального (на рівні держави, масової ідеології) й особистісного характеру, які тісно взаємопов'язані між собою [143].

Зустрічається й інший розподіл економічної культури за рівнями. Так, можна виокремити рівень трудової етики (цінність праці, відношення людей до праці); рівень професійного, наукового, інструментального та спеціалізованого знання (обумовлює раціональний

тип економічної дії); рівень норм та нормативної регуляції поведінки (включає в себе професійні норми, професійну етику, рольові очікування, що відносяться до різних типів економічної поведінки, як-от: сітєвий маркетинг, лінійний бізнес, франчайзин, тощо).

Економічна культура виконує ряд важливих функцій у суспільстві. Серед них можемо назвати комунікативну (як засіб зв'язку членів суспільства з економічною системою країни в цілому). Ця функція транслює спадкоємність економічного досвіду, демонструючи зв'язки між поколіннями. І, як відзначає С. Матвєєв, «...реалізує співробітництво всіх членів суспільства у вирішенні завдань економічної безпеки й національного самозбереження, економічного прогресу та національного відродження» [143]. Наступна функція – нормативно-регулююча. Її сутність у забезпеченні усталеності економічного життя шляхом систематизації економічної поведінки, можливості соціально-економічних суб'єктів конструктивно та своєчасно вирішувати економічні проблеми через структури економічних інститутів. Інтеграційна функція проявляється в узгодженні суб'єктів економічного процесу, через соціалізацію молодих поколінь економічна культура породжує певний консенсус у суспільстві. Інноваційна функція – в сприйнятті нових елементів культурного досвіду, утворенні нових форм господарювання. При збереженні основних базових цінностей країни одночасно забезпечується її саморозвиток та видозміна. Ця функція ще проявляється в оновленні соціально-економічних цінностей та норм шляхом вироблення нових норм в рамках самої культури чи запозиченні з інших. Селекційна функція виражається через накопичення, збереження та відбір тих цінностей та норм, які необхідні для розвитку економічної поведінки суб'єктів розвитку економіки. Трансляційна функція проявляється в тому, що економічна культура виконує роль сегменту так званої соціальної пам'яті суспільства, який включає історію розвитку економічних відносин країни, й передає з минулого в сучасне і в

майбутнє ті соціально-економічні цінності, норми, правила, зразки поведінки, що були властивими нашим пращурам в силу об'єктивної економічної та політичної ситуації в історії нашого народу. Виховна функція спрямована на економічне виховання підростаючого покоління. Крім вище перелічених, хочемо акцентувати увагу на такій функції економічної культури, як функції мотивації господарської (виробничої, трудової, підприємницької, фінансової, комерційної, споживчої, тощо) активності; духовної і етичної легітимізації економічного успіху за допомогою засвоєння на особовому рівні цінностей і норм господарської етики та формування на інституційному рівні системи відносин між суспільством в цілому і підприємництвом як його підсистемою, елементами якої є меценатство, добродійність, концепції соціального служіння бізнесу, а також «піар»; регуляції відносин усередині системи господарства за допомогою формування систем менеджменту, ділової культури і етики. Цю функцію досить детально розглядає у своїх роботах Г. Соколова [229].

Українські дослідники зверталися до експлікації базових елементів економічної культури. Зокрема, І. Розпутенко, С. Матвєєв [216] розглядали та аналізували основні компоненти економічної культури. Так, під економічними цінностями розуміються загальноприйняті уявлення відносно цілей, яких повинна прагнути людина в економічній діяльності. Вони функціонують у формі ідеалу, основоположних принципів мислення і є ідеальними критеріями оцінки економічних подій, явищ і процесів. До економічних цінностей можуть бути віднесені «рівність», «багатство», «гроші», «економічна свобода», «індивідуалізм», «прибуток» тощо. Кожному суспільству, навіть окремим соціальним групам в межах одного й того ж суспільства, притаманна своя ієрархія цінностей. Якщо для когось найвищим благом є багатство, та для інших – це може бути «чиста совість». В одних суспільствах приватна власність може розглядатись як умова здійснення економічної і соціальної свободи

індивіда, в інших – як соціальне зло, яке породжує соціальну нерівність і конфлікти. Так, можна згадати історію філософії та погляди соціалістів-утопістів, які вважали причинами всіх бід у суспільстві «лиху приватну власність», і тезу макіавеллізму, за якою «люди скоріше простять смерть батька, аніж втрату спадщини».

Наступним елементом є економічні ідеали (вироблені економічною свідомістю й наявні в ній узагальнені уявлення про досконалість у сфері економічного життя), вони являють собою мрію та вірець, до якого прагнуть люди. Наприклад, сучасні механізми ринкової економіки в західному світі виникли шляхом наближення до ідеалу. Сьогодні вони закріплені в юридичних та економічних легітимних нормах, які регулюють поведінку суб'єктів економічного процесу. Ідеали відображують практичний досвід економічної діяльності даного конкретного соціуму й зазнають соціально-історичної конкретизації. Слід відрізнити реальні цінності соціуму від ідеалів, які формулюються у вигляді ідеологічних конструкцій. Останні можуть успішно виконувати функцію консолідації та орієнтації соціальної спільноти лише в тому випадку, коли вони адекватно відображують мотивацію її колективної економічної діяльності [216].

Економічні норми – загальні шаблони, які регулюють економічну поведінку в певному напрямку. Це система поведінкових очікувань того, як люди мають діяти в економічній сфері. Економічні норми народжуються в економічній сфері й обслуговують певні економічні відносини. Наприклад, такою нормою в СРСР був «принцип оплати за працею», закріплений в Конституції країни, він використовувався на практиці і втілювався в масовій свідомості населення. Однак є норми, які не виникають в економічній сфері, але потім набувають економічного змісту. Так, загальна моральна норма соціальної справедливості залежно від економічної системи тієї чи іншої держави набувала економічного змісту різного характеру. У капіталістичних системах вона розглядалася і

втілювалася на практиці як рівність можливостей, а в соціалістичних країнах гасло «кожному за здібностями, кожному за працею» у реальному житті зводилося до культивування зрівняльної психології.

Норми в економічній сфері можуть функціонувати на рівні формально-правової надбудови як постанови держави, офіційні правові документи (закони, вказівки, накази) щодо регулювання економічних відносин у країні. Для того щоб ці норми вийшли з розряду декларативних, вони повинні стати елементом повсякденних соціально-економічних практик, тобто повинні успішно функціонувати на рівні масової поведінки суб'єктів економічного процесу. Тому важливо, щоб за змістом норми, які розробляються на державному рівні, були адекватними до умов їх здійснення, наближені до реального життя, відповідали масовим очікуванням громадян, їх моральній свідомості, оскільки економічні норми, які в принципі не можуть бути виконаними, підривають саму ідею обов'язковості виконання норм.

Під економічними стереотипами розуміються спрощені, схематичні, деформовані та ціннісно-орієнтовані уявлення про економічні об'єкти, явища та процеси. Відмітними рисами стереотипу є: персоніфікація явищ (причина тих чи інших явищ пов'язується з діяльністю конкретної особи або певної групи); сильне емоційне забарвлення сприйняття та інтерпретації явищ (як правило, різко негативне або позитивне ставлення до чого-небудь чи до кого-небудь); ірраціональність (як правило, факти, які суперечать стереотипу, не беруться до уваги або з обуренням відхиляються); усталеність (стереотип є статичним, незмінюваним і здатним до самозбереження навіть у ситуації, що радикально змінюється). Стереотипи сприяють формуванню економічної ідентичності, розділяючи соціальний світ на «своїх» і «чужих» (мафія, влада – простий народ). Економічні стереотипи забезпечують в тій чи іншій області економічної діяльності стабільні «правила гри», що дублюються та повторюються протягом тривалого

періоду часу, і таким чином спонукають індивідів діяти певним фіксованим чином. Існує два способи формування економічних стереотипів: перший пов'язаний з накопиченням індивідуального досвіду та його закріпленням у вигляді стійких емоційно забарвлених уявлень про предмети чи явища, що фіксуються в підсвідомості індивіда та визначають його спосіб мислення, а другий пов'язується з більш-менш усвідомленим прийняттям зовнішніх за відношенням до індивіда уявлень, які він засвоює в процесі соціалізації [99]. Тим самим, економічні стереотипи виступають в ролі мисленнєвої програми формування, зберігання, відтворення алгоритмів сприйняття та оцінки різноманітної (економічної, політичної, культурної, тощо) інформації, яка зумовлює стійкі моделі економічної поведінки людини в сфері виробництва, розподілу, та споживання матеріальних і духовних благ.

Економічна міфологема – це статичний образ, який ґрунтується на віруваннях і дає змогу систематизувати та інтерпретувати факти й події, не зовсім зрозумілі за змістом, структурувати колективні уявлення про теперішнє і майбутнє. Значний інтерес становить також інтерпретація міфу в рамках аналітичної психології К. Юнга, згідно з якою міф є проекцією колективного несвідомого (архетипів) на ті чи інші реальні об'єкти. У певних критичних ситуаціях можлива активізація, оживлення архетипів, і тоді їх перенесення на економічні об'єкти стає джерелом колективних економічних міфів. Міфологема, у тому числі й економічна, виникає тоді, коли група або більша частина суспільства стикаються з новими, незрозумілими й невідконтрольними їм явищами, які становлять явну або приховану загрозу її існуванню. Саме тому розквіт міфологем здебільшого здійснюється в періоди соціальних потрясінь, глибоких криз суспільства, війн, революцій тощо. Економічні міфологеми, які набувають масового поширення, справляють потужний вплив на перебіг соціальних та економічних перетворень [216].

Представляє інтерес класифікація міфологем, яку наводить І. Дідук на прикладі мультфільмів та телепередач для дітей, наприклад, навчальна міфологема спрямована на збагачення раннього розвитку дитини (наприклад, «Уроки тітоньки Сови»). Конвенційна міфологема містить у собі важливі універсалиї людського буття, морально-етичні постулати, критерії чесності, правди, добра («Як левеня і черепаха співали пісню», «Пригоди Чебурашки», «Пригоди kota Леопольда», «Вінні-Пух і все-все-все», «Мийдодір» тощо) та інші [80]. Кожен народ і кожна нація продукує свої міфологеми, що фіксують у раціональних та ірраціональних формах соціально-економічні архетипи й породжують масові очікування, уявлення та орієнтації. Наприклад, такий феномен, як «американська мрія» (мрія про краще життя, уявлення про Америку як країну рівних і необмежених можливостей).

С. О. Матвєєв зазначає, що економічні звички й рутини, як елемент економічної культури, обумовлюють вибір найбільш зручних і досить поширених засобів групової економічної діяльності. Виникнення звичок і залучення людини до загальних правил поведінки є результатом як відносно пасивної і навіть несвідомої імітації, тобто неусвідомлюваного процесу наслідування інших людей, так і результатом вільного свідомого вибору [143]. Розглядаючи найбільш поширені та вкорінені економічні звички в Україні, не можна не назвати корупцію, про яку мова вже йшла (див. розділ 3).

В наукових доробках зустрічаємо й дещо інший підхід до цього питання. Економічна культура, разом з економічною свідомістю, економічним мисленням, економічними інтересами, соціальними стереотипами, розглядається відособлено, в якості передумов економічної поведінки. Свідомість людини є основою її психічного буття, а діями керує воля. Якщо свобода волі обмежується чи навіть знищується, то руйнується відчуття власної відповідальності, людина поступово стає бездушною машиною. Економічну свідомість та

поведінку вивчають біхевіористи (необіхевіористи), представники аналітичного методу. Економічна свідомість є складовою частиною індивідуальної чи суспільної свідомості: це рівень психологічного сприйняття економічних процесів, формує реакції чи відповідну поведінку людини. В процесі розвитку суспільства економічна свідомість поновлюється, особливості господарської діяльності відтворюються в свідомості та впливають на інші компоненти – моральний, правовий, релігійний, естетичний. В економічній свідомості слід шукати витoki повсякденної поведінки громадян, які детермінуються імпульсами свідомості. Економічна свідомість включає емоції та почуття, що надають забарвлення ринковим процесам купівлі-продажу; економічну перцепцію (специфіку сприймання грошей, цінних паперів, дорогоцінних металів тощо); уявлення людини, які відображують та надають сенсу реальності (картини світу); на сучасному етапі економічна перцепція є необхідною складовою маркетингу та реклами [82].

Економічна свідомість, як системна складова свідомості в цілому, є вищим рівнем психічного відображення економічних відносин людиною. Специфіка економічної свідомості полягає в тому, що вона формується пізніше за всі інші види свідомості, в процесі економічної соціалізації. До основних компонентів структури економічної свідомості відносять економічні емоції та почуття, економічні уявлення та економічне мислення, економічні мотиви, норми, цінності та інтереси. До економічних емоцій науковці зараховують акизитивні (від франц. *acquisition* – придбання), вони забарвлюють процеси купівлі, колекціонування, як кажуть в народі, особливо вони є цінними для жінок, які отримують позитивні емоції, коли в них поганий настрій, покупки привносять відчуття щастя. Праксичні емоції виникають у зв'язку з успішністю чи неуспішністю діяльності, виражаються у відчутті напруги, зацікавленості роботою, задоволенні результатами своєї праці тощо. Гностичні емоції (від грецького *gnosis* – знання) називають ще

інтелектуальними почуттями: в новому невідомому відшукати зрозуміле, знайоме, ці емоції проявляються в відчутті подиву, ясності, бажанні подолати протиріччя, тощо. Глоричні емоції (від лат. gloria – слава) пов'язані з потребою в самоствердженні, слави, визнання, поваги. Пугністичні (від лат. pugna – боротьба) супроводжують подолання небезпеки, на основі якої виникає інтерес до боротьби. Це жага гострих відчуттів, захоплення небезпекою, ризиком, почуття спортивного азарту, «спортивна злість», гранична мобілізація своїх можливостей [181]. Гедоністичні емоції виникають від відчуття комфорту, задоволення. Альтруїстичні, комунікативні, естетичні, романтичні емоції можуть, на наш погляд, супроводжувати економічну поведінку, однак дотично, і не є визначальними.

Економічні уявлення створюють так званий «економічний образ» як комплексну систему суб'єктивного відображення об'єктивної економічної реальності. Економічне мислення ж І. Макін взагалі розглядає як форму прояву економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації [139]. Економічне мислення тісно пов'язане з економічними стереотипами [89], про які ми вже згадували вище. Серед вітчизняних дослідників економічне мислення стало предметом дослідження в роботах Л. Кириленко, Л. Крупської, І. Пархоменка, І. Радіонової І. Тимченка, О. Юхимовича, та інших [109, 267]. Ґрунтовний аналіз економічного мислення провели Л. Албакін [5], А. Двірна [72], С. Мочерний [155].

Розрізняють економічне мислення шаблонне (рішення приймається на рівні здорового глузду) і творче (пов'язане з виробленням нових методів розв'язання певних завдань та досягнення мети, критичний підхід до існуючих економічних форм, тощо). Економічне мислення і економічна практика перебувають у діалектичній взаємодії, тобто взаємообумовленості, взаємопроникненні, взаємозбагаченні. Економічному мисленню властиві свої закони розвитку і внутрішні

суперечності, відносна самостійність у межах системи мислення людини взагалі. Економічна освіта й виховання узагальнює раціональні ідеї, положення світової економічної думки, адекватно відображує реалії дійсності та передбачає тенденції їх розвитку. Формування економічного мислення опосередковується теоретичним і емпіричним рівнями пізнання, і визначається взаємодією суб'єкта й об'єкта економічної дійсності [181, 268, 263, 174].

Економічні мотиви, норми (про них вже ми говорили вище), цінності та інтереси виконують спонукальну та регулятивну функцію економічної поведінки. Наприклад, економічні мотиви (жадібність, економія, конкуренція, накопичення багатства, тощо) зазвичай узагальнюють в три групи: мотиви діяльності, споживання й накопичення, інвестування. Економічні цінності – це прийняті в суспільстві (або в окремих групах) стійкі уявлення про те, які економічні блага (зв'язки, влада, статус, гроші, тощо) є найбільш важливими або, навпаки, неважливими. Економічні ж інтереси (як форма виявлення економічних потреб) виражають економічну корисність, відображують реальні причини та глибинні стимули економічної поведінки людини [218].

Інновації відіграють значну роль у трансформації економічної культури. Зокрема, можна виокремити запозичену (прийняття еталонів ззовні) трансформацію, спонтанну (інновація виникає за рахунок внутрішнього розвитку), стимульовану (виникає під впливом зовнішніх імпульсів). Власне це три шляхи оновлення економічної культури. Україні, що намагається побудувати нову економічну систему, необхідно визначитись з вибором шляху. Або ж так і будемо тупцювати на місці, а це означатиме уповільнення розвитку, гальмування, відставання.

В умовах ринку людина має більше шансів, ніж при інших формах господарювання, самостійно вибрати шлях для поліпшення свого життя, кращого і найповнішого задоволення своїх потреб. Проблема вибору для

кожної людини є проявом і здійсненням найвищої цінності людини – свободи. Формою свободи в сфері економіки є економічна свобода. Економічна культура відображає рівень економічної свободи, характеризує потенціал ринкової економіки. Взаємозв'язок економічної культури і економічної свободи в умовах ринку розширюється і здійснюється у своїй багатовимірності та багатогранності. У поєднанні з економічною культурою, економічна свобода проявляється у формі самоствердження суб'єктів ринкової економіки та розгортання їх можливостей, а отже, у розширенні та збільшенні потенціалу ринкової економіки. Свобода економічного вибору – це прояв свободи в економічній сфері, можливість та здатність самостійно приймати рішення про види і засоби економічної діяльності. Економічна свобода слугує фундаментом розвитку ринку і розвитку економічної людини [246].

Розуміючи під національною культурою сукупність символів, цінностей, норм, взірців поведінки, вірувань, що характеризують конкретну спільноту (народність, націю) певної держави, країни, хочемо відзначити, що в умовах поліетнічності України, і, зокрема, особливо Одещини, національна культура включає субкультури національної більшості та субкультури національних меншин. Згідно з цим принципом культурного релятивізму, який проголошує абсолютну самотність будь-якої культури, в тому числі й української, зрозуміти останню можна лише у власному контексті, враховуючи історію. Економічна культура обумовлюється специфічними соціально-економічними процесами і, у свою чергу, впливає на всю сукупність економічних процесів певного суспільства. Кожній економічній системі відповідає особлива базова модель економічної культури, яка в конкретній країні проявляється в національних специфічних формах.

В історії нашої держави – України – досить довго панувала планова командно-адміністративна економіка, що обумовлювала патерналістський тип економічної культури, серед провідних ознак якої

Н. Фединець виокремлює патрон-клієнтські відносини (держава є патроном, а населення – його клієнтом, перший пропонує свій захист і забезпечує залежним від нього клієнтам доступ до дефіцитних ресурсів, клієнти забезпечують за це підтримку патрона); зрівняльна психологія (зрівняльний принцип розподілу благ, оплати праці, нарахування пенсій, об'єктивна неможливість піднятися вище загальноприйнятого рівня життя, що не сприяє розвитку трудової мотивації робітників); мінімалістська трудова стратегія (гарантованість найважливіших матеріальних благ є досягненням соціальної політики патерналістських держав, але вона обумовлює звичку до цього, до страхування від крайньої бідності незалежно від економічної діяльності людини (кількості та якості праці, кваліфікації, ініціативності, заповзятливості), а на рівні масової свідомості формуються установки на соціальне утриманство); консерватизм (нездатність швидко пристосовуватися до інноваційних тенденцій, які б збагачували економічну культуру та сприяли розвитку економічних відносин); економічна детренованість (нежиттєздатність індивіда в інших економічних структурах, крім патерналістських); ціннісно-раціональний характер (ігнорування вартісних прагматичних оцінок економічної діяльності людини і абсолютизація моральних) [246; 240].

Після розвалу Радянського Союзу поступово курс було взято на ринкову економіку, яка почала пристосовувати старі соціальні інститути до нових умов існування. Формування нової економічної культури ринкового типу відбувається в умовах сьогодення в конфліктах з минулим, так як більшість людей так і не змогли перелаштуватися на новий спосіб життя, так і чекають значних благ та піклування зі сторони держави, про що слід забути і будувати своє життя по-новому. Серед особливостей пострадянської економічної культури українські дослідники виділяють фрагментарність (виявляється в сполученні особливостей прояву елементів традиційно українських, радянських

(цінностей патерналістської культури) і модерністських (цінностей капіталістичної культури, які запозичуються разом із західними ринковими інститутами); гетерогенність (існування багатьох класових, національних, регіональних, конфесіональних та інших субкультур); конфліктність (відсутність базового консенсусу в суспільстві щодо економічних цінностей, високий ступінь напруженості між соціально-класовими угрупованнями); амбівалентність (виявляється в одночасному підтриманні різних економічних цінностей) [246].

Сучасна економічна людина характеризується ринковою економічною культурою. Серед її основних ознак українські дослідники виокремлюють економічний раціоналізм (здатність здійснювати економічні дії, які мають на меті економічну вигоду); інноваційність (здатність засвоювати і застосовувати нові моделі як у технології виробництва, так і в управлінні економікою); різноманітність моделей економічної поведінки (співіснування державних форм господарювання з приватними, великих корпорацій з дрібними підприємствами, розмаїття галузевої структури економіки); висока суб'єктність (значний вплив «людського фактору» (власників підприємств, власників капіталу та ін.) на розвиток економіки); орієнтація економічних суб'єктів на інституціональні цінності (незалежно від національних та інших розбіжностей між країнами, у кожній із них діють політичні, моральні, релігійні та інші загальнонаціональні традиції та цінності, які обмежують вплив егоїстичних інтересів на економічну поведінку); висока культура партнерських трудових відносин (усталені засоби узгодження інтересів різних учасників трудових процесів – держави, роботодавців, профспілок, політичних партій, різного роду суспільних організацій; конструктивні форми взаємодії між зацікавленими суб'єктами трудових відносин і державою; існування правових форм контролю й корекції всієї системи партнерських відносин); висока трудова мораль (поширення та підтримка орієнтації суб'єктів економічних відносин на чесність,

відповідальність, дисциплінованість, високу якість праці); законослухняність (додержання учасниками економічних процесів чинних правових норм); політична нейтральність економічної культури (незалежність ринкової культури від політичних партій і груп, політична незаангажованість, яка обмежує до деякої міри вплив політики, політичних потрясінь на економічний розвиток) [246].

Економічним типом людини ринкової економіки визначається, зазвичай, підприємницький тип особистості. Вітчизняні науковці, зокрема, О. Леонтьєв, підприємництво характеризують з точки зору діяльнісного підходу, а тому, як і будь-яка діяльність, має певну структуру, включає мету, потреби, мотиви, предмет, знання про нього, способи та засоби досягнення мети, умови діяльності [132]. Цілісний образ підприємця одним з перших запропонував Й. Шумпетер, виокремив три підприємницьких мотиви – потреба в плануванні, впливі та владі, матеріалізується в нагромадженні майна; прагнення до перемоги, успіху в суперництві та з самим собою; радість творчості [262]. Відомий філософ та соціолог М. Вебер головними рисами підприємця виокремлював готовність до ризику, духовну свободу, волю, наполегливість, наявність різноманітних ідей, вміння згуртовувати людей навколо спільної діяльності [38]. В. Зомбарт в портреті підприємця наголошує на розвинутій інтуїції, компетентності, перспективному мисленні та комбінаторному обдаруванні в інтелектуальному блоці, здібності та готовності до соціально-лояльного спілкування з іншими людьми й умінням йти «проти течії», таланті координатора зусиль працівників в комунікативному блоці, схильності до ризику, прагненні перемагати, потреби в самоактуалізації та суспільному визнанні, переважання мотиву досягнення над мотивом запобігання невдачі в мотиваційно-вольовому блоці [95]. Тип особистості ринкової економіки представлений в аналізі типів соціального характеру Е. Фромма. Мислитель відзначає, що «ринок» як соціально-економічна альтернатива

старого світу породжує психологічний феномен «ринкова орієнтація характеру», в якій підкреслюється значення «особистісного ринку», що інтенсивно розвивається. Його суть полягає в тому, наскільки добре людина вміє продати себе на ринку, настільки привабливою є її «упаковка». Щоб досягти успіху, мало володіти уміннями, розумом, майстерністю та порядністю, успіх залежить від здатності вступати в конкурентну боротьбу з подібними собі [250]. Ф. Найт наголошує на невизначеності як «середовищі» діяльності підприємця, і необхідність зануритись в неї виникає тоді, коли економічна ситуація не може бути типізованою на підставі минулого досвіду та невідомого ймовірного характеру подій [161].

Наприклад, заслуговують на увагу дослідження економічної культури особистості, що спираються на культурно-діяльнісну методологію. Одним з ключових понять стає нормативний образ людини, яка існує на рівні індивідуальної і суспільної свідомості у будь-якій культурі як провідник економічних цінностей, у тому числі, що визначає особливості економічної соціалізації. Стверджується, що різні системи економічних цінностей несуть в собі особливості різних типів особистості: «Нормативний канон людини економічної культури виявляється у функціонуванні економічного типу людини як втіленні рис особистості, що відповідають вимогам економічної системи суспільства» [154, с. 47]. Порівняння економічних цінностей різних економічних систем допомагає виявити риси економічних типів, отже, типове в економічній людині певної культури. Наприклад, позначити колективну орієнтацію в радянському типі економічної культури, індивідуалістичну – в ринковому [152, с. 6]. Відомо, що способи господарської діяльності в радянській економічній системі були жорстко регламентовані, отже, домінував визначений, санкціонований державою набір типів економічної поведінки. Ринковий тип економічної культури орієнтований, передусім, на підприємництво.

Економічна культура формується в процесі економічної соціалізації (детальна інформація в наступному підрозділі). Комбінації психолого-економічних якостей особистості відображують особливості «нормативної моделі економічного типу людини, і ці якості зумовлюють входження її в «світ економіки». Тому економічна культура особистості – це не просто економічні знання, економіко-фінансова грамотність та інші навички, а, перш за все, особистісні якості, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі. Їх людина набуває в процесі засвоєння цінностей, які є носіями нормативного образу людини економічного типу певної культури суспільства». Нормативна модель економічної людини ринкової економіки розглядається як модель «підприємницького типу особистості» і включає такі структурні елементи (диспозиції), як ініціативність, наполегливість, готовність до ризику, цілеспрямованість, управлінські якості, незалежність, прагнення до самореалізації, обізнаність, відповідальність [152, с. 8].

Українські дослідники В. Москаленко та О. Міщенко в результаті емпіричних досліджень виокремили два типи економічної культури студентської молоді: «культура економічної активності» та «культура економічної пасивності». Представники першого типу досить чітко уявляють показники економічного успіху, зорієнтовані на перехід до більш високих стандартів матеріального споживання, очікують від здобуття успіху можливості впливати на інших людей та мати безтурботне життя; вбачають у сімейних негараздах суттєву перешкоду досягненню економічного успіху, досить високо оцінюють власну економічну успішність (поступ, перспективи), вмотивовані на досягнення, схильні до розумного ризику, гнучкі та різнобічно адаптовані. Однак, серед них більше тих, хто готовий заради великих грошей переступити закон або взятися за справу, пов'язану з порушенням законодавства. Представники другого типу належать до «культури економічної пасивності», – вони менш чітко уявляють показники

економічного успіху, серед них менше зорієнтованих на перехід до високих стандартів матеріального споживання, менше тих, хто сподівається отримати від здобуття економічного успіху можливості впливати на інших людей; ці люди нижче оцінюють власну економічну успішність, слабше вмотивовані на досягнення успіху, менш адаптивні і менш схильні до ризику. Серед них менше тих, хто готовий заради 1 млн. доларів переступити закон або взятися за справу, пов'язану з порушенням законодавства [153, с. 158 – 159]. В результаті емпіричного дослідження образу соціальної групи підприємців методом випадкової вибірки (понад 5000 осіб) було виокремлено позитивний та негативний образ підприємців. Перший – уособлює раціональних господарів, що вміють правильно розпоряджатись грошима, інвестують кошти в базові галузі промисловості, це добрі люди, які, з одного боку – піклуються про своїх працівників, а з іншого – вміють працювати. Негативний образ соціальної групи підприємців уособлює людей, що займаються простою та непрестижною справою, наприклад, перепродажем в комерційній діяльності, відмиванням грошей, отримують прибутки за рахунок шахрайства та шарлатанства [110, с. 138 – 139].

З економічною культурою має тісні зв'язки національний менталітет. Він відображує глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, сукупність готовності та установок індивіда чи соціальної групи до дії, мислення, відчуття та сприймання світу певним чином. Формування менталітету залежить від традицій, культури, соціальних структур, середовища. Формуючись історично, менталітет визначає національну модель економічної та соціальної поведінки – культуру споживання, виробництва та відповідні мотивації [88].

Економічне мислення як процес ідеального відображення суб'єктом пізнання економічних процесів і явищ (завдяки якому людина адекватно уявляє економічну дійсність, розвиває механізм координації економічної поведінки), тісно взаємодіє з економічною (господарською) культурою.

Вона відноситься до особливої соціалізованої сфери діяльності людини, «обробленого» нею місця існування. Її, як правило, пов'язують з формуванням, організацією і відтворенням відносин між членами суспільства, які виникають і складаються в спільній діяльності, спрямованій на життєзабезпечення і задоволення первинних потреб у їжі та житлі, а також потреб у інших товарах і послугах [131].

Економічна культура як система цінностей і фактор організованої, збалансованої господарської діяльності сприяє лояльному ставленню до будь-якої формі власності та видів господарського обміну, створення рівних умов для розвитку громадянської ініціативи в усіх сферах економічного життя країни. У дослідженнях про вплив культурних чинників на розвиток економіки склалися два основних підходи: вивчення економічної культури в цілому і вивчення впливу на економіку окремих видів культури (моралі, політики, релігії та ін.). У дослідженні сутнісних характеристик економічної культури найчастіше підкреслюються і аналізуються як найважливіші ті, що пов'язують її розуміння з діяльністю людини, накопиченням і передачею між поколіннями соціального досвіду.

Значна увага, на наш погляд, має бути приділена формуванню страхової економічної культури українців. Питання забезпечення життя не є новим в науковому дискурсі, однак, має надзвичайну актуальність в умовах сьогодення. Необізнаність населення з перевагами, які надає «лайфове» страхування, на жаль, призводить до руйнівних наслідків, адже програми накопичення дають можливість захистити свої сім'ї від різного роду небезпек, накопичити кошти для себе самого в надійному місці, зібрати кошти на навчання своїх дітей, тощо. Переваг лайфового страхування дуже багато, однак, у незначної частини українців вони є, в той час, як Європі кожен має їх декілька. Перше, з чим стикаються фінансові консультанти – недовіра людей. Цьому, звичайно, є пояснення: гіркий досвід втрати грошей на «книжках» при розвалі Радянського

Союзу в багатьох взагалі відбив бажання накопичувати, втрата своїх статків через бажання їх примножити в фінансових пірамідах також явище, поширене в нашому суспільстві. Через низьку економічну культуру люди не знають, де можна зберігати свої гроші, щоб це було надійно, і як їх можна примножити. Особливо гостро постає питання пенсійного забезпечення. Насамперед, це пов'язане з демографічною ситуацією в країні, адже на сьогодні на одного платника податків 3 пенсіонери. І, звичайно, друга причина – тіньова економіка, наслідком якої є видатки заробітної плати «в конвертах», з яких не сплачуються податки. Армія пенсіонерів є значним тягарем для країни, адже в період «бебі-буму» (після Великої Вітчизняної війни, з 1945 р. по 1960 рр.) майже в кожній родині народжувалося по 5 – 10 дітей, сьогодні всі масово виходять на пенсію. На 2017 р. Кабінет міністрів затвердив бюджет Пенсійного фонду з дефіцитом 141,5 млрд. гривень. «Взагалі бюджет Пенсійного фонду зростає порівняно з 2016 р., де у нас було 257 млрд. гривень, до 284 млрд. гривень», – заявив міністр соціальної політики Андрій Рева. За його словами, обсяг дотації, яка з державного бюджету направляється до Пенсійного фонду, знижується з 145 млрд. до 141,5 млрд. гривень [76]. Тим самим, ми бачимо, що накопичувальна солідарна система є неефективною, тому слід кожному піклуватися про себе. Особливо актуальним це завдання є для сучасної молоді в Україні.

Філософія накопичення має давню історію. Так, наприклад, автор відомої книги «Найбагатша людина Вавилону» Дж. Клейсон говорив про те, що процвітання нації залежить від фінансового благополуччя кожного громадянина. Питання страхування, в основному, підіймаються в економіці, й під страхуванням розуміють особливий вид економічних відносин, мета яких – забезпечити страховий захист людей від різного роду небезпек. Історія страхування нараховує тисячоліття, адже питання грошей завжди було актуальним. Справжньою колискою стародавньої мудрості, що вміщує цінні знання про накопичення, був древній Вавилон.

Сьогодні руїни Вавилонії – головна археологічна пам'ятка Іраку. Вони розташовані недалеко від Багдада, на березі найбільшої західно-азіатської річки Євфрат, саме там, де, на думку вчених, колись розташовувався найбільший центр торгівлі. Перші згадки про нього датуються XXIII ст. до н. е. У 1926 р. Дж. С. Клейсон, про якого ми вже згадували вище, написав книгу «Найбагатша людина Вавилону», яка стала справжньою класикою сучасної економічної літератури, і, зокрема, філософії грошей та філософії накопичення, перевидається на різних мовах світу. Це нарис про економію і фінансовий успіх в формі притч Стародавнього Вавилону. Джерелами, якими користувався мислитель, стали стародавні клинописні таблички, що датуються вавилонської епохою і знайдені на території Межиріччя. В них один із стародавніх переписувачів відобразив мудрість вавилонських торговців, лихварів і просто ділових людей того часу. Також ця інформація підтверджена Британською асоціацією археологів, які стверджують, що науковець не одноразово звертався до них за допомогою перекласти уривки давніх текстів. Пересічні громадяни України ще зі школи починають вивчати різні закони, більшість з яких в повсякденному житті їм взагалі ніколи не знадобляться. А ось філософія накопичення, насамперед, полягає в дотриманні законів грошей, про які рідко хто знає. І сьогодні закони грошей ті ж, що правила світом капіталу ще в Стародавньому Вавилоні шість тисяч років тому: 1. Золото тягнеться до того, хто відкладає десяту частину свого заробітку, забезпечуючи майбутнє собі та своїй родині; 2. Золото працює в повну силу на мудрого господаря, який вигідно вкладає його в справу; 3. Золото потребує захисту, а тому вважає за краще обережність і поради мудрих людей; 4. Золото не любить, коли його змушують працювати в тій області, де людина не обізнана; 5. Золото вислизає від тих, хто вкладає його в авантюрні або непродумані проекти, втілюючи романтичні мрії про багатство [2, 12, 94, 111]. Найголовнішим є перший. З будь-якого заробітку слід відкласти 10 %. «Полюби ближнього свого, як самого

себе», – говорив пророк Мойсей в П'ятикнижжі. Саме цей вислів і визначає основні моральні обов'язки людини по відношенню до Бога, суспільства і самого себе. Економічна людина у фінансовому плані піклується про себе, своїх дітей, свою сім'ю. А для цього в неї має бути належним рівнем розвинутою страхова культура.

Страхова культура суспільства умовно розділяється на страхову культуру населення та страхову культуру юридичних осіб. Стосовно нашого дослідження мова йде, звичайно, про перше значення. Українська дослідниця О. Журавка проаналізувала основні підходи до визначення страхової культури, узагальнено які можна представити наступним чином: по-перше, страхова культура в широкому розумінні відображує найбільш загальні суттєві ознаки, зв'язки й відносини страхової діяльності; по-друге, цей термін позначає рівень знань клієнтів і використання ними різних страхових інструментів; по-третє – це процес розповсюдження серед населення знань і навичок, необхідних для користування страховими послугами; по-четверте – це рівень пізнання суспільства і його процесів, а також широта кругозору, що сприяють з'ясуванню суті та значення страхування, що дозволяє впроваджувати і використовувати його в суспільному житті [92]. Ми ж в рамках дослідження моделей поведінки економічної людини розуміємо під страховою культурою особистості складову ринкової економічної культури, що включає знання, переконання, звички, пов'язані з питаннями забезпечення свого життя та своєї сім'ї.

Накопичувальні програми, які людина відкриває для себе та своїх дітей, є в умовах сьогодення України просто необхідними. Держава запроваджує трирівневу пенсійну реформу, заохочуючи своїх громадян самим піклуватися про свою старість. Під час проведення ряду навчальних соціологічних досліджень стосовно пенсійної реформи в Україні, було зроблено деякі узагальнення, зокрема серед них констатуємо такі висновки: низький рівень поінформованості про

пенсійну реформу, тільки 4% населення обізнані з намірами запровадити накопичувальні складники пенсійної системи; низький рівень довіри до системи пенсійного забезпечення: 70% українців не вірять, що матимуть достатній дохід після виходу на пенсію; пасивна позиція щодо власної пенсії та сподівання на державну опіку; байдужість до питань пенсійної реформи та низький рівень знань про політику у сфері пенсійного забезпечення; незадоволеність чинною системою пенсійного забезпечення, зокрема сприйняття несправедливості цієї системи; нерозуміння фінансових джерел пенсійного забезпечення (наповнення бюджету Пенсійного фонду, діяльність недержавних пенсійних фондів); невпевненість у фінансовій стабільності Пенсійного фонду, що створює відчуття незахищеності у разі змін у пенсійній системі [24, 30, 217, 224].

Формування економічної культури відбувається в рамках процесу економічної соціалізації, обумовлюється економічними цінностями суспільства в цілому й потребо-мотиваційною сферою економічної людини зокрема; відображує можливості засвоєння і вибору необхідних економічних цінностей та їх інтеріоризацію у внутрішні детермінанти економічної поведінки. Тим самим, входження індивіда в систему зв'язків та відносин економічної сфери суспільства значною мірою визначається його економічною культурою, остання ж виступає результатом економічної соціалізації та підґрунтям соціальної практики.

4. 2. Специфіка економічної соціалізації

Процес економічної соціалізації відбувається успішніше за умови узгодження вимог суспільства з системою потреб економічної людини. На кожному етапі розвитку особистості її рівень економічної культури буде різний. В процесі економічної соціалізації формується економічна культура як послідовне, поетапне включення людини в різні сфери соціально-економічного простору, що відповідають її можливостям та віковим потребам. Рівень економічної культури визначається стратегіями

економічної поведінки, якої вимагають ті умови соціально-економічного простору, в яких реалізується економічна життєдіяльність індивіда. Економічна культура формується в процесі економічної соціалізації через інтеріоризацію образу «економічної людини», який втілений в економічній культурі суспільства як її відбиток. Зміни соціальних умов викликають зміни економічних цінностей суспільства, відповідно, змінюється модель економічної людини. Система економічних цінностей українського суспільства визначається його ідеологією, історією, способом життя та особливостями економічних стосунків.

Тривалий час питаннями економічної соціалізації займалися, в основному, зарубіжні вчені [269, 270, 280, 281], теоретичні та практичні аспекти економічної соціалізації розкриваються у працях А. Вяткіна, О. Дейнеки, Х. Диттмари, Є. Козлової, В. Попова, О. Щедріної, В. Хашченка та ряду інших дослідників [73, 47–53, 79, 116, 264, 251, 208]. Фактор самоствердження в соціалізації розглядав М. Цибра [257, 258, 259]. Серед ключових аспектів дослідження економічної соціалізації вчені різних галузей науки зосереджуються на таких питаннях, як проблема зміни статусу самооцінки особистості, зміна свідомості, зміст реального «Я» індивіда в бік встановлення рівноваги ринкових та етичних рис характеру, взаємозв'язок успішності-неуспішності економічної соціалізації та розвитку різних видів девіації у населення, специфіка економічної соціалізації в дошкільному та шкільному віці, сім'я як фактор економічної соціалізації, тощо.

Вирішення економічних та соціально-політичних проблем України органічно пов'язане з формуванням економічної людини, її вихованням, економічною освітою. Результати індивідуальної діяльності покладені в основу ефективності практики конструктивних перетворень у всіх сферах буття особистості, тому від степені «зрілості суб'єктивного фактору» залежить подальший рух України в напрямку розвитку ринкової економіки. Оскільки соціально-економічні відносини існують як форма

економічної діяльності та економічної поведінки реальних конкретних індивідів, які є їх носіями і суб'єктами (економічна людина), остільки властивості, соціальні якості реальних людей, що виражають себе через взаємодію, визначають властивості цілісної соціальної системи [154].

Філософський аналіз проблеми економічної соціалізації передбачає діалектичний синтез, узагальнення та впорядкування, інтеграцію знань, накопичених з проблеми економічної соціалізації соціологією, історією, педагогікою та іншими науками. Так, в широкому значенні слова термін «соціалізація» (від латинського *socialis* – суспільний) означає процес розвитку людської спільноти та окремого індивіда. Однак, цей термін досить широко використовується в обігу різних наук, з ним пов'язують процеси соціального становлення індивіда, включення його в різні системи соціальних відносин, засвоєння людиною соціального досвіду, залучення індивіда до суспільства, розвиток активності особистості тощо. В процесі економічної соціалізації людина не лише набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, але й накопичує економічний соціальний досвід.

I. Зубіашвілі під економічною соціалізацією в широкому розумінні розглядає процес входження індивіда в економічну сферу суспільства, формування у нього економічного мислення, процес інтеріоризації економічної реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, формування економічних уявлень, знання економічних категорій, засвоєння і реалізацію ролей і навичок економічної поведінки [98]. Економічну соціалізацію можна розглядати як засвоєння індивідом економічного соціального досвіду, це своєрідний процес пізнання, шляхом якого дитина перетворюється в пристосованого члена суспільства, до якого вона належить, і в процесі засвоєння індивідом соціального досвіду і формується конкретна економічна людина. Значну увагу в процесі соціалізації слід відвести діяльності, адже саме вона дає можливість створити саму особистість і суспільство в

цілому. Так, не можна не погодитися з тим, що основним механізмом економічної соціалізації є трудовий процес. Протягом історії в результаті взаємодії індивіда та суспільства, трудовий процес формує, відтворює та збагачує суспільні відносини і самих же людей, – так звану соціальність. Це поняття має декілька значень. Так, його інтерпретують в значенні «історії», «культури»; наповнюють смисловим значенням взаємообумовленості індивідуального буття людини з одного боку та надіндивідуальних структур соціальної статичності та соціальної динаміки з іншого, тощо [210].

У філософській традиції поняття «соціальність» включає декілька аспектів, так, мова йде про подвійність суспільної визначеності особистості: з одного боку, людина виступає як підсумок культури, як конкретно-історичний суб'єкт діяльності, що виражається в функціонуванні різних історичних типів особистості, а з іншої – як персоніфікація суспільних відносин певної епохи, як суб'єкт суспільних відносин, в яких вона представлена як особистість зі всіма конкретно-історичними характеристиками. В зв'язку з цим українська дослідниця В. Москаленко пропонує розглядати соціалізацію особистості в двох аспектах: соціально-часовому та соціально-просторовому. Перший розглядає процес соціалізації індивіда у зв'язку з суспільними сферами, областями діяльності, в які включена особистість через соціальні ролі, другий – витікає з самої сутності соціального як такого, що змінюється в часі [152]. Соціальний простір – це сфера розгортання діяльності різних соціальних суб'єктів та як поле виявлення суспільних відносин різних рівнів, в яких проявляється соціальний організм зі всіма підсистемами, з фіксацією соціального положення одного соціального об'єкта по відношенню до іншого. Соціальний простір має складну багаторівневу структуру. В той же час, соціальний простір може розглядатись як соціальне поле, в якому розгортається життєдіяльність особистості. Розглядаючи соціалізацію в соціально-просторовому аспекті як процес

формування певних якостей особистості в результаті включення у різні види діяльності, слід розмежувати «сферу» та «тип» діяльності. «Сфера» діяльності – це певні ділянки соціальної дійсності, які можуть заповнюватися різними типами діяльності, наприклад, в соціально-економічній сфері відносин реалізується не лише виробнича діяльність, але й різного роду спілкування. Перехрещення типу діяльності з конкретною сферою (чи ділянкою), в якій вона застосовується, представляє, відповідно, вид діяльності, так як різні види діяльності та різні «ділянки» соціального простору висовують перед особистістю певні вимоги до її якостей, то соціальність індивіда визначається включенням його у різні сфери життєдіяльності, які характеризуються структурою видів діяльності особистості [152].

Соціальність відтворюється на різних рівнях та виступає у формах соціальності індивіда та соціальності суспільства. Під соціальністю індивіда слід розуміти вираження суспільних відносин на рівні окремої людини в конкретно-історичному періоді. Соціальність суспільства – це конкретно-історичне вираження суспільних відносин на рівні всього суспільства. Тим самим, під економічною соціальністю слід розуміти вираження економічних суспільних відносин, що відображують конкретний тип економічної системи, притаманний країні, на рівні окремої економічної людини. Економічна ж соціальність суспільства виражає економічні суспільні відносини на рівні всього суспільства в певному історичному періоді. Економічна соціальність може бути екстенсивною (як кількість напрямів економічної діяльності, в які включена людина) та інтенсивною (як ступінь оволодіння економічною діяльністю в цих напрямках). Таким чином, в контексті нашого дослідження економічна соціалізація – це процес, в якому поєднується економічна соціальність економічної людини та економічна соціальність суспільства, – це єдність, в якій виражається протиріччя «індивід – суспільство». На основі цього процесу саме суспільство виробляє

економічну людину, а вона, в свою чергу – суспільство. Економічна соціалізація є і джерелом, і причиною побудови всієї системи економічних суспільних відносин, це діалектичний процес взаємодії індивіда та суспільства, який видозмінюється в процесі суспільно-історичного розвитку та суспільних зв'язків, насамперед, соціально-економічних. Як ще у свій час сказав К. Маркс, в якості суб'єктів історичного процесу виступають індивіди, однак не самі по собі, а у взаємозв'язках, які відтворюються та виробляються заново; це є їх власний постійний процес руху, де вони оновлюють самих себе в тій же мірі, в якій оновлюють світ багатства, ними ж і створений [141].

Основним філософським змістом категорії «економічна соціалізація» є розуміння її як діалектичного процесу, суть якого – у вираженні протиріччя єдності системи «індивід – суспільство», результатом вирішення якого є конкретно-історична форма економічної соціальності. Таким чином, під економічною соціалізацією розуміється діалектичний процес, який виражає протиріччя в системі «індивід – суспільство», результатом вирішення якого є ринкова соціальність як конкретно-історичне вираження ринкових суспільних відносин на рівні окремої економічної людини. Як відзначає В. Москаленко, розвиток індивіда здійснюється в процесі розширення та примноження його зв'язків зі всією суспільною системою. Цей процес є універсальним у тому відношенні, що він виражає діалектику індивіда та суспільства, стверджує та розвиває їх єдність, яка знаходить втілення у соціальності індивіда, яка завжди є конкретно-історичним явищем, бо її основою виступають конкретно-історичні умови діяльності, які немов пред'являють свої вимоги до змісту та спрямованості якостей та властивостей індивіда [152].

Ведучи мову про соціалізацію, часто використовуються ще такі поняття як розвиток, формування, становлення, виховання. Зупинимось на їх розрізненні. Так, деякі автори вважають, що соціалізація – це

певний період в житті людини, коли людина стає дорослою, а розвиток особистості охоплює весь період життя [6]. Ми дотримуємось позиції, за якою і соціалізація, і розвиток особистості притаманні життю людини в цілому, на всіх етапах, адже це процес формування у людини певних соціальних якостей, який не обмежується у часі та за віковими характеристиками. Так, певним віковим періодам (наприклад, підлітковий вік) притаманний активний період входження у суспільство, у людей похилого віку такі процеси більш інертні, однак і соціалізація, і розвиток особистості, – це активні процеси взаємодії індивіда та середовища: економічна соціалізація виражає процес становлення в економічній людині тих якостей, які обумовлені типом соціальної системи, в якій вона проживає.

Поняття «формування особистості» відображує процес становлення і розвитку в аспекті механізмів соціальної детермінації, а «соціалізація» – ті ж процеси під кутом зору власної активності особистості, яка формується. В економічну соціалізацію включаються більш універсальні процеси становлення та розвитку особистості в порівнянні з поняттям «формування»: формування особистості відображує процес становлення та розвитку особистості під кутом зору виникнення та набуття зрілості особистісних рис, в той же час як поняття «соціалізація» фіксує не лише процес становлення, але й розвиток соціальності індивіда, постійне включення в систему нових зв'язків та залежностей.

Процес соціалізації тісно пов'язаний з процесом виховання. В. Виноградов у праці «Історія слів» наводить досить цікаві факти. Так, він зазначає, що слово «виховання» є віддієслівним іменником до «виховати». Тому й значення їх співпадають; до кінця XVII – початку XVIII ст. дієслово «виховати» мало фізичне значення: викормити, виростити, а вже пізніше отримало значення освіти, розумового та морального розвитку будь-кого. Дослідник пише, що в «Записках» Г. Добриніна (1778 р.) читаємо: «Всякой приступ к просьбе производил

376

во мне душевную революцию. Я знаю и ощутил, что это свойство самое беспокойное; но не знаю, можно ли его было исправить наставлением или просвещением», в примітці зазначено: «По нынешнему воспитанием, хотя воспитание и пропитание неоспоримо значит: воскормление и прокормление...» [41].

Поняття «виховання» є міждисциплінарним. Так, наприклад, в його визначають як процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості у відповідності з нормативними моделями, установленими в суспільстві. В психології у широкому розумінні виховання ототожнюють з соціалізацією індивіда, і під ним розуміють становлення і розвиток його як особистості протягом життя в процесі власної активності та під впливом природного, соціального та культурного середовища, в тому числі спеціально організованої цілеспрямованої діяльності батьків і педагогів; або ж набуття індивідом соціальних цінностей, які суспільно визнаються певним суспільством, моральних та правових норм, якостей особистості та зразків поведінки в освітніх процесах [120]. У словнику практичного психолога під вихованням розуміють діяльність по передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планомірну та цілеспрямовану взаємодію на свідомість та поведінку людини з метою формування певних установок, понять, принципів, ціннісних орієнтацій, що забезпечують умови його розвитку, підготовки до суспільної праці та життя в цілому [62]. У Філософському енциклопедичному словнику під вихованням розуміється вплив суспільства на розвиток людини, причому в вузькому розумінні його розглядають як планомірний вплив батьків та школи на дітей, мета якого – сприяння розвитку задатків та нахилів або ж, навпаки, їх стримання у відповідності з метою виховання. В ролі інструментів виховання виступають особистий приклад, накази, заборони, переконання, привчання та освіта [248]. В Новій філософській енциклопедії поняття «виховання» експлікується як доцільне дорослішання дитини в соціокультурному (духовно-практичному)

просторі людського спілкування; у більш широкому розумінні – свідомо запланований, інтелектуальний, естетичний та моральний вплив на індивіда чи групу людей будь-якого віку. Виховання – це не що інше, як активність суб'єктів, усвідомлене буття яких формує простір спілкування різних вікових груп, ця активність виступає умовою розвитку культурних потреб та відповідних їм творчих здібностей, необхідних для самоформування, саморозвитку індивідуальності [167].

Одна з ранніх власне філософсько-психологічних концепцій виховання була висунута У. Джемсом в 80-х рр. ХХ ст., і представлена в циклі лекцій «Беседи с учителями о психологии». Так, мова йде про те, що виховання в кінцевому рахунку зводиться до організації в людині таких засобів та сил для дії, які дадуть їй можливість пристосовуватись до оточуючого фізичного та соціального середовища; виховання – це організація набутих навичок поведінки та нахилів для дії [77]. Як ми бачимо, погляди У. Джемса близькі до біхевіоризму, який отримав розвиток у працях Дж. Уотсона, зокрема, «Психологический уход за ребенком». В цій роботі заперечуються природні передумови формування особистості, і акцентується увага на прийомах заохочення одних реакцій та придушення інших в процесі виховання [244].

Еталоном радянської педагогіки тривалий час була доктрина А. Макаренка, який абсолютизував роль колективу у вихованні особистості [138]. Альтернативною теорією стала теорія конвергенції (основоположником вважають В. Штерна), представники якої виступили з тезою проте, що у формуванні особистості людини відіграють роль не лише зовнішні впливи; психічний розвиток є результатом конвергенції внутрішніх задатків з зовнішніми умовами життя [214]. Гуманістичну концепцію виховання найчастіше пов'язують з іменем Б. Спока, в центрі уваги дослідників – унікальна цілісна особистість, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей, до самоактуалізації [231]. В енциклопедії медицини акцентується увага на вихованні як на процесі, за

допомогою якого суспільство пристосовує майбутні покоління до своїх потреб та умов, причому наголошується на тому, що сутність виховання у розвитку одних та гальмуванні інших задатків [19]. У Великому Енциклопедичному словнику під вихованням розуміється цілеспрямований розвиток дитини, який включає засвоєння культури, цінностей та норм суспільства, здійснюється через освіту, а також організацію життєдіяльності окремих спільнот [20].

Загалом, як ми бачимо, в сучасній літературі, яка присвячена аналізу проблеми виховання, домінують опозиційні напрямки: авторитарний (акцентує увагу на патерналістичному розумінні виховання як впливу на індивіда «зовні»), гуманістичний (розглядає виховання з точки зору внутрішніх процесів, які відбуваються в свідомості особистості). Так, перша модель уніфікує особистість під готові зразки та стандарти, друга ж – спрямована на врахування індивідуально-особистісних рис, головне завдання – забезпечення гармонійного розвитку особистості.

Ми вважаємо, що економічне виховання не можна зводити лише до впливу зовнішніх чинників (екзогенних). На рівні окремої особистості економічне виховання здійснюється з врахуванням індивідуальних особливостей, таким чином, на його результати впливають також ендогенні фактори. В складній проблемі виховання сучасної нової економічної людини, яка б відповідала ринковим умовам організації суспільного життя, представляє чималий інтерес такий аспект, як дослідження та вивчення ролі індивідуальних особливостей особистості. Проблема цілісного розгляду нової економічної людини, її творчого розвитку в умовах ринкового середовища, євроінтеграції та глобалізації передбачає вивчення різних аспектів особливостей її формування та прояву економічної поведінки. Суспільна сутність економічної людини «переломлюється» через її особистісні якості і проявляється у формах

особистісного відношення до себе та свого особистісного буття, до суспільства, до України та світу в цілому.

Економічна людина назавжди залишиться «привидом», якщо її основою не буде емпірична людина. Загальне існує лише в одиничному, через одиничне, а одиничне ж не існує інакше, як у зв'язках, що ведуть до загального. Будь-яке загальне є певною стороною одиничного. Загальна сутність, яка синтезується в індивіді, і яку, синтезуючи, індивід змінює, є сукупністю суспільних відносин, в основі яких лежать економічні відносини: вони розвиваються на основі об'єктивних соціальних законів, що реалізуються через діяльність людини. Таким чином, розглядаючи суспільні відносини людей, тим самим ми вивчаємо реальних людей, які й формують ці відносини. Саме особистість, виступаючи єдністю загального та одиничного, в системі суспільних відносин є тим елементом, від якого і до якого сходиться все розмаїття суспільних відносин, вивчення яких і дозволяє зрозуміти сутність самої економічної людини. Кожна окрема ж людина при цьому виступає як індивідуальне явище, адже має ознаки, властиві саме їй, цими ж ознаками відрізняється від інших. Індивідуальні умови розвитку, індивідуальні ознаки можуть і позитивно, і негативно впливати на її життя; внаслідок індивідуальних задатків людина розвивається досить специфічно в певному напрямку. Як у свій час зазначав А. Макаренко, розвиток індивідуальних особливостей особистості і складає індивідуальну своєрідність та особливу красу особистості [138]. Однак у той же час, своєрідність кожної окремої людини обумовлюється суспільною сутністю особистості, суспільними рисами, притаманними тому чи іншому історичному періоду, в наш час – періоду трансформацій та перетворень у всіх сферах буття українців, як на мікро-, так і макро- рівнях.

Підсумовуючи, зазначимо, що поняття «виховання» вживається в широкому та у вузькому розуміннях. У першому випадку виховання – це вплив на людину всією соціальною дійсністю з метою засвоєння нею

соціального досвіду; у другому – процес цілеспрямованого впливу на особистість з метою підготовки її до виробничої, суспільної та культурної діяльності, формування в неї відповідних знань, умінь та навичок. Виховання у вузькому розумінні відрізняється від соціалізації тим, що остання розповсюджується не лише на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси впливу на особистість. Однак і в широкому розумінні «виховання» не тотожне «соціалізації». Досить часто акцентується увага на односторонності впливу, з чим ми не погоджуємось, тому що, на наш погляд, цей процес є двостороннім: одна сторона виховує – об'єкт виховання реагує на зовнішній вплив. В соціалізації акцентується увага на двосторонності процесу, взаємодії індивіда та соціальних умов, життя людини та суспільства.

Розрізняють спрямовану та неспрямовану форми економічної соціалізації. Спрямована – це спеціально розроблена сучасним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її у відповідності з інтересами сучасного суспільства (реалізується найчастіше через освітні соціальні інститути). Неспрямована (стихійна) – автоматичне виховання певних соціально-економічних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні. Обидві форми економічної соціалізації взаємопов'язані та взаємообумовлені, хоча кожна з них має свої особливості. Так, засобом спрямованої економічної соціалізації є цілеспрямоване економічне виховання як процес впливу свідомої організованої запрограмованої та спеціалізованої діяльності з метою формування потрібних і корисних ринковому суспільству поглядів, почуттів, рис характеру, психічних та фізичних якостей. Цей процес необхідний для підготовки людини до виробничої, суспільно-економічної діяльності. Економічне ж виховання відбувається, насамперед, через освітні соціальні інститути. Засобом стихійної економічної соціалізації є ЗМІ, безпосереднє спілкування між членами суспільства, в процесі якого відбувається обмін думками,

знаннями, інформацією, результатами діяльності, що матеріалізується в економічній культурі.

Спрямована економічна соціалізація детермінується соціальною системою в цілому (виробничими силами, сукупністю суспільних відносин та інструментів, суспільною свідомістю, культурою певного суспільства) та системою економічної освіти. Стихійна ж – сферою безпосереднього спілкування індивідів на рівні мікропроцесів у суспільстві, міжособистісного спілкування в рамках малих референтних груп; найближче соціальне оточення індивіда – надзвичайно складний і різноманітний світ, сукупність соціальних груп, з якими спілкується індивід, їх особливості, відмінності у рівні соціального розвитку, в практиці соціальних зв'язків та відносин, особливостей психологічної атмосфери відіграють дуже важливу роль в економічній соціалізації окремої особистості. Окремо слід наголосити на ролі сім'ї як агента економічної соціалізації. Адже саме цей соціальний інститут відіграє провідну роль у формуванні уявлень підростаючого покоління про моделі організації економічної поведінки, про сімейне лідерство, гендерні особливості розподілу ролей і реалізацію економічної функції в рамках сімейного життя; сім'я моделює ролеві очікування при отриманні нових статусів дружини/чоловіка, дитини, батька/матері [178, 196, 253, 195].

Сьогодні нова, ще не зовсім сформована економічна культура, народжується в надрах старого світу. Одночасне існування різних пластів цінностей, жоден з яких не являє собою чітко структурованої нормативної моделі, що підтримується всім суспільством та його соціальними інститутами, ускладнює процес економічної соціалізації. К. Хорні показниками такого процесу називає розрив між можливостями людини та їх реалізацією та ригідність реагування, під якою розуміється недостатня гнучкість, що дозволяє людині реагувати різним способом на різні ситуації [252]. Розбіжність між потенційними можливостями певної економічної людини, її здібностями та життєвими прагненнями сприяють

підтримці перехідного потребово-мотиваційного стану як захисного механізму в умовах несприятливого для неї способу життя.

Різні «ділянки» соціального простору висувають перед економічною людиною різні вимоги до її економічної поведінки. Економічна соціальність узагальнює різні сторони індивіда, і проявляється в соціальних зв'язках та соціальній взаємодії. Ідея соціально-просторового аспекту економічної соціалізації полягає в тому, що просторова структура життєдіяльності економічної людини повинна відповідати умовам ринкової економіки, що визначають на сучасному етапі спрямованість економічної соціалізації.

Зв'язки між обома аспектами економічної соціалізації виявляються в тому, що з одного боку – включеність економічної людини в різні сфери життєдіяльності як у екстенсивному, так в інтенсивному плані залежить від рівня розвитку суспільства, від суспільного досвіду, з іншого боку, соціальна дійсність сама залежить від ступеня розвитку соціальних якостей індивіда, які визначаються соціально-просторовою структурою їх діяльності. Л. Сохань виокремлює синхронічний та діахронічний підхід у вимірі соціального часу [232]. В рамках першого суспільні явища розглядаються в певний момент часу, а другого – розвиток об'єкта в часовій послідовності. Єдність соціально-просторового та соціально-часового аспектів в характеристиці особистості втілюється в соціально-історичних типах особистості, які кристалізують сукупність суспільних відносин певного соціально-історичного етапу. Так, отже, соціально-історичний тип особистості – ринкова особистість (чи особистість ринкового типу) – це узагальнений образ економічної людини XXI ст. Цей образ втілює результати економічної соціалізації, відображує вимоги ринкового суспільства до сучасної особистості, і може бути представлений як своєрідна узагальнена модель економічної соціальності особистості. Аналіз соціального типу здійснюється за допомогою синхронічного підходу,

діахронічний же дає можливість розглядати економічну соціальність як процес, що здійснюється в часовій послідовності. Соціально-типове не виникає у особистості зразу, одномоментно, для цього необхідний певний час для формування тих загальних рис і властивостей, які в сукупності складають міру економічної соціальності, яка обумовлюється системою суспільних відносин та виражає вимоги сучасного суспільства до необхідних якостей, якими б характеризувався індивід як представник українського суспільства XXI століття.

Зміни соціальних умов супроводжуються змінами економічних цінностей суспільства, і, відповідно, змінами соціально-економічних типів людини, що знаходить відображення у змінах змісту, який вкладається в образ «економічної людини», який визначатиме особливості економічної соціалізації, зокрема, чи буде підтримуватись агентами соціалізації активність чи пасивність підростаючого покоління, його прагнення до індивідуального успіху, орієнтація на колективні досягнення тощо. Дослідники виокремлюють диспозиції (загальні риси підприємницького типу особистості), які формуються в процесі економічної соціалізації. Індикатори виявлення диспозицій свідчать і про рівень економічної культури особистості. Так, серед диспозицій можна назвати: ініціативність (її індикаторами є бачення та використання нових або незвичних ділових можливостей, дії до того, як примусять обставини); відповідальність (індикатори – віра у здатність виконувати важкі завдання, взяття відповідальності на себе, особистісні жертви); готовність до ризику (індикатори – надання переваги ситуації «виклик» або помірному ризику, надання переваги діям, що зменшують ризик або дозволяють контролювати результат); цілеспрямованість (індикатори – чітке висловлення цілей, корекція короткострокових завдань); управлінські якості (індикатори – використання ефективних стратегій для впливу та переконання людей, розробка та використання процедури спостереження за виконанням робіт); незалежність (індикаторами є

покладання лише на себе в ситуації протистояння та відсутності успіху, прагнення до незалежності від правил та контролю інших людей); наполегливість (індикаторами є зміна стратегій, щоб досягти мети, готовність до неодноразових зусиль, щоб подолати перешкоду); прагнення до самореалізації (індикатори – прагнення до досконалості у своїй діяльності, постійне підвищення свого фахового рівня, тощо); поінформованість (індикатори – прагнення до збору нової інформації з напрямів своєї діяльності, використання особистісних та ділових контактів для своєї поінформованості) [154, с. 57 – 58].

У контексті життєдіяльності людини поняття «сфера» вживається для позначення межі поширення активності особистості (по відношенню до навколишнього середовища, його умов), спрямованої на задоволення тих чи інших її потреб. На кожному віковому етапі вплив на розвиток особистості цих сфер змінюється: одні стають домінуючими, інші виступають «фоном». Так, економічна соціалізація особистості – це процес входження в економічне середовище, в економічну сферу, активна взаємодія, засвоєння особистістю економічного соціального досвіду, його перетворення та відтворення в економічній діяльності та поведінці, що супроводжується розвитком особистості, психологічними факторами та механізмами якого виступають економічні ролі, цінності, очікування, установки, здібності, а критеріями – соціально-економічні статуси.

Серед різних типів особистостей вчені виокремили тип економічної людини, якій притаманна практичність, прагнення до користі та пізнання, до діяльності, активність мислення. В працях видатних економістів серед особливостей поведінки економічної людини виокремлюють наступні: дії на конкурентному ринку передбачають обмежену взаємодію з іншими людьми, в процесі задоволення своїх потреб економічна людина повинна володіти інформацією про ситуацію, прагнути до максимального прибутку при мінімізації витрат, її поведінка має бути раціональною (чіткість мети, визначення засобів її досягнення тощо). Важливою є така

характеристика як можливість формувати загальну стійку лінію поведінки особистості, а не просто викликати окремі почуття або дії. Ця особливість дозволяє їй виступати в якості вищої форми виявлення соціального контролю, що сприяє реалізації та розвитку найкращих з точки зору певної економічної системи цінностей, що детермінують тенденції поведінки людей. Відображаючи потреби практики й виступаючи особливим типом цілей та детермінант цілепокладання, немов би втілюючи програму–максимум певної системи економічних цінностей та характеризуючи її як деякий граничний варіант, взірець досконалості, образ «людини економічної», що формується в процесі економічної соціалізації, виступає духовною детермінантою діяльності й тим самим виконує функцію формування економічної культури особистості [181].

Відомий дослідник, в сфері наукових пошуків якого була проблема економічної соціалізації, О. Вяткін, розглядав економічну діяльність як перетворюючу активність економічного суб'єкта, що здійснюється в трьох сферах – найманий працівник, підприємець та господар. В основі економічної діяльності – дії та операції, що орієнтуються на вигоду та корисність, яка очікується, цілеспрямованість та значимість яких визначається ефективністю використання та розподілу обмежених ресурсів на основі раціонального вибору [48].

Не викликає сумніву той факт, що в якості головного фактору можна виокремити економічну спрямованість особистості, під якою розуміється найвища, стійка, системоутворююча підструктура особистості, яка утворює цілісний образ бажаного економічного майбутнього і сформована на основі економічного досвіду. Економічна спрямованість забезпечує сутність економічних інтересів, цілей та суб'єктивних відносин, динамічні тенденції економічної мотивації, ринкові установки та слідування економічним законам життя. О. Вяткін в якості методу діагностики економічної спрямованості обрав метод

семантичного диференціалу Ч. Осгуда, що ґрунтується на положенні про трьохмірність семантичного простору особистості – цінності, потенції, активність. В результаті проведеного соціологічного дослідження було виокремлено 8 факторів, які інтерпретовані як економічні установки: економічне майбутнє (досягнення успіху, багатство, прибуток, гроші, покупки, власність), економічне сьогодення (спеціальність, «Я» сьогодні, моя робота (навчання), мої захоплення); конкуренція (власне конкуренція, економічний ризик, податки, особиста свобода та незалежність, продажі); бізнес (заняття бізнесом, своя фірма, прибуток, продажі, гроші); робота за наймом (власне найманий працівник, виконання службових обов'язків, зарплата, спеціальність); партнерство (власне партнерство, визнання зі сторони оточуючих, власність, захоплення); прагнення заробляти (власне прагнення заробляти, економічне майбутнє, податки, визнання оточуючих, спеціальність); споживання (власне споживання, захоплення, багатство, власність, покупки, особиста незалежність). Виконане кореляційне дослідження економічних установок з показниками самоактуалізації (САТ) доповнюють психологічний зміст економічних установок. Уявлення про економічне сьогодення і економічне майбутнє мають найбільший потенціал самоактуалізації. У той же час робота за наймом і споживання не мають значущих зв'язків з самоактуалізацією. З конкретних показників САТ найбільший зв'язок з економічними установками мають потреби в пізнанні, креативність і здатність до пізнання, що відображає загальний зв'язок економічної спрямованості особистості з пізнавальною сферою. В цілому, проведене дослідження дозволило виявити психологічний зміст економічних установок. Як економічні орієнтири виступають зіставні економічної установки: «Економічне майбутнє – Економічне сьогодення»; «Бізнес – Робота по найму»; «Конкуренція – Партнерство»; «Прагнення заробляти – Споживання». Високий рівень економічної спрямованості достовірно пов'язаний з більш ефективною соціалізацією

особистості, що відповідає більш високому економічному статусу особистості, при цьому індивідуальні особливості виражаються в рольових перевагах особистості. Економічна спрямованість розвивається в процесі соціалізації і може виступати її окремим критерієм. Економічна спрямованість є провідним особистісним фактором економічної соціалізації особистості і забезпечує стійку економічну орієнтацію особистості в умовах мінливого суспільства. Високий рівень економічної спрямованості відповідає ефективній соціалізації, що виражається в більш високому соціально-економічному статусі суб'єкта. Суб'єктивна економічна раціональність зумовлює ефективність економічної соціалізації, тобто є її психологічним фактором [48].

О. Вяткін досліджує феномен раціональності, зокрема, запропонував фактори раціональності. Збільшення вигоди (Фактор «Придбання»). Передбачається здатність людини орієнтуватися на найбільшу вигоду при обмежених ресурсах і їх фіксованою витратою. Ряд розглянутих альтернатив вимагають приблизно однакових витрат, а максимальна вигода досягається за рахунок отримання максимального прибутку. Зменшення втрат (Фактор «Втрати»). Передбачається орієнтація і здатність людини до ощадливості та обмеження витрат. В економічній поведінці часто мають місце ситуації, коли необхідний результат потрібно досягти з мінімальними витратами. Фактор «Рівновага» відображає здатність фіксувати рівновагу об'єктивно рівноцінних альтернатив. Така здатність проявляється саме в констатації факту відсутності переваги, тобто факту рівноваги. Дійсно, в умовах невизначеності факт суб'єктивної рівноваги може зустрічатися частіше, ніж його порушення в сторону вигод або втрат. Відмова від рішення – це також рішення, іноді може бути навіть більш цінне, ніж рішення діяти прямо зараз [48].

Однак все ж залишається дискусійним питання щодо визначення суб'єктивної економічної раціональності як фактору економічної

раціональності. Як ми вже говорили вище, говорити про раціональний вибір можна тоді, коли суб'єкт господарювання діє раціонально: встановлює свої власні цілі, визначає можливі альтернативи, впорядковує їх за перевагами; прагне досягти певної індивідуальної вигоди, в чому б вона не виражалася (якщо навіть він проголошує альтруїстичні погляди, то така поведінка виявляється для нього в чомусь вигідною); дотримується відповідних норм та правил при взаємодії з іншими людьми. Головний недолік теорії раціональності полягає в тому, що вона ігнорує невизначеність, нестабільність і випадковість, що виникають в реальних ситуаціях вибору. В філософській традиції представлена ідея обмеженої економічної раціональності, що втілює об'єктивну можливість максимізувати вигоду або корисність обмеженого ресурсу (О. Уільямсон), це об'єктивний норматив економічної поведінки. Ідея парціальної раціональності (Є. Суботський) полягає в тому, що в свідомості одночасно присутні феноменальне (дорефлексивне, самодостатнє, реалізує лише власну практику з минулого) і раціональне начало, яке рефлексує процеси сприйняття, рішення і дії. Ідея ж суб'єктивної раціональності передбачає орієнтацію суб'єкта на очікувану корисність з урахуванням сприйняття, інтуїції і схильності суб'єкта до ризику (Канеман). Якщо перша ідея нормативно зводить раціональність до максимізації вигоди, то друга і третя відображають процес оптимізації взаємодії суб'єкта з ситуацією в орієнтації на очікувану вигоду. Ця проблема потребує окремого дослідження.

4.3. Економічна освіта та виховання як стратегічні ресурси формування нової економічної людини в сучасному українському суспільстві

Враховуючи той факт, що дисертаційне дослідження написане при Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет», який готує фахівців у галузі освіти, вважаємо за необхідне

присвятити окремий параграф роботи проблематиці економічної освіти та виховання, й розглянути ті питання, що є нагальними в умовах сьогодення для педагогів та майбутніх вчителів, тим більше, що нами накопичено багато дослідницького матеріалу стосовно особливостей розвитку економічної освіти в сучасному українському суспільстві. Почнемо з того, що економічна освіта входить в цикл суспільно-економічних дисциплін навчального плану здобувачів вищої освіти, який ми вважаємо необхідним застосовувати в умовах конкретної соціокультурної ситуації. Студенти повинні мати чіткі уявлення про наукові та соціальні закономірності розвитку економіки. Це є важливим для розбудови України як європейської держави. Застосування на практиці економічної освіти допоможе в майбутньому отримати економічні ефекти щодо формування людського капіталу, іншого (більш європейського) ставлення українців до страхування, рекреації та свого буття в цілому.

Долаючи гостру політичну кризу, що відобразилась на всіх сферах суспільного життя, українці намагаються знайти свій новий шлях у майбутнє, орієнтуючись на цінності європейської цивілізації. Соціальний інститут освіти був і є визначальним чинником політичної, наукової та соціально-економічної життєдіяльності суспільства, засобом формування світоглядних ідеалів й життєвих прагнень економічної людини. Державна освітня політика повинна враховувати світові тенденції її розвитку, соціально-економічні, технологічні й соціокультурні зміни, які відбуваються не лише в Україні, але й в усьому цивілізованому світі. Освіта є єдиною спеціалізованою підсистемою суспільства, цільова функція якої співпадає з метою суспільства. Якщо різні сфери і галузі господарства виробляють певну матеріальну і духовну продукцію, а також послуги для людини, то через соціальний інститут освіти відбувається виховання та навчання самої людини, здійснюється вплив на її інтелектуальний, моральний, соціальний, психічний, естетичний і

фізичний розвиток. Освіта – це основний агент соціалізації особистості, який і визначає її провідну соціальну функцію.

Найважливішим стратегічним ресурсом формування нової економічної людини в Україні з розвиненим економічним мисленням є економічна освіта. У Національній доктрині розвитку освіти відзначається, що освіта є основою розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства [163]. В умовах сьогодення саме економічна освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [179, 168, 137, 103].

Кожен індивід включений до економічної сфери життєдіяльності, яка є визначальною в сучасному житті. Економічні закономірності іноді здаються мало не містичними силами, але насправді формують наше життя. Ми шукаємо не лише «точки» нашого економічного зростання, але і точки зростання духовних сил суспільства. В Україні має бути створена така економічна система, що здатна забезпечити стійке зростання народного добробуту, гідне життя для всіх і кожного. Перехід України до ринкових відносин розкриває економічну свободу особистості, сприяє реалізації соціальних, економічних і духовних інтересів, виступає одночасно і основою для зростання національного багатства. Економічна освіта XXI століття виступає конструктивною установкою в умовах масової індивідуалізації соціуму, її модернізація повинна враховувати в цілісному вигляді всі три часові прояви – минуле, сьогодення і майбутнє. Високоосвічена нова економічна людина – це виклик часу. Стан економічної освіти в глобалізованому світі залежить від якості державної економічної політики [181, 183, 184]. Держава разом

з бізнесом і суспільством повинні чітко сформулювати її цілі та пріоритети для створення сприятливих умов підготовки конкурентоспроможних фахівців на ринку праці. Соціальні освітні інститути мають готувати нову економічну людину, здатну відповісти на виклики ХХІ ст., до яких людина повинна бути готовою. Як сказав В. Кремень – «...майбутнє – за індивідами, які активно мислять, які зуміють умонтуватися в системи штучного розуму» [122], однак при цьому не забудуть, що вони – люди.

Коли ми ведемо мову про нову економічну людину, то, звичайно не можемо обійти стороною поняття «інновація», яке є неоднозначним. Під інноваціями розуміють і впровадження нових ідей, технологій у виробництво; і управління галуззю, підприємством; в іншому аспекті інновація – це нововведення, яке ще недостатньо поширене в суспільній діяльності чи виробництві. Інновацією також вважається кінцевий результат впровадження наукового технічного прогресу з метою здобуття соціального, політичного, економічного, науково-технічного або іншого результату. І, без сумніву, нове застосування наукових, культурних, технічних, економічних знань також є інновацією [188].

Як відомо, термін «інновація» пов'язують з іменем австрійського вченого, економіста, мислителя ХХ ст. Й. Шумпетера, хоча історія суспільства здійснюється завжди через інновації. Для позначення явищ, пов'язаних із впровадженням чогось нового, використовували супутні терміни – «нове», «нововведення», «модерн», тощо. Особливо в період становлення ринкової економіки та в перехідні періоди, пов'язані з економічними, соціально-політичними змінами, науково-технічними, технологічними досягненнями, революціями в науці та суспільстві [123, с. 21]. Інновації як ідеї, пропозиції, наукові розробки, які можуть і стають основою створення нових стратегій, розвитку, нових видів продукції, значно поліпшують споживчі характеристики (економічні, освітні, культурні, технічні, тощо) існуючих явищ й процесів, товарів, створення

нових об'єктів матеріального та ідеального буття. Все, що може удосконалити якість життя і процес розвитку людства, є інновацією [165]. Тим самим, цей термін можна використовувати й у значенні інновативного мислення, інновативної освіти, інновативної поведінки, тощо.

До проблем інновацій в освіті та інноваційної освіти зверталися ряд дослідників та вчених, зокрема, І. Вакарчук, Д. Дзвінчук, В. Кремень, В. Куценко, С. Ніколаєнко, В. Огнев'юк, А. Сбруєва [33, 78, 122, 123, 128, 164–166, 170, 223].

Інновації в економічній освіті – це та суспільно-необхідна творча діяльність, без якої вже не можуть результативно відбуватися суспільні процеси в Україні в рамках глобалізації. Тенденції та перспективи розвитку освіти пов'язані з технологіями, що сприяють створенню економічних знань, управлінню ними, їх поширенню, доступу до них і контролю за їх засвоєнням. Розв'язання цих завдань вимагає зміни підходів до підготовки фахівців, використання нових моделей навчання. При цьому найбільшу актуальність нині мають підходи, пов'язані з самореалізацією [10, 16, 185, 187, 188].

Важливою характеристикою сучасних освітніх соціальних інститутів є діяльність в умовах постійних соціально-економічних змін. Чинником підвищення ефективності їх діяльності є розвиток підприємницької поведінки в менеджерів освітніх організацій, що забезпечуватиме не лише здатність до швидкої адаптації, а й до уміння проводити цілеспрямовані планові зміни та інновації. Так, готовність до інновацій (інноваційність) є інтегративною характеристикою, яка виражає здатність економічної людини генерувати та впроваджувати в життя нововведення з вираженим ефектом «корисності». Для розбудови українського суспільства на шляху до євроінтеграції необхідною характеристикою нової економічної людини є готовність до інновацій. В результаті емпіричних досліджень, проведених під егідою лабораторії

організаційної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, було констатовано наступні результати: більше, ніж у половини менеджерів освітніх організацій рівень розвитку інновацій є низьким (55,6 %), середній рівень розвитку цієї характеристики представлений у 42,2 % освітян, і лише 2,2 % опитуваних мають високий рівень розвитку готовності до інновацій; високий рівень готовності представлений, здебільшого, у жінок, які мають досвід роботи до 10 років, жоден з опитуваних зі стажем роботи більше, ніж 15 років, не отримав високих показників досліджуваної характеристики, що ж стосується низького рівня готовності до інновацій, тут найбільшою мірою представлені чоловіки зі стажем роботи від 15 до 25 років [121, с. 140 – 141]. Представлені показники свідчать про те, що чим старші люди, тим вони є більш консервативними і не готовими до сприйняття інновацій.

Економічна освіта постає засобом розвитку економічного мислення. Перехід української економіки до ринкових форм викликав значні зміни в змісті суспільних дисциплін. Упродовж тривалого часу економічна освіта перебувала в ізоляції від світової економічної науки і практики її викладання, вона не вивчалася і не впроваджувалася. Щоб здійснити економічні реформи, держава має залучити до цього процесу все населення, насамперед, молоде покоління [177, 193].

Економічне життя суспільства – це повсякденна діяльність людей, які створюють матеріальні та духовні блага для задоволення своїх потреб. Економічна освіта в Україні є однією з головних форм адаптації людей до мінливих форм життя, заснованих на принципах економіки. Економічну освіту слід розглядати у співвідношенні з іншими складовими освіти. Серед основних завдань економічної освіти можна визначити у сфері навчання – засвоєння учнями систематизованих знань, умінь, навичок економічної діяльності; вироблення економічної свідомості, світогляду, переконань; набуття умінь і навичок самостійного оволодіння й

застосування економічних знань, аналізу та оцінки економічних явищ і процесів; у сфері самопізнання – осмислення свого індивідуального економічного потенціалу, формування стійких навичок свідомої економічної поведінки й мислення, позитивних особистих якостей, вироблення активної життєвої позиції; у сфері мотивації – розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, формування постійної потреби в економічних знаннях, прагнення до цивілізованого підприємництва, що повинно стати засобом соціального захисту, адаптація молоді до ринкових умов господарювання, тощо.

Проблеми освіти невідривно пов'язані з людинознавством, усвідомленням ролі економічної людини в соціальних процесах. Збагачуючись надалі новим змістом, поняття «економіка» наприкінці ХХ ст. вживається у таких основних значеннях: як народне господарство певної країни загалом або окрема його сфера; як певна сукупність економічних відносин між людьми, яка утворюється в процесі господарської діяльності, тобто виробництва продуктів і послуг, обміну ними, розподілу благ та їх споживання; як наукова дисципліна, певна система економічних наук, яка вивчає закони та закономірності господарської діяльності людей, розвитку певних економічних систем [87]. Економічна освіта ж розглядається як міждисциплінарна галузь, що досліджує всі рівні навчання дітей, молоді, дорослих у співвідношенні з іншими секторами (здоров'я, інфраструктура, розвиток приватного сектора тощо). Освітняни аналізують фактори, що визначають чи формують освіту і вплив, який має освіта на людей, суспільство і економічні системи, в яких вони живуть [112].

Сьогодні основними завданнями економічної освіти є:

- у сфері навчання: засвоєння учнями систематизованих знань, умінь, навичок економічної діяльності; вироблення економічної свідомості, світогляду переконань; набуття умінь і навичок самостійного

оволодіння й застосування економічних знань, аналізу та оцінки економічних явищ і процесів);

- у сфері самопізнання: осмислення свого індивідуального економічного потенціалу, формування стійких навичок свідомої економічної поведінки й мислення, позитивних особистих якостей, вироблення активної життєвої позиції), самореалізація;

- у сфері мотивації: розвиток пізнавального інтересу до проблем економіки, формування постійної потреби в економічних знаннях, прагнення до цивілізованого підприємництва, що повинно стати засобом соціального захисту, адаптація молоді до ринкових умов господарювання).

До освітньо-економічної проблематики в своїх наукових розвідках звертались вчені різних галузей науки, опираючись на системи поглядів та цінностей, що нерозривно пов'язані з економічною ситуацією в країні. Серед них можна назвати такі імена як Є. Борінштейн, Е. Гансова, А. Єрмола, А. Кавалеров, І. Мисик, С. Ніколаєнко, М. Цибра [21 – 23, 55, 102, 147 – 149, 164 – 166, 254] та ряд інших. Кожен з них звертався до окремих аспектів освітньої проблематики та вніс вагомий доробок у розробку даного питання. Проблеми підвищення якості університетської освіти в епоху формування інформаційного суспільства, співвідношення традиціоналістських та модерністських цінностей в сучасному українському суспільстві, роль соціологічного моніторингу в цьому процесі, розглядались в наукових доробках О. Лісеєнко [133, 134].

У вітчизняній та зарубіжній соціально-філософській науці останнього десятиріччя широко представлені дискусії щодо розв'язання проблем відповідності освіти вимогам суспільства, яке перебуває під впливом процесів глобалізації, значна кількість праць українських дослідників [261] присвячена постнеокласичним трансформаціям освіти та впливу синергетичних ідей на модернізацію сучасної системи освіти. Науково-технічну революцію як каталізатор змін в суспільній свідомості

та Університет як чинник культури аналізує в своїх наукових розвідках В. Попков [205, 206]. А. Кавалеров та В. Кавалеров зазначають, що в сучасному світі, в епоху інформатизації відбувається переосмислення відношення до освіти: від звичайної передачі знань, їх засвоєння ми отримуємо нові цінності в цій сфері діяльності. В силу нового економічного відношення починають діяти ринкові закони, згідно яких освіта стає не просто етичною настановою, а значним економічним важелем діяльності держави та навіть всього суспільства. Як предмет економічного дійства освіта є складовою інформсоціуму та основою цивілізаційного розвитку [102, с. 8].

А. Сбруєва говорить про виникнення явища «глобалізації освіти» як процесу конвергенції принципів засад освітньої політики національних держав у низці параметрів, зокрема, таких, як цілі та стратегії розвитку освіти, зміст освіти, способи та критерії оцінки ефективності освітніх систем; визначити головні аспекти впливу глобалізації на розвиток освітніх процесів, зокрема, політичний, економічний і культурний. Політичний аспект впливу глобалізації освіти визначається поширенням ідей неолібералізму на освітню політику значної сукупності держав. Економічний – полягає в її перетворенні на «предмет міжнародної торгівлі». Інструментом проникнення ринкових механізмів у сферу освіти стала розробка та введення в дію в рамках СОТ Генеральної угоди про торгівлю послугами. В основу угоди покладений принцип підтримки однаково сприятливих умов для експорту та імпорту послуг у всіх країнах – членах СОТ. Це означає, що Генеральна угода про торгівлю послугами відкриває нові можливості для інвестицій у сферу освіти, для отримання від неї прибутків та для інтернаціоналізації освіти [222, с. 137].

Філософсько-педагогічний аспект формування економічної освіти та аксіологічну парадигму сучасної освіти досліджували такі вітчизняні науковці як О. Варецька, Б. Дратвер, С. Капіруліна, Л. Кириленко,

Л. Крупська, В. Назаренко, Н. Пасічник, Л. Пужайчереда, І. Пархоменко, В. Садкіна, О. Сухова; О. Юхимович, І. Тимченко та інші [9, 34, 35, 83, 106, 160, 173, 219, 234, 267, 109]. Приділяється увага проблемам теорії і практики економічної освіти в працях С. Клепко, Н. Кодак, О. Корнева, О. Левченко, Г. Муценка, М. Максимова, М. Маленка, А. Філіпова, А. Фелечко [112, 114, 247]. Серед науковців, які зверталися до аналізу взаємозв'язків між філософією освіти та економічною сферою буття людини можна назвати такі імена як О. Будник, Г. Баликін, В. Сафронова, та ряд інших [11, 29, 221, 190, 197, 150]. Так, зокрема, О. Будник в монографії «Етноекономічна компетенція школяра» аналізує структуру етноекономічної компетенції людини, представляє результати дослідження соціально-педагогічного досвіду формування економічних знань і вмінь української дитини, наводить орієнтовний зміст, педагогічні засоби й методи етноекономічного виховання учнів загальноосвітньої школи, а також обґрунтовує провідні ідеї етноекономічного розвитку дітей та молоді в умовах української діаспори [29].

Г. Баликін у своїх працях на основі аналізу та узагальнення теоретичних підходів та прикладних методів управління розвитком освіти запропонував комплекс економічних методів, моделей та механізмів державного регулювання економічних процесів у сфері надання освітніх послуг та управління розвитком освіти, що забезпечує підвищення соціально-економічної ефективності та стійкий розвиток системи освіти країни в умовах ринкового господарства. З цілого ряду освітньо-економічних питань автор виокремлює ті, що пов'язані з економікою системи освіти як галузі національної економіки, з її управлінням та розвитком в організаційно-економічному плані. Він приходить до висновку про те, що методологія й організаційно-економічні механізми управління розвитком освіти мають достатньо універсальний характер та можуть бути організовані для будь-яких типів підсистем та освітніх установ [11].

Особливий інтерес, з нашої точки зору, представляє монографія І. Каленюк, в якій висвітлюються важливі проблеми формування і подальшого розвитку потенціалу національної освіти України, досліджується в соціально-економічному аспекті сутність освіти, її роль як одного з найважливіших чинників сталого соціально-економічного розвитку суспільства. Необхідність та механізм підвищення ефективності використання освітнього потенціалу країни автор розкриває через такі складові як організація, управління та фінансування освіти [104].

В роботах О. Аксьонової, Т. Гільберт, Г. Думанської, О. Юхимович та ряду інших неодноразово висувалась ідея здійснення витрат на підвищення кваліфікації робітника в якості капіталу, що представляє собою комплекс державних проектів не стільки в умовах цілеспрямованої перепідготовки спеціалістів, але і як комплексне вивчення особистості працівника в умовах його професійної діяльності [4, 60]. Н. Синицька особливу увагу приділяє освіті як фактору якості людського потенціалу [226, с. 50]. Значний вклад в розвиток соціально-філософської концепції освіти здійснила І. Г. Мисик, що присвятила свої наукові розвідки комунікативній динаміці сучасної освіти, організації підготовки вчителів в аспекті інноваційного концепту в українській освіті, післядипломній педагогічній освіті в Україні в системі безперервної освіти, специфіці філософствування в аспекті освіти, тощо [157–159].

Дотичною до проблеми економічної освіти є наукова праця І. Аносова «Сучасний освітній процес: антропологічний аспект», в якій підіймається питання гуманізації та демократизації суспільства; автор акцентує увагу на зростанні соціальної ролі особистості, інтелектуалізації праці, швидкій зміні технологій в світі, які вимагають створення нових умов, за яких народ стане нацією, що постійно навчається. В наш час визначальною стає концепція безперервної освіти: її вважають вирішальним фактором у перегонах між цивілізацією та катастрофою. Антропологічна орієнтація нової системи освіти зумовлюється

тенденціями прискореного розвитку сучасного суспільства. Освіта ж розглядається автором як спосіб оволодіння ефективними засобами отримання інформації та набуття навичок самоосвіти [8].

Економічне життя суспільства – це повсякденна діяльність людей, які створюють матеріальні та духовні блага для задоволення своїх потреб. Л. Пужайчереда зазначає, що історія розвитку економічної освіти в Україні пройшла декілька періодів. Перший період (1991 – 1993 рр.) характеризувався пошуком змісту, форм, методів викладання економіки; для нього була характерна відсутність логічно побудованого курсу економіки, навчальної та методичної літератури, невисока загальна економічна культура населення. Другий (1994 – 2000 рр.) – період формування, розвитку й накопичення навчального та кадрового потенціалу, матеріальної бази, досвіду викладання економіки, розроблено проекти Концепцій економічної освіти і Державного стандарту загальної середньої освіти з економіки, видано перший підручник. Третій (2001 – 2004 рр.) – період масового запровадження вивчення економіки в середніх закладах освіти, Міністерство освіти і науки України ініціювало створення декількох варіантів програм обов'язкового предмета «Основи економіки», відкриваються ліцеї та гімназії, починають працювати школи з поглибленим вивченням економічних дисциплін. Четвертий (з 2005 р.) період формування безперервної шкільної економічної освіти, яка реалізується через вивчення економіки на початковому, середньому, допрофільному і профільному рівнях [211, с. 4 – 5]. Загальні економічні знання потрібні кожному незалежно від професійного та життєвого вибору. Принципові зміни в економіці, науці, техніці, у соціальних відносинах та суспільній думці зумовлюють зміни в освіті, які диктує сьогодення, тому економічна освіта – це вимога часу [267, с. 12]. Для формування нової економічної людини економічна освіта повинна бути наскрізною.

Українські дослідники виокремлюють 5 етапів економічної підготовки. Дошкільна економічна освіта (в сучасному дошкільному навчальному закладі передбачає ознайомлення кожної дитини з навколишнім предметним світом як світом матеріальних цінностей (які створені працею людей, мають вартість, їх можна купити, продати, обміняти, подарувати, тому їх потрібно берегти та раціонально використовувати; дитина поступово опановує економічну природу речей, що оточують людину, засвоює поняття, що відображають взаємодію людей («мій», «моє», «дам»)), оволодівають первісними формами економічної поведінки). Здається, що економіка та дошкільне виховання є далекими один від одного, однак, якщо її розглядати як галузь розумного ведення «домашнього господарства», то вона є невід'ємною складовою. Так, наприклад, парціальна програма «Економічна освіта змалку» запроваджена в дошкільному навчальному закладі «Золота рибка» № 13, м. Енергодар. Саме дошкільний вік є найсприятливішим для формування різних якостей особистості, зокрема, бережливості та економності. Дітей в ігровій формі знайомлять з деякими складовими сімейного бюджету, наприклад, пенсією, зарплатою, стипендією; закріплюють уявлення про доходи, витрати, їх різноманіття, тощо [173, с. 46; 227].

Навчання в початкових класах за змістом економічної освіти включає формування навичок раціонального господаря та споживача, розвиток творчих здібностей дитини, пробудження пізнавального інтересу до економічних знань [194]. Економічна освіта починається в сім'ї. Учні розуміють значення природних багатств, отримують елементарні уявлення про види власності, сімейні доходи й витрати, кишенькові гроші й раціональне їх використання, вартість шкільного майна. Освоюють такі терміни як власність, виробництво, торгівля, товар, гроші, ціна, ринок, підприємець. Увага сконцентрована на вихованні в дітей ощадливості, охайності, працьовитості, поваги. Їм прищеплюють

елементарні навички праці. Тому для цієї групи дітей пропонується навчальний предмет з назвою «Економічна азбука», вивчення якого включає в себе ігри, екскурсії. Зміст економічної освіти в початковій школі та пріоритети її формування досить детально розглядає О. Мельникова. Дослідниця відзначає, що аналіз навчальних програм з економіки для початкової школи довів, що на сьогодні економічна освіта молодших школярів в Україні тільки формується, а тому потребує розробки єдиних стандартів, однак не вирішеними залишаються питання навчально-методичного забезпечення економічної освіти у початковій школі [145].

Навчання в 5–7 класах характеризується процесом переходу учнів від індуктивно-практичного до усвідомленого словесно-економічного мислення. Діти вивчають курс «Економіка родини», основи якого закладалися на попередніх етапах. Чим старшими стають наші діти, тим активніше вони можуть брати участь в організації домашнього господарства (розподіл сімейного бюджету, складання меню, допомога по господарству, тощо). Виробляється ціннісне ставлення до продуктів людської праці, до часу, до здоров'я, до орієнтації школярів на професію. Учні знайомляться з усіма видами заощаджень, способами їх захисту. Розмірковують над потребами і шляхами їх задоволення. Оперують такими поняттями, як «вартість», «собівартість», «рентабельність», «прибуток», «приватизація», «зарплата», «ефективність». Відбувається безпосереднє знайомство з процесом виробництва.

Економічна освіта 8–9 класів має свою специфіку. У цьому віці в дітей підвищуються почуття впевненості в собі, здійснюється формування погляду на себе як на «повноправну особистість». Разом із тим підлітки цієї вікової групи усвідомлюють, що для втілення їхніх прагнень їм не вистачає знань. Як показують дослідження, серед так званих «проблем життя» переважають питання економічного характеру. Слід також мати на увазі, що в 15 – 16 років пробуджується «професійна

самостійність». Більш активне спілкування з ровесниками, зі старшими за себе людьми поза школою, бесіди в сім'ї про характер праці, рівень заробітної плати об'єктивно розширюють світогляд учнів. У них з'являється власна думка про особливості розвитку держави, її економічного стану. Але це поки що буденна свідомість. Завдання економічної освіти полягає в тому, щоб розуміння підлітками економічної дійсності значною мірою ґрунтувалося на науковому пізнанні багатогранності економічного життя. Учні оформляють кореспонденцію, складають ділові папери, знайомляться з діловими переговорами, відстоюють свої права.

Навчання у випускних класах характеризується значним розширенням розумового кругозору старшокласників, появою в них потреби теоретично обґрунтувати різноманітність конкретних фактів і звести їх до деяких загальних регулятивних принципів. Учні повинні отримати знання з питань заснування та здійснення власної справи, ознайомитися з особливостями підприємницької діяльності [267, с. 9 – 10]. Головним змістом економічної освіти випускників шкіл має бути формування в учнів якостей, притаманних будь-якому учаснику ринкових відносин: діловитості, організованості, підприємливості. Цей процес має регулюватися державою [83, с. 9; 203, 215, 235]. В принципі, ми б ще доповнили зміст загальної економічної освіти темами «Закони грошей», «Фінансове убезпечення життя», «Фінансове інтернет-шахрайство», тощо. Обов'язковим елементом економічної освіти має бути етичний компонент, зокрема, соціальна християнська доктрина, та теми, спрямовані на розвиток еколого-економічної свідомості.

У вищій освіті відбувається завершення освітнього циклу і формується фахівець, одна з головних компетентностей сучасного фахівця – економічні знання, які поєднуються з уміннями їх застосовувати в різних умовах професійної діяльності; гнучкість в організації робочого процесу (вміння працювати як індивідуально, так і

колективно; здатність швидко освоювати нові технології), мобільність, володіння навичками самоосвіти; здатність здійснювати творчу і дослідницьку діяльність; вміння адаптуватись до змін в ринковому середовищі. Український дослідник Л. Малімон серед професійно важливих якостей керівників-управлінців в ході емпіричного дослідження виокремив 5 блоків: суспільно-політична обізнаність, професійні вміння, організаторські якості, інтелектуальні характеристики, ставлення до людей, загальна трудова активність [140, с. 104].

Вища освіта України потребує реформ як у фінансуванні, так і в менеджменті. В Україні виникає реальна загроза знецінення диплому, перетворення його на папірець, адже, якщо освіта буде фінансуватись за залишковим принципом, то таких фахівців ми і будемо отримувати. Держава скорочує фінансову підтримку вищої школи. Навіть найпрестижніші університети зайняті підвищенням економічної ефективності своєї діяльності. Комерційні міркування стають провідними в академічних справах. Лише небагатьом освітнім установам вдається забезпечити адекватний прибуток в нових умовах, більшість опиняється в катастрофічній ситуації, особливо з підвищенням цін на комунальні платежі. Однією з проблем українських вишів є й те, що в останніх і надалі намагаються давати знання, а не виробляти навички. В умовах ринкової економіки та жорсткої конкуренції важливо не лише надавати «солідний багаж» знань, а й готувати молодь до життя, формувати ринкову ментальність, розвивати в них нову економічну людину. Важливою передумовою конкурентоспроможності національної системи освіти є традиція ґрунтовної та якісної освіти. На сьогодні завданням є збагачення змісту економічної освіти практичними аспектами. Навчальні програми мають відповідати потребам ринку праці та вимогам роботодавців [15, 58, 68, 91, 198, 201, 265, 202].

Економічна освіта сприяє розвитку комунікаційних здібностей, вмінню розв'язувати конкретні життєві ситуації, підвищенню рівня компетентності учня як особистості та громадянина. Вивчення економіки в школі виступає потужним засобом стимулювання бажання стати активним суб'єктом економічних відносин, розпочати власну справу [247, с. 15; 191]. Викладання економіки, на наш погляд, має відбуватись інтегровано. Так, наприклад, на уроках української мови учні розглядають, як правильно заповнювати ділові папери; криві попиту, пропозиції, рівноважну ціну можна вивчати на уроках математики; економічну термінологію загальноприйняту в усьому світі – на уроках англійської мови; історичні типи економічних систем та вплив економічного розвитку на політику – на уроках історії; раціональне використання природних та людських ресурсів – на уроках географії. Найбільш яскраве вираження інтегрованого навчання економіки зустрічається в початковій школі [34, с. 18].

Наведемо приклади впровадження в навчальний процес авторських програм з основ економічних знань в школах м. Харкова, в яких цей предмет вивчається вже з початкової школи. Вчителі опираються у своїй діяльності на ряд навчальних програм, зокрема, «Основи економічних знань для молодших школярів», метою якої є формування економічного мислення і виховання культури поведінки школярів в умовах ринкового суспільства. Дітей знайомлять з такими економічними категоріями як економіка, потреби, блага, економічні ресурси, обмеженість і проблема вибору, альтернативні вартість та витрати, спеціалізація, обмін, гроші, натуральне й товарне господарство [17]. «Експериментальна програма з економіки для учнів 1 – 12 класів», основний принцип побудови програми – безперервність і послідовність засвоєння економічних категорій, таких як потреби, їх різноманіття, економіка в школі, ресурси, обмін, гроші. Розглядаються питання виробництва як основи економіки, праці як основного економічного ресурсу [46]. «Економіка для молодших

школярів», розроблена Т. Гільберг відповідно до концепції особистісно орієнтованого підходу до навчання призначена для учнів 3 – 4 класів загальноосвітніх навчальних закладів [113]. Автор пропонує вивчати вже у початковій школі питання торгівлі, сімейного господарства, бюджету сім'ї, державних витрат (пенсій, стипендій) тощо. «Початки економіки», автором якої є О. Варецька, передбачає вивчення загальних економічних явищ, у тому числі реальних проблем розвитку економіки, її майбутніх потреб і врахування аспекту духовності. Економічні концепції підібрані відповідно до невеликого життєвого досвіду, розумових здібностей дітей молодшого шкільного віку, які можуть бути застосовані у їх житті, а також сприяють засвоєнню учнями реального мінімального обсягу знань. Це, зокрема, такі поняття, як ринок, потреби, блага, попит, гроші, валюта, заробітна плата, банк, грошова система, тощо [35].

В м. Тернопіль з 2000 р. успішно функціонує спеціалізована ЗОШ І ступеня повного дня з поглибленим вивченням основ економіки, у 2003 р. школа набула статусу експериментального майданчика обласного рівня з питань формування економічного мислення; до навчального плану включені курси «Азбука економіки», що вивчається за розділами «Самопізнання», «Ділове спілкування», «Партнерство», «Буквар економіки»; серед форм організації навчання – дискусії, ділові ігри, тренінги, дитячі проекти на теми «Як досягти успіху», «Тернопіль – місто майбутнього», «Податки очима дітей», тощо. Серед почесних нагород – «Навчальний заклад. Формування ділової сучасної людини шляхом економічної освіти та виховання» (2006 р.), «Школа громадянського становлення» (2010 р.), «Лідер сучасної освіти» (2016 р.). Серед популярних дитячих ігор – «Знайди гривні», «Хто що виготовив?» [236].

Як ми бачимо, зміст тем досить обширний, проте, як показує практика, рівень економічних знань випускників загальноосвітніх шкіл свідчить, що економічна освіта перебуває ще в процесі свого становлення й потребує вдосконалення. Адже набуття учнями базових економічних

знань у старшій школі не вирішує проблеми адаптації в ринкових умовах, бо вони мають теоретичний і несистемний характер, відірвані від реальної економічної дійсності, недостатньо розвинений рівень економічного мислення, тому учні не можуть протистояти явищам ринкового середовища. Дискусійним залишається питання і щодо віку, з якого необхідно починати ознайомлювати дітей з економічними проблемами. Завдання економічної освіти – не «штампувати» економістів, а готувати нових економічних людей. Економіка, як предмет вивчення, має навчати жити разом, і справа не в тому, що суверенітет кожного економічного агента при прийнятті ним рішення – одна з аксіом поведінкової моделі сучасної економічної теорії, а мультикультурність – наслідок; глобалізація, трансконтинентальний обмін – це домінуюча тенденція сучасної економіки, і будь-яка освічена людина повинна розуміти сучасний зміст цих понять, й при цьому не обов'язково освоювати «пташину мову» економістів. Л. Гребньов в статті «От «человека в экономике» к «экономике в человеке»» пише: «внешним по отношению к предмету является уже начавшийся в мировом образовании переход к технологиям, ориентированным на компетентностный подход. Его главный смысл – превращение в массовое «дело» красивых старых «слов»: обучающийся – не столько сосуд, который надо заполнить, сколько факел, который надо зажечь» [64].

Глобалізація, про яку ми вже говорили вище, представляє собою складний багаторівневий та багатогранний процес закономірних якісних перетворень у світовій економіці та у всіх інших сферах буття особистості на основі усупільнення виробництва, поглиблення інтеграційних процесів у результаті безпрецедентного зростання і прискорення міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, широкого розвитку новітніх інформаційних технологій, глобальних телекомунікаційних мереж, розвитку інформаційного суспільства. Глобалізація є не тільки специфічною формою ущільнення соціального і

освітнього простору, а й процесом нелінійного розгортання соціальної творчості та життєтворчості індивідів. Зміна ідей, знань, технологій відбувається швидше, ніж зміна людського покоління. Філософія глобальної освіти покликана створити нову модель взаємодії педагога і учня та спрямована на розробку й впровадження нових педагогічних взаємин між суб'єктами освітнього процесу, що є одним із найважливіших завдань соціального інституту освіти в умовах глобалізації [180, 260].

Стрімкі соціально-політичні зміни останніх років, що посилюються глобалізаційними чинниками, далеко не завжди раціонально оцінюються. Замість зближення, взаєморозуміння та процвітання ми спостерігаємо поглиблення протистоянь, посилення напруги, економічне розмежування. Соціальний інститут освіти опинився на рубежі протистоянь між викликами глобалізації та внутрішніми політичними та економічними суперечностями. У традиційних філософських засадах соціального розвитку освіта розглядається як процес передачі знань, навичок, досвіду, культури від покоління до покоління, при цьому акцентується увага на минулому, яке в процесі навчання передається сучасникам. Вирішувати глобальні й інші проблеми за допомогою такого роду освіти в умовах нелінійного розвитку постіндустріального суспільства практично неможливо. Як стверджує відомий дослідник та один з авторів філософії сталого розвитку А. Урсул, сьогодні освіта ізолюється від активної участі у антикризовій діяльності та не сприяє виживанню людства. У зв'язку з цим науковець обґрунтовує необхідність «випереджаючої» освіти, тобто освіти, що розвивається більш швидкими темпами в усіх відношеннях [245].

Випереджаюча економічна освіта ефективно сприяє подоланню застарілих стереотипів у свідомості людей, формуванню нової системи світоглядних цінностей і орієнтацій, що передбачає високу відповідальність за збереження життя на планеті. Зміни, які відбуваються

нині в природі й суспільстві, вимагають всебічного розкриття діалектичного принципу універсальної взаємозалежності й взаємозв'язку явищ дійсності. Проблеми збереження національної, культурної, релігійної ідентичності в період глобалізації активно обговорюються науковцями й практиками, зокрема, в педагогічній освіті – системі професійної підготовки спеціалістів, причетних до навчання й виховання молодого покоління [90, с. 646].

Глобалізація економічної освіти тісно пов'язана з інтернаціоналізацією. Зокрема, на відмінність між цими поняттями вказує М. Канаєв; науковець відзначає, що інтернаціоналізація – це розширення двосторонніх та багатосторонніх зв'язків і контактів між навчальними закладами різних країн на основі рівноправного та взаємовигідного співробітництва. Її мета – підвищення ефективності освітньої й науково-дослідної роботи, в ідеалі доведення її до кращого світового рівня, розширення мобільності викладацького й учнівського (студентського) персоналу. У глобалізації ж не існує рівності. Натомість є підпорядкування освіти «інтересам могутніх іноземних транснаціональних корпорацій, які нав'язують свої стандарти навчання, свою мову спілкування, не враховуючи національні особливості, витісняють національну мову – носіїв самобутніх культур» [105, с. 26].

Гострота, суперечність та складність проблематики глобалізації полягає також у тому, що до постійних суперечок між «ринковиками» і «державниками» додалась необхідність визначити і теоретично обґрунтувати реакцію держави на численні виклики глобалізації, що виникають за межами країни, і здебільшого залишаються поза межами контролю національних механізмів регулювання. Освіта породжує косвені ефекти у формі екстерналій, які можуть мати грошове та негрошове вираження. Зокрема, негрошові екстерналії можуть набувати різних форм – форму соціальної толерантності, участі в процесі демократизації суспільства, солідарності на національному та

міжнародному рівні. Швидкість глобалізаційних процесів настільки висока, що одні лише ринкові регулятори у традиційних системах, середньо- і слаборозвинутих країн не можуть забезпечити досягнення оптимальних результатів за межами індивідуальних учасників – на рівні галузі чи пов'язаної групи галузей, регіону чи національної економіки в цілому. Господарські об'єкти не завжди встигають адаптуватись до змін, що відбуваються, і правильно на них реагувати, виникає необхідність у механізмах узгодження інтересів різнорівневих учасників процесу з метою досягнення результатів, оптимальних з позиції національної економіки в освітньому просторі [177].

Відмінність у підходах до глобалізаційних впливів виявилась на рівні як державної політики, так і науково-теоретичних розробок науковців. В Україні, визнаючи незворотність глобалізаційних та інтеграційних впливів на формування політики, загалом переважають обережні підходи та оцінки щодо включення країни в глобальні процеси. Базовим положенням є те, що українська економіка ще не відповідає жорстким вимогам світової конкуренції, тому переважна більшість теоретичних і практичних положень стосовно поглиблення інтеграції економічної освіти в міжнародний економічний освітній простір піддається критиці.

Останнім часом у світі спостерігаються досить суттєві зрушення стосовно побудови та організації освітнього процесу. Економічна освіта є необхідною в контексті тих тенденцій, які стрімко поширюються пор всьому світові. Так, стала новиною пропозиція докорінної зміни системи освіти в Фінляндії, яка вважається однією з кращих в світі. У рейтингах з оцінки освіти ця країна за якістю освіти входить в десятку найпрестижніших. Однак місцева влада вирішили влаштувати справжню революцію в шкільній системі. Глава Департаменту освіти Хельсінкі Марьо Кіллонен пояснює зміни тим, що є школи, в яких викладають старомодним способом те, що було актуальним на початку 1900 рр. Але

потреби зараз змінилися, і ми повинні створити щось придатне для ХХІ століття. Замість окремих предметів (фізики, хімії, географії тощо) пропонується вивчати події і явища в міждисциплінарному форматі. Так, наприклад, Друга світова війна буде розглядатися з точки зору історії, географії та математики. Така система вводиться для старшокласників починаючи з 16 років. За задумом, учень повинен буде сам вибрати, яку тему або явище вивчати, виходячи з уявлень про їх необхідність для подальшого життя. Змінюється традиційний формат спілкування «вчитель – учень» на спільну роботу в невеликих групах і обговорення проблем. Фінська система освіти заохочує роботу в колективі, а тому зміни в роботі торкнуться і викладачів. Повністю оновити систему планується до 2020 року [249].

Сьогодні в умовах глобалізаційних процесів в Україні освіта повинна реформуватися як за змістом, так і за формою. Для формування нової економічної людини необхідно здійснювати перетворення в змісті, починаючи вже з дитячого садка та молодшої школи. До речі, за кордоном, вже представлені перші неординарні школи, зокрема, наприклад, плавуча школа на воді в Марокко (Лагос, Нігерія), школа-клуб в Копенгагені (Данія), школа з індивідуальним підходом до навчання в Австралії, де освітній процес здійснюється в невеликих групах, диференціювання дітей за індивідуальними нахилами, всі учні проходять індивідуальну програму, яка коригується вчителями та їх батьками; школа, де вчать тому, чим ти хочеш займатися (США), дітей навчають тільки тому, що їм реально знадобиться в житті. За цією програмою в країні працюють вже 55 навчальних закладів. У таких школах відходять від традиційного підходу до навчання, розвиваючи в дітях гнучкість розуму, акцентуючи увагу на впровадження в програму новітніх технологій, вивчають 3D-моделювання, щоб будувати будиночки для ігор, учні мають свій «плей-лист» щоденних завдань в айпадах тощо. Навчання об'єднує участь і креативність, спрямована на те,

щоб діти ніколи не втрачали інтересу і хотіли присвячувати навчанню якомога більше часу. Школярі займаються проблемою поліпшення переробки відходів, будують тривимірну модель Нью-Йорка і роблять безліч інших речей. До речі, Зелена школа у Франції вся засаджена рослинами, вважається, що школярам слід якомога більше часу проводити на свіжому повітрі, адже сидіння в заповишених класах йде на шкору не тільки здоров'ю, але і настрою. У гарну погоду уроки проводяться прямо на газонах [1].

В Україні працюють ряд навчальних закладів, спрямованих на підготовку дитини до майбутньої професії за системою франчайзингу, який, до речі, останніми роками активно розвивається. Це спосіб організації бізнесу, при якому франчайзер – компанія-власник, пропонує незалежному бізнесмену чи компанії право на продаж товарів і послуг в обмін на зобов'язання продавати ці товари чи послуги у відповідності з розробленою логістикою (з дотриманням якісних характеристик, технології виробництва, за чітко розробленою схемою, під певним товарним знаком, в чітко встановленому місці). Франчайзинговий пакет представляє собою повну бізнес-систему, що дає можливість без попереднього досвіду та знань працювати у відповідній сфері бізнесу. Наприклад, школа вивчення англійської мови Helen Doron, школа ментальної арифметики «Соробан». Єдина в Україні Бізнес-школа для дітей і підлітків 7 – 17 років «Mini boss», пропонує у програмі 24 предмета для особистісного зростання дитини і набуття навичок підприємця. Школа створена в 2000 році після отримання високих результатів в ході проведення наукового експерименту по впровадженню курсу «Бізнес-клас» (економіка + психологія) в програмі звичайних загальноосвітніх шкіл. З 2002 р. Бізнес-школа «Mini boss» функціонує як автономна школа інтенсивного інтелектуального, особистісного, творчого і спортивного розвитку дитини. Інноваційна освіта XXI століття. У програмі навчання 22 дисципліни, що вводяться поступово в

412

міру розвитку особистості: технологія розкриття талантів, особистісний ріст, сімейна економіка, риторика, психологія, мікроекономіка, проектний менеджмент, основи презентації, філософія, макроекономіка, ділова English, міжнародна економіка, курс інвестування, курс дизайну, курс креативу тощо [13].

Комп'ютерна академія «Шаг» пропонує унікальні програми підготовки вже з 4 класу школярів за модулями «Програмування роботів», «Веб-дизайн» тощо. Серед популярних бізнес-шкіл можемо ще назвати Креативну академію IWonder, школу бізнесу та розвитку для підлітків Start Now, Креативну міжнародну дитячу школу, Школу юного бізнесмена, Центр розвитку підлітків «Kidbi», Дитячу школу підприємництва та лідерства «Kids» Навчання спрямоване на розвиток економічного мислення, формує економічну культуру. Всі подібні програми платними, від 850 до 5000 грн. за місяць, тому, на жаль, через матеріальні нестатки дозволити собі навчання в таких школах можуть далеко не всі.

Бюджетним варіантом для формування фінансової грамотності дітей є Школа фінансового успіху (для дітей від 6 до 17 р.) від ПриватБанку. Освітня програма «ЮніорБанк» стартувала в 2009 р. в Україні. Сьогодні ЮніорБанк працює в Україні та Латвії, об'єднуючи понад 500 000 школярів. У 2012 р. ЮніорБанк було визнано однією з найбільш корисних освітніх програм України в рамках міжнародної виставки «Освіта та кар'єра», яку щороку проводять Міністерство освіти і науки та Національна академія педагогічних наук України. Вперше золоту медаль за розробку методики навчання в школах отримала банківська програма, що стала сьогодні однією з наймасовіших освітніх ініціатив в Україні. При оформленні Юніоркартки кожен клієнт може безкоштовно відвідувати ігрові практичні заняття, на яких можна познайомитись з роботою банківських спеціалістів, навчитись користуватися Картками та інноваційними сервісами, взяти участь у

бізнес-квесті та дізнатися про сучасні банківські технології; безкоштовно відвідувати інтерактивні заняття з фінансової грамотності [266].

Не викликає заперечень той факт, що економічна освіта не може впроваджуватись без економічного виховання, вони між собою тісно пов'язані, й тому ми їх розглядаємо в комплексі. Економічне виховання має бути систематичним, цілеспрямованим, направленим на формування економічного мислення, вироблення рис економічно вихованої особистості, що відповідають природі ринку. Економічне виховання як організована педагогічна діяльність, має бути спеціально продуманою системою роботи, спрямованою на формування економічної свідомості. Економічне виховання є наскрізним, здійснюється на всіх основних предметах в школі, а також в процесі позакласних виховних заходів, присвячених обговоренню конкретних проблем економіки. Значна увага в системі економічного виховання має приділятися зустрічам з роботодавцями, які можуть в процесі бесід розказати, який працівник їм потрібен, і чого вони чекають від молодого покоління. Зміст економічного виховання в різні історичні періоди детермінується потребами суспільно-економічного розвитку суспільства. Економічне виховання виступає одночасно, з одного боку, феноменом суб'єктивного самовиявлення індивідуальності, проявом економічної свободи, феноменом власного активно-творчого, особистісного прояву, а з іншого – суспільно-історичною необхідністю. Боротьба, протистояння, взаємодія, взаємодоповнення й гармонія цих тенденцій – рушійна сила становлення нової економічної людини як результат вирішення суперечностей між потребами суспільства України XXI століття та певним рівнем наявної економічної вихованості.

Не можна говорити про економічну освіту й виховання ринкової особистості, не досліджуючи індивідуальних особливостей та не враховуючи їх ролі у цих процесах [182]. У відповідності з даними психологічної науки, будь-якій людині властиві 3 основні форми

психічних явищ: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Саме психічні властивості і називають індивідуально-психологічними особливостями особистості. Темперамент є вродженим, і проявляє тип вищої нервової діяльності в поведінці та діяльності людини: це індивідуально-психологічна властивість, через яку і в якій проявляється сила, рухливість та врівноваженість нервових процесів. Темперамент виявляється через такі ознаки як активність та пасивність, рухливість та легкість адаптації у змінних умовах. Однак, у той же час як він є динамічною характеристикою психічної діяльності, темперамент не визначає сам по собі спрямованість людини, її прагнення та ідеали, її духовне життя, в якому в тій чи іншій мірі відображується оточуюча дійсність. Основними і більш значимими властивостями можна назвати переконання, здібності, знання, волю, характер. До речі, характер, хоча і виступає цілісним утворенням, складається з окремих ланок (чи компонентів), які характеризують ті чи інші риси у поведінці людини. За словами І. Павлова, «...если брать определенные черты характера отдельно, определить его невозможно. А поэтому нужно взять систему черт и в этой системе разработать, какие черты выдвигаются на первый план, какие еле-эле проявляются...» [171, с. 564]. Риси характеру економічної людини формуються як результат життєвого впливу, виховання, освіти, соціалізації в цілому, можна формувати потрібні риси характеру, які в подальшому забезпечуватимуть активну участь економічної людини у вирішенні практичних задач, які ставить ринок та конкурентне середовище [275, 277]. Слід підкреслити, що важливим завданням виховання нової економічної людини має стати виховання людяності та гуманізму, що передбачає етичні аспекти отримання максимальної корисності. Соціальна цінність нової економічної людини визначається не лише тим, що вона являє собою в певний момент, а й закладеними в ній можливостями подальшого розвитку й вдосконалення. Будь-яка економічна діяльність є складною, і висуває певні вимоги до

людини, якщо ж цим вимогам відповідає система властивостей особистості, людина може на високому рівні цю діяльність здійснювати, отримуючи необхідний результат.

Здібності – це одна із важливих індивідуально-психологічних особливостей особистості, яка визначає успішність навчання та виконання особистістю певної діяльності. Здібності тісно пов'язані зі всіма сторонами життя людини, з її фізичними та психічним станом в цілому. Коли в економіці йде мова про робочу силу (як одну з ключових категорій цієї науки), то під нею розуміється здатність до праці, яка представлена сукупністю фізичних та духовних здібностей, які має організм, і які людина може використати в процесі вироблення певного продукту. Звичайно ж, люди відрізняються між собою за здібностями, і завдання сучасної системи економічної освіти та виховання – розвивати їх на такому рівні, щоб кожен зміг реалізувати себе в ринковому середовищі, знайти свою «нішу», яка буде для неї комфортною. Таким чином, розвиваючи здібності людини, система економічної освіти допоможе людині обрати «своє місце» в житті, в якому її здібності й можливості відповідають одне одному не лише об'єктивно, але й у власних уявленнях.

Однією з індивідуальних особливостей людини виступає інтерес як специфічне відношення особистості до об'єктів в силу їх життєвої значимості та емоційної привабливості. Формування інтересів відбувається з усвідомлення потреб чи суспільного обов'язку. Нова економічна людина має різні інтереси, однак центральним прагматичним інтересом в житті має бути забезпечення особистісного благополуччя та благополуччя своєї сім'ї. Та країна буде сильною, в якій середній прошарок населення є найчисельнішим в суспільстві, ромбовидна соціальна структура передбачає невелику кількість бідних і багатих, більшість членів суспільства мають середній достаток, що дає змогу самоактуалізуватись в різних сферах, отримуючи прибуток, якого

вистачає на матеріальне забезпечення себе та своєї родини. Відповідно і країна, в якій забезпечені громадяни, буде сильною і займе чільне місце у міжнародному співтоваристві. Інтересами визначаються риси характеру людини, її воля, і саме остання дає можливість людині свідомо контролювати свою діяльність і активно її спрямовувати для досягнення поставленої мети. До вольових якостей особистості слід віднести цілеспрямованість, рішучість, ініціативність, настирливість, наполегливість, хоробрість, – і їх необхідно розвивати. Особистість формується лише у соціальному процесі, соціальні умови детермінують її властивості. Соціальний досвід ми не можемо отримати у спадок в прямому значенні слова, адже людина отримує у «спадок» при народженні лише комплекс задатків, які можна розвивати шляхом власного соціального досвіду. Економічна людина набуває характеристик лише в процесі активної «зовнішньої» економічної діяльності, однак разом з тим це відбувається завдяки її «внутрішній» суб'єктивній активності, в результаті якої вона себе сама конструює. Тому суспільство не є по відношенню до економічної людини деякою «зовнішньою субстанцією»: немає суспільства поза індивідами, і немає індивідів без суспільства. Однак ринкове суспільство не є просто сукупністю індивідів, які перебувають у хаотичному русі: формуються відповідні соціальні відносини, соціальні інститути, в рамках яких можна зрозуміти місце, зміст і форму діяльності конкретного представника. Соціальне спілкування, в процесі якого формується ринкова особистість, є основною сферою її ж прояву. По відношенню до економічної людини конкурентне ринкове середовище виступає як зовнішня сила лише в тому розумінні, що джерело її формування знаходиться в тих ринкових суспільно-економічних відносинах, в яких вона опиняється, коли вступає на шлях самостійного життя. Ці соціальні відносини стають внутрішнім змістом економічної людини, вони формують її психологію, погляди, стимулюють економічну поведінку [190].

Соціальність особистості веде до формування її суспільних рис. Економічна людина – це своєрідне дзеркало свого часу. Так, сучасна економічна людина – це дзеркало ХХІ ст., вона втілює у собі природу конкретно-історичного соціального середовища України. Людина живе у суспільстві собі подібних, взаємодіє з ними, дії однієї людини стають «енергією зовнішнього подразнення» для інших, які реагують на них, – виникає стереотип дій, обумовлений об'єктивними закономірностями буття – природою та соціальним середовищем. Багаторазове повторення дій викликає «динамічний стереотип» економічної поведінки. Індивідуальні психофізіологічні риси призводять до укріплення індивідуальних властивостей, які роблять кожного представника унікальним та неповторним в життєвому досвіді, знаннях, уміннях та поведінці. Прояв та розкриття талантів і здібностей економічної людини залежить від соціальних умов, характеру суспільства, економічної поведінки.

Перехід української економіки до ринкових форм викликав значні зміни в змісті суспільних дисциплін. Упродовж тривалого часу економічна освіта перебувала в ізоляції від світової економічної науки і практики її викладання, належним чином не впроваджувалася. Щоб здійснити економічні реформи, держава має залучити молоде покоління до економічних знань, які б дали змогу осмислено сприймати події, що відбуваються в країні [234, с. 15]. Формування нового економічного мислення, особливості якого ми вже розглянули вище (див. підрозділ 4. 1.) стало в нинішніх умовах соціальним замовленням.

Система економічної освіти в Україні віддзеркалює складність соціально-культурної ситуації, в якій опинилась країна. Це відбулося внаслідок не тільки політико-економічних змін останніх років, але й глобальної гуманітарної кризи, спричиненої масовими міграційними процесами, втратою національної самобутності, привнесення зовні чужих життєвих ідеалів, цілей, орієнтирів. Проблема інновацій в

економічній освіті набуває особливої актуальності в ХХІ ст., яке характеризується стрімкою динамікою змін, трансформаціями у різних сферах буття й життєдіяльності особистості та суспільства. Інноваційне економічне мислення, інноваційна економічна діяльність, нова економічна культура, які формуються та розвиваються в рамках економічної освіти та виховання, набувають надзвичайного значення для сучасного фахівця, для нової економічної людини [186, 199]. Для реалізації цієї мети необхідно постійно оновлювати засоби і методи пізнавальної діяльності, актуальність яких в глобалізованому світі зумовлюється постійним оновленням, осмисленням навколишньої дійсності, сучасними соціальними викликами, трансформацією економічної діяльності та внесенням нових елементів в парадигму освіти ХХІ ст. Спроможність особистості до продуктивної діяльності, до можливості адаптуватись в нових ринкових економічних умовах відповідно до своїх нагальних потреб дає їй можливість створити умови для змін і переходу до нового рівня у різних сферах соціокультурного буття. І, не можна не погодитись з В. Кременем, який зазначає, що завдяки нововведенням, інноваційній діяльності, свідомо орієнтованість на здобуття нового – знань, досвіду, економічних, політичних, культурних досягнень, а також специфічна налаштованість на інновацію є основною, сутнісною рисою прогресивного розвитку [123, 187].

Ринкове господарювання потребує новаторів, ініціативних, творчих особистостей. А тенденції серед сучасної молоді досить невтішні: відбувається моральна деградація. Результати суперечливі: соціологічні дослідження переконують, що у свідомості сучасної молоді формується тип особистості, характерний для західного суспільства — особистості, яка насамперед цінує себе і вважає, що її діяльність, успіх у житті залежать саме від неї, а з іншого – традиційні українські цінності, які формувались століттями, відходять на другий план, і переміщуються в периферію. Так, система освіти пропагує виховання патріотизму в

сучасної молоді, а життєві реалії свідчать про переміщення цієї цінності в «хвіст» ціннісних орієнтацій. Орієнтація на власні сили, розум, здібності при досягненні життєвих цілей вимагає роботи над собою, наполегливого оволодіння знаннями, а з іншого – формується людина-егоїст, яка переступає через усе заради досягнення своєї мети. Нова економічна людина повинна поєднувати споживчі та традиційні цінності в своїй життєвій орієнтації, однак для цього необхідно сформувати нову систему світобачення та світорозуміння, основою якої має нова стратегія просвіти в соціальному ринковому господарстві [184, 200]. Витрати здійснюються один раз, а окупують себе протягом декількох циклів виробничого процесу. Стратегія розвитку економічної освіти повинна бути спрямована на перетворення цієї галузі в детермінанту стійкого соціально-економічного росту країни. Зміст економічної освіти в рамках особистісно-орієнтованого навчання повинен включати вектор «Нова економічна людина».

Висновки до розділу 4

Соціально-економічні зміни в Україні, шлях та орієнтація на розбудову соціально-орієнтованої ринкової економіки ставлять перед нашим суспільством завдання сформувати у молоді ринкову економічну культуру. Це сприятиме проведенню та впровадженню ефективної економічної діяльності. Економічна людина повинна володіти необхідними економічними знаннями, вміннями, навичками, досвідом, мати високий рівень страхової культури. Сучасна економічна людина в Україні – підприємець за типом мислення, якому притаманні здатність до економічного вибору, вміння ефективно використовувати ресурси, економічна активність, яка виражається в індивідуальній самостійності в процесі прийняття рішень, в організації виробництва, в особистій відповідальності за результати своєї економічної діяльності.

Економічна сфера життєдіяльності є невід'ємною частиною нашого сучасного життя. Ми шукаємо не лише «точки» нашого економічного зростання, але і точки зростання духовних сил суспільства. Економічна сфера суспільства виступає детермінантою всіх соціальних процесів в їх історичному розвитку, вона дає можливість прослідкувати все багатство цілісної життєдіяльності особистості, без постійного процесу виробництва суспільство взагалі та особистість зокрема не могли б розвиватися. Економічна освіта в Україні набуває високого статусу в рамках загальнодержавної політики, це пов'язано як і з нагромадженням інформації в різних сферах діяльності особистості, так і безпосередньо із зовнішніми змінами в суспільстві – новими культурними тенденціями, новими економічними орієнтирами. Економічна сфера життя суспільства і освіта дуже тісно пов'язані між собою, і цей зв'язок представляє поле для комплексного міждисциплінарного осмислення тих тенденцій, які відбуваються в сучасній Україні й торкаються трансформаційних процесів у всіх сферах життя.

Філософія здатна на конструктивний пошук інноваційних стратегій в освіті, має здатність врахувати при формулюванні даних стратегій специфіку становлення інформаційного суспільства, прийняти до уваги особливості впливу феномену глобалізації на суспільство і окремо взятую особистість, здійснювати продуктивний пошук основ міжкультурної комунікації та теоретично вирішувати інші нагальні проблеми сучасної освіти. Інноваційний характер освіти має стати важливим інструментом в підготовці економічної людини. Економічна освіта України відіграє вирішальну роль в соціалізації економічної людини та виступає стратегічним ресурсом її формування. Економічна людина в Україні – це продукт сучасного капіталістичного суспільства. Формування економічного мислення є соціальним замовленням. Проблеми економічної освіти невідривно пов'язані з людинознавством, усвідомленням ролі особистості в соціальних процесах та в економіці в

цілому. Через соціальний інститут освіти відбувається трансляція, «накладання» загальнодержавної моделі економічної культури на окрему особистість; він виконує найважливішу місію – формує нове покоління нашої держави, нову економічну людину, – здатну до інновацій, загальнокультурну та високоморальну, адже розуміння людини не лише як засобу, але й мети економіки стає більш органічним для сучасних тенденцій економічної науки. Однією з головних базових компетенцій сучасної освіти, як загальної, так і професійної, є «навчання бути», тобто оволодіти здатністю існувати раціонально, морально, виживати усвідомлено й самостійно.

Матеріал, викладений в розділі, висвітлено в публікаціях [2, 9, 10, 12, 15, 16, 24, 30, 68, 81, 82, 91, 94, 103, 137, 176–203, 215, 217, 224, 227, 240, 253, 260, 263, 265, 268, 275–279].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 4

1. 15 необычных школ, круче которых только Хогвартс. URL: <https://forum.md/ru/2471726> (дата обращения: 5.02.2017).
2. Абажер М. С., Петінова О. Б. Законы грошей (на прикладі книги Дж. С. Клейсона «Найбагатша людина Вавилону») // Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 65 – 67.
3. Азбука мудрых мыслей. Цитаты и афоризмы. URL: http://alphabetofwisethoughts.com/category/cytaty_i_aforizmi/vospitaniye/ (дата обращения: 12.03.2012).
4. Аксьонова О. В. Методика викладання економічних дисциплін. Київ, 2006. 708 с.
5. Албакин Л. И. Новое экономическое мышление. Москва, 1987. 179 с.
6. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности // Социальные исследования. Москва, 1970. Вып. 3. С. 44 – 101.
7. Андреевкова Н. В. Сравнительный анализ удовлетворенности жизнью и определяющих ее факторов // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. 2010. № 5 (99). С. 189 – 215.
8. Аносов І. П. Сучасний освітній процес: антропологічний аспект: монографія. Київ, 2003. 391 с.
9. Арману К. І., Петінова О. Б. Аксіологічна парадигма сучасної освіти // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 142 – 144.
10. Бакаєва І. А., Петінова О. Б. Освіта в контексті глобалізації // Історіосфера. Матеріали Сьомої наук. конф. викладачів, студентів,

магістрів, аспірантів та молодих вчених історико-філософського факультету ПНПУ імені К.Д.Ушинського (Одеса, 5 – 6 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 35 – 37.

11. Балыкин Г. А. Управление развитием образования: организационно-экономический аспект. Москва, 2003. 428 с.
12. Белоус В. В., Петінова О. Б. Страхование в историко-философской ретроспективе // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 149 – 152.
13. Бизнес-школа «Мини-босс». URL: www.miniboss.com.ua (дата обращения: 23.02.2017).
14. Біблія про будівництво: витяги із Словника Біблійного Богослов'я / під ред. Ксав'є Леон-Дюфура та ін. Львів, 1996. С. 96 – 98. URL: <http://www.xic.com.ua/biblija-pro/4-biblija-pro/127-biblija-pro-budivnyctvo-z-biblijnogo-slovnyka> (дата обращения: 09.02.2017).
15. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. До проблем менеджменту якості в освіті // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 20 – 21 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 53 – 55.
16. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. Інновації ХХІ століття: філософсько-освітній аспект // Перспективи. Додаток: «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання». Матеріали міжнародної наук. конф. (Одеса, 2 – 3 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 89 – 90.
17. Божко О. Програма з курсу «Основи економічних знань» // Початкова освіта. 2003. № 31 (223). С. 2 – 3.
18. Бойко А. І. Філософія модернізації освіти в системі ринкових трансформацій: світоглядно-філософський аналіз. Автореф. дис. ... докт. філос. наук, спец. 09.00.10. Київ, 2010. 31 с.
19. Большая медицинская энциклопедия, 1970. URL: <http://bigmeden.ru/> (дата обращения: 02.12.2012).

20. Большой Энциклопедический словарь, 2000. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/92774> (дата обращения: 02.12.2012).
21. Боринштейн Е. Р. Аксиологические стратагемы образования // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса – Дніпропетровськ, 13 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 3 – 11.
22. Боринштейн Е. Р. Гуманизация и индивидуализация образования как глобальный объект образовательной деятельности в современной Украине // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпропетровськ, 25 – 26 березня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 3 – 8.
23. Боринштейн Е. Р. Концепты гуманизации и гуманитаризации высшего образования в Украине: социально-философский аспект // Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри. Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 13 – 14 березня 2015). Одеса, 2015. С. 164 – 165.
24. Борисенко П. С., Петінова О. Б. Пенсійна реформа в Україні: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 28 – 31.
25. Бондаренко О. В. Українська економічна ментальність: соціально-філософський аналіз. Запоріжжя, 2007. 391 с.
26. Боринштейн Є. Р. Трансформаційні процеси в освіті: від модернізації до футуризації // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 17 квітня 2015). Одеса, 2015. С. 116 – 117.

27. Борінштейн Є. Р. Формування економічної культури в українському соціумі // Перспективи. 2015. № 1 (63). С. 67 – 73.
28. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации // Педагогика. 1994. № 4. С. 12 – 18.
29. Будник О. Б. Етноекonomічна компетенція школяра: монографія. Київ, 2008. 200 с.
30. Бузанова А. П., Петінова О. Б. Майбутня пенсія українців: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 32 – 34.
31. Бункина М. К., Семенов А. М. Экономический человек. Москва, 2000. 176 с.
32. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. Санкт-Петербург, 2005. 576 с.
33. Вакарчук І. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи: Доповідь Міністра освіти і науки на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки 21 березня 2008 р. // Освіта і управління. Київ, 2008. Т. 11. С. 6 – 20.
34. Варецька О. В. Застосування міжпредметних зв'язків програмового курсу початкової школи з економікою // Початкова школа. 2005. № 10. С. 17 – 20.
35. Варецька О. В. Програма курсу за вибором з економіки «Початки економіки» для початкової школи загальноосвітніх навчальних закладів. Запоріжжя, 2008. 28 с.
36. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание: пер. с англ. Москва, 1988. 507 с.
37. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания. Москва, 1990. С. 345 – 415.

38. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения / М. Вебер. Москва, 1990. С. 61 – 272.
39. Вербило О. Ф. Теоретико-методологічні засади підвищення ефективності навчання економістів: монографія. Київ, 2007. 260 с.
40. Виговська В. В. Малий бізнес України: сучасний стан і тенденції розвитку // Актуальні проблеми економіки. 2009. № 1. С. 59 – 65.
41. Виноградов В. В. История слов, 2010. URL: <http://wordhist.narod.ru/> (дата обращения: 09.12.2012).
42. Виноградов В. В. Язык Пушкина. Москва – Ленинград, 1935 // Фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор». URL: <http://feb-web.ru/feb/pushkin/critics/jaz/jaz-001-.htm> (дата обращения: 09.12.2012).
43. Витяги із Словника Біблійного Богослов'я. Під ред. Ксав'є Леон-Дюфура та інших. Перекл. з франц. Львів, 1996. С. 96 – 98.
44. Вишнякова С. М. Профессиональное образование: словарь: ключевые понятия, термины, актуальная лексика. Москва, 1999. 538 с.
45. Вища економічна освіта в умовах формування інтелектуально-інноваційного суспільства: монографія / за наук. ред. Гавриш О. А., Довгань Л. Є., Каракай Ю. В. та ін. Київ, 2010. 364 с.
46. Власенко Т. П. Експериментальна програма з економіки для учнів 1-12 класів // Географія та основи економіки в школі. 2002. № 5. С. 4 – 14.
47. Вяткин А. П. Психологические методы изучения экономической социализации личности в процессе обучения. Иркутск, 2004. 228 с.
48. Вяткин А. П. Психология экономической социализации личности в условиях изменяющегося общества. Автореф. дис. ... докт. псих. наук, Санкт-Петербург, 2011. 45 с.
49. Вяткін О. П. Економічні здібності: поняття, сутність, структура // Известия ИГЕА, 2003. N 3 – 4 (36 – 37). Иркутськ, 2003. С. 75 – 81.

50. Вяткін О. П. Концепція економічної соціалізації особистості // Известия ІГЕА, 2002. N 3 (32). Іркутськ, 2002. С. 75 – 83.
51. Вяткін О. П. Проблема психологічної готовності до економічної діяльності // Известия ІГЕА. Іркутськ, 2006. N 3 (48). С. 97 – 100.
52. Вяткін О. П. Психолого-педагогічні форми і засоби економічної соціалізації студентів // Известия ІГЕА, 2003. N 1 (34). Іркутськ, 2003. С. 96 – 106.
53. Вяткін О. П. Рольова адаптація як засіб економічної соціалізації особистості // Вісник Бурятського університету. Серія 10. Психологія. Вип. 3. Улан-Уде, 2006. С. 221 – 231.
54. Галушка З. І. Фактори формування економічної культури українського суспільства // Економічна теорія. 2008. № 1. С. 22 – 29.
55. Гансова Е. А. Системні концепти вищої освіти в умовах інноваційних процесів // Перспективи. 2014. № 1 (59). С. 39 – 44.
56. Герасимова Е. М. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз. Дис. ... доктора філос. наук зі спец. 09.00.03. Київ, 2009. 460 с.
57. Гердер И. Г. Идеи к философии человечества. Москва, 1977. 703 с.
58. Герелишин А. Я., Петина О. Б. «Суспільство знань»: основні проблеми у сфері освіти ХХІ століття // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні. Матеріали другої всеукраїнської наук. конф. У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2012. С. 82 – 84.
59. Гильдебранд Б. Политическая экономия настоящего и будущего / пер. с нем. М. П. Щепкина. Изд. 2-е. Москва, 2012. 279 с.
60. Гільберг Т., Думанська Г., Юхимович О. Подорож у світ економіки. Кам'янець-Подільський, 2004. 132 с.

61. Гіптерс З. В. Економічна освіта молоді в Галиччині ХІХ – першої половини ХХ століть: теорія, досвід, персоналії: монографія. Львів, 2006. 220 с.
62. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. Минск, 1998. URL: <http://www.vipstudent.ru/index.php?q=lib&r=16&id=1195154928> (дата обращения: 31.03.2016).
63. Головіна С. В. Формування нового соціального мислення як передумова підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів // Актуальні проблеми економіки. 2010. № 3. С. 220 – 226.
64. Гребнев Л. От «человека в экономике» к «экономике в человеке» // Вопросы экономики. 2006. № 11. С. 46 – 58. URL: <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/74335379> (дата обращения: 12.12.2015).
65. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ, 2001. 254 с.
66. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ, 2002. 580 с.
67. Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. Київ, 2002. 580 с.
68. Гушкан М. А., Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 74 – 76.
69. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 2. Москва, 1995. 779 с.
70. Даниленко Л. І. Управління загальноосвітнім навчальним закладом як відкритою соціально-педагогічною системою // Зб. наук. пр. УАДУ. Київ, 2005. Вип. 2.: В 4 ч. Ч. IV. С. 312 – 315.

71. Данилишин Б. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання // Економіка України, 2006. № 1. С. 71 – 79.
72. Двірна А. Ф. Формування економічного мислення майбутніх соціальних працівників. URL: http://www.nbu.gov.ua/po/pedalm/texts/2011_9/040.pdf (дата звернення: 15.04.2014).
73. Дейнека О. С. Экономическая психология: социально-политические проблемы. Санкт-Петербург, 1999. 240 с.
74. Дембицька Н. М. Особливості становлення суб'єктності студентів у відносинах власності // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези Всеукраїнського конгресу з орган. та економ. псих. (Кам'янець-Подільський, 29 червня – 2 липня, 2011 р.). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 156 – 157.
75. Десятов Т. М. Тенденції розвитку неперервної освіти в країнах Східної Європи (друга половина ХХ століття): монографія / За ред. Н. Г. Ничкало. Київ, 2005. 472 с.
76. Дефіцит Пенсійного фонду. URL: http://zik.ua/news/2017/01/18/kabmin_zatverdyv_byudzheth_pensiynogo_fondu_z_defitsytom_1415_mlrd_10275673. (дата звернення: 5.02.2017).
77. Джеймс У. Беседы с учителями о психологии. Москва, 1998. 160 с.
78. Дзвінчук Д. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління: монографія. Київ, 2006. 378 с.
79. Диттмар Х. Экономические представления подростков // Иностранная психология. 1997. № 9. С. 25 – 36.
80. Дідук І. Пізнання дитиною реальності у психологічному просторі дитячої анімації. URL:

http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nsspp/2009_21/Diduk.htm
(дата звернення: 5.02.2015).

81. Дімітрова С., Петінова О. Проблема безробіття молоді в Україні // Соціологічні читання: актуальні проблеми галузевих соціологій. Зб. матеріалів Всеукраїнської студентської науково-практ. конф. (Одеса, 22 грудня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 27 – 28.
82. Довгопола Г. І., Петінова О. Б. Особливості економічної свідомості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 32 – 34.
83. Дратвер Б. Поетапність економічної освіти // Директор школи. 2001. N 46 – 47. С. 9 – 10.
84. Дробышева Т. В. Экономическая социализация личности: ценностный подход. Москва, 2013. 312 с.
85. Дудник Н. Економічна соціалізація старших дошкільників // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Вип. 47, 2013. С. 206 – 212. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/u/47/38.pdf. (дата звернення: 13.07.2014).
86. Егоров И. Ю. Наука и инновации в процессах социально-экономического развития. Киев, 2006. 338 с.
87. Економічна енциклопедія. У 3 т. Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ, 2000. 864 с.
88. Елкина О. С. Сущность и особенности формирования экономического поведения // Вестник Омского университета. 1999. № 3. С. 120 – 124.
89. Ерифа Н. Д. Теоретические подходы к исследованию экономического поведения в современной зарубежной науке // Теория и практика общественного развития. 2007. № 2. С. 65 – 70.
90. Євтух М. Б. Педагогічна освіта // Енциклопедія освіти. Київ, 2008. С. 646 – 647.

91. Жмурко А. А., Петінова О. Б. Зовнішнє незалежне оцінювання в контексті міжкультурного діалогу України // Соціально-гуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа – 2020». Матеріали Всеукраїнського наук.-практ. конф. за міжнародною участю (Донецьк, 6 – 7 квітня 2012 р.). Донецьк, 2012. С. 286 – 291.
92. Журавка О. С. Страхова культура як один з чинників впливу на розвиток страхування. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/4102> (дата звернення: 14.01.2016).
93. Заславская Т. И., Рывкина Р. В. Социология экономической жизни: очерки теории. Новосибирск, 1991. 442 с.
94. Златов Д. І., Петінова О. Б. Історія розвитку страхування в Україні // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 81.
95. Зомбарт В. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 2. Торгаши и герои: раздумья патриота / пер. с нем. Д. В. Кузницын. Евреи и экономика / пер. с нем. А. П. Шурбелев. Санкт-Петербург, 2005. 652 с.
96. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории развития современного экономического человека. Москва, 1994. 443 с.
97. Зомбарт В. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 1. Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека: пер. с нем. Санкт-Петербург, 2005. 636 с.
98. Зубіашвілі І. К. Економічна соціалізація як психологічна проблема. URL: <http://vuzlib.com/content/view/664> (дата звернення: 14.01.2015).
99. Иванова А. А. Экономическое поведение в ракурсе влияния социальных и экономических стереотипов // Вестник ЮРГТУ. 2011. № 2. С. 181 – 184.

100. Іванова Л. С. Гуманізація суб'єкт-суб'єктних відносин в економічних структурах технократичного суспільства. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук, спец. 09.00.04. Сімф., 2008. 16 с.
101. Кавалеров А. А. Проблеми розвитку менеджменту соціокультурної діяльності в сучасному українському суспільстві // Перспективи. Одеса, 2015. № 3 (65). С. 61 – 67.
102. Кавалеров А. І., Кавалеров В. А. Освіта у філософському дискурсі // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня, 2012 р.). Т. 2. Одеса, 2012. С. 8.
103. Казимирова В. В., Петінова О. Б. Вища освіта в Україні в контексті глобалізаційних процесів // Актуальні проблеми сучасності: стан та перспективи їх вирішення в Україні. Зб. матеріалів регіон. міжвуз. науково-практ. конф. (Одеса, 8 січня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 27 – 28.
104. Каленюк І. С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізми розвитку. Київ, 2001. 326 с.
105. Канаев Н. М. Глобализация и высшее образование. Взгляд из ЮНЕСКО // Философия образования. 2005. № 1 (12). С. 26 – 31.
106. Капіруліна С. Л. Подорож у світ економіки. Кам'янець-Подільський, 2011. 72 с.
107. Карабінович Л. Формування пізнавальної активності молодших школярів через систему технологічних прийомів навчання // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 2004. № 2. С. 125 – 128.
108. Кийосаки Р. Бизнес XXI века / пер. с англ. С. Э. Борич. Минск, 2013. 192 с.
109. Кириленко Л. М., Крупская Л. Ф., Пархоменко И. Н., Тимченко И. Е. Моя экономика. Каменец-Подольский, 2006. 318 с.

110. Киселева А. А. Метод реконструкции смысла (на примере социальной группы предпринимателей) // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези Всеукраїнського конгресу з організ. та економ. псих. (Кам'янець-Подільський, 29 червня – 2 липня, 2011 р.). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 137 – 139.
111. Клейсон Дж. С. Самый богатый человек Вавилона. URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/104521/Kleiison_-_Samyii_bogatyii_chelovek_v_Vavilone.html (дата обращения: 14.01.2014).
112. Клепко С. Економіка освіти з точки зору філософії освіти. URL: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-391387.html> (дата звернення: 14.01.2014).
113. Книга вчителя економіки: довідково-методичне видання / упоряд. Н. В. Бескова, В. М. Проценко. Вид. 2-ге, доповн. Харків, 2006. 272 с.
114. Кодак Н. І. Інтерактивні технології при вивченні економіки // Економіка в школах України. 2011. № 1. С. 4 – 15.
115. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь. Москва, 2005. URL: http://pedagogical_dictionary.academic.ru/ (дата обращения: 14.01.2014).
116. Козлова Е. В. Психологические основы экономической социализации. Великий Новгород, 2004. 80 с.
117. Колісніченко Н. М. Особливості самоорганізованої ринкової моделі вищої освіти // Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. пр. Одеса, 2007. Вип. 6. С. 247 – 257.
118. Компендіум соціальної доктрини Церкви. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf (дата звернення 04.04.2016).

119. Корнеев В. В. Поведенческие финансы и инвестирование в эксплоярной экономике // Сайт обществ. организации «Институт эволюционной экономики». URL: <http://iee.org.ua/ru/publication/211/> (дата обращения: 03.03.2017).
120. Краткий психологический словарь / ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский; ред.-сост. Л. А. Карпенко. Изд. 2-е, расш., испр. и доп. Ростов-на-Дону, 1998. 512 с.
121. Креденцер О. В. Інноваційність як важлива характеристика підприємницької поведінки менеджерів освітніх організацій // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези Всеукраїнського конгресу з організ. та економ. псих. (Кам'янець-Подільський, 29 червня – 2 липня 2011 р.). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 140 – 141.
122. Кремень В. Майбутнє – за індивідами, які активно мислять, які зуміють умонтуватися в системи штучного розуму. URL: http://dt.ua/EDUCATION/vasil_kremen_maybutne__za_individami,_ya_ki_aktivno_mislyat,___yaki_zumiyut_umontuvatisya_v_sistemi_sh-50461.html (дата звернення 04.04.2016).
123. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. Київ, 2005. 200 с.
124. Кривега Л. Д. Конкуренція як соціальне явище: український контекст // Наше гасло. 2004. № 1 – 2. С. 239 – 242.
125. Крижко В. В. Антологія аксіологічної парадигми освіти. Київ, 2005. 440 с.
126. Культура, філософія, образование в стратегиях XXI века / О. Н. Кузь и др. Харьков, 2006. 260 с.
127. Кураков Л. П. Экономическое образование и воспитание школьников. Москва, 1987. 140 с.
128. Куценко В. Социально-экономическая сфера Украины: состояние, проблемы, перспективы // Персонал. 2004. № 2. С. 86 – 92.

129. Куценко В. І. Рекреаційні ресурси та людський капітал і шляхи його зміцнення // Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи. Київ, 2000. С. 121 – 181.
130. Куценко В. І. Економіка освіти. Київ, 2003. 105 с.
131. Леонова О. Л. Культура хозяйственная // Культурология. XX век: энциклопедия. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1998. С. 352.
132. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. 304 с.
133. Лисеенко Е. В. Проблема качества университетского образования в эпоху становления информационного общества // Університетська освіта та формування управлінської еліти. Збірник наукових праць за матеріалами науково-практ. конф. (Луганськ, 11 – 12 червня, 2009 р.). Луганськ, 2009. № 8. С 122 – 127.
134. Лісеєнко О. В. Проблема повышения качества университетского образования и роль социологического мониторинга в этом процессе // Молодіжна політика: проблеми та перспективи. Дрогобич, 2012. С. 223 – 226.
135. Лобко О. Б. Економічна культура в інституційному перетворенні економічних відносин // ВІСНИК Полтавської державної аграрної академії. 2010. № 3. С. 195 – 198.
136. Локшина О. І., Байназарова О. О. Моніторинг якості освіти: становлення і розвиток в Україні. Київ, 2004. 160 с.
137. Майдан О. В., Петінова О. Б. Проблеми економічної освіти та науковий прогрес // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 120 – 133.
138. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. Москва, 2003. 736 с.
139. Макин И. Поведенческая интерпретация компромисса // Человек и труд. 2011. № 11. С. 68 – 71.

140. Малімон Л. Я. Проектування процедури експертного оцінювання професійно важливих якостей керівника в системі державного управління // Актуальні проблеми розвитку організ. та економ. психол. в Україні. Тези Всеукраїнського конгресу з організ. та економ. псих. (Кам'янець-Подільський, 29 червня – 2 липня 2011 р.). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. 190 с.
141. Маркс К. Экономические рукописи 1857 – 1859 годов: (первоначальный вариант «Капитала»). Ч. 1. // Соч. Т. 46, ч. 1. Москва, 1968. С. 1 – 508.
142. Маршалл А. Принципы политической экономии. В 3 т. Т. 1 / пер. с англ. Р. И. Столпера; общ. ред. и вступ. ст. С. М. Никитина. Москва, 1983. 414 с.
143. Матвеев С. О., Лясота Л. І. Економічна соціологія. Суми, 2006. 184 с. URL: http://tourlib.net/books_others/matveev120.htm (дата звернення: 14.01.2013).
144. Матвієнко О. В. Стратегії розвитку середньої освіти у країнах Європейського Союзу: монографія. Київ, 2005. 381 с.
145. Мельникова О. В. Зміст економічної освіти в початковій школі та пріоритети її формування в Україні // Зб. наук. праць Харківського нац. педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Економіка. 2010. Вип. 10. С. 84 – 88.
146. Мещанінов О. П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: теорія і методика професійної освіти. Дис. ...доктора пед. наук, спец. 13.00.04. Київ, 2005. 494 с.
147. Мисик І. Г. Економічно доцільні тенденції освіти в Україні в ракурсі філософії освіти // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали V Міжнародних філософсько-економічних читань (Ірпінь, 28 – 29 травня, 2012 р.). Ірпінь, 2012. С. 296 – 300.
148. Мисик І. Г. Організація підготовки вчителів в аспекті інноваційного

концепту в українській освіті // Теоретичні та прикладні аспекти інноватизації вищої професійної освіти: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Секрет І. В. Дніпродзержинськ, 2013. С. 54 – 79.

149. Мисик І. Г. Специфіка філософствування в аспекті освіти // Наукове пізнання: методологія та технологія. 2011. № 1 (26). С. 64 – 68.
150. Міхель С. В., Петінова О. Б. Філософія освіти: сутність та проблематика // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 66 – 68.
151. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес / уклад. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, Ю. В. Сухарніков; відп. ред. М. Ф. Степко. Київ, 2004. 24 с.
152. Москаленко В. Соціалізація особистості. Київ, 2013. 540 с.
153. Москаленко В. В., Міщенко О. О. Особливості економічної культури студентської молоді // Актуальні проблеми розвитку організаційної та економічної психології в Україні. Тези І Всеукраїнського конгресу з організаційної та економічної психології (29 червня – 2 липня 2011 р. м. Кам'янець-Подільський). Київ, Кам'янець-Подільський, 2011. С. 158 – 159.
154. Москаленко В. В., Шайгородський Ю. Ж., Міщенко О. О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ, 2012. 348 с.
155. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Фомішин С. В. Світове господарство в умовах глобалізації. Київ, 2006. 200 с.
156. Мысык И. Г. Философия образования и тенденции развития образования в Украине // Перспективи. 2011. № 4 (50). С. 101 – 106.

157. Мысык И. Г. Высшее образование в контекстах реформирования // Сучасне буття філософії: філософія в єдності культурно-історичного процесу. Тези науково-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27 – 28 листопада 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 124 – 126.
158. Мысык И. Г. Коммуникативная динамика современного образования // Методологія і теорія гуманітарного дослідження в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред. О. М. Пшінька, Т. І. Власової. Дніпропетровськ, 2012. С. 357 – 366.
159. Мысык И. Г. Об особенностях института непрерывного образования в Украине // Філософія. Педагогіка. Суспільство: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2011. Вип. 2. С. 9 – 22.
160. Назаренко В. П. Інтеграція економіки в базові шкільні предмети // Економіка в школах України. 2011. № 4. С. 19 – 20.
161. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. Я. Каждана; науч. ред. пер. В. Г. Гребенников. Москва, 2003. 360 с.
162. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття. У 3 кн. Кн. 3: Модернізація освіти / кер. авт. кол. В. Литвин. Київ, 2004. 943 с.
163. Національна доктрина розвитку освіти. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>. (дата звернення: 23.04.2014).
164. Ніколаєнко С. М. Нові форми інтеграції освіти і науки // Педагогічний пошук. 2007. № 2 (54). С. 3–5.
165. Ніколаєнко С. М. Освіта в інноваційному поступі суспільства. Київ, Знання, 2006. 207 с.
166. Ніколаєнко С. М., Тесленко В. В. Якісна освіта – запорука самореалізації особистості. Київ, 2007. 176 с.
167. Новая философская энциклопедия. В 4 т. / предс. научно-ред. совета В. С. Степин. Москва, 2000 – 2001. Интернет-версия

издания. URL: <http://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphile>
(дата обращения: 23.02.2017).

168. Новікова К. В., Петінова О. Б. Освіта як умова формування людського капіталу в інноваційній економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 85 – 88.
169. Ноздріна О. О., Петінова О. Б. Філософія накопичення: Дж. Клейсон та Р. Кіосаке // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26 – 27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 161 – 165.
170. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. URL: <http://www.psyh.kiev.ua> (дата звернення: 23.04.2014).
171. Павловские среды: протоколы и стенограммы физиол. бесед / отв. ред. акад. Л. А. Орбели. В 3 т. Т. 2: Стенограммы 1933–1934 гг. 1949. 625 с.
172. Пархоменко В. В. Концепція освітньо-професійного середовища підготовки економічних кадрів // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. 2015. III (19), Issue: 38. P. 51 – 55.
173. Пасічник Н. Формування економічної культури школярів, як умова розвитку цивілізованих ринкових відносин // Економіка в школах України. 2007. № 4. С. 45 – 47.
174. Пастух В. О., Петінова О. Б. Економічне мислення та економічна культура: особливості взаємодії // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 36 – 38.

175. Патора Р. Ринок освіти в системі кадрового забезпечення стратегічного розвитку країни: монографія. Львів, 2002. 338 с.
176. Петінова О. Б. Новый экономический человек в контексте единого образовательного пространства (методологический аспект философско-экономического знания) // V Міжнародний Форум «Особистість в єдиному освітньому просторі» (Запоріжжя. 07 – 18 апреля 2014 г.). URL: <http://oeop5.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення: 20.04.2014).
177. Петінова О. Б. Образование в условиях рынка как показатель роста государственной экономики: философский аспект // Культура народов Причерноморья. 2011. № 217. С. 117 – 119.
178. Петінова О. Б., Орел А. Д. Гендерная проблематика лидерства в семье: философско-экономический аспект // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2011. № 1 (2). С. 38 – 46.
179. Петінова О. Б. Високоякісна освіта як чинник національної безпеки України // Україна-Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій. Матеріали міжнародного наук. семінару (Одеса, 30 листопада, 2012 р.). Одеса, 2012. С. 42 – 45.
180. Петінова О. Б. Глобалізація в освіті як філософська проблема // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2012. № 1 (28). С. 123 – 128.
181. Петінова О. Б. Економічна культура, мислення і освіта у формуванні особистості «ринкового типу» // Методологія і теорія гуманітарних досліджень в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред. О. М. Пшінька, Т. І. Власової. Дніпропетровськ, 2012. Ч. IV, п. 4.5. С. 366 – 380.
182. Петінова О. Б. Економічна людина: єдність загального та одиничного // Матеріали Міжнародної наук. конф. «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик» (Одеса, 23 вересня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 71 – 74.

183. Петінова О. Б. Економічна освіта як агент соціалізації нової економічної людини в ринковому суспільстві України // Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі. Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю (Мукачеве, 23 листопада 2013 р.). У 2 ч. Ч 2. Дніпропетровськ, 2013. С. 17 – 19.
184. Петінова О. Б. Економічна освіта як умова формування особистості «ринкового типу» // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. Тези Міжнародної наук. конф. «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 22 – 23 листопада, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 74 – 75.
185. Петінова О. Б. Інноваційна освіта в суспільному поступі: філософський аспект // Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи: збірник наукових праць / ред. кол.: М. Л. Дружинець. Одеса, Тирасполь, 2012. С. 305 – 310.
186. Петінова О. Б. Інноваційний характер економічної освіти як інструмент підготовки економічної людини // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: Що? Як? Коли» (Одеса, 29 листопада 2016 р.). Одеса, 2016. С. 32 – 36.
187. Петінова О. Б. Інновації в суспільній практиці освіти – виклик глобалізації ХХІ століття // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 1 (93). С. 35 – 38.
188. Петінова О. Б. Інновації як рушійні сили розвитку освіти ХХІ століття // Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. «Філософсько-теоретичні та практико-зорієнтовані аспекти випереджаючої освіти для сталого розвитку» (Дніпропетровськ, 22 листопада 2012 р.). Ч. I. Дніпропетровськ, 2013. С. 59 – 61.
189. Петінова О. Б. Людина економічна в контексті філософії освіти // Формування професійних компетентностей у процесі підготовки

- майбутніх спеціалістів. Матеріали Регіональної науково-практ. конф. (Одеса, 16 – 17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 236 – 242.
190. Петінова О. Б. Людина економічна в суспільній практиці освіти // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2013. № 1 (30). С. 127 – 133.
191. Петінова О. Б. Науково-дослідна робота в освітніх закладах України: вектор «людина економічна» // Науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах: досвід та проблеми. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, 20 – 21 жовтня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 51 – 52.
192. Петінова О. Б. Нова економічна людина – образ людини майбутнього: методологічний інструментарій дослідження // Future Human Image. Kiev, 2014. № 1 (4). Р. 89 – 95.
193. Петінова О. Б. Освіта в умовах ринку: проблеми та перспективи // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2011. № 2 (27). С. 132 – 137.
194. Петінова О. Б. Проблеми і перспективи сільської школи: філософське осмислення // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 230. С. 89 – 91.
195. Петінова О. Б. Сім'я як агент соціалізації в умовах сучасної економічної політики // Сучасна сім'я: погляд молоді. Матеріали міжнародної міждисциплінарної науково-практ. конф. (м. Одеса, 07 – 08 квітня, 2011 р.). Одеса, 2011. С. 76 – 77.
196. Петінова О. Б. Сучасна сім'я як соціальний інститут та її роль в процесі соціалізації нової економічної людини // Тези Міжнародної науково-практ. конф. студентів та молодих вчених «Від гендерних ідеологій до дискусій про студентську сім'ю (Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 5 – 8.
197. Петінова О. Б. Філософія освіти: „за” і „проти” // Культура народів Причорномор'я. 2005. № 65. С. 151 – 153.

198. Петінова О. Б. Якість вищої освіти як критерій конкурентоспроможності країни в умовах ринкової економіки // *Культура народів Причорномор'я*. 2012. № 240. С. 179 – 182.
199. Петінова О. Б. Якість освіти в Україні в контексті соціальної практики ринкового суспільства // *Тези науково-практ. конф. «Сучасне буття філософії. Філософія в єдності культурно-історичного процесу»* (Дніпропетровськ, 27 – 28 листопада 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 130 – 131.
200. Петінова О. Б. Освіта як детермінанта соціально-економічного розвитку країни // *Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації. Матеріали III Міжнародної науково-практ. конф.* (Дніпропетровськ, 17 – 18 лютого 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 44 – 46.
201. Петінова О. Б., Веремчук В. В., Проблема якості та доступності вищої освіти в Україні // *Збірник наук. праць Донецького держ. ун-ту управління, Серія «Державне управління. Філософські та психологічні засади управління»*. 2012. Т. 13, № 226. С. 275 – 282.
202. Петінова О. Б., Магера Н. В. Освітня міграція серед молоді: «за» та «проти» (на матеріалах проведеного соціологічного дослідження) // *Виховання і культура*. Одеса, 2013. № 1 (32). С. 85 – 88.
203. Петінова О. Б., Рекс О. С., Економічна освіта в школі: філософське осмислення // *Виховання і культура*. Одеса, 2012. № 1 (29). С. 258 – 261.
204. Плавич В. П. Становлення нової освітньої парадигми XXI ст.: монографія. Одеса, 2005. 120 с.
205. Попков В. В. НТР – каталізатор изменений в общественном сознании // *Науковий вісник Одеського нац. економ. ун-ту*. 2015. №2 (221). С. 180 – 193.

206. Попков В. В. Університет як чинник політичної культури // Ювілейна зб. наук. праць, присвячена 150-річчю Одеського нац. ун-ту ім І. І. Мечникова. Одеса, 2015. С. 94 –103.
207. Попов В. Д. Психология и экономика. Москва, 1989. 304 с.
208. Попов В. Д. Экономика плюс педагогика: Очерки об экономическом воспитании молодежи. Москва, 1986. 288 с.
209. Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації. Дис. ... канд. філос. наук, спец. 09.00.03. Київ, 2000. 192 с.
210. Постмодернизм: энциклопедия / под ред. А. А. Грицанова, М. А. Можейко. 2001 г. URL: <http://www.term.ru/dictionary/1113/word/socialnost> (дата обращения: 17.03.2015).
211. Пужайчерда Л. М. Становлення шкільної економічної освіти в Україні // Економіка в школах України. 2011. № 1. С. 10 – 12.
212. Радіонова І. Економічне зростання з участю людського капіталу // Економіка України. 2009. № 1. С. 19 – 30.
213. Разумовський С. О. Поліваріантність економічного мислення: монографія. Харків, 2008. 340 с.
214. Ранк О. Отчёт о первом частном Психоаналитическом собрании в Зальцбурге 27 апреля 1908 года. Ижевск, 2012. 40 с.
215. Рекс О. І. , Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні та її роль в адаптації особистості до ринкових умов // Матеріали міжнародної науково-практ. конф. «Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології» (Луганськ, 4 жовтня 2012 р.). Луганськ, 2012. С. 223 – 224.
216. Розпутенко І. В. Позаринкові регулятори економічного розвитку в системі державного управління // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Управління». 2013. Вип. 4. С. 59 – 70.

217. Романенко І. І., Петінова О. Б. Трирівнева пенсійна система: «за» та «проти» (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 50 –53.
218. Рудакова О. В. Потребности и интересы как детерминанты экономического поведения // Вестник ТГУ. 2008. № 1 (69). С. 322 – 326.
219. Садкіна В. І. Впровадження основ фізичних знань в систему загальної середньої освіти // Економіка в школах України. 2007. № 11. С. 15–19.
220. Садрицька С. В. Якість освіти очима майбутніх фахівців // Науковий журнал. 2008. № 2. С. 98 – 100.
221. Сафронова В. М. Концептуальные основы управления общественным развитием // Ученые записки Российского гос. социального ун-та. 2011. № 1. С. 84 – 87.
222. Сбруєва А. А. Глобалізація освіти // Енциклопедія освіти / голов. ред В. Г. Кремень. Київ, 2008. С. 136–137.
223. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90 – ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): монографія. Суми, 2004. 500 с.
224. Свиридова М. О., Петінова О. Б., Відношення молоді до пенсійної реформи в Україні (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27 – 28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 53 – 57.
225. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. Москва, 1998. 256 с.
226. Синицкая Н. Я. Образование как фактор качества человеческого потенциала региона // Экономика образования. № 1, 2004. С. 50.

227. Скрипник К. В., Петінова О. Б. Стан дошкільної освіти: проблеми та перспективи // Суспільні науки: виклики і сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 10 – 11 червня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 83 – 87.
228. Словник економічних термінів. URL: <http://sesia.com.ua/slovo/slovo/233.html> (дата звернення: 17.05.2016).
229. Соколова Г. Б., Соколова С. М. Економічна культура як механізм соціальної регуляції підприємницької діяльності. URL: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2010/Economics/55277.doc.htm (дата звернення: 17.05.2016).
230. Соколова Г. Н. Экономическая социология. Минск, 1998. 241 с.
231. Спок Б. Ребенок и уход за ним. URL: http://www.libok.net/writer/1945/kniga/6111/spok_bendjamin/rebenok_i_uhod_za_nim/read (дата звернення: 17.05.2016).
232. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / под ред. Л. В. Сохань. Киев, 1982. 372 с.
233. Сур'як А. В. Основи економічної культури. Київ, 2004. 256 с.
234. Сухова О. С. Навчання на уроках економіки. Легке, цікаве, успішне // Економіка в школах України. 2008. № 1. С. 15 –17.
235. Табала М. С., Петінова О. Б. Економічна освіта України в ХХІ столітті: стан та перспективи // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 –7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 127 – 129.
236. Тернопільська спеціалізована загальноосвітня школа І ступеня повного дня з поглибленим вивченням основ економіки. URL: <http://economic.school-info.te.ua/>. (дата звернення: 17.05.2016).
237. Тітар О. О. Освіта як фактор економічного розвитку. Автореф. дис... канд. екон. наук, спец. 08.00.01 економічна теорія та історія економічної думки. Харків, 2009. 16 с.

238. Тітова І. А., Пузурков Е. В. Економічна культура трудящих. Київ, 1989. 81 с.
239. Ткаченко Л. Г. Напрями розвитку системи соціального страхування в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2008. № 1. С. 42 – 53.
240. Тюрина М. В., Петінова О. Б. Национальная культура и ее влияние на развитие экономики // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16 – 17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 85 – 87.
241. Тягур Р. С. Основи менеджменту в освіті. Івано-Франківськ, 2007. 106 с.
242. Уильямсон О. И. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа // THESIS. 1993. Вып. 3. С. 39 – 49.
243. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / пер. Ю. Е. Благова и др. Санкт-Петербург, 1996. 703 с.
244. Уотсон Дж. Психологический уход за ребенком: пер. с англ. / под ред. Е. В. Гурьянова. Изд. 2-е. Москва, 2010. 93 с.
245. Урсул А. Д. Концепция опережающего образования и устойчивое развитие // Наука и образование в интересах устойчивого развития. Москва, 2006. С. 180 – 185.
246. Фединець Н. І., Миронов Ю. Б., Гонська М. Р. Соціологія ринку. Львів, 2011. 226 с. URL: <http://kerivnyk.info/sociologia-rynku9> (дата звернення: 17.05.2016).
247. Фелечко А. В. Міжпредметні зв'язки при вивченні економіки // Економіка в школах України. 2007. № 11. С. 15 – 19.
248. Философский энциклопедический словарь, 2010. URL: http://ukrppis.ucoz.kz/news/filosofskij_ehnciklopedicheskij_slovar/2010-10-14-100 (дата обращения: 17.05.2016).

249. Финляндия станет первой страной, которая отменит все школьные предметы. URL: <http://www.nasha.lv/POPULARNOE-V-INTERNETE/1/12005/Finlyandiya-stanet-pervoj-stranoj-kotoraya-otmenit-vse-shkolnye-predmety> (дата обращения: 23.02.2017).
250. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. П. С. Гуревича. Москва, 1990. 272 с.
251. Хащенко В. А. Модель субъективного экономического благополучия // Психол. журнал. 2005. Т. 26, № 3. С. 38 – 50.
252. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: самоанализ / пер. с англ. под ред. А. Боковикова. Москва, 1993. 480 с.
253. Христова Н. И., Петина О. Б. Влияние семьи на развитие личности ребенка // Виховання і культура. Одеса, 2011. № 2 (26). С. 31 – 34.
254. Цибра М. Ф. Освіта як мегатренд сучасного світу: суспільні реалії та необхідність трансформації // Перспективи. 2014. № 3 (61). С. 87 – 98.
255. Цибра М. Ф. Про деякі характеристики особистості як суб'єкта навчання та виховання // Глобальні проблеми сучасності у контексті історико-філософського знання. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, Дніпропетровськ, 15 квітня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 149 – 152.
256. Цибра М. Ф. Рівні самоствердження особистості та їх призначення // Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик / Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 23 вересня, 2016 р.). Одеса, 2016. С. 131 – 135.
257. Цибра М. Ф. Соціогуманітарне знання як фактор соціалізації особистості // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпропетровськ, 13 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 221 – 225.

258. Цыбра М. Ф. Фактор самоствердження в соціалізації // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали ІІ Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпропетровськ, 25 – 26 березня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 76 – 80.
259. Цыбра М. Ф. Самоутверждение личности (социально-философский анализ). Киев, Одесса, 1989. 192 с.
260. Чумаченко Т. В., Петінова О. Б. Глобалізація в освіті // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 – 7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 144 – 145.
261. Шевченко Л. С. Професійна освіта як чинник конкурентоспроможності робочої сили // Демографія та соціальна економіка. 2008. № 2. С. 77 – 86.
262. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. Москва, 2007. 864 с.
263. Шурановський Д. А., Петінова О. Б. Розвиток економічного мислення // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17 – 18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 99 – 102.
264. Щедрина Е. В. Исследование экономических представлений у детей // Вопросы психологии. 1991. № 2. С. 157 – 164.
265. Щербина В. О., Петінова О. Б. Проблемы высшего образования в Украине (на материалах социологического исследования) // Соціологічні читання: актуальні проблеми галузевих соціологій. Зб. матеріалів Всеукраїнської студентської науково-практ. конф. (Одеса, 22 грудня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 31 – 37.
266. ЮніорБанк. URL: <https://juniorbank.com.ua/about> (дата звернення: 17.05.2016).
267. Юхимович О. Система безперервної шкільної економічної освіти // Географія та основи економіки в школі. 2007. № 2. С. 8 – 12.

268. Яхшибекян Ю. В., Петінова О. Б. Економічна освіта та економічне мислення в умовах ринкової економіки України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5 –7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 91 –94.
269. Furnham A., Lewis A. The Economic Mind: The Social Psychology of Economic Behavior. New York, 1986. XII, 292 p.
270. Furnham A. The New Psychology of Money. Hove (East Sussex, U. K.), 2014. XV, 321 p.
271. Mayo E. The Social Problems of an Industrial Civilization. New York, 1977. XVII, 150 p.
272. Parsons T., Bales R. Family: Socialization and Interaction Process. London, 1956. XVII, 422 p.
273. Parsons T., Smelser N. Economy and Society: a Study in the Integration of Economic and Social Theory. London, Boston, 1984. XXI, 322 p.
274. Parsons T. Social Structure and Personality. New York, 1964. 376 p.
275. Petinova O. B. Homo Economicus in Modernization of Education in Ukraine: Philosophical Aspect // Социосфера. Пенза, 2013. № 3. С. 26 – 32.
276. Petinova O. B. Osobnost tržního typu a ekonomické vzdělání: hranice souvislostí // Acta Humanitas. Kolín (Česká republika), 2014. Ročník IV, Č. 1. S. 5 – 17.
277. Petinova O. B. Peculiarities of homo economicus becoming in market society // Science and Education a new Dimension. Budapest, 2013. Vol. 6. P. 12 – 18.
278. Petinova O. B. The homo economicus model: System-wide parameters// Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2015. № 2 (35). С. 83 – 88.

279. Petinova O. B. Homo economicus and Economic Sphere of individual's existence // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2016. № 1 (36). С. 82 – 89.
280. Webley P., Burgoyne C. B., Lea S. E. G., Young B. M. The Economic Psychology of Everyday Life. Hove (East Sussex, U. K.), 2001. IX, 214 p.
281. Webley P., Lea S. E. G. Towards a More Realistic Psychology of Economic Socialization // Journal of Economic Psychology. 1993. Vol. 14, Issue 3. P. 461 – 472.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, що полягає в обґрунтуванні та розробці стратегій дослідження економічної людини та її концептуальних інтерпретацій у соціально-філософському дискурсі. Це розширює інтеграційні можливості соціально-філософських досліджень діяльності людини, дозволяє уникнути конфлікту полідисциплінарних конотацій у системному моделюванні складного для пізнання об'єкта.

1. Основним методом дослідження економічної людини в соціально-філософському дискурсі на матеріалі поліконтекстних інтерпретацій було обрано системне моделювання. Аналіз гносеологічного потенціалу загальнонаукового методу моделювання засвідчив наявність набору властивостей, необхідних для реалізації різнодисциплінарних дослідницьких теоретичних програм. Системний аналіз дозволяє інтегрувати різні підходи до дослідження предмета, співвіднести різноманітні наукові версії розв'язання проблеми, яка об'єднує найважливіші сфери людського існування.

2. Модель економічної людини в межах теоретичних і емпіричних контекстів відображає комбінації складних економічних, ідеологічних, соціокультурних, психологічних, духовних, політичних, етичних дискурсивних взаємодій. Багатофакторна модель економічної людини охоплює широкий набір характеристик та інтегральних індикаторів її життєздатності.

3. Економічна людина показана відповідно до головних аспектів системної моделі – концептуального, структурного, субстратного дескрипторів. Системоутворювальною властивістю визначено економічно вигідну вмотивованість діяльності. Предметна область дослідження економічної людини подана як система з відношеннями, що задовольняють властивості економічно вигідної вмотивованості

діяльності людини, або як система, властивості якої є релевантними економічно вмотивованим відношенням. Системний аналіз моделі економічної людини дозволив позначити зв'язний список параметрів досліджуваного об'єкта.

4. Полідисциплінарне теоретико-концептуальне підґрунтя вивчення економічної людини інтегроване в референтному полі соціальної філософії, дискурсні можливості якого дають можливість запобігти предметним обмеженням суто економічного, соціологічного чи психологічного підходів до дослідження *homo economicus*.

5. Соціальна концепція неолібералізму потлумачена як парадигмальний тренд, у рамках якого виникали соціально значущі інтерпретації економічної людини. Основними цінностями в суспільстві та організації суспільного життя проголошувались індивідуальна свобода в організації економічної діяльності, забезпечення приватної власності, принцип «*laissez-faire*», що можна трактувати як право людини бути самим собою в економічній діяльності, віросповіданні, культурі, повсякденному житті, думках; вільний ринок та конкуренція зумовлюють збалансованість суспільного розвитку; роль держави – у створенні та підтримці конкуренції, саме вона надає однакові можливості для самоствердження особистості в суспільстві та реалізації свободи; індивідуалізм визначений сутнісною рисою способу життя особистості та розглянутий як можливість кожної людини самореалізуватись.

6. Особистісна гідність як підстава добробуту, соціальної успішності може стати реальністю за умови, якщо основними суспільними ресурсами будуть визнані інтелектуально-моральні цінності. У цьому сенсі неоліберальні принципи, в яких опредмечене прагнення до балансу свободи особистості та державного регулювання ринку, є найбільш адекватною (з точки погляду загальнолюдської моралі) соціальною інтенцією. У соціогенезі значущість особистісних якостей

співвіднесена з наявністю матеріального достатку, власністю, яка є пріоритетною в обчисленні особистісного успіху.

7. Уявлення про економічну людину як суспільного суб'єкта в ретроспективі коеволюційного розвитку соціально-філософської та економічної думки наповнювалися концептуальним змістом залежно від позиції вченого, програмної домінанти школи та специфіки поглядів на суспільство та економіку. Соціально-філософські конотації теоретичних моделей homo economicus відображають ідеологічні, програмно-наукові смисли соціоорієнтованих напрямків інтелектуальної спадщини (класична ліберальна модель А. Сміта, соціальний лібералізм, утилітаризм, історична школа, політекономія К. Маркса, маржиналізм, маршалліанський і універсалістський підходи, модель людини Дж. Кейнса). Генеральною конотацією, яка пронизує всі теоретичні моделі, є співвіднесеність економічного та суспільного суб'єкта в різноманітні його участі у створенні та розподілі суспільного багатства, ставленні до загального блага в проекції природного егоїзму. Крім концептуального денотативного значення, прямо або побічно актуалізуються сенси, що пов'язані з економічною людиною як суб'єктом соціальних відносин, моральними, етичними, правовими, ідеологічними регуляторами її взаємодії з суспільством; свободою і відповідальністю, цінностями та ідеалами. Економічна людина є найважливішим індикатором суспільно значущих тенденцій, змін і трансформацій. Якості економічної людини як соціального суб'єкта в моделях визначаються співвідношенням природних (А. Сміт) або системних характеристик господарського устрою (Дж. Мілль). Основними якостями моделі, з відомою часткою історичної конотації і специфікою певного теоретичного дискурсу, виступають вмотивованість власним інтересам, інформованість, раціональність (яка поєднується з економічною поведінкою), прагнення до максимізації прибутку.

8. Економічна людина як суспільний суб'єкт обґрунтовує своє місце і роль у сфері економічної діяльності відповідно до концепції природних, невідчужуваних прав і свобод особистості. Природний егоїзм, схильність до відносин обміну, особистий інтерес, прагнення до оптимізації умов життя, поліпшення свого становища стають ознаками раціональної економічної поведінки. Егоїзм, інтелект та інформаційні можливості допомагають у досягненні особистих цілей в умовах ринкової економіки, максимізація вигоди приводить до успіху і в позаекономічних престижних сферах життя та сприяє процвітанню суспільства.

9. В економічному мейнстрімі неокласичного зразка сформувалася модель економічної людини з такими компонентами, як: сукупність переваг і обмежень у ситуації обмежених ресурсів і необхідності вибору, здатність до оцінки альтернативних благ на підставі їх взаємозаміни і тези, що «все має ціну», нейтральність і байдужість до добробуту інших людей як трансформований у власний інтерес егоїзм. Специфіка цих компонентів буде відрізнятися залежно від ролі, яку виконує економічна людина в суспільстві (власник, покупець, продавець чи виробник). У дослідженнях поведінки споживачів, не зважаючи на їх різноманітність, виявлено дві фундаментальних настанови, що розрізняються за методологічними параметрами: модерністська (націлена на вивчення споживача як раціонального суб'єкта економічної діяльності із залученням позитивістських методів дослідження) та постмодерністська (споживач розглянутий як ірраціональний, непослідовний, суперечливий у здійсненні свого вибору та ухваленні рішень).

10. Сучасні альтернативні модифікації homo economicus (австрійська теорія, посткейнсіанство, інституціоналізм, поведінковий напрямок) розрізняють за моделями економічної поведінки людини та зумовлюють спеціалізацією: моделі, пов'язані з теорією фінансів та ринків, характеризуються більш сильною «кількісною» мотивацією і

значною економічною раціональністю, ніж моделі, пов'язані з теорією особистого споживання. Ці моделі є корисними для соціально-філософського дослідження проявів суб'єкта в економічній діяльності, оскільки мають прикладний характер та володіють достатнім ступенем абстрактності, щоб застосовувати їх до широкого кола явищ.

11. У сучасних суспільних дискурсах економічна поведінка homo economicus розглянута з погляду посиленого ціннісного компонента свободи, духовних потреб, заради яких вона може відмовитися від вигоди; соціальний контекст таких моделей передбачає опору на розвинені демократичні, громадянські інститути суспільного устрою і є затребуваним у пошуках оптимальних напрямів господарювання, маркетингу, менеджменту, логістики, економічної політики, прогнозування наслідків при ухваленні економічних рішень.

12. Основні вектори досліджень моделей економічної людини чи її певних аспектів в українському полідисциплінарному науковому дискурсі в рамках глобалізаційних процесів в Україні відображають світовий досвід та трансформаційні перетворення в соціально-економічному облаштуванні сучасного суспільства. Умовно можна виокремити теоретико-методологічний та практично-зорієнтований вектори. Перший спрямований на розв'язання завдань загально-методологічного характеру, розробку інструментарію, дослідження фундаментальних проблем метафізики економіки, філософії економіки, економіки грошей як феномена соціокультурної реальності, економічні рефлексії філософії науки, економічної антропології, проблем духовних елементів економічного буття суспільства та людини в умовах «фінансової цивілізації». До актуальної проблематики належать питання соціальної відповідальності та економіки знань, теоретичні рекомендації щодо ухвалення рішень у господарській діяльності та вдосконаленні національної економіки; наукове обґрунтування державної економічної політики; співвідношення ідеального та емпіричного в моделях тощо.

Другий спрямований на системне дослідження соціально-гуманітарних процесів та здійснення економічних реформ в Україні, реалізується в прогностичних проектах та емпіричних дослідженнях (вивчення «первинного» економічного суб'єкта, яким є економічна людина, питання особистісного та професійного самовизначення в економічному просторі, самоактуалізація та самоствердження в суспільстві; проблеми моралі та етики, цінностей, екзистенції, грошового практицизму; економічна освіта та виховання тощо).

13. Глобалізація та неолібералізм мають економіко-фінансовий характер, супроводжуваний процесом інтеграції національних економік у сфері обміну товарами та послугами; інтенсивне зростання ролі фінансового сектору виявляється у всіх сферах життєдіяльності особистості. Соціальна концепція міжособистісних відносин ґрунтується на ринковій інтерпретації суспільних зв'язків. Економічна людина потлумачена як підприємець, що організовує своє життя як підприємство; соціальна взаємодія – це «акт купівлі – продажу». Закони функціонування ринкових структур складають фундаментальне підґрунтя підприємницької етики та бізнесу.

14. Проблема корупції супроводжує Україну на сучасному шляху розвитку, орієнтованому на ринкову економіку. Корупція (як продаж чиновником спільного блага у власних егоїстичних інтересах) в Україні породжена кризою сучасного суспільства та є економічно зумовленою. Це соціальне явище і одночасно економічна звичка (як складова економічної культури), боротьба з якою полягає у спонуканні всієї соціальної системи до інакшого способу економічного мислення та нової філософії життя.

15. Стратегією національного розвитку України на шляху до підвищення ефективності господарювання в умовах глобалізації є зміцнення метафізичних вимірів людського буття та формування в сучасному суспільстві економічної людини «нового типу», що стане

підґрунтям майбутнього суспільства нашої держави; це поняття позначає образ економічної людини, що відповідатиме викликам часу: соціально орієнтована ринкова особистість, яка відзначається високим рівнем економічної культури, має розвинену екологічну свідомість, орієнтується на досягнення добробуту, високої якості життя, соціальної справедливості та захищеності, має творчі здібності, здатна до ризику й до швидкої адаптації у змінних умовах ринку; характеризується раціональним мисленням, скерованим на отримання максимізації задоволення матеріальних та духовних потреб при мінімізації витрат в умовах обмежених ресурсів; «нова економічна людина» – це одночасно соціальна роль, яку особистість повинна виконувати в суспільстві, адже сучасна система господарювання України потребує значних перетворень, й українська економіка значним чином відчуває на собі їх необхідність. Нова економічна людина раціонально має максимізувати ті вигоди, які пропонують альтернативні екологічно чисті та відновлювані джерела енергії (вітер, сонячне випромінювання, енергія морів та океанів, землі), і, як раціональний господар, інвестує кошти в бізнес-проекти, спрямовані на переробку сміття.

16. Під стратагемами діяльності економічної людини, як суспільно значущими алгоритмами, розуміємо конкретні шляхи досягнення економічних особистих цілей в умовах соціального ринкового господарства. Серед них: дотримання в особистісній економічній діяльності орієнтації на спільне благо; особиста участь кожного у справах територіальної громади; активна громадська позиція та врахування принципу субсидіарності та ретинітету; міжрелігійний діалог у розв'язанні економічних питань; професійне та організаційне лідерство в межах своєї соціальної позиції на робочому місці; ставлення до довкілля та до планети загалом як до власного дому; визнання екосфери важливою особистою цінністю, участь та ініціювання заходів різного рівня, спрямованих на збереження довкілля; прагнення до

підвищення соціальних індикаторів свого життя шляхом участі в організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання; просвітницька робота серед населення, відкриття накопичувальних страхових програм для себе та своїх дітей; організація економічної поведінки відповідно до «10 правил ведення бізнесу» А. Шептицького.

17. Економічна культура – це своєрідний соціальний механізм, який відтворює еталони економічної поведінки людини в суспільстві та виступає підґрунтям соціальної практики; в широкому розумінні проявлена у вигляді інтегрального синтетичного соціального середовища як системи визнаних суспільством групових цінностей, соціальних норм і моделей поведінки на всіх щаблях господарського циклу – виробництва, розподілу, обміну та споживання, у вузькому – має суб'єктивний особистісний характер і потлумачена як комплекс психолого-економічних якостей, завдяки яким людина організовує свою економічну поведінку в суспільстві. Економічна культура виступає підґрунтям соціальної практики *homo economicus* в аспекті дослідження соціогуманітарних габітусів економічної людини.

18. Структура економічної культури може бути розглянута за рівнями (економічні знання, економічні почуття, моделі економічної поведінки; рівень трудової етики, рівень професійного, наукового, інструментального та спеціалізованого знання, рівень норм та нормативної регуляції поведінки; культура виробництва, культура розподілу, культура обміну, культура споживання) та базовими елементами (економічні цінності та ідеали, економічні норми, економічні звички й рутини, економічні звичаї, економічний досвід, економічні стереотипи, економічні знання, економічна свідомість, яка охоплює економічні емоції та почуття, економічні уявлення та економічне мислення, економічні мотиви, норми, цінності та інтереси). Функції економічної культури: комунікативна, нормативно-регулююча, інтеграційна, селекційна, трансляційна, виховна, функція мотивації

господарської активності; функція духовної та етичної легітимізації економічного успіху.

19. У ракурсі соціально-філософського дослідження економічної людини в суспільстві під страховою культурою *homo economicus* розуміємо сукупний ресурс засобів задоволення матеріальних та духовних потреб людини в питаннях забезпечення власного життя та своєї сім'ї; питання страхування мають значне економічне, екзистенційне та аксіологічне навантаження в сучасному суспільстві.

20. Поняття «економічна соціальність» на рівні окремої економічної людини виражає соціально-економічні відносини, що відображає конкретний тип економічної системи, притаманний країні, на рівні суспільства – економічні суспільні відносини на рівні всього суспільства в певному історичному періоді, може бути екстенсивною (як кількість напрямів економічної діяльності, до яких залучена людина) та інтенсивною (як ступінь оволодіння економічною діяльністю в цих напрямках).

21. Специфіка економічної соціалізації проявлена в поєднанні економічної соціальності людини та суспільства, тим самим суспільство формує економічну людину, а вона, у свою чергу, – суспільство шляхом набуття економічного соціального досвіду, входження в економічну сферу буття, систему соціально-економічних зв'язків та відтворення їх на суспільному рівні; в процесі економічної соціалізації формується економічна спрямованість особистості, яка сформована на підставі економічного досвіду, стійка, системоутворювальна підструктура особистості, що складає цілісний образ бажаного економічного майбутнього.

22. Економічна освіта та виховання є стратегічними ресурсами формування нової економічної людини в сучасних викликах глобалізованого світу на ринку праці в рамках української практики; ці соціальні інститути дають можливість людині адаптуватись до змін у

суспільстві, а системні економічні знання та навички є фундаментом інвестицій в майбутнє; це продуктивна сила, що впливає на ефективність, динаміку, темпи, спрямованість економічного зростання країни, основний елемент інноваційного виробництва, який забезпечує накопичення і формування людського капіталу, виступає системним регулятором науково-технічного, економічного та соціального прогресу суспільства, відтворюючи інтелектуально-духовний потенціал суспільства в цілому.

23. Отримані результати можуть прислужитися для ухвалення управлінських рішень щодо вироблення ключових орієнтирів спрямування ефективної державної економічної та освітньої політики, формування всеукраїнського та регіонального напрямів соціокультурного облаштування нашої держави, розробці напрямів та окресленні перспектив трансформації економічних відносин в умовах кризового розвитку України на основі активного впровадження соціального підприємництва в рамках світогосподарського облаштування України в умовах глобалізації та формування нової економічної людини. Матеріали дослідження можна застосовувати як практичні рекомендації для вихователів, учителів, викладачів, менеджерів в освіті та інших працівників у галузі освіти з метою впровадження в освітній процес, для підвищення фінансової грамотності населення, формування економічного мислення та ринкової економічної культури, вироблення економічних умінь та навичок. Основні положення дослідження знадобляться всім суб'єктам господарювання різного рівня – від місцевого до загальнодержавного як із просвітницькою метою, так і з практичною спрямованістю – для організації соціального підприємництва у власному регіоні проживання; в консультуванні населення з питань упровадження Пенсійної реформи та розвитку страхової культури.

**Бінарні атрибутивні системні параметри
моделі економічної людини**

<i>№</i>	<i>Типи систем</i>	<i>Приклади</i>	<i>Примітки</i>
1.	Впорядкована система Властивості: антирефлексивність, антисиметричність, транзитивність	Інноваційна підприємницька поведінка	Система, в якій структура має властивості антирефлексивності, антисиметричності, транзитивності
2 а.	Субстратно-відкрита (незавершена система)	Монетарні, комерційні, маркетингові, посередницькі, підприємницькі (інноваційні) та інші моделі економічної поведінки	Допускає приєднання нових елементів
2 б.	Структурно-відкрита (незавершена) система	Різноманіття комбінацій, способів взаємодії між елементами на основі раціональної, традиційної, альтруїстичної, афективно-ірраціональної та ін. видів мотивації економічних дій	Допускає приєднання нових елементів структури
3 а.	Субстратно-немінімальна система	Скорочення видів діяльності не руйнує систему	Може існувати при видаленні якого-небудь елемента
3 б.	Структурно-немінімальна система	Зв'язки координації і управління, що допускають спрощення	Може існувати при видаленні будь-якого елемента структури

4.	Стабільна система	Динамічна комбінація моделей поведінки в умовах ринкових відносин (свобода конкуренції)	Допускаються зміни в структурі
5.	Неунікальна (за субстратом) система	Різноманітні типи (мета, суб'єкт-носії, тощо); види організаційної поведінки (цілераціональна, неусвідомлена; індивідуальна, групова, ролева, реактивна, комфортна, тощо)	Структура може реалізуватись на різних субстратах.
6.	Стаціонарна система	Варіативність способів виживання в умовах нестабільного середовища, пристосування, гнучкість поведінки з орієнтацією на особисту вигоду	Зберігається при заміні в субстраті
7.	Неелементарна система	Моделі поведінки орієнтовані на економічний інтерес, в якому концентровано виражаються сенс, предмет, спрямованість і результат максимізуючої дії	Елементи системи є системами в тому ж сенсі, що і сама система
8.	Концептуально-неточечна система	Раціональна (максимізація, обмежена раціональність, органічна раціональність) та егоїстична (опортунізм, просте слідування інтересам, слухняність) моделі поведінки	Концепт припускає варіювання
9.	Структурно-неточечна система	Різні форми об'єктивації зв'язку економічної поведінки (раціональні / ірраціональні)	Структура системи має декілька можливих виражень
10.	Варіативна за структурою система	Фінансові дії не зводяться до вартісних розрахунків	Допускає несистемоутворюючі відношення
11.	Негомеомірна система	Різноманіття форм економічної активності в нерівності стартових умов	Будь-які частини системи несхожі між собою і в цілому
12.	Неіманентна система	У реалізації структури задіяні також	Системотворче відношення охоплює

		соціокультурні об'єкти	речі, що виходять за рамки цієї системи
13.	Нецентрована система	Економічна поведінка як співвідношення альтернатив з метою раціонального вибору, в якому мінімізуються витрати і максимізується чиста вигода	Стосунки не спрямовані до центру. Немає «особливого» елемента, за допомогою якого реалізуються системотворчі відношення будь-яких інших елементів
14.	Зовнішня система	Дія моделей соціальної поведінки, культурних сценаріїв, стандартів, звичок, стереотипів, традицій на раціональну економічну дію	Структура не визначається самою природою співвідносних об'єктів, що співвідносяться
15.	Нежорстка система	Інноваційна поведінка (підприємницька), яка припускає ініціативу. Девіантна економічна поведінка	Концепт системи не визначає її структуру
16.	Нетоталітарна система	Різноманітність субстрату і зв'язків між елементами (від звичайного підприємця до олігарха)	Концепт системи не визначає її структуру і субстрат
17.	Розчленована система	Економічна людина як сукупність монетарних, комерційних, маркетингових, посередницьких, підприємницьких (інноваційних) та ін. моделей поведінки	Система складається з не менше двох елементів
18.	Невсецілонадійна система	Споживча плюс афективно-ірраціональна модель економічної поведінки при виключенні інших елементів не можуть забезпечити існування системи	Існує деяка кількість елементів, вилучення яких ліквідує систему
19.	Недетермінуюча система	Непередбачуваність поведінкових актів в системі, що розвивається, адаптованість до нового	Деякої частини елементів недостатньо для виявлення інших елементів
20 а.	Первинна система	Система «економічна людина» у момент її	Властивість економічно вигідної

		створення	вмотивованості діяльності (максимізація доходів при мінімізації зусиль) є внутрішньою для системотворчих відносин
20 б.	Вторинна система	Система «економічна людина» як предмет соціальної філософії	Властивість економічно вигідної вмотивованої діяльності (максимізація доходів при мінімізації зусиль) не є внутрішньою для системотворчого відношення
21.	Часткова система	Система «економічна людина» в інтерпретації дослідників	Системотворче відношення може охоплювати лише деякі, або усі властивості, що цікавлять дослідника
22.	Сильна відносно субстрату система	Економічна людина епохи НЕПу, «червоні директори» (колишні робітники і технічні фахівці), «непмани», «стовбури» (службовці, селяни, кустарі та ін.)	Речі, що входять в систему, змінюють свої властивості
23.	Нециклічна система	Система, що включає поведінку, підвладну до різних кризових станів (наприклад, психологічних)	Властивості структури не повторюються з певною закономірністю
24.	Частково авто-регенеративна за субстратом система	Самостійне ухвалення рішень відповідно до мети	Система сама здатна частково відновити свої елементи
25.	Частково зовнішньо-регенеративна за субстратом система	Реакція на стимуляцію діяльності зі сторони суспільства	Система здатна частково відновити свої елементи із зовнішньою допомогою
26.	Не-твенова система	Планова дійсність, калькуляція здійснення трансакцій	Система досягає поставленої мети

Таблиця 1.2.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

№	НАПРЯМ	ПРЕДСТАВНИКИ
1.	<p>Неокласична економічна теорія (монетаризм, лібералізм, неолібералізм) «Laisses-faire» – нехай кожний іде своїм шляхом Об'єктом дослідження є поведінка Homo economicus (людини економічної), яка максимізує свій прибуток</p>	<p>У. Ліпман, Л. фон Мізес, Ф. фон Хайєк, Л. Робінс, Ф. Найт, М. Фрідмен, Дж. Вуханен, Ж. Рюеф, Л. Ейнауді, Л. Ерхард, В. Ойкен, Ф. Бьом, М. Ротбард, А. Ренд та інші</p>
2.	<p>Інституціоналізм (від лат. Inststitutum – установа) Інститути є особливими формами життя, людських зв'язків та відносин, що мають сталий характер, формують у суспільстві духовні якості та властивості (держава, корпорації, норми етики, мораль, звичаї, права тощо). Інститути утворюють культуру та визначають тип цивілізації в процесі природного відбору</p>	<p>Т. Веблен, Д. Коммонс, У. Гамільтон, А. Гобсон, Д. Белл, Дж. Гелбрейт та інші</p>
3.	<p>Кейнсіанство та його еволюція (посткейнсіанство, ліве кейнсіанство, неокласичний синтез) Активне втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів, розробка довгострокової стратегії регулювання економіки</p>	<p>Дж. Кейнс, Е. Хансен, П. Самуельсон, Дж. Хікс та інші</p>
4.	<p>Марксистська політична економія</p>	<p>К. Маркс</p>

Таблиця 1.3.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ ТА ОСНОВНІ ЙОГО ТЕЧІЇ

№	Назва	Найбільш відомі представники	Основні праці	Фундаментальні положення
1.	Ліберальний реалізм	У. Ліпман (1889 – 1974)	«Добре суспільство»	- Роль держави – захист механізмів ринкової саморегуляції
2.	Англійська (лондонська) школа	Л. Роббінс (1898 – 1984)	«Предмет экономической науки»	- Апріоризм (будь-яка наука свої теоретичні висновки формулює дедуктивним шляхом)
3.	Французька школа (паризька)	Ж. Рюеф (1896 – 1978) М. Алле (1911 – 2010)	«Від природничих до соціальних наук» «В пошуках економічної дисципліни»	- Соціальний порядок заснований на ринковій цивілізації - Держава повинна захищати механізми ринкової саморегуляції - Розвиток суспільства забезпечується приватною власністю
4.	Чиказька школа	Ф. Найт (1885 – 1972) М. Фрідман (1912 – 2006) Дж. Стіглер	«Ризик, невизначеність та прибуток» «Капіталізм та свобода» «Кількісна теорія грошей»	- Кожному індивіду слід дати можливість проявити ініціативу, свободу вибору, надати широкі можливості для самовираження та самореалізації

		(1911 – 1991)	«Нариси з історії економічної теорії»	
5.	Австрійська школа (Віденська)	Л. фон Мізес (1881 – 1973)	«Соціалізм»	<ul style="list-style-type: none"> - Приватна власність є основою суспільства - Капіталізм є єдиною можливою системою соціальної організації - Соціалізм – це система запланованого хаосу - Новатори – носії суспільного прогресу
		Ф. фон Хайек (1899 – 1992)	«Дорога до рабства»	<ul style="list-style-type: none"> - Ринок – механізм реалізації справедливості - Конкуренція – спосіб відкриття нових проектів та технологій - Комунізм – це релігія, що відмирає - Приватна власність – гарантія свободи особистості - «Індивідуалізм розвитку» – пов’язує свободу особистості та прогрес - Відмова від економічної свободи – дорога до рабства - Справедливість – універсальна рівність всіх перед законом - Рушієм інтелектуального розвитку є свобода, а економічного –

				свобода економічної дії
6.	Школа суспільного вибору (public choice school)	Дж. Вуханен	«Між анархією і Левіафаном. Свобода, ринок і держава»	- Розвиток вільного ринку на засадах свободи особистості
7.	Ордолібералізм (від назви щорічника «Ордо», з лат. «лад, порядок»)	В. Ойкен (1891 – 1950)	«Основи національної економії»	- Соціально-орієнтоване вільне ринкове господарство - Економічна та політична свобода особистості - Соціальна захищеність та соціальна справедливість
		Л. Ерхард (1897 – 1977)	«Добробут для всіх»	
		А. Мюллер-Армак (1901 – 1978)	«Принципи соціального ринкового господарства» «Про свободу та соціальну справедливість» «Управління економікою і ринкове господарство»	
8.	Лібертаріанство (лібертаризм) • анархісти (радикальний лібертаризм)	М. Ротбард (1926 – 1995)	«Про нову свободу»	- Необмежена свобода на засадах добровільної співпраці

	<ul style="list-style-type: none"> • мінархісти (поміркований лібертаризм) 	<p>Р. Нозік (1938 – 2002)</p> <p>А. Ренд (1905 – 1982)</p>	<p>«Анархія, держава та утопія»</p> <p>«Апологія капіталізму»</p>	<p>- Мінімізація державних функцій в забезпеченні демократичного розвитку суспільства</p>
<p>Лібертаріанство (Від англ. <i>Liberty</i> – особиста свобода, Франц. <i>Libertaire</i> – анархіст), основна ідея: порушення заборони на застосування сили до іншої особи, її майна, всупереч її волі, повинно переслідуватись у судовому порядку</p>				

Таблиця 4.1.

МІЖНАРОДНІ ІНДЕКСИ

ІНДЕКС	ЗНАЧЕННЯ ІНДЕКСУ	ОСОБЛИВОСТІ ІНДЕКСІВ
<p>Індекс держав, що зазнали поразки (Failed State Index, FSI)</p> <p>Аналітичний центр Fund for Peace і журнал Foreign Policy.</p>	<p><i>Міжнародний соціально-політичний показник порівняння базових умов й обов'язків урядів держав.</i></p>	<p>Індекс формують із 12 показників, які описують основні соціальні, економічні й політичні характеристики країни.</p> <p>Соціальні показники:</p> <ul style="list-style-type: none"> • "Демографічний тиск", • "Масовий рух біженців й внутрішнє переміщення населення", • "Наявність тих, хто бажає групової помсти" • "Відтік мізків"; <p>Економічні показники:</p> <ul style="list-style-type: none"> • "Нерівномірність економічного розвитку груп" • "Бідність й економічний спад" <p>Політичні чинники:</p>

		<ul style="list-style-type: none"> • "Криміналізація/легітимність держави", • "Погіршення громадських послуг" • "Забезпечення людських прав" • "Система безпеки працює як "держава в державі", • "Правлячі еліти живуть для себе" • "Зовнішні впливи".
<p>Індекс розвитку людського потенціалу (Human Development Index, HDI)</p> <p>Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй</p>	<p><i>Інтегральний для порівняння рівня життя громадян різних держав і регіонів.</i></p>	<p>Основу індексу складають три показники: середня очікувана тривалість життя при народженні в країні, рівень освіченості дорослого населення та сукупної частки учнів та студентів, а також ВВП на душу населення, розрахованому з врахуванням паритету купівельної спроможності</p>
<p>Глобальний індекс миру (Global Peace Index, GPI)</p> <p>Американський "Інститут економіки й миру" та аналітичний відділ журналу «Economist»</p>	<p><i>Глобальний індекс миру – спроба дослідження відносного становища країн та регіонів із позицій безпеки та миролюбності.</i></p>	<p>Індекс розраховують на основі 23 показників, які вимірюють наявність проявів насильства у країні. Серед чинників – політична нестабільність, терористичні акти, кількість ув'язнених, імпорт зброї та інші</p>

<p>Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI)</p> <p>розраховує організація Transparency International</p>	<p><i>Індекс сприйняття корупції допомагає зрозуміти, наскільки корумпованою є країна в порівнянні з іншими.</i></p>	<p>Індекс формується в результаті кількох незалежних опитувань фінансових експертів і правозахисників, а також опитувань громадської думки.</p>
<p>Індекс світової конкурентоспроможності (Global Competitiveness Report)</p> <p>Всесвітнього економічного форуму</p>	<p><i>Індекс світової конкурентоспроможності – глобальне дослідження економічної конкурентоспроможності країн.</i></p>	<p>Індекс складений із 113 змінних, які детально характеризують конкурентоспроможність країн світу, що перебувають на різних рівнях економічного розвитку. Всі характеристики об'єднані у 12 головних показників, які визначають національну конкурентоспроможність: "Якість інститутів", "Інфраструктура", "Макроекономічна стабільність", "Здоров'я і початкова освіта", "Вища освіта і професійна підготовка", "Ефективність ринку товарів і послуг", "Ефективність ринку праці", "Розвиненість фінансового ринку", "Рівень технологічного розвитку", "Розмір внутрішнього ринку", "Кількість компаній" та "Інноваційний потенціал".</p>
<p>Індекс глобалізації (KOF Index of Globalization)</p>	<p><i>Індекс глобалізації – рейтинг країн за мірою їхніх глобальних зв'язків, інтеграції та незалежності</i></p>	<p>Рейтингова позиція країни визначається після з'ясування позицій країни по 24 показниках, які об'єднані у три категорії – економічна глобалізація (торгівля, інвестиції, бар'єри на імпорт, середній рівень тарифів, податки на міжнародну торгівлю,</p>

<p>Швейцарський економічний інститут (Swiss Economic Institute) і Швейцарський федеральний технологічний інститут (Swiss Federal Institute of Technology).</p>	<p><i>в економічній, соціальній, технологічній, культурній, політичній та екологічній сферах.</i></p>	<p>обмеження рахунку), соціальна глобалізація (телефонний трафік, надсилання грошей, міжнародний туризм, іноземне населення, міжнародні листи, кількість користувачів Інтернету, телебачення, торгівля газетами, кількість "Макдональдсів", торгівля книгами) та політична глобалізація (посольства в країні, членство в міжнародних організаціях, участь в місіях Ради безпеки ООН, міжнародні домовленості).</p>
<p>Індекс легкості ведення бізнесу (Ease of doing business Index)</p> <p>Рейтинг формується із 2002 року. Автор проекту – Світовий банк.</p>	<p><i>Індекс легкості ведення бізнесу – дослідження можливої реалізації підприємницької діяльності.</i></p>	<p>Основа індексу складають дев'ять показників: "Відкриття бізнесу", "Робота з дозволами на будівництво", "Реєстрація майна", "Отримання кредиту", "Захист прав інвесторів", "Сплата податків", "Міжнародна торгівля", "Забезпечення контрактів" та "Закриття підприємства".</p>
<p>Індекс свободи преси (Press Freedom Index, PFI)</p>	<p><i>Індекс свободи преси – показник, який досліджує рівень автономності та редакційної незалежності медіа країн.</i></p>	<p>Індекс формують за допомогою анкети, яку надсилають організаціям-партнерам "Репортерів без кордонів" на різних континентах і кореспондентам організації по всьому світі. Іншими учасниками опитування є журналісти, науковці, юристи та правозахисні організації. Визначають, чи були наявні у державі прямі напади на журналістів та ЗМІ, а також чи застосовували</p>

<p>Організація "Репортери без кордонів"</p>		<p>інші непрямі засоби тиску на пресу</p>
<p>Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom) Журнал Wall Street Journal і Heritage Foundation</p>	<p><i>Індекс економічної свободи – показник, який аналізує частоту й інтенсивність державного регулювання економічної діяльності.</i></p>	<p>Індекс базується на десяти індексах, які оцінюють за шкалою від 0 до 100, показник 100 відповідає максимальній свободі: "Свобода бізнесу", "Свобода торгівлі", "Податкова свобода", "Державні витрати", "Грошова свобода", "Свобода інвестицій", "Фінансова свобода", "Захист прав власності", "Свобода від корупції", "Свобода трудових стосунків".</p>

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Петінова О. Б., Руммо В. В. Роль и значение налогов в трансформации налоговой системы Украины // Перспективи. 2006. № 2 (34). С. 131–137.
2. Петінова О. Б. Аксиологічні мотиви в неотомістській філософії Ж.Марітена // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2007. № 1 (19). С. 101 – 104.
3. Петінова О. Б. Аксиологічна проблематика XV-XVIII ст. та ціннісні реалії сьогодення // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2008. № 143. С. 132 – 136.
4. Петінова О. Б. Образование в условиях рынка как показатель роста государственной экономики: философский аспект // Культура народів Причорномор'я. 2011. № 217. С. 117 – 119.
5. Петінова О. Б., Орел А. Д. Гендерная проблематика лидерства в семье: философско-экономический аспект // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2011. № 1 (2). С. 38 – 46.
6. Петінова О. Б. Освіта в умовах ринку: проблеми та перспективи // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2011. № 2 (27). С. 132 – 137.
7. Петінова О. Б. Глобалізація в освіті як філософська проблема // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2012. № 1 (28). С. 123 – 128.
8. Петінова О. Б. Економічна культура, мислення і освіта у формуванні особистості «ринкового типу» // Методологія і теорія гуманітарних досліджень в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред. О. М. Пшінька, Т. І. Власової. Дніпропетровськ, 2012. Ч. IV, п. 4.5. С. 366 – 380.
9. Петінова О. Б. Економічна сфера суспільства: філософське осмислення / О. Б. Петінова // Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2012. № 7 (87). С. 57 – 60.

- 10 Петінова О. Б. Інноваційна освіта в суспільному поступі: філософський аспект // Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи: збірник наукових праць / ред. кол.: М. Л. Дружинець. Одеса, Тирасполь, 2012. С. 305 – 310.
- 11 Петінова О. Б. Філософське осмислення корупції // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 233. С. 156 – 160.
- 12 Петінова О. Б. Якість вищої освіти як критерій конкурентоспроможності країни в умовах ринкової економіки // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 240. С. 179 – 182.
- 13 Петінова О. Б., Рекс О. С., Економічна освіта в школі: філософське осмислення // Виховання і культура. Одеса, 2012. № 1 (29). С. 258 – 261.
- 14 Петінова О. Б. Екоцентризм у світоглядній парадигмі нової економічної людини // Грані: науково-теор. і громадсько-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 12 (104). С. 129 – 134.
- 15 Петінова О. Б. Інновації в суспільній практиці освіти – виклик глобалізації ХХІ століття // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 1 (93). С. 35 – 38.
- 16 Петінова О. Б. Інтерпретація свободи в концепції лібералізму // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 9 (101). С. 71 – 79.
- 17 Петінова О. Б. Людина економічна в суспільній практиці освіти // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2013. № 1 (30). С. 127 – 133.
- 18 Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціально-філософського осмислення (на прикладі фрайбурзької, англійської, паризької шкіл та лібертаріанства) // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 6 (4). С. 33 – 37.
- 19 Петінова О. Б. Становлення нової економічної людини в глобалізованому суспільстві // Філософські аспекти соціокультурних досліджень в умовах глобалізації: монографія / за наук. ред. Пшінька О. М., Власової Т. І. Дніпропетровськ, 2013. Гл. 1, п. 1.3. С. 46 – 63.
- 20 Петінова О. Б. Філософська інтерпретація концепції соціального

- ринкового господарства як моделі розвитку України в ХХІ столітті // Культура народів Причорномор'я. 2013. № 257. С. 38 – 43.
- 21 Петінова О. Б. Філософське осмислення неолібералізму: чиказька та австрійська школи // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2013. Вип. 28. С. 57 – 62.
- 22 Petinova O. V. Economic Sphere as Determinant of Becoming of Market Personality // Psihologie. Pedagogie specială. Asistența socială. Chișinău (Moldova), 2013. Nr. 2 (31). P. 36 – 43.
- 23 Petinova O. V. Economic sphere of individual's existence: distinctive features, peculiarities, functioning // Сборник научных трудов SWorld. Одесса, 2013. Вып. 2, т. 25: Философия и филология. С. 37 – 45.
- 24 Petinova O. V. Homo Economicus in Modernization of Education in Ukraine: Philosophical Aspect // Социосфера. Пенза, 2013. № 3. С. 26 – 32.
- 25 Petinova O. V. Peculiarities of homo economicus becoming in market society // Science and Education a new Dimension. Budapest, 2013. Vol. 6. P. 12 – 18.
- 26 Petinova O. V. Problem Field and the Peculiarities of economic sphere of individual's existence // Идеи: философско списание. Пловдив (България), 2013. Брой 5 (15). С. 57 – 64.
- 27 Петінова О. Б. Параметрическая общая теория систем в исследовании нового экономического человека // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 8. С. 48 – 50.
- 28 Петінова О. Б. Предметное поле и функциональное предназначение метода моделирования (как метода изучения нового экономического человека) // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 4. С. 32 – 37.
- 29 Петінова О. Б. Теоретико-методологические основания конструирования многофакторной модели нового экономического человека // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Краснодар, 2014. № 6, ч. 1. С. 46 – 49.
- 30 Петінова О. Б. Філософське осмислення економічно мотивованного поведіння // Science and Education a New Dimension. Budapest, 2014. Vol. II (5), Issue 31. P. 22 – 26.

- 31 Петінова О. Б. Глобалізація в історико-філософській ретроспективі // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 31. С. 25 – 30.
- 32 Петінова О. Б. Метод моделювання як інструмент дослідження нової економічної людини // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2014. Вип. 32. С. 30 – 36.
- 33 Петінова О. Б. Методологія дослідження нової економічної людини: метод моделювання // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: зб.наук.пр. / редколегія; відп. секретар З. Е. Скринник. Київ, 2014. С. 221 – 230.
- 34 Петінова О. Б. Нова економічна людина – образ людини майбутнього: методологічний інструментарій дослідження // Future Human Image. Kiev, 2014. № 1 (4). P. 89 – 95.
- 35 Петінова О. Б. Теорія моделей М. Вартофського: типологія та екзистенціальні орієнтації (в рамках методології дослідження нової економічної людини) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 368 – 371.
- 36 Petinova O. B. Osobnost tržního typu a ekonomické vzdělání: hranice souvislostí // Acta Humanitas. Kolín (Česká republika), 2014. Ročník IV, Č. 1. S. 5 – 17.
- 37 Petinova O. B. Ecocentrism in the New Homo Economicus' Outlook Paradigm // Intercultural communications. Tbilisi, 2015. № 24. P. 150 – 155.
- 38 Петінова О. Б. Принцип разумного эгоизма как идейный фундамент представлений о человеке в контексте экономических связей // Studia Warmińskie. Olsztyn, 2016. T. 53. S 85 – 97.
- 39 Петінова О. Б. Економічна поведінка індивіда: маржиналістський, маршалліанський та універсалістський підхід // Методологія та технологія сучасного філософського пізнання: монографія / З. Атаманюк та ін. Одеса, 2016. С. 249 – 291.
- 40 Петінова О. Б. Экономический человек: опыт социально-философской экспликации: монография. Одесса, 2016. 336 с.
- 41 Petinova O. B. Homo economicus and Economic Sphere of individual's existence // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2016.

№ 1 (36). С. 32 – 37.

42. Petinova O. B. The homo economicus model: System-wide parameters // Наукове пізнання: методологія та технологія. Одеса, 2016. № 2 (37). С. 39 – 44.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

43. Абажер М. С., Петінова О. Б. Философско-экономические взгляды А. Маршалла // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4–5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 75 – 79.
44. Абажер М. С., Петінова О. Б. Закони грошей (на прикладі книги Дж. С. Клейсона «Найбагатша людина Вавилону») // Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17–18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 65 – 67.
45. Арману К. І., Петінова О. Б. Аксиологічна парадигма сучасної освіти // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 142 – 144.
46. Бакаєва І. А., Петінова О. Б. Освіта в контексті глобалізації // Історіосфера. Матеріали Сьомої наук. конф. викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених історико-філософського факультету ПНПУ імені К.Д.Ушинського (Одеса, 5–6 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 35 – 37.
47. Белоус В. В., Петінова О. Б. Страхование в историко-философской ретроспективе // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26–27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 149 – 152.
48. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. До проблем менеджменту якості в освіті // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 20–21 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 53 – 55.
49. Боголюб Є. І., Петінова О. Б. Інновації XXI століття: філософсько-

- освітній аспект // Перспективи. Додаток: «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання». Матеріали міжнародної наук. конф. (Одеса, 2–3 жовтня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 89 – 90.
50. Борисенко П. С., Петінова О. Б. Пенсійна реформа в Україні: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27–28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 28 – 31.
51. Бузанова А. П., Петінова О. Б. Майбутня пенсія українців: матеріали соціологічного дослідження // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27–28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 32 – 34.
52. Вибрянська А. О., Петінова О. Б. Держава в ринковій економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 57 – 60.
53. Висоцька І. Г., Петінова О. Б. Екоцентризм в аксіологічній парадигмі XXI століття // Матеріали V Пасхальних Просвітницьких читань, присвяч. 700-річчю з Дня народж. преподобного Сергія Радонежського (Одеса, 30 квітня, 2014 р.). Одеса, 2014. С. 43 – 47.
54. Герелишин А. Я., Петінова О. Б. «Суспільство знань»: основні проблеми у сфері освіти XXI століття // Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні. Матеріали Другої всеукраїнської наук. конф. У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2012. С. 82 – 84.
55. Гушкан М. А., Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні // Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17–18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 74 – 76.
56. Данильчук І., Петінова О. Філософія економіки в контексті соціокультурних трансформацій // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26–27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 152 – 155.
57. Демчук Л. С., Петінова О. Б. Філософське осмислення економічної

- сфери буття особистості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 30 – 32.
58. Довгопола Г. І., Петінова О. Б. Особливості економічної свідомості // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 32 – 34.
59. Довженко И. Ю., Петінова О. Б. Карл Маркс: метод восхождения от абстрактного к конкретному // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4–5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 103 – 107.
60. Златов Д. І., Петінова О. Б. Історія розвитку страхування в Україні // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17–18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 81.
61. Казимирова В. В., Петінова О. Б. Вища освіта в Україні в контексті глобалізаційних процесів // Актуальні проблеми сучасності: стан та перспективи їх вирішення в Україні. Зб. матеріалів регіон. міжвуз. науково-практ. конф. (Одеса, 8 січня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 27 – 28.
62. Коваленко Ю. М., Петінова О. Б. Україна в умовах глобалізації // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 133 – 136.
63. Любівая М. Л., Петінова О. Б. Філософія економіки: сутність та проблемна сфера // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 77 – 78.
64. Майдан О. В., Петінова О. Б. Проблеми економічної освіти та науковий прогрес // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 120 – 133.
65. Малиновська Я., Петінова О. Особистість ринкового типу в сучасному

- суспільстві // Ділові переговори в бізнесі: зб. матеріалів регіон. міжвуз. кругл. столу (Одеса, 20 лютого, 2013 р.). Одеса, 2014. С. 47 – 48.
66. Муровйова І. С., Петінова О. Б. Гроші в історії культури, людини та суспільства: філософський аспект // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 68 – 71.
67. Немо М. В., Петінова О. Б. Особистість ринкового типу // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 50 – 52.
68. Новаковська О. С., Петінова О. Б. Філософсько-культурний вимір економіко-господарської діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 71 – 72.
69. Новікова К. В., Петінова О. Б. Освіта як умова формування людського капіталу в інноваційній економіці України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 85 – 88.
70. Ноздріна О. О., Петінова О. Б. Філософія накопичення: Дж. Клейсон та Р. Кіосаке // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26–27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 161 – 165.
71. Пастух В. О., Петінова О. Б. Економічне мислення та економічна культура: особливості взаємодії // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 1. Одеса, 2012. С. 36 – 38.
72. Петінова О. Б. Маржиналистский подход в объяснении экономического поведения индивида // Матеріали IV Міжнародної науково-практ. конф. «Особистість, суспільство, політика» (Київ, 20–21

- червня 2016 р.). Люблін (Польща), 2016. С. 21 – 24.
73. Петина О. Б. Методология исследования экономического человека: системный подход // Матеріали II Міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 29-30 травня, 2014 р.). Одеса, 2014. С. 94 – 95.
74. Петина О. Б. Модели человеческого поведения в альтернативных экономических концепциях // International Scientific-Practical Conference «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences». Proceedings of the conference (Kielce (Republic of Poland), 2016, June 28–30). Kielce (Republic of Poland), 2016. P. 50 – 53.
75. Петина О. Б. Новый экономический человек в контексте единого образовательного пространства (методологический аспект философско-экономического знания) // V Міжнародний Форум «Особистість в єдиному освітньому просторі» (Запоріжжя, 07–18 апреля 2014 г.). URL: <http://oeop5.blogspot.com/p/blog-page.html> (дата звернення: 05.05.2017).
76. Петина О. Б. Предпосылки экономического поведения нового экономического человека: философский аспект // Актуальні питання соціально-філософської думки. Матеріали Всеукраїнської інтернет-конф. молодих вчених та студентів (Одеса, 14 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 72 – 73.
77. Петина О. Б. Разумный эгоизм в теоретических модификациях моделей экономического человека // Матеріали III міжнародної наук. конф. «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання» (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 80 – 87.
78. Петина О. Б. Теоретико-методологические основания исследования нового экономического человека // Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину. Матеріали другої міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 10–11 жовтня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 175 – 178.
79. Петина О. Б. Системный подход в исследовании экономического человека // Матеріали Третьої Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю «Науковий діалог Схід – Захід» (Кам'янець-

- Подільський, 7 червня, 2014 р.). У 4 ч. Ч. 2. Дніпропетровськ, 2014. С. 102 – 105.
80. Петінова О. Б. Високоякісна освіта як чинник національної безпеки України // Україна-Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій. Матеріали міжнародного наук. семінару (Одеса, 30 листопада, 2012 р.). Одеса, 2012. С. 42 – 45.
81. Петінова О. Б. Економічна людина: єдність загального та одиничного // Матеріали Міжнародної наук. конф. «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик» (Одеса, 23 вересня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 71 – 74.
82. Петінова О. Б. Економічна освіта як агент соціалізації нової економічної людини в ринковому суспільстві України // Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі. Матеріали Всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю (Мукачєво, 23 листопада 2013 р.). У 2 ч. Ч. 2. Дніпропетровськ, 2013. С. 17 – 19.
83. Петінова О. Б. Економічна освіта як умова формування особистості «ринкового типу» // Людина і світова глобалізація: перспективи та межі розвитку. Тези Міжнародної наук. конф. «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпропетровськ, 22–23 листопада, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 74 – 75.
84. Петінова О. Б. Етика економічної людини: від класиків до сучасності // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: сьогодні, завтра й навіщо» (Одеса, 19 листопада, 2015 р.). Одеса, 2015. С. 51 – 58.
85. Петінова О. Б. Індивідуальні особливості нової економічної людини в організації її суспільного життя // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Люблін, 21–22 травня, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 42 – 44.
86. Петінова О. Б. Інноваційний характер економічної освіти як інструмент підготовки економічної людини // Матеріали міжвуз. кругл. столу «Філософія: Що? Як? Коли» (Одеса, 29 листопада 2016 р.). Одеса, 2016. С. 32 – 36.

87. Петінова О. Б. Людина економічна в контексті філософії освіти // Формування професійних компетентностей у процесі підготовки майбутніх спеціалістів. Матеріали Регіональної науково-практ. конф. (Одеса, 16–17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 236 – 242.
88. Петінова О. Б. Моделювання як метод пізнання // Освіта та соціалізація особистості. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпродзержинськ, 25–26 березня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 15 – 16.
89. Петінова О. Б. Науково-дослідна робота в освітніх закладах України: вектор «людина економічна» // Науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах: досвід та проблеми. Матеріали Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, 20–21 жовтня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 51 – 52.
90. Петінова О. Б. Особистість і колектив: ракурс становлення нової економічної людини // Особистість, суспільство, політика – 2015. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Люблін, 20–21 листопада, 2015 р.). Люблін, 2015. С. 35 – 38.
91. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: виклик сучасності // Філософські читання. Збірник матеріалів регіональної міжвузівської студентської науково-практичної конференції (Одеса, 10 січня 2013 р.). Одеса, 2013 р. С. 8 – 14.
92. Петінова О. Б. Особливості та специфічні риси методу моделювання: філософське осмислення // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпропетровськ, 9–10 травня, 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 65 – 70.
93. Петінова О. Б. Реконструкція моделей економічної людини в історичній перспективі // *Osobowość, społeczeństwo, polityka: mater. VI Międz. Konf. Nauk.-Prakt.* (Lublin, 11–12 marca 2017 r.). Część. 2. Lublin, 2017. S. 56 – 59.
94. Петінова О. Б. Сім'я як агент соціалізації в умовах сучасної економічної політики // Сучасна сім'я: погляд молоді. Матеріали міжнародної міждисциплінарної науково-практ. конф. (м. Одеса, 07 –

- 08 квітня, 2011 р.). Одеса, 2011. С. 76 – 77.
95. Петінова О. Б. Соціальна забезпеченість свободи як засіб гуманізації взаємовідносин особи та суспільства // Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 17 квітня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 147 – 149.
96. Петінова О. Б. Соціальна концепція неолібералізму // Мова філософської культури. Збірник матеріалів регіонального міжвузівського науково-практ. семінару (Одеса, 16 березня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 44.
97. Петінова О. Б. Сучасна сім'я як соціальний інститут та її роль в процесі соціалізації нової економічної людини // Тези Міжнародної науково-практ. конф. студентів та молодих вчених «Від гендерних ідеологій до дискусій про студентську сім'ю (Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 5 – 8.
98. Петінова О. Б. Якість освіти в Україні в контексті соціальної практики ринкового суспільства // Тези науково-практ. конф. «Сучасне буття філософії. Філософія в єдності культурно-історичного процесу» (Дніпропетровськ, 27–28 листопада 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 130 – 131.
99. Петінова О. Б. Концептуальні аспекти теорії моделей М. Вартофського // Придніпровські соціально-гуманітарні читання. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. з міжнародною участю (Кіровоград, 16 травня 2014 р.). У 3 ч. Ч. 1. Дніпропетровськ, 2014. С. 92 – 95.
100. Петінова О. Б. Неолібералізм в контексті соціальних трансформацій в Україні // Матеріали V міжнародної науково-практ. конф. «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави» (Одеса, 26 квітня 2013 р.). Одеса, 2013. С. 176 – 178.
101. Петінова О. Б. Освіта як детермінанта соціально-економічного розвитку країни // Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації. Матеріали III Міжнародної науково-практ. конф.

- (Дніпропетровськ, 17–18 лютого 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 44 – 46.
102. Петінова О. Б. Особистість ринкового типу: міф чи потреба суспільства? // Антропологічні виміри філософських досліджень. Матеріали I Міжнародної наук. конф. (Дніпропетровськ, 26–27 квітня, 2012 р.). Дніпропетровськ, 2012. С. 108 – 109.
103. Петінова О. Б., Алексєєв О. В. Економічна людина як суб'єкт відносин власності, обміну, розподілу та споживання / О. Б. Петінова, О. В. Алексєєв // Освіта та соціалізація. Матеріали III Всеукраїнської наук. конф. (Одеса, Дніпро, 13 травня 2016 р.). С. 115 – 117.
104. Рекс О. І., Петінова О. Б. Економічна освіта в Україні та її роль в адаптації особистості до ринкових умов // Матеріали міжнародної науково-практ. конф. «Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології» (Луганськ, 4 жовтня 2012 р.). Луганськ, 2012. С. 223 – 224.
105. Романенко І. І., Петінова О. Б. Трирівнева пенсійна система: «за» та «проти» (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27-28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 50 – 53.
106. Сапожнікова О. В., Петінова О. Б. Методологічні параметри філософії економіки // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 75 – 77.
107. Свиридова М. О., Петінова О. Б., Відношення молоді до пенсійної реформи в Україні (на матеріалах соціологічного дослідження) // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Львів, 27–28 травня 2016 р.). Львів, 2016. С. 53 – 57.
108. Сіваченко Ю. В., Петінова О. Б. Особистість в умовах ринкових відносин // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня

- 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 141 – 142.
109. Степова А. О., Петінова О. Б. Духовність як основа підприємницької і комерційної діяльності // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 79 – 82.
110. Табала М. С., Петінова О. Б. Економічна освіта України в ХХІ столітті: стан та перспективи // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 127 – 129.
111. Тюрина М. В., Петінова О. Б. Национальная культура и ее влияние на развитие экономики // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 85 – 87.
112. Хижняк Л. М., Петінова О. Б. Економіка як форма і спосіб буття суспільства та людини // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 16–17 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 88 – 89.
113. Чумаченко Т. В., Петінова О. Б. Глобалізація в освіті // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 144 – 145.
114. Шептекита К. В., Петінова О. Б. Особливості ведення бізнесу в ХХІ столітті // Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. Матеріали Міжнародної наук. конф. (Одеса, 26–27 травня 2015 р.). Одеса, 2015. С. 169 – 175.
115. Шурановский Д. А., Петінова О. Б. Экономико-философские взгляды Милтона Фрийдмена // Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Дніпро, 4–5 листопада 2016 р.). Дніпро, 2016. С. 132 – 135.
116. Шурановський Д. А., Петінова О. Б. Розвиток економічного мислення // Нові завдання суспільних наук у ХХІ столітті. Матеріали міжнародної науково-практ. конф. (Київ, 17–18 червня 2016 р.). Київ, 2016. С. 99 –

102.

117. Яхшибекян Ю. В., Петінова О. Б. Економічна освіта та економічне мислення в умовах ринкової економіки України // Освіта та економіка: у пошуках діалогу. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практ. конф. (Одеса, 5–7 квітня 2012 р.). У 2 т. Т. 2. Одеса, 2012. С. 91 – 94.

**Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

118. Петінова О. Б. Філософія освіти: „за” і „проти” // Культура народів Причорномор'я. 2005. № 65. С. 151-153.
119. Петінова О. Б. Алкоголізм як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 117. С. 152-156.
120. Петінова О. Б. Девіантність серед неповнолітніх: міф чи реальність? // Перспективи. Одеса, 2007. № 2 (38). С. 75-80.
121. Петінова О. Б. Сексуальні відхилення як форма девіантної поведінки молоді // Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2007. № 114. С. 110 – 114.
122. Петінова О. Б., Христова Н. И. Влияние семьи на развитие личности ребенка // Виховання і культура. Міжнародний журнал. Одеса, 2011. № 2 (26). С. 31–34.
123. Петінова О. Б. Проблеми і перспективи сільської школи: філософське осмислення // Культура народів Причорномор'я. 2012. № 230. С. 89 – 91.
124. Петінова О. Б., Веремчук В. В. Проблема якості та доступності вищої освіти в Україні // Збірник наук. праць Донецького держ. ун-ту управління, Серія «Державне управління. Філософські та психологічні засади управління». 2012. Т. 13, № 226. С. 275-282.
125. Петінова О. Б., Магера Н. В. Освітня міграція серед молоді: «за» та «проти» (на матеріалах проведеного соціологічного дослідження) // Виховання і культура. Міжнародний журнал. Одеса, 2013. № 1(32). С.

85–88.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

№	Назва	Місце та дата проведення	Форма участі
1.	Участь у засіданнях кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»	м. Одеса, 25 квітня 2013 р., 22 лютого 2017 р.	Представлення основних результатів, обговорення
2.	Науковий інтеграційний проект «Освіта та економіка: у пошуках діалогу».	2012 – 2015 рр., м. Одеса ОНЕУ, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»	Ініціювання, організація, координація проекту; проведення диспутів, обговорення студентських наукових проектів, лекції, тренінги, презентації
2.1.	• Міжнародна науково-практична конференція «Освіта та економіка: у пошуках діалогу»	5 – 6 квітня, 2012 р.	Підготовка та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів з підготовки доповідей
2.2.	• Регіональний міжвузівський науково-практичний семінар «Мова філософської культури»	16 березня, 2013 р.	Підготовка та проведення семінару, доповідь, підготовка та редагування Збірника

			матеріалів, керівництво науковою роботою студентів з підготовки доповідей
2.3.	<ul style="list-style-type: none"> Регіональний міжвузівський круглий стіл «Ділові переговори в бізнесі» 	20 лютого, 2013 р.	Підготовка та проведення круглого столу, доповідь, підготовка та редагування Збірника матеріалів, керівництво науковою роботою студентів з підготовки доповідей
3.	Сертифікатна програма «Християнин перед суспільними викликами часу»	Грудень 2016 р. – березень 2017 р.	Підготовка та захист власного Проекту змін «Нова економічна людина – образ людини майбутнього» (сертифікат № 87)
4.	Освітній процес	2016 р., I семестр ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»	Викладання спецкурсу «Нова економічна людина – образ людини майбутнього» на філологічному факультеті, а також окремих модулів навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія» (для студентів напряму підготовки «Філологія*», «Початкове навчання»), «Філософія економіки та бізнесу» (для магістрантів спеціальності «Філософія»)

5.	Школа менеджменту, бізнесу та економіки «WAVE Odessa Business School»	Періодично, 2016 р. м. Одеса	Проведення лекцій, семінарів, презентацій, представлення результатів дослідження та їх обговорення зі слухачами
6.	ТОВ «Starlife» – страховий посередник № 1 в Україні	Постійно, 2014 – 2016 рр. м. Одеса, м. Київ, населені пункти Одеської обл.	Проведення лекцій, семінарів, презентацій, консультування населення з питань забезпечення життя
7.	Керівництво науковою роботою студентів з підготовки доповідей на конференції	ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів, проведення соціологічних досліджень
7.1.	Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасна сім'я: погляд молоді»	м. Одеса, 7–8 квітня, 2011 р.)	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів
7.2.	Регіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Філософські читання»	м. Одеса, 10 січня, 2013 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на

			пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів
7.3.	Регіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасності: стан та перспективи їх вирішення в Україні»	м. Одеса, 8–9 січня, 2013 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів, проведення соціологічних досліджень
7.4.	Регіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Філософські читання»	м. Одеса, 9–10 грудня, 2013 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів
7.5.	Всеукраїнська науково-практична конференція молодих учених та студентів «Соціологічні читання. Актуальні проблеми галузевих соціологій»	м. Одеса, 22 грудня, 2014 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів,

			проведення соціологічних досліджень
7.6.	Всеукраїнський науково-практичний семінар «Філософські читання»	м. Одеса, 20 грудня, 2014 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів
7.7.	Всеукраїнська конференція молодих вчених та студентів «Соціологічні читання»	м. Одеса, 8–9 грудня, 2013 р.	Організація та проведення конференції, доповідь на пленарному засіданні, підготовка та редагування Збірника матеріалів конференції; керівництво науковою роботою студентів, проведення соціологічних досліджень
8.	Участь у конференціях, семінарах, круглих столах, конгресах, читаннях різного рівня		
8.1.	Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави та громадянського суспільства»	м. Одеса, 26–27 червня, 2008 р.	Секційна доповідь
8.2.	Міжнародна науково-практична конференція «Україна в системі сучасних цивілізацій:	м. Одеса, 21–22 травня, 2010 р.	Секційна доповідь

	трансформації держави та громадянського суспільства»		
8.3.	Міжвузівська регіональна науково-практична конференція «Соціологія: проблеми та перспективи наукових пошуків»	м. Одеса, 19 грудня 2011 р.	Доповідь на пленарному засіданні
8.4.	Всеукраїнська наукова конференція «Науково-дослідна робота у вищих навчальних закладах: досвід та проблеми»	м. Одеса, 20–21 жовтня, 2011 р.	Публікація тез
8.5.	Міжнародний науковий семінар «Україна-Литва: безпековий вимір нових геополітичних стратегій» (м. Одеса, 30 листопада, 2012 р.)	м. Одеса, 30 листопада, 2012 р.	Участь в дискусії за круглим столом, публікація тез доповіді
8.6.	Всеукраїнська наукова конференція «Сучасне буття філософії: філософія в єдності культурно-історичного процесу»	м. Дніпропетровськ, 27–28 листопада, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.7.	Всеукраїнська науково-практична конференція «Філософсько-теоретичні та практико-зорієнтовані аспекти випереджаючої освіти для сталого розвитку»	м. Дніпропетровськ, 22 листопада 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.8.	Міжнародна наукова конференція «Людина і світова глобалізація: перспективи і межі розвитку»	м. Дніпропетровськ, 22–23 листопада, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.9.	Всеукраїнська наукова конференція «Науково-дослідна робота в інноваційному університеті: стан, проблеми, перспективи розвитку»	м. Одеса, 20–21 жовтня, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.10.	Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика виховання сучасної молоді: цінності, зміст, технології»	м. Луганськ, 4 жовтня 2012 р.	Секційна доповідь
8.11.	Міжнародна наукова конференція	м. Одеса, 2–3 жовтня	Секційна доповідь, публікація

	«Методологія та технологія сучасного філософського пізнання»	2012 р.	тез доповіді
8.12.	I Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи»	м. Одеса-Тирасполь, 20–22 вересня, 2012 р.	Секційна доповідь
8.13.	II Міжнародний конгрес «Місія учителя в сучасному світі»	м. Одеса, 27–30 вересня, 2012 р.	Участь в дискусії за круглим столом
8.14.	I Міжнародна наукова конференція «Антропологічні виміри філософських досліджень»	м. Дніпропетровськ, 26–27 квітня, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.15.	Міжнародна науково-практична конференція «Освіта та економіка: у пошуках діалогу»	м. Одеса, 5–7 квітня, 2012 р.	Доповідь на пленарному засіданні, публікація тез
8.16.	II Всеукраїнська наукова конференція «Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні»	м. Дніпропетровськ, 28 квітня, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.17.	III «Пасхальні просвітницькі читання»	м. Одеса, 28 квітня, 2012 р.	Доповідь та обговорення теми за круглим столом
8.18.	7-ма наукова конференція викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених «Історіосфера»	м. Одеса, 5 квітня 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.19.	Всеукраїнська науково-практична конференція за міжнародною участю «Соціально-гуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті східного партнерства і стратегії «Європа – 2020»»	м. Донецьк, 6–7 квітня, 2012 р.	Публікація тез доповіді
8.20.	VII Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Гончарівські читання»	м. Одеса, 26 березня, 2012 р.	Доповідь на пленарному засіданні

8.21.	Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-гуманітарні дисципліни у творчому ВНЗ: проблеми міждисциплінарних зв'язків у сучасному науковому дискурсі»	м. Луганськ, 16–17 лютого, 2012 р.	Публікація тез доповіді
8.22.	III Міжнародна науково-практична конференція «Стратегія економічного розвитку країн в умовах глобалізації»	м. Дніпропетровськ, 17–18 лютого, 2012 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.23.	II Всеукраїнська науково-практична конференція «Інноваційні підходи до професійної підготовки майбутнього вчителя в умовах ВНЗ»	м. Одеса, 7–8 листопада, 2013 р.	Секційна доповідь
8.24.	Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Педагогічні традиції та інновації в сучасному освітньому просторі»	м. Мукачєво, 23 листопада, 2013 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.25.	II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід – Захід»»	м. Бахчисарай, 12–13 жовтня, 2013 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.26.	Міжнародна науково-практична конференція «Modern Science: tendencies of development»	м. Будапешт, Угорщина, 5–7 липня, 2013 р.	Секційна доповідь, публікація статті
8.27.	VIII Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Гончарівські читання»	м. Одеса, 23 квітня, 2013 р.	Доповідь на пленарному засіданні
8.28.	Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми гуманітарних та соціо-економічних наук»	м. Будапешт, Угорщина, 15 листопада, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.29.	II Міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину»	м. Одеса, 10–11 жовтня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез

8.30.	Всеукраїнська інтернет-конференція молодих вчених та студентів «Актуальні питання соціально-філософської думки»	м. Одеса, 14 жовтня, 2014 р.	Участь в роботі секції он-лайн, публікація тез доповіді
8.31.	II Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи»	м. Одеса-Львів-Тирасполь, 25–27 вересня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.32.	Міжнародні Просвітницькі читання	м. Одеса, 23 вересня 2014 р.	Участь в роботі секції
8.33.	III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Науковий діалог Схід – Захід»	м. Кам'янець-Подільський, 7 червня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.34.	Кіровоградська сесія III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання»	м. Кіровоград, 16 травня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.35.	II Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання»	м. Одеса, 29–30 травня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді
8.36.	VII Міжнародні філософсько-економічні читання «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей»	м. Львів, 12–14 травня, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація статті
8.37.	Міжнародна науково-практична конференція «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності державами та міжнародними міждержавними організаціями»	м. Дніпропетровськ, 9–10 травня, 2014 р.	Публікація тез доповіді
8.38.	Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Від гендерних	м. Дніпропетровськ, 29 квітня 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез доповіді

	ідеологій до дискусій про студентську сім'ю»		
8.39.	V Пасхальні просвітницькі читання	м. Одеса, 30 квітня, 2014 р.	Доповідь та обговорення теми за круглим столом, публікація статті
8.40.	IX наукова конференція викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих вчених «Історіосфера»	м. Одеса, 7 квітня, 2014 р.	Секційна доповідь
8.41.	Всеукраїнський науково-практичний семінар викладачів, студентів, аспірантів та молодих учених	м. Одеса, 17 квітня, 2014 р.	Доповідь на пленарному засіданні
8.42.	V Міжнародний освітній форум «Особистість в єдиному освітньому просторі»	м. Запоріжжя, 7–18 квітня, 2014 р.	Секційна доповідь
8.43.	Всеукраїнська наукова конференція «Освіта та соціалізація особистості»	м. Одеса-Дніпродзержинськ, березень, 2014 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.44.	II Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика – 2015»	м. Люблін, Республіка Польща, 20–21 листопада, 2015 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.45.	Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика – 2015»	м. Люблін, Республіка Польща, 21–22 травня, 2015 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.46.	Міжнародна наукова конференція «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства»	м. Одеса, 26–27 травня, 2015 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.47.	Міжнародна науково-практична конференція «Особливості та тенденції розвитку правотворчості в умовах трансформації суспільства»	м. Одеса, 17 квітня 2015 р.	Секційна доповідь, публікація тез

8.48.	Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри»	м. Одеса, 13–14 березня, 2015 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.49.	Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями розвитку суспільних наук у XXI столітті»	м. Херсон, 27–28 лютого, 2015 р.	Участь в роботі секції
8.50.	Міжвузівський круглий стіл «Філософія: сьогодні, завтра й навіщо?»	м. Одеса, 19 листопада, 2015 р.	Доповідь та обговорення теми за круглим столом, публікація статті
8.51.	Міжнародна наукова конференція «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли сучасних соціальних практик»	м. Одеса, 23 вересня, 2016 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.52.	Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи»	м. Львів, 23–24 грудня 2016 р.	Публікація тез
8.53.	Міжнародна науково-практична конференція «Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання XXI століття»	м. Київ, 16–17 грудня, 2016 р.	Публікація тез
8.54.	Міжвузівський круглий стіл «Філософія: Що? Як? Коли?»	м. Одеса, 29 листопада 2016 р.	Доповідь та обговорення теми за круглим столом, публікація статті
8.55.	Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»	м. Дніпро, 4–5 листопада, 2016 р.	Публікація тез
8.56.	Міжнародна наукова конференція «Сучасне українське суспільство: цінності та смисли	м. Одеса, 23 вересня, 2016 р.	Секційна доповідь, публікація тез

	сучасних соціальних практик»		
8.57.	Міжнародна науково-практична конференція «Нові завдання суспільних наук у XXI столітті»	м. Київ, 17–18 червня, 2016 р.	Публікація тез
8.58.	Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: виклики сьогодення»	м. Одеса, 10–11 червня, 2016 р.	Публікація тез
8.59.	Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання та проблеми розвитку соціальних наук»	м. Кельце, Республіка Польща, 28–30 червня 2016 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.60.	IV Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика»	м. Київ–Люблін, 20–21 червня 2016 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.61.	III Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання»	м. Одеса, 27 травня, 2016 р.	Секційна доповідь, публікація тез
8.62.	Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації»	м. Львів, 27–28 травня, 2016 р.	Публікація тез
8.63.	VI Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика»	м. Люблін, Республіка Польща, 11–12 березня 2017 р.	Секційна доповідь, публікація тез